

Издавачки савјет
(Publishing Council)

Дејан Мандић, др Ђорђе Бубало,
Веселин Песторић, Биљана Ивановић, Невенка Митровић

Редакција
(Editorial Staff)

Веселин Песторић, Невенка Митровић, др Ђорђе Бубало,
проф. др Илија Лалошевић, др Драго Шеровић,
мр Зорица Чубровић, др Горан Комар

Главни и одговорни уредник
(Editor-in-chief)
Веселин Песторић

Замјеник гл. и одг. уредника
(Assistant Editor)
Невенка Митровић

Власник и издавач
(Owner and Publisher)
ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови

Адреса Редакције
(Editorial offices)
ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег-Нови
Трг Херцег Стјепана 6

Tel. +382 31/321-900; Fax: +382 31/324-328; e-mail: bibln@t-com.me
www.bibliotekaherceg-novi.org.rs

ISSN 0350-7769

БОКА

33

ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ

(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)

ХЕРЦЕГ-НОВИ, 2013. ГОДИНА

САДРЖАЈ

Проф. др Илија Лалошевић, Радојица Павићевић:	
Фортификациони систем Боке Которске аустоугарског периода	
Катарина Лисавац:	
Палата Висковић у Перасту	
Светислав Вученовић:	
Третман светског наслеђа Котора у смерницама за менаџмент план	
Марија Црнић-Пејовић:	
Основна школа Топла	
Татјана Мићевић-Ђурић:	
Фреске у цркви Св. Ивана Крститеља у Богишићима	
Др Марија Коцић:	
Алага Шабановић и Омер-ага Бегзадић	
као представници прве генерације новских „злића“	
Др Борис Илијанић:	
Градска кафана у Херцег Новом генеза и архитектура	
Мр Милица Берберовић:	
Декоративне биљке Херцег Новог	
Владо Бијелић:	
Математичар Ернест Стипанић (1917-1990)	
Мр Оливера Доклестић:	
Мост на ријеци Суторини	
Љубо Мачић:	
Учешће Грбљана у преношењу	
млетачке дипломатске поште (XVIII вијек)	
Саша Недељковић:	
Савез сокола на Приморју	

ПРИЛОЗИ

Др Весна Мачић:	
Прилог познавању	
ријетке и заштићене врсте <i>Savalia savaglia</i> Bertoloni, 1819.	
Славо Стојковић:	
Страдања због песама о Боки	

ГРАЂА

Горан Ж. Комар:	
Неколико турских и	
српских ћириличних писама из херцеговског архива	

Ilija LALOŠEVIĆ
Radojica PAVIĆEVIĆ

FORTIFIKACIONI SISTEM BOKE KOTORSKE AUSTROUGARSKOG PERIODA

ISTORIJSKI OKVIR

Ključne riječi: fortifikacioni sistem, Boka Kotorska, austrougarski period.

Pojasna tvrđava ”Boka Kotorska”rađena je za svo vrijeme vlasti Austrije (od 1867. god. Austro-Ugarske) na ovim prostorima, što podrazumijeva prvi period vladavine od 1797-1805 i drugi od 1814-1918. god.

Za vrijeme prvog perioda i početkom drugog perioda austrijske vladavine korišćeno je mletačko fortifikaciono nasljeđe Boke Kotorske, utvrđeni gradovi Kotor, Budva i Herceg Novi, odbrambeni sistem Perasta koji se sastojao od tvrđave Sv. Krst, ostrva sv. Đorđe i Veriga, kao i čitav sistem obalnih utvrđenja, luka i pristaništa, uz razne aktivnosti njihovog poboljšanja i prilagođavanja novim uslovima ratovanja .¹

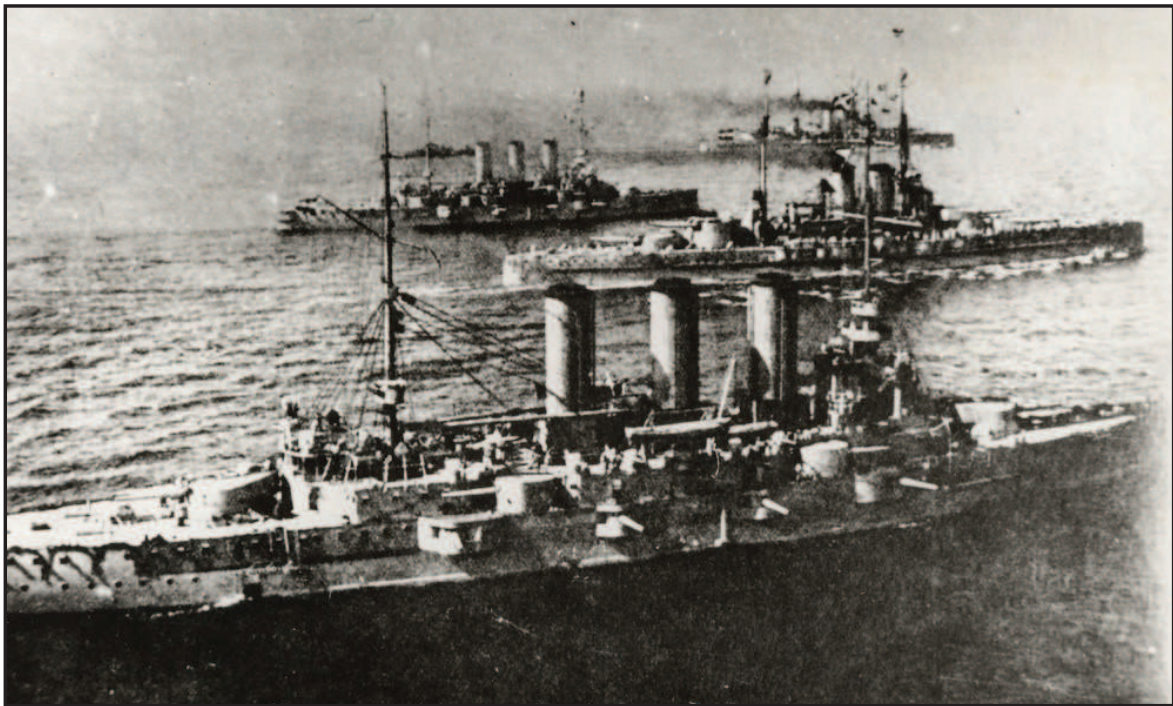
Sl. 1. Topografska karta Boke Kotorske (Disegno delle Bocche di Cattaro) autor V.M. Coronelli, Venecija 1688.

¹ Lalošević I, Fortifikaciona arhitektura Boke Kotorske od XV do XVIII vijeka, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, 2005.

Pojasna tvrđava „Boka” jedna je od tri tvrđave u Austrougarskoj monarhiji sa dva reda fortifikacijskih pojaseva. Jedino su Psemisl i Krakov pored ove tvrđave imali dva pojasa fortifikacija. Ratna luka Pula bila je značajnija ratna luka od „Boke” imala je veći obim i više fortifikacijskih objekata, ali sa jednim fortifikacijskim pojansom.²

Preko 100 godina istorijskih zbivanja nemoguće je ukratko prikazati, ali će ovdje biti obrađeno graditeljsko fortifikaciono nasljeđe ovog perioda i ključna istorijska zbivanja tokom austrougarske vlasti koji su uticali na razvoj tvrđave „Boka” naročito nakon njenog proglašenja ratnom lukom 1853. godine.

Austrija je planski izgrađivala svoju mornaricu u čijoj je tehničkoj izgradnji koristila najsavremenije svjetske tekovine, što je naročito došlo do izražaja početkom XX vijeka kada je došlo do njene značajne modernizacije.

Sl. 2. Austrougarska flota

U to vrijeme Austrougarska, svake godine, spušta u more sve jače i u svakom pogledu sve savremenije brodove. Godine 1900, 1901 i 1902. god. spuštene su u more bojni brodovi: „Habzburg”, „Arpad”, „Babenberg” sa po 3 topa kalibra 240 mm, 12 topova kalibra 150 mm i 10 topova kalibra 70 mm. Godine 1903, 1904 i 1905. napravljena su tri brža i veća bojna broda i to: „Erzherzog Karl”, „Erzherzog Friedrich” i „Erzherzog Max” sa po 4 topa od 240 mm, 12 topova od 190 mm i 10 topova kalibra 70 mm. Tri sledeća bojna broda koja su porinuta 1908, 1909 i 1910. godine nadmašila su sve dotadašnje. Bili su to: „Erzherzog Franc Ferdinand”, „Radetzky” i „Zrinyi” sa brzinom od

² Pavićević R., Werk, austrougarske tvrđave u Crnoj Gori, Herceg Novi 2012.

20 čvorova i glavnim naoružanjem od po 4 topa od 305 mm, 8 od 240 mm i 20 od 100 mm. U sledećoj etapi, 1911, 1912, 1914. god. porinuti su u more najveći i najjači brodovi austrougarske mornarice, brodovi na turbinski pogon „Viribus Unitis”, „Thegetthoff”, „Princ Eugen”i „Szent Istvan”,. Brzina broдова je 20 čvorova, a naoružanje 12 topova od 305 mm, 12 od 150 mm, 18 od 70 mm i dr.

Drugi dio austrougarske flote bili su krstaši i krstarice. Na početku rata 1914. godine, imala ih je 14. Najveći su bili oklopljeni krstaši „St Georg”i „Kaiser Karl VI”,. naoružani sa 2 topa 240 mm, 5 od 190 mm i 4 od 150 mm.³

Godine 1909. počela je gradnja brzih lakih krstarica. Prva takva krstarica bio je „Admiral Spaun”, a poslije njega izgrađeni su: „Saida”, „Helgoland”i „Novara”,. Ove krstarice bile su naoružane sa po 7-9 topova od 100 mm i torpednim aparatima.

Do izbijanja rata 1914. godine austrougarska mornarica imala je i 16 starijih i novijih razarača od kojih 6 turbinskih: „Tatra”, „Triglav”, „Orjen”, „Lika”, „Czepel”i „Balaton”,. Brzina im je bila 32 čvora, a naoružanje: 2 topa od 100 mm, 6 topova od 70 mm i 2 dvostruka torpedna aparata. Osim ovih najnovijih imali su i 12 razarača tipa „Huszar,”sa brzinom od 28 čvorova.

U isto vrijeme Austrougarska je imala 52 torpiljarke, od kojih je 27 potpuno novih porinutih 1913/1914.godine, kao i 6 gotovih manjih podmornica, dok su dvije bile u gradnji.

Uspjesi u balkanskim ratovima početkom XX vijeka znatno su povećali ugled Srbije i Crne Gore, a težnje za ujedinjenjem Južnih Slovena postale su glasnije i određenije. Austrougarska uočava opasnost za carevinu, a smatrajući Srbiju osloncem tih težnji, zaoštava odnose sa njom, zato koristi atentat na prestolonasljednika Franca Ferdinanda u Sarajevu 28.06.1914. godine da bi u savezu sa Njemačkom objavila rat Srbiji.

Austrougarska monarhija, čije su kopnene granice oko 6150 km, morala je da te granice na adekvatan način i obezbijedi. Granice su bile same po sebi prirodno “jake” osim u Galiciji. Zbog velike kopnene granice utvrđivani su oni djelovi koji su u tom vremenu bili najugroženiji. U primorju se održavaju samo pojasne tvrđave, ratne luke Pula i Boka Kotorska, a održavaju se utvrđenja na Visu, Lošinj i dijelom u Trstu. Ostala utvrđenja, Metković, Opuzen, Sinj, Knin, Šibenik, Zadar i Senj, trebalo je zaposjesti snagama samo u slučaju rata.

Krajem XIX i početkom XX vijeka, težište utvrđivanja preneseno je na galicijsku, italijansku i crnogorsku granicu.

---

³ Ibidem

Sl. 3. Austrougarska flota u Boki Kotorskoj pred prvi svjetski rat.

Tvrđava Boka Kotorska rađena je sa ciljem da zaštiti njeno jezgro, odnosno bazu i ratnu luku i istovremeno da zatvori pravce sa mora ka unutrašnjosti.

Zbog zaštite jezgra, tvrđava je narastala svih 114 godina koliko su je Austrougari koristili, dobijala isturene položaje, forove, linije odbrane i zone odbrane. Tako je tvrđava Boka bila u stvari, cjelokupna teritorija Boke Kotorske, Krivošijsko zaleđe i budvansko-paštrovački dio sve do Kufina (confine, ital. „granica”) kod Bara

PRIMORSKA ZAPREČNA TVRĐAVA

Dolaskom Austrije u Boku Kotorsku 1814. godine trebalo je obezbijediti granice i omogućiti život i rad jedinicama koje su izvršavale zadatke na prostoru: zaliv Boka Kotorska – Krivošije – Budva – do Kufina. Nužno je bilo organizovati i odbranu ovog, za Austriju vrlo važnog dijela carstva. Njegova važnost ogledala se u tome što je to krajnja tačka monarhije na jugoistoku, sa te pozicije uticaj na Otrantska vrata i ulazak u Sredozemno more bio je veći, i taj prostor je bio odlično polazište za dalja širenja prema istoku. Na tom prostoru graniče se Turska, Crna Gora i Austrija, a sve tri imaju težnju da ovaj prostor osvoje. Pored njih interes za dominaciju ovom zonom ispoljavaju i Rusi, Francuzi, Italijani i Englezi.

U početku Austrija koristi zatečeni sistem mletačkih fortifikacija koji se sastojao od utvrđenih gradova i kaštela (Herceg Novi, Perast, Kotor, Budva i Kaštel Lastva) i obalskih baterija (Rose, Oštra, Luštica, Kumbor, Kamenari, sv. Đorđe, Trojica i Verige). U ovom periodu kopnena odbrana prema Crnoj Gori zasnivala se uglavnom na defanzivnim (odbrambenim) kasarnama i stražarama koje su podizane za manje jedinice duž granice i koje su ih štatile od prepada i vatre brdskih topova Crnogoraca. Situacija u okruženju je povoljna, jer osim čarki na granici sa Crnom Gorom, posebno u predjelu Paštrovića, nema nikakve veće opasnosti.

Do 1850. god. Austrija je štitila obalski pojas i granicu prema Crnoj Gori putem nekoliko defanzivnih kasarni duž granice. Sve do polovine XIX vijeka ovakav sistem zadovoljava potrebe odbrane ove teritorije koja je za Austriju još uvijek manje značajna u odnosu na ostale teritorije carevine.

U Boki Kotorskoj u to vrijeme locirane su vrlo male snage flote, jer za njihovim boravkom nije bilo potrebe. Mornarica Austrije je u blagom razvoju, budući da ne postoje potencijalni neprijatelji na Jadranu. Vatreno oružje je male moći i nije moglo ozbiljnije ugroziti ovakav sistem odbrane.

Prvi olučni merzeri u Austrougarskoj uvedeni su 1873.god, jedan kalibra 179 mm, a drugi 210 mm. Bili su prilično teški, pa su već 1880. god. zamijenjeni sa tri nova tipa, kalibra 90, 150, i 210 mm. Godine 1898. uvodi se merzer kalibra 240 mm, koji je moćniji od navedenih.

Početak druge polovine XIX vijeka dolazi do značajnijih promjena koje radikalno mijenjaju postojeće stanje. Obala postaje osjetljiva državna granica, a tvrđave važan element njene odbrane. Prelaskom sa jedara na parni pogon brodovi imaju veće mogućnosti i bolji manevar, pa tvrđave koje su ranije lakše napadane sa kopna, sada se mogu vrlo uspješno napadati brodovima.

Ovaj period karakteriše i nagli razvoj nauke i tehnike koja vrlo brzo nalazi primjenu u oružanim snagama. Uvođenjem olučne artiljerije 1860. godine, povećava se domet i razorna moć artiljerije, a to postavlja nove zahtjeve u organizaciji odbrane.

U periodu od 1852.do1853 god. pod rukovodstvom generala Lazara Mamule, vršeno je utvrđivanje spoljnog ulaza s mora u Bokokotorski zaliv, izgradnjom forova, Oštro, Mamula i Arza, a jedan od razloga je i crnogorsko-turski rat 1852. god i grupisanje velikih snaga oko granica Austrougarske.

Vrlo brzo ove tvrđave postaju zastarjele, jer razvojem novog oružja, ne mogu adekvatno da ostvare ulogu koja im je namijenjena. Zbog visine, koja je iznosila i do 40 m, vrlo su uočljive i podesan su cilj za sve modernije brodsko naoružanje, a debljina zidova je isuviše mala da izdrži dejstvo brizantne granate. Zbog toga se, u utvrđivanju narednih pojaseva, pribjegava smanjenju visina, povećanju debljina kazamatnih svodova, a tvrđave sve više uranjaju u zemlju (grupa utvrđenja na Luštici, Kobili, Grabovac, Goražde, Vrmac).

Sve do 1882. god. (vrijeme II Bokeškog ustanka) fortifikacije u Boki Kotorskoj i na širem prostoru Budve, postavljene su u dvije linije. Prva linija

prati obalni pojas, a druga granicu prema Crnoj Gori. Ovakva organizacija odbrane ostvarivala je postavljeni cilj.

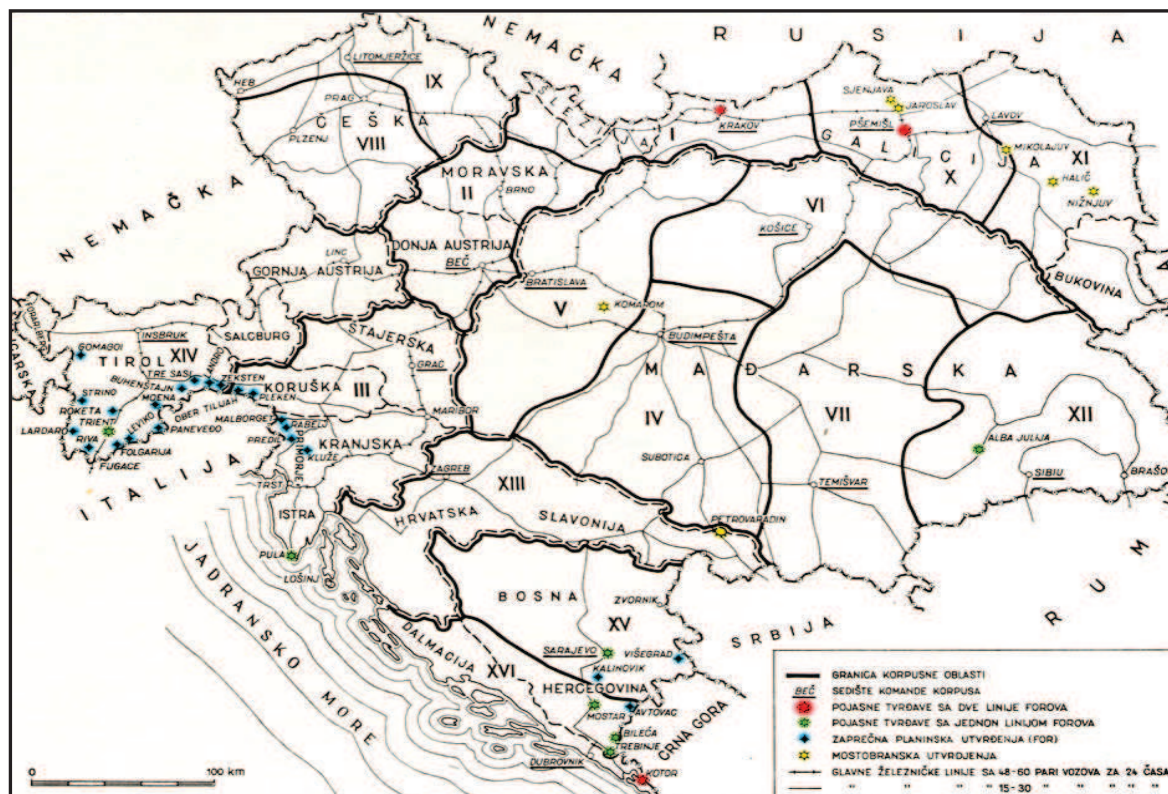
POJASNA TVRĐAVA

Na prelazu iz XIX u XX vijek, gledište Austrougarske o vojno- strateškijskoj ulozi Boke Kotorske bitno se izmijenilo. Agresivne namjere Austrougarske prema Albaniji i njeno nastojanje da omogući svojoj floti učešće u Sredozemlju, zahtijevali su da se za glavnu bazu obezbijedi južnija luka od Pule. Boka Kotorska je svojim položajem najbolje ispunjavala ove uslove, ali je bilo i slabosti kao što su njen mali prostor, vrlo uzak izlaz na pučinu, slaba povezanost sa pozadinom i pored izgrađene željezničke pruge do Zelenike, nedovoljna bezbjednost od vatre neprijateljskih brodova, a prije svega blizina dominirajućeg crnogorskog fronta, pa se razmišljalo o Šibeniku, Splitu, a najviše o Neum-Kleku.

Sa druge strane, Boka Kotorska je predstavljala krilni naslon sve jače utvrđivanog hercegovačkog fronta prema Crnoj Gori.

Od 1882. godine Boka Kotorska pretvorena je iz primorske zaprečne u pojasnu tvrđavu sa tri odbrambene zone:

- južnu – jadransku odbrambenu zonu;
- istočnu – lovcensku odbrambenu zonu;
- sjevernu – krivošijsku odbrambenu zonu.

Sl. 4. Šema fortifikacija i vojno-teritorijalna podjela Austrougarske

Južna zona imala je tri odbrambene linije: 1. punta Oštro – Mamula – Arza, 2. Kobila – Kabala, 3. Herceg Novi – Kumbor.

Lovćenska istočna odbrambena zona obuhvatala je rejon Vrmac – Tivat – Trašte, ali je u tu zonu spadao zaliv Trašte sa forom Radišević, kao i obala južno od Obosnika, skoro do rta Arza. Zadatak odbrane u ovoj zoni bio je da spriječi napad sa istoka preko Lovćena, kroz Radanoviće iz Budve i iz zaliva Trašte preko Luštice. Da bi izvršili ovaj zadatak, pristupilo se užurbanom svestranom fortifikacijskom ojačanju obalskog i kopnenog fronta. Među prvim mjerama došlo je do premiještanja ratne luke iz Kotorskog u Tivatski zaliv, što je prirodno zahtijevalo hitno ojačanje obalskog fronta prema zalivu Trašte izgradnjom utvrđenih grupa Radišević (for i baterija) na Luštici i Grabovac – Trašte u Grblju, kao i raznih pomoćnih objekata u Župi i oko Tivta. Tivat sa Arsenalom zaštićen je izgradnjom dva odbrambena pojasa, neposredno oko naselja i Arsenalala. Za odbranu tivatskog zaliva već postojeće poljske obalske baterije pretvorene su u stalne.

Sa pravca Lovćena podignuta je ili preuređena jaka grupa utvrđenja na liniji Vrmac – Trojica – Goražda. Urađeni su forovi Vrmac, Goražda, zaprečni objekat Trojica (preuređena stara mletačka dvospratna tvrđava i dograđena nova baterija), oklopljena baterija Škaljari i baterije Kavač, Bogdašići I i II i Muo I i II. U tjesnacu Verige urađena su dva fora (Bijeli pijesak i Verige), a predviđene su i dvije minske zaprečne linije. Kotorski zaliv branjen je sa utvrđenog pojasa oko grada sa renoviranim srednjovjekovnim kaštelom-citadelom sv. Ivan iznad varoši i ranije izgrađenim baterijama oko zaliva.

Sjeverna – krivošijska odbrambena zona bila je ujedno i kopnena (odbrambena zona) prema Crnoj Gori. Sve do 1869. godine ovaj kraj je imao dvije tvrđavice na Dragalju i na Crkvicama, sa malim posadama i žandarmerijskom i carinskom službom.

Bokeškim (tzv. Krivošijskim) ustankom 1869. godine, koji je podignut radi očuvanja starih privilegija (oslobađanje od vojne obaveze) i velikim gubicima u njemu, Austrougarska carevina uočava složenost ovog prostora i preduzima intenzivne mjere za njegovo fortifikacijsko uređenje. Na visoravni sela Ubalac u Gornjem Orahovcu izgrađeni su forovi Šanik i Vranovo brdo, kao i čitav niz prateće infrastrukture na čitavom području zaleđa Perasta i Risna. Ovi radovi izvedeni sedamdesetih godina XIX vijeka pokazali su se efikasnim u Drugom Bokeškom ustanku 1882. godine, koji je ugušen.

KOPNENA TVRĐAVA

Od početka XX vijeka Austrougarska, sa već jasno postavljenim ciljevima, stvara na prostoru Boke uslove za njihovo ostvarivanje.

Raspored utvrđenih objekata bio je takav da je ugrožavan blizinom crnogorske granice, naročito poslije balkanskih ratova, kada je crnogorska vojska već imala topove kalibra od 210 mm. Zbog toga su užurbano ojačavani

postojeći objekti, posebno u lovcenskoj odbrambenoj zoni. U tri fora i jednoj bateriji ugrađene su oklopljene kupole, (forovi Vrmac, Goražda i Grabovac i baterija Škaljari) a oklopljenu kupolu dobio je i jedan for u sjevernoj zoni (Dvrsnik).

Sl. 5. Austrougarska mapa tvrđave Boka Kotorska, 1916.

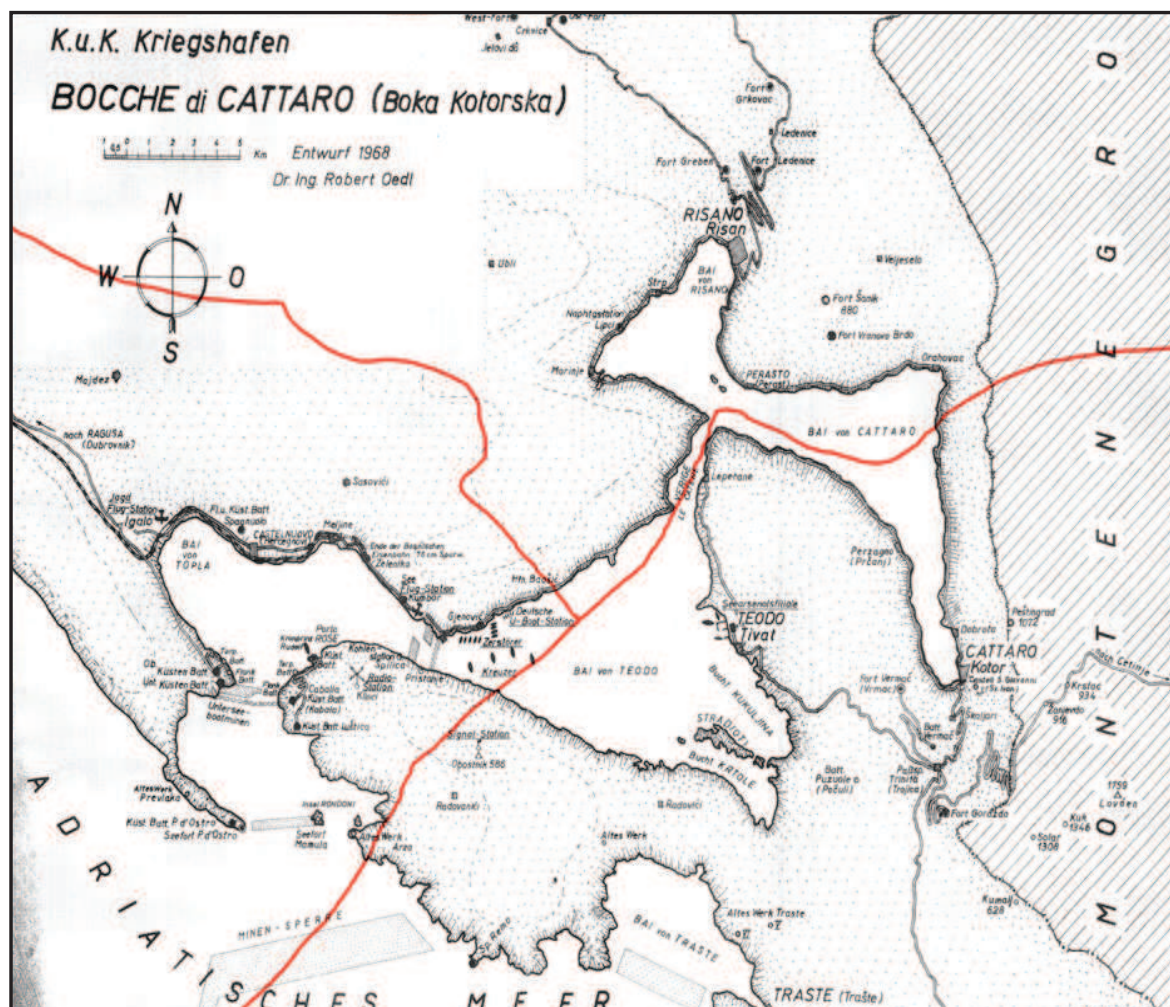
Sjedište tvrđave preneseno je iz Kotora u Herceg Novi. Najveća pažnja poklanja se kopnenom, a ne kao dosad, pomorskom frontu, jer će on služiti kao baza za operacije protiv Crne Gore. Počinje se sa izgradnjom puteva i utvrđenih logora za koncentraciju velikih snaga (Crkvice i Ledenice-Grkavac), izgrađuje se oklopljeni for na Dvrsniku i utvrđenje na Golom vrhu. Pomorski front imao je samo ulogu osiguranja leđa ove, tada u prvom redu, kopnene tvrđave.

Po izbijanju Prvog svjetskog rata organizovane su, za kružnu zaštitu Boke, još dvije odbrambene zone: budvanska i hercegovačka (zapadno od Kriv,ošija do mora). One su samo djelimično uređene u poljskom tipu.

Austrougarska uprava bila je potpuno svjesna slabe vrijednosti obalske odbrane Boke, sa dometom topova od najviše 10 km (dok njihovi protivnici na moru raspolažu sa topovima do 13 km), bez ijedne oklopljene baterije u ovoj zoni i bez ijednog teškog dalekometnog topa. Računali su da odbranu mogu pojačati i učiniti otpornom minama, torpednim baterijama i jedinicama mornarice.

Zato je za odbranu Boke organizovano postavljanje mina, baražiranje samog ulaza u zaliv kao i zaštita zaliva Trašte koji je bio pogodan da se protivnik iskrca u neposrednoj blizini i iza krila odbrambenog fronta prema kopnu. Zbog toga je urađena spoljna baraža pred ulazom u Boku na 3000 m od otoka Lastavica (Mamula) i južno i jugoistočno od Oštrog rta, ukupno 33 mine u tri reda i 26 mina u 6 radijalnih linija pred Prevlakom, 27 mina u tri reda u zalivu Trašte i na kraju, kao unutrašnja lučka baraža 49 mina u tri reda između Kobile i Kabale sa prolazom pod kopnom, koji se u slučaju napada zatvarao sa 14 mina spremnih na jednoj peniši, a 20 mina čuvano je kao rezerva u skladištu.

Lučka baraža sa žičanom barikadom i protivtorpednim mrežama zajedno sa brodom „Zara“ zatvarala je kumborski tjesnac (ojačana baterijama Pristan – Đenović – Kumbor). Planirano je da se ispred barikade postavi minski baraž od 57 mina koje su bile u skladištima.

Sl. 6. Odbrambeni sistem tvrđave Boka Kotorska sa svim elementima

Pred početak Prvog svjetskog rata u Boki Kotorskoj bilo je oko 3500 ljudi stalne tvrđavske posade, 218 tvrđavskih topova kalibra 37-305 mm, 99 mitraljeza, 46 reflektora i 9 torpednih cijevi. Pripremljene su tromjesečne rezerve za oko 36000 ljudi i 6700 konja. Posadu tvrđave činila su dva ojačana pješadijska puka, mnogobrojne pozadinske jedinice, 47 baterija tvrđavske, 11 obalske i 8 protivavionske artiljerije.

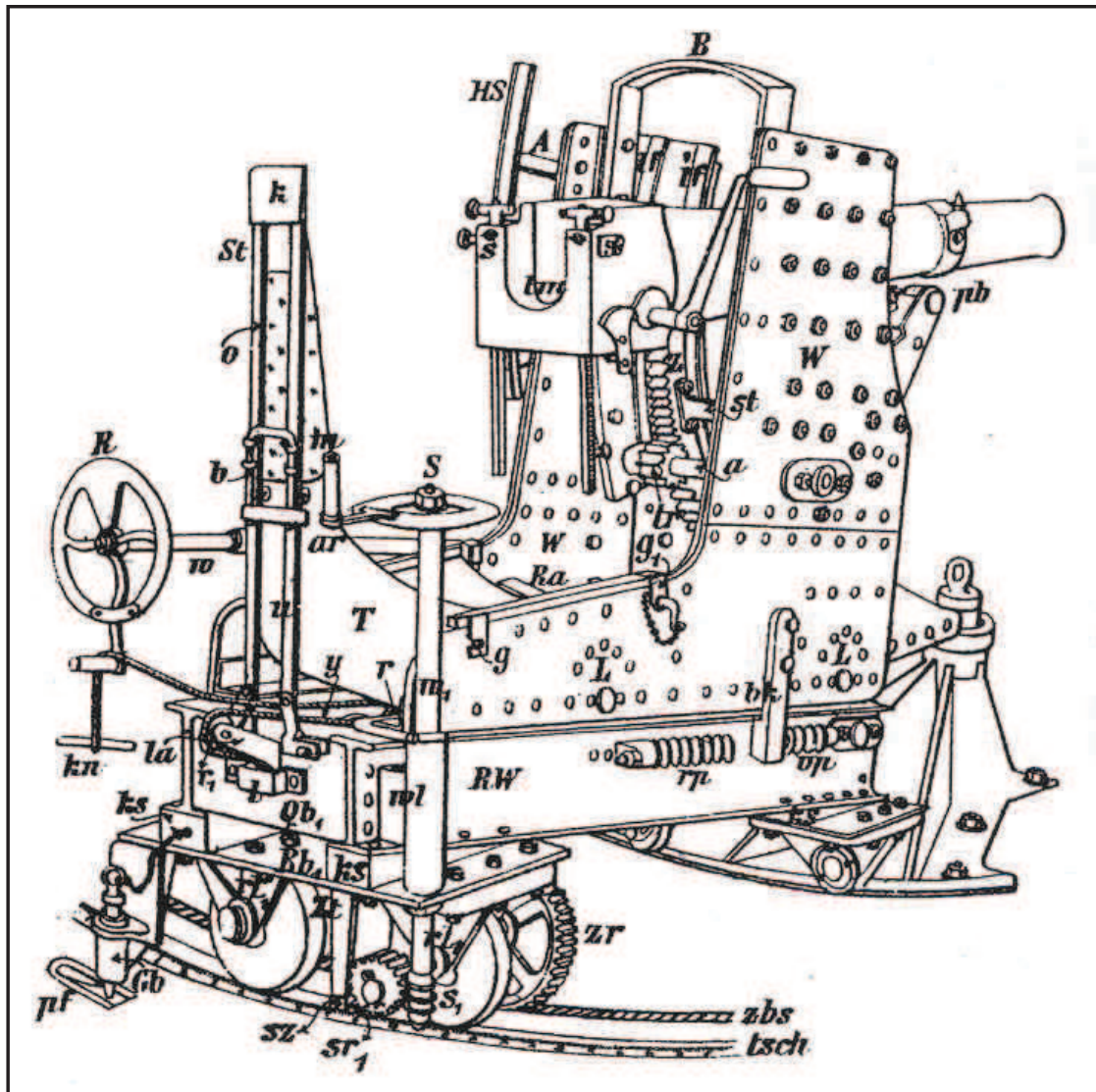
Cijena koštanja ovakvih utvrđenja bila je izuzetno visoka. Na primjer, jedan Brijalmonov oklopni for (bez municije) koštao je oko 2,5 miliona njemačkih maraka, a pojasna tvrđava, sa takvim forovima i obima 60 km, oko 175 miliona njemačkih maraka.

PRVI SVJETSKI RAT

Po otpočinjanju ratnih dejstava Austrougarska u Boki Kotorskoj grupiše snage kako slijedi:

- **na lovcenskom frontu i u Boki Kotorskoj 19. korpus generala Troimana**
- 1) grupa generala Sorsića: landšturmske brigade Štrajt i Šis po 4-5 bataljona i po dvije baterije, svega: 9 bataljona, 45 konjanika i 4 baterije, odnosno 6150 pušaka i 16 artiljerijskih oruđa
- 2) 47. pješadijska divizija-generalu Vebera: 14. brdska brigada sa 5 bataljona i dvije baterije,
- grupa Terk sa tri landšturmska bataljona, 1,5 četa graničara i 1,5 baterija,
- tvrđavska pješadijska brigade Kolerus, 6 bataljona i 1,5 četa graničara sa dvije baterije
- Grupa Lotšpajh, četiri bataljona, jedna četa graničara i dvije baterije, odnosno 25 bataljona, 25 konjanika, 7,5 baterija sa 16500 pušaka i 30 artiljerijskih oruđa.
- 3) Grupa Cuber sa 5 landšturmskih bataljona i dvije baterije, odnosno 3810 pušaka i 8 artiljerijskih oruđa
- U rezervi dvije brigade, 20. Landšturmska brigada sa dva lovačka i dva landšturmska bataljona, 25 konjanika i dvije baterije, odnosno 4450 pušaka i 8 artiljerijskih oruđa, i grupa Hauzer sa 5 landšturmskih bataljona, 25 konjanika i dvije baterije, odnosno 3550 pušaka i 8 artiljerijskih oruđa.

ARTILJERIJA

Sl. 7. M94-8 cm

Artiljerija, van sastava operativnih jedinica, podijeljena je u tri grupe:

- grupa Trašte i to –jedna topovska baterija od 75 mm, jedna haubička baterija 420 mm, dvije haubičke baterije 150 mm i tvrđavska artiljerija sa fora Trašte.
- grupa Vrmac sa tri topovske baterije 90 mm, tri topovske baterije 100 mm, jednom topovskom baterijom 120 mm, jednom topovskom baterijom 150 mm, 8 haubičkih baterija 150 mm, jednom merzerskom baterijom 240 mm, pet merzerskih baterija 305 mm, jedna haubica od 420 mm i tvrđavska artiljerijska oruđa sa forova Goražda i Vrmac.
- Grupa Orahovac sa 1haubičkom baterijom 150 mm,1 merzerskom baterijom 240 mm, 1 ruskim topom 150 mm i tvrđavska artiljerija sa forova Šanika I Golog Vrha.

Artiljerijske grupe imale su za izviđanje 1 balonsko odjeljenje, 3 aviona i reflektore.

Posade u Boki Kotorskoj imale su: 3150 pušaka, 99 stabilnih mitraljeza i 225 stabilnih artiljerijskih oruđa.

Ukupna jačina 19 korpusa bila je: 43,5 bataljona, 2 tvrđavske mitraljeske čete, 1,5 eskadrona, 45,5 baterija, 8 tehničkih četa i 2 eskadrile-odnosno: 37600 pušaka, 99 stabilnih mitraljeza, 120 konjanika, 148 mobilnih i 225 stabilnih artiljerijskih oruđa.

POMORSKE SNAGE

Pomorske snage u Boki mijenjale su sastav i jačinu zavisno od zadataka flote u određenim periodima.

U okviru plana napada na Lovćen, određene su i pomorske snage u Boki Kotorskoj sa zadatkom da sadejstvuju napadu kopnenih snaga. U tom cilju do 5. Januara 1916. god. prikupio se u Boki Kotorskoj Odred ratne flote ovoga sastava:

- 5. Division s jedinicama „Monarh” „Vien” i „Budapest”.
- 2. flotila krstarica s jedinicama: „Novara”, „Kajzer Karlo-VI”, „Kajzer Franc Jozef”, „Asper” i „Panter”.
- Torpiljeri: „Varaždinač”, „Husar”, „Orjen”, „Turul” I „Blic”.
- 16 torpednih čamaca
- 4 minonosca
- 5 podmornica
- Stražarski i pomoćni brodovi.
- Odred ratne flote imao je 58 dalekometnih mornaričkih topova. Ukupan broj artiljerijskih oruđa flote i 17 korpusa iznosio je 431 oruđe.

Fortifikacijski sastav tvrđave „Boka Kotorska”

GRADOVI PRILAGOĐENI ZA DEJSTVO

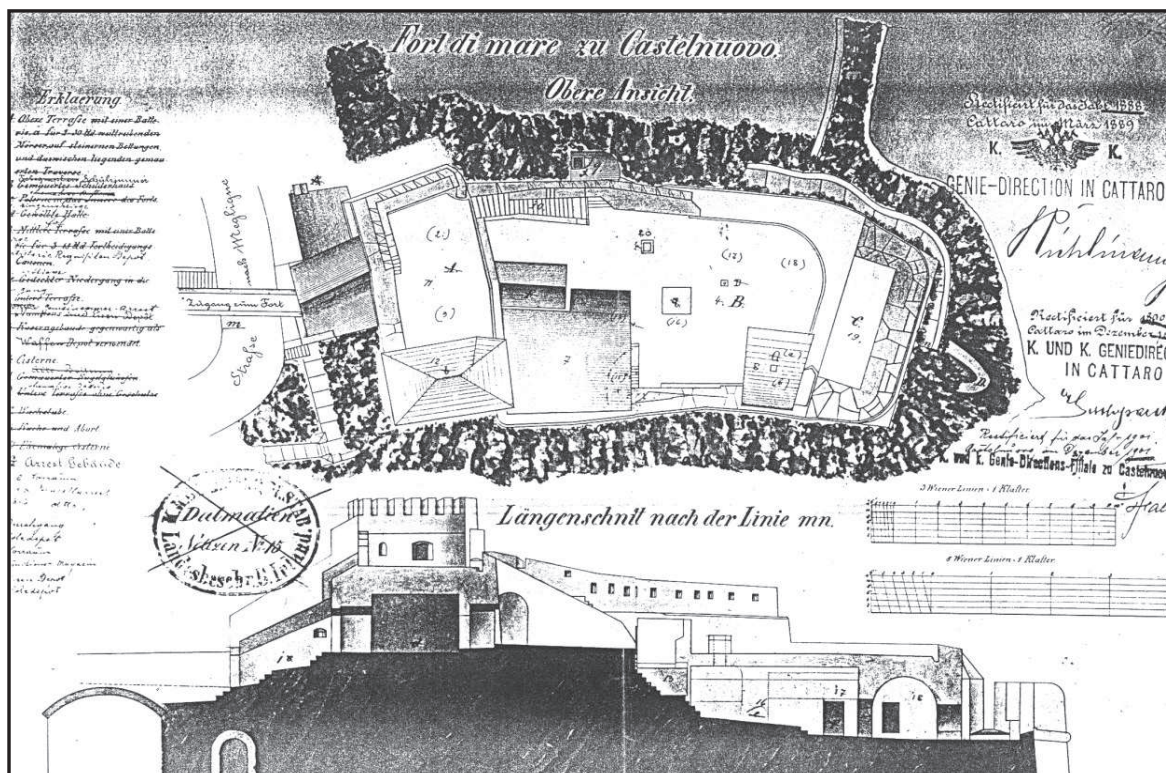
Herceg Novi

Herceg-Novi spada u red rijetkih srednjovjekovnih gradova sa preciznim datumom nastanka. Naime, započeo ga je graditi bosanski kralj Tvrtko I Kotormanić 1382. godine. Naime, on je, nedaleko od stare župe Dračevica, na jednom uzvišenju podigao novu tvrđavu, oko koje se kasnije formirao grad.⁴

Grad je bio pod turskom vlašću od 1483. do 1687. godine kada je zaokružen sistem fortifikacija, sačuvan do današnjih dana. Ta utvrđenja je ko-

⁴ G.Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara 1880.*

ristila i usavršavala Venecija⁵ u periodu od 1687 do 1797. godine, kada ih po prvi put nakratko, a potom 1814. konačno preuzima Austrija (sve do 1918. godine).

Sl. 8. Plan tvrđave Forte mare, Herceg Novi, 1888.
(Istorijski arhiv Herceg-Novi, kopija Kriigs Archiv Beč (KAW))

O vremenu uspostavljanja vlasti Austrije u Boki svjedoče izvještaji inženjerskog kapetana Kaboge iz 1819. i pukovnika Đustiniani (Giustini-ani) iz 1822. godine o utvrđenjima Herceg Novoga. Kaboga predlaže da se temeljno poprave tvrđava Španjola (Forte Spagnolo), Kopnena-Kanli kula (turski: krvava kula) i Morska tvrđava (Forte Mare), a sve ostalo da se poruši. Đustiniani kaže da je stanje tih utvrđenja takvo da bi vrlo mnogo koštao njihov popravak, a isto tako i njihovo rušenje, pa ih je najbolje ostaviti kakve jesu.

Tokom austrijske dominacije, od starih utvrđenja, održavane su samo tvrđava Španjola i Forte mare, sve ostalo prepušteno je propadanju.

Tvrđava Španjola (gornji grad) i merzer baterija 210 mm

Jedno od rijetkih starih utvrđenja Boke, koje je gotovo u potpunosti sačuvano u svom prvobitnom izvornom obliku je tvrđava, podignuta iznad Herceg-Novog, poznata pod nazivom Španjola, a u izvorima kao: Tvrđava na brdu (Fortezza sopra il Monte), Gornja tvrđava (Fortezza superiore), Gornji grad i sl.

⁵ I.Lalošević, op. cit., p. 122

Izgleda da su Španci, vladajući Herceg-Novim od 1538-39. godine prvi uočili strateške prednosti brežuljka, zvanog Bajer, sjeverozapadno od grada, na visini od oko 170 m/nm, koji dominira ulazom u Bokokotorski zaliv i izvanredno kontroliše istočnu, odbrambeno najosjetljiviju stranu i tu podigli prvo manje, možda drveno utvrđenje. Ovo utvrđenje su vjerovatno Turci kasnije srušili, da bi 1548. godine sagradili moćnu tvrđavu, koja je uz neznatna oštećenja i izmjene sačuvana do današnjih dana.⁶

Tvrđava je intenzivno korišćena u toku Austrougarskog perioda, kada je u unutrašnjosti sagrađen čitav niz pomoćnih objekata, a po obodu artiljerijski položaji uslovljeni promjenama u naoružanju i njegovim razvojem

Sl. 9. Tvrđava Španjola, objekti u unutrašnjosti tvrđave

Kako dometi naoružanja na staroj tvrđavi ne zadovoljavaju novonastale potrebe, Austrougarska inženjerska uprava, u maju 1907. godine otkupljuje od Eugenije Gregorić-Milinović zemljište uz postojeću tvrđavu i dograđuje merzer-bateriju za topove 210 mm.

⁶ Шеровић П., Борбе с Турцима око Херцегновога до коначног ослобођења г. 1687, ГПМК IV, Котор 1956, 7; М.Злоковић, Турци у Херцег-Новоме, Бока 2, Херцег-Нови 1970, 68

Tvrđava je mijenjala naoružanje, a pred Prvi svjetski rat bila je naoružana sa šest topova 90 mm, M-1904, koji su se nalazili na platformama stare tvrđave i sa četiri merzera 210 mm M-73. na novouradenom položaju kod stare tvrđave. Ovi merzeri su, neposredno prije Prvog svjetskog rata, već bili prevaziđeni i zastarali.

Forte mare

Tvrđava je sagrađena pored samog mora, na kamenoj hridi, koja dominira lukom. Zasnovana je u vrijeme srednjovjekovne Bosansko-hercegovačke države, kao autonomno gradsko utvrđenje, a dograđivana i preorūžavana u toku turskog, mletačkog i austrijskog perioda.

Dolaskom Austrije u Boku, uočavajući značaj pozicije na kojoj se tvrđava nalazi, izvršene su procjene stanja u kojem se tvrđava tada nalazila.

Kako smo vidjeli, kapetan Kaboga, predlaže opravku, a pukovnik Đustinijani smatra da su tvrđave u tako lošem stanju da je preskupa i opravka i rušenje, pa ih treba ostaviti takve kakve jesu. Ipak, 1833. godine pristupa se restauraciji ove tvrđave, o čemu postoji i zapis na jednoj kamenoj ploči iznad ulaza sa sjeverne strane. Godine 1888. ponovo se vrši adaptacija za ugradnju novog naoružanja i izgradnja prostorija za smještaj ljudstva.

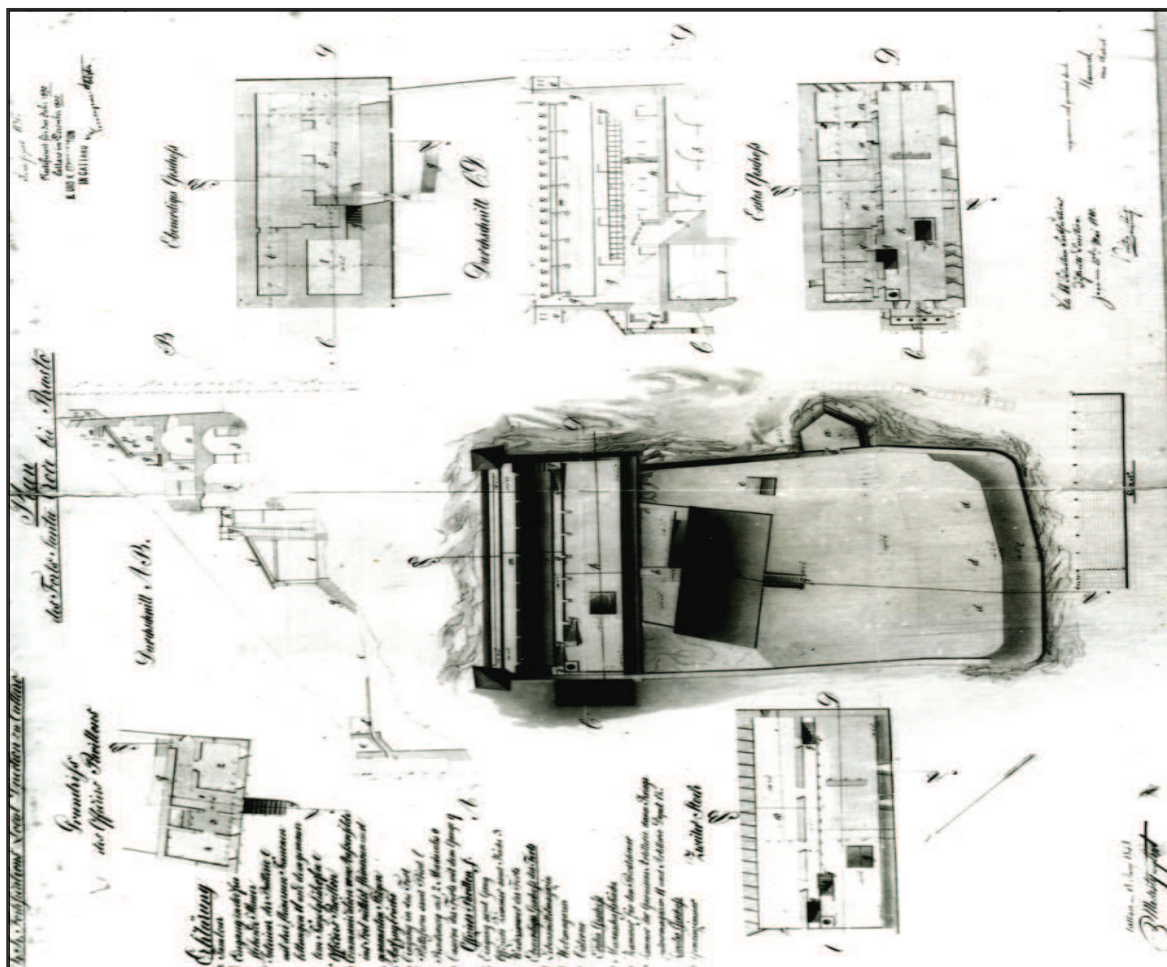

Sl. 10. Forte mare, 1906.

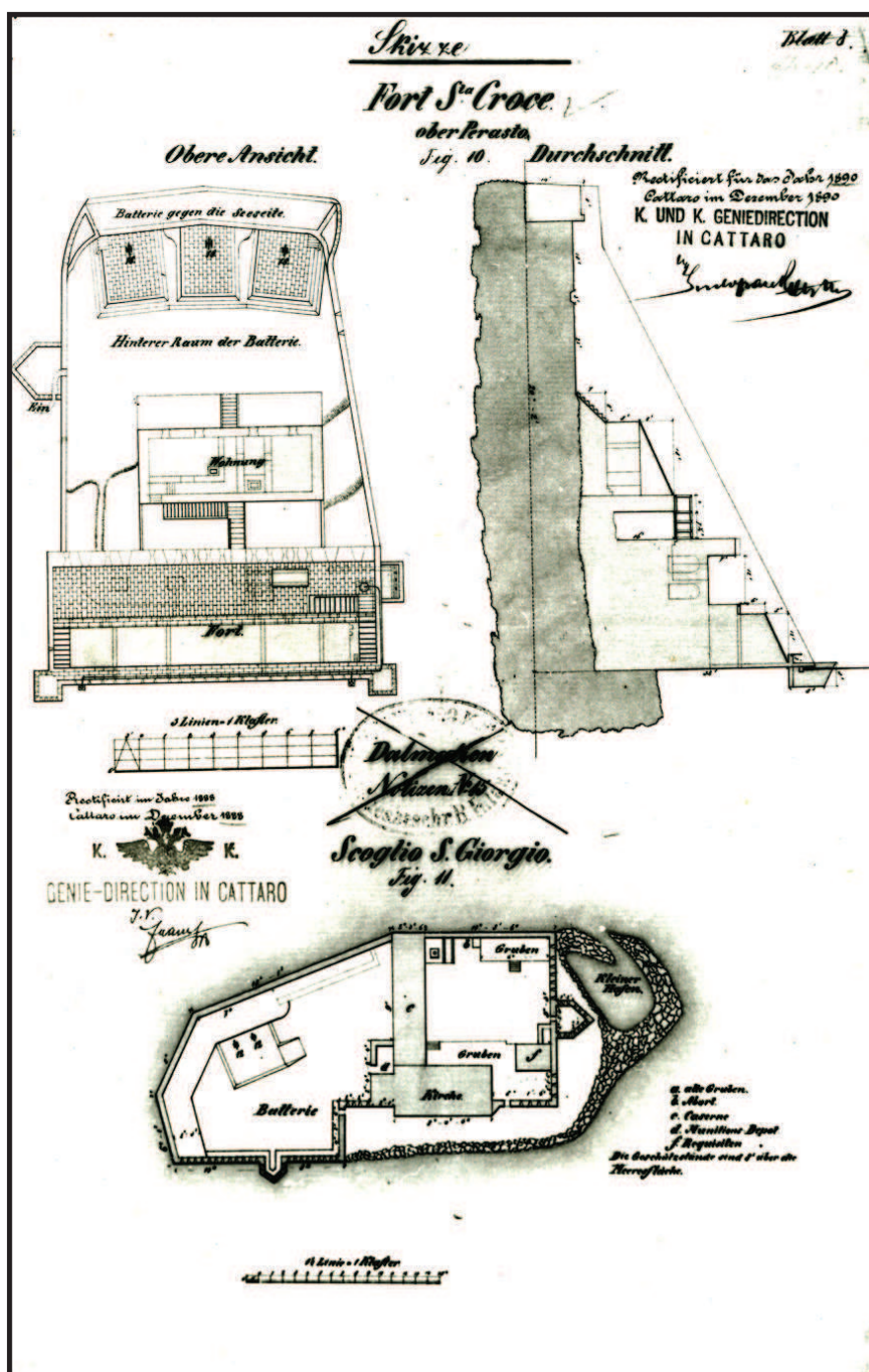
Perast

Perast je, preko svoje tvrđave Sv. Krst, ostrva sv. Đorđe i tjesnaca Verige, imao značajnu stratešku ulogu čuvara ulaza u unutrašnji, Kotorski zaliv čitavo vrijeme Venecijanske vlasti, na osnovu čega je stekao brojne privilegije. Za vrijeme francuske okupacije, u septembru 1812. godine, Francuzi su na ostrvu Sv. Đorđe, gdje je bila stara benediktinska opatija, izgradili jaku bateriju prema Verigama. Radi utvrđivanja ostrva sagradili su zidove oko rta s južne, jugozapadne i jugoistočne strane, kao i skladište za municiju. Nakon kapitulacije Francuza ostrvo s baterijom ostaje u vojnom vlasništvu i korišćenju kroz čitav XIX i početkom XX vijeka (osim u periodu od 1827. do 1848. kada je predato crkvi).

Austrougarska monarhija u Perastu koristi postojeći sistem navedenih utvrđenja, locira dio stalne tvrđavske posade kao i dio žandarmerijskih jedinica i projektuje jedno groblje u samom gradu. U Prvom svjetskom ratu urađen je sanatorijum za sunčano liječenje tuberkuloze.

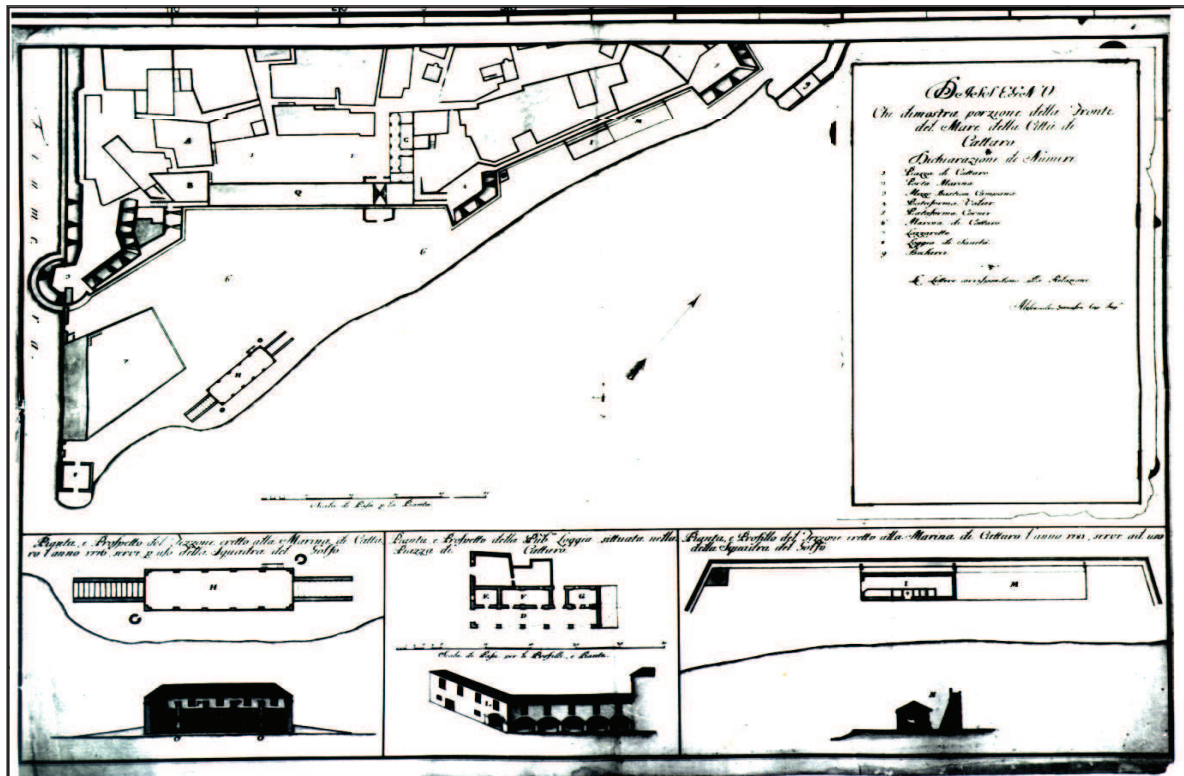
Sl. 11. Plan tvrđave Sv. Krst, Perast, 1888. g.
(KAW GPA Inland C III Cattaro Nr. 37A)

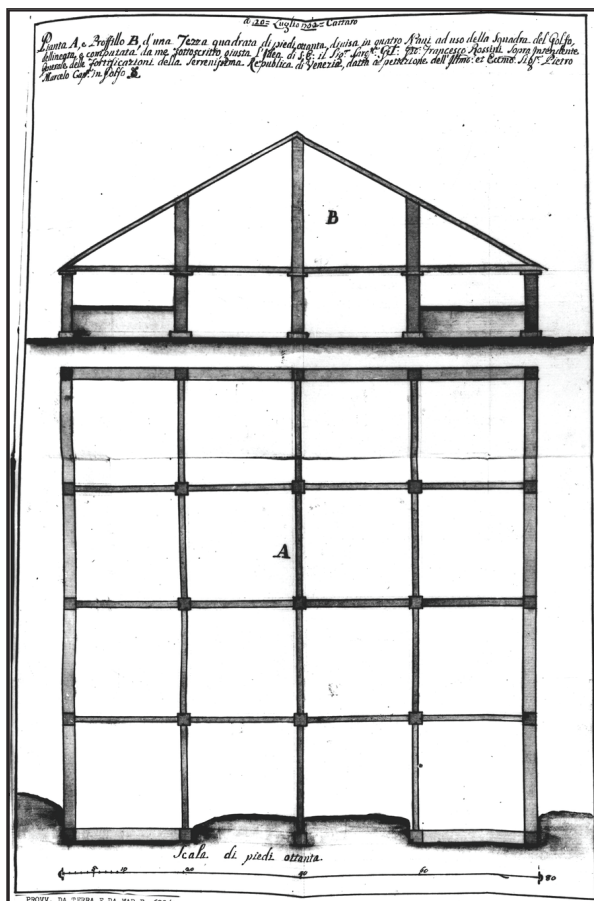
Sl. 12. Plan tvrđave Sv. Krst i ostrva Sv. Đorđe,
Perast, 1888. g. (KAW GPA Inland C III Cattaro Nr. 37B)

Kotor

Kotor je najznačajniji utvrđeni grad Boke Kotorske od vremena Vizantije, a vjerovatno i Rima (Acruvium). Njegov današnji fortifikacioni sistem zasnovan je u XIII i XIV vijeku, dok je u periodu venecijanske vlasti (1420-1797.), kada je imao značajnu ulogu čuvara venecijanskih trgovačkih puteva u ovom dijelom Jadrana („fortezza chiave”) u velikoj mjeri prerađen i usavršen.

Sl. 13. Crtež dijela Kotora u blizini Vrata od mora sa detaljima najvažnijih objekata, Alessandro Ganassa, XVIII v. (Archivio di Stato Venezia, ASV Fortezze, ex B. 83, dis. 121.)

sl. 14. Osnova i presjek objekta u funkciji arsenala u kotorskoj luci, autor Bartolo Riviera po ideji Franćeska Rosinija, 1762. (ASV P.T.M. f. 620/dis. 1)

Zauzimanjem Boke Kotorske od strane Austrije, (druga austrijska okupacija 1814-1918) vrše se popravke, pojačanja i prepravke na kotorskim tvrđavama. Inženjerski kapetan austrougarske vojske Kaboga u svom pregledu za odbranu Dalmacije, Dubrovnika i Boke Kotorske za Kotor iz 1819. godine kaže da je to centralno i glavno naoružano mjesto i glavno skladište Boke.

Sl. 15. Segment panoramskog prikaza Kotora, a. Cinenburg, oko 1860.
(KAW, Inland C III a, Cattaro Nr. 35)

Uočljive su manje pregradnje koje je Austrougarska uz redovno održavanje vršila na tom velikom kompleksu, budući da su one izvedene kvalitetnijom graditeljskom tehnikom, većim i bolje tesanim kamenim kvaderima. Preuređen je kaštel-tvrđava San-Đovani i podešena za savremena artiljerijska oruđa. U Kotoru su 1881. godine smještene dva bataljona 44. pješadijskog puka, kao i štab tog puka, prva i peta baterija 4. gradskog artiljerijskog divizionu i 24. bataljon poljskih lovaca. Tu je i glavna komanda tvrđave sa svim jedinicama koje pripadaju štabu kao i velik broj ostalih elemenata za logističku podršku.

Budva

Budva je utvrđeni grad na dijelu otvorenog mora južno od Kotora sa kontinuitetom od antike (Butua), preko srednjeg vijeka do Venecije. Za vri-

jeme austrijske vladavine, zidine Budve su održavane, a u gradu su smještene stalne posade i žandarmerija. Kasarna je izgrađena 1836. godine, a 1873. godine početo je sa gradnjom vojne bolnice. Na rtu Zavala i Mogren 1882. god. urađene su obalske baterije stalnog tipa.

U Budvi su 1881. god. smješteni djelovi 1. bataljona 4. pješadijskog puka, kao i dio artiljerijskog gradskog diviziona.

Sveti Stefan

Nakon austrijskog zauzimanja Dalmacije i Boke Kotorske, Sveti Stefan, malo ostrvsko naselje, srednjovjekovni refugijum područja Paštrovića, smatran je utvrdom prema Turskoj. U pregledu dalmatinskih, dubrovačkih i bokeljskih utvrđenja kapetan inženjerskih trupa Kaboga 1819. god. kaže da treba zaposjesti tvrđavu Budve i Svetog Stefana, koje s flotilom mogu da preuzmu odbranu obale. Radi toga Sveti Stefan treba pažljivo popraviti. U „Relaciji o sistematizovanju utvrđenja ujedinjenih pokrajina Dalmacije, Dubrovnika i Boke” pukovnika Đustinianija iz 1822. kaže se da je Sveti Stefan, dobrim zidom opasana hridina i od prirode tako osigurana, da su suvišni troškovi za njeno utvrđivanje. Na Sv. Stefanu Austrougari su postavili dvije obalske baterije, magacine hrane i municije i kasarnu.

Risan

U vlasti Austrije je od 1797. do 1805. godine i od 1814. do 1918. godine. Odmah po prvom dolasku Austrija je zaposjela naslijeđena utvrđenja iz dugogodišnjeg utvrđivanja ovog grada, a poslije 1814. kontinuirano u njemu i oko njega drži posade različite brojnosti, zavisno od vojnopolitičke situacije i stanja na terenu. Utvrđivanje grada rađeno je adekvatno potrebama. U gradu je postojao stalni garnizon vojske. Iznad grada urađeno je streljište 1891. godine, a obala je uređena i na njoj izgrađeno pristanište. U Risnu je 1881. godine smješten dio trećeg bataljona 44. pješadijskog puka.

U krivošijskom ustanku 1869. god. Risan je bio centar protivaustrijskog otpora, a za vrijeme hercegovačkog ustanka 1875. god. bio je glavna veza između ustanika i mora. Za vrijeme tog ustanka Risan je bio i stjecište izbjeglih hercegovačkih porodica.

Prilikom posjete Boki Kotorskoj, 1875. god. car Franjo Josip posjetio je Risan i Krivošije 7. maja. Pitanje careve sigurnosti prilikom ove posjete zadavalo je mnogo brige državnoj bezbjednosti jer su bile svježe uspomene na ustaničke borbe 1869. godine. Konačno je odlučeno da ga ne prati ni vojska ni žandarmerija već je izabrana tjelesna careva straža od 25 ljudi iz svih mjesta Risanske opštine.

Tivat

Nalazi se na istočnoj obali Tivatskog zaliva. Grad je dobro zaštićen od bure, a izložen je južnim i zapadnim vjetrovima.

U srednjem vijeku bio je ljetovalište kotorske vlastele, a krajem 19. vijeka razvija se u austrougarsko vojnopomorsko uporište i dobija arsenal,⁷ što daje osnovni pečat daljem razvoju Tivta.

Austrijanci, cijeneći sve uslove, zaključuju da je pozicija Tivta višestruko povoljnija za potrebe razvoja proizvodnih kapaciteta u brodogradnji, skladištenja različitih materijala, kao i mjesta za sidrenje većeg dijela pomorskih jedinica. Njegova zaklonjenost sa otvorenog mora kao i udaljenost od crnogorskih baterija na Lovćenu, u određenim periodima, daje mu primat u odnosu na ostale gradove u Boki Kotorskoj. Jedno vrijeme u njemu se nalazi i komanda svih jedinica (pomorskih i kopnenih) pojase tvrdave.

Pred Prvi svjetski rat, svjesni značaja Tivta, vojnih kapaciteta u njemu i tivatskog zaliva kao mjesta odakle se sa brodova optimalno mogu podržavati kopnene snage, Austrijanci oko grada prave tvrđavski prsten, od šest wachhauza, (odbrambenih stražarskih kuća) kao posljednju liniju odbrane u slučaju osvajanja linije Vrmac-Goražda. Osim toga, oko arsenala izgrađuju 1000 m dug zid visok oko četiri metra i debljine pola metra, kao neposrednu odbranu vitalnih elemenata borbenog rasporeda tvrđave Boka Kotorska. U Tivtu su bile locirane stalne posade i komande različitih sastava i brojnosti. U njemu je, za ovaj veoma dug period urađena takva infrastruktura koja je i posle propasti Austrougarske, davala snažan zamajac privrednom razvoju grada.

Pored navedenih, značajnu odbrambenu ulogu u toku austrougarskog perioda imala su i neka manja naselja i stari utvrđeni gradovi poput Kaštel lastve – Petrovca, gdje je postojala stalna vojnička posada i jedna obalska baterija i Haj-Nehaj, utvrđenje iznad Sutomora koje je svojom pozicijom kontrolisao pravac Čanj-Bar i Spičanski zaliv i koje se do Berlinskog kongresa, 1878. godine, nalazilo van teritorije Austrougarske. Godinu dana po preuzimanju teritorije dobijene Berlinskim kongresom do rijeke Željeznice, na Haj-Nehaju, Austrougari izgrađuju obalsku (kustenbatterie) bateriju i niz drugih manjih objekata.

FOROVI Oklopljeni forovi

Vrmac

Iz opisa o gradnji fora Vrmac⁸ jasno je koji su faktori opredijelili gradnju tvrđave na ovom mjestu. "Zadatak ove tvrđave je da spriječi, skupa sa utvrđenjem Goražda i baterijom Vrmac (baterija Škaljari), napad sa istoka na Kotor, zaustavljanjem izlaska vojske preko prevoja Krstac, kao i da spriječi

⁷ Лалошевић И, Културна баштина бившег арсенала, Вока 32, Херцег Нови, 2012.

⁸ Volker Pachauer, Godisnjak pomorskog muzeja u Kotoru, LV-LVI 2007/08

postavljanje neprijatelja na platou Pračište, na serpentinama puta prema Crnoj Gori i na padinama Lovćena. Osim toga, tvrđava mora da obavlja funkciju sprečavanja izlaska neprijateljskih snaga na stazu koja vodi od Malih zalaža iznad Dobrote do Kotora i postavljanje neprijatelja na platoima između Peštingrada i Veljeg vrha (Golog vrha).

Konačno, tvrđava će zajedno sa utvrđenjem Goražda, baterijom sa prevoja Trojica i topovskom paljbom sa depoa za mirnodopsku municiju pored baterije Vrmac (Škaljari), sprečavati neprijateljsko napredovanje prema ravnici Župa preko Budve i padina Trašte, otvaraće vatru na put od Budve do Župske ravnice kao i na visove Trašte i dominiraće mrtvim zonama istočnog i zapadnog izlaza na poziciju Vrmca koja se ne mogu vidjeti iz drugih tvrđava.⁹

Na Vrmcu je prvo bila urađena stara privremena tvrđava 1858.god., a današnja tvrđava građena je u peridu od 1894. do 1897. godine. Stara privremena tvrđava Vrmac zamijenjena je novom teško oklopljenom tvrđavom. „Imala je prvobitno naoružanje od osam topova od 120 mm (120 mm MKS M 80/85) M- 80-Mark -80, šest poljskih topova 80 mm (80 mm FKM 75) i četiri oklopna minobacača od 150 mm (150 mm PM- M 78). Naoružanje je kasnije promijenjeno na osam haubica od 120 mm (120 mm MKS M 80/85} i četiri oklopne haubice 100 mm (100 mm PHM- 05).” U Kotoru, 24. marta 1906. god. Održana je sjednica komisije kojom je predsjedavao generalni inspektor Gustav Graf von Geldern-Egmond zu Arcen, na kojoj su data objašnjenja koja se tiču fortifikacija pomorske baze Kotor. Odlučeno je da se promijeni tvrđavsko naoružanje, pa je tvrđava postala tvrđava za borbu na daljinu.¹⁰

Tvrđava je, zajedno sa Goraždem, tip planinske tvrđave koja sjedinjuje sav potreban prostor za trupe, operativni dio i odbranu u jednom objektu sa najmanjom mogućom osnovom. Sa napredovanjem crnogorske pješadije do same luke.,23. oktobra 1914. god. tvrđava Vrmac pogođena je sa 176 hitaca i bila je spremna na predaju.¹¹ Vrmac nijesu gađali topovi od 240 mm, kako navode austrougarski izvori, nego topovi od 120 i 155 mm, jer Crnogorci topove od 240 mm u to vrijeme nijesu imali.

Grabovac

Oklopljeni for Grabovac urađen je pred Prvi svjetski rat od 1906-1914 godine i spada u red najsavremenijih forova iz toga perioda. Kompleks fora sastoji se od haubičke baterije, oklopljene artiljerijske osmatračnice, kazamatne kasarne, sistema skladišta različite namjene, cistijerne za vodu kao i uređenim položajem za mitraljez u odbrani kompleksa. Uronjen je u zemlju

⁹ KAW(ratni arhiv u Becu) Bibliothek Fd15 1/8 Statitischer Baubericht Nr8 uber den bau des forts Vermac bei Cattaro I raspored.

¹⁰ KA, NFA, Kriegshafen Cattaro, "Besatzungs- und Armierungsausweis"v.1914. (Volker Pachauer-Godisnjak pomorskog muzeja u Kotoru- LV-LVI 2007/08)

¹¹ *Seemacht unter rot weib roter Flage Bd I,Karl Gruber,Osterreichischer Miliz-Verlag,Salzburg 2005,page 245.

kao i svi obalski forovi koji su građeni Namijenjen je prvenstveno da spriječi iskrcavanje neprijateljskih trupa u zaliv Trašte i borbu protiv njegovih brodova, a imao je ulogu i da artiljerijskom vatrom zaustavi eventualno prodiranje neprijateljskih kopnenih snaga iz šireg rejona Budve ka jezgru tvrđave Boka. Uspješno je mogao da štiti i dokove u Tivtu u situaciji prodora snaga sa crnogorske teritorije preko Goražda i Trojice.

Sl. 16. For Grabovac

For je bio naoružan sa četiri moderne haubice 100 mm M- 5 u čeličnom oklopu. Čelični oklop je imala i artiljerijska osmatračnica, kao i mitraljesko gnijezdo za zaštitu položaja(pješadijski položaj)

Goražda

Tvrđava je rađena u više faza. Još 1869. godine, na mjestu današnje tvrđave, postojala je utvrđena baterija, a 1878. tvrđava je preuređivana i preoružana. Današnji oblik dobila je 1886.godine. U periodu od 1886.do1914. godine tvrđava je preoružavana i pred Prvi svjetski rat zaštićena oklopnim kupolama. Bila je namijenjena za borbu sa crnogorskom artiljerijom na lovcenskim položajima, sprečavanje prodora neprijatelja sa pravca Njeguši-Kotor i Budva-Tivat i za dejstvo po snagama desanta sa pravca zaliv Trašte-Pržice-Kotor.

Baterija na Goraždu 1869. godine bila je naoružana jednim šestofuntovnim topom glatke cijevi, jednom sedmofuntovnom haubicom i jed-

nim četvorofuntovnim ostraganom. Oružje se mijenjalo, a pred Prvi svjetski rat tvrđava Goražde imala je jednu bateriju od četiri haubice 120 mm u kazamatima sa metalnim kalotama i 2 haubice od 120 mm u jednoj čeličnoj kupoli MSK-M-8 i jednu bateriju 4x120 mm KKM-61 i tri mitraljeza. 8 mm M-6-04.

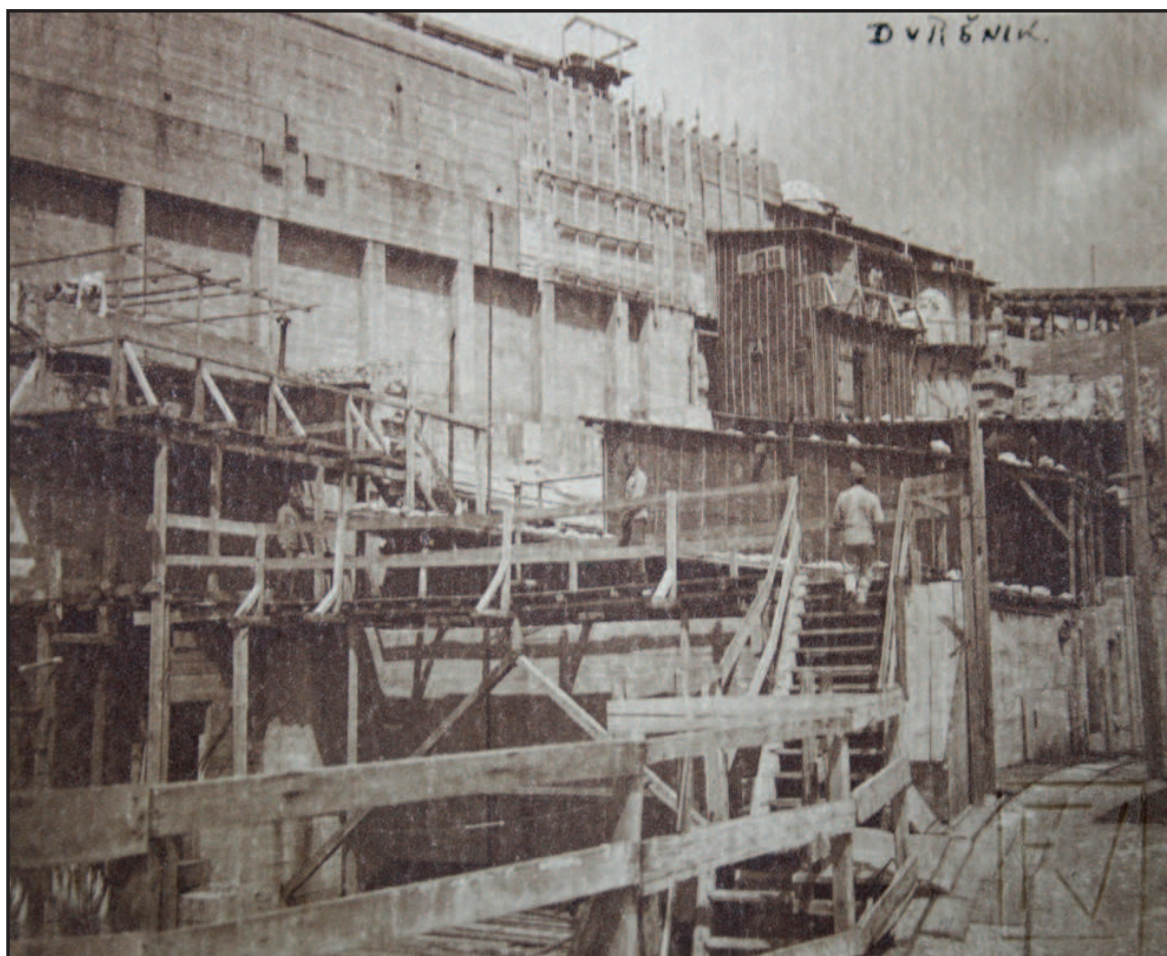
Sl. 17. Čelična kupola haubice 120 mm, for Goražda

Dana 19. i 23. oktobra 1914. godine for Goražda napadnut je artiljerijom crnogorske vojske sa položaja Kuk topovima od 120 i 155 mm (8 topova – 2 baterije). Na Goražde je 19. oktobra pala 21 granata bez većih oštećenja. Artiljerijska borba između baterija na Lovčenu i forova nastavljena je 25. i 26. oktobra. Dana 25. oktobra prilično je oštećen for Goražda.

Dvrsnik

For Dvrsnik radjen je od 1910. god., a radovi na njemu trajali su sve do raspada Austrougarske. For je urađen od betona i jedini je u tvrđavi Boka –Kotorska koji je urađen na ovaj način. (For Radišević rađen je djelimično od betona, ali je kameni dio bio glavni).

Dvrsnik je naoružan sa četiri, za to vrijeme, moderne pancirne haubice od 100 mm (4x100PzH), pancirnom osmatračkom kupolom (1xPzBob), jednim mitraljezom na postolju i šest mitraljeza bez postolja.

Sl. 18. Kasarna-for Dvorsnik u vrijeme gradnje 1915. godine

FOROVI

Kosmač

Tvrđava je rađena u više faza. Odmah po dolasku u Boku, Austrijanci su, uočivši značaj brda Kosmač na njemu, organizovali posadu za kontrolu granice prema Crnoj Gori. Pošto je u razgraničenju 1841.god. Kosmač pripao Austriji, oni počinju da ga utvrđuju i 1860. godine na Kosmaču izgrađuju barake i položaje za jednu bateriju da bi kasnije dogradili trospratnu defanzivnu kasarnu koja je u to vrijeme imala posadu od 6 oficira i 248 vojnika različitih specijalnosti (artiljerci, pješadija, inženjerci, vezisti, signalisti...) i bila naoružana sa topovima 240 mm l/40 . Godine 1909. Kosmač dobija današnji izgled. Pred prvi svjetski rat. For Kosmač bio je naoružan sa pješadijskim naoružanjem i 16 mitraljeza 8 mm 9a, bez lafeta, a od artiljerijskog naoružanja imao je: 6 topova 90 mm KM-04, 2 topa 150 mm mm-78 i 2 mitraljeza 8 mm 89/04.

Sl. 19. Tvrđava Kosmač, fotografija iz 1909. godine

U ustanku 1869.godine, oko foru Kosmač vođene su borbe ustanika i austrougarske vojske. U tim borbama poginuo je i sam komandant tvrđave Kosmač Fridrih Merc koga je ubio ustanik iz Brajića Vukale Perov Stojanović.

Mamula

Današnji naziv Mamula je dobila po austrougarskom generalu Lazu Mamuli. Gradnja Mamule završena je 1853.godine.

Zajedno sa forovima Arza i Punta Ostro činio je prvu odbrambenu liniju za zaštitu Boke Kotorske. U početku, tvrđava je bila naoružana sa oko 40 topova raznih kalibara. Topovi u kazamatima bili su namijenjeni za blisku borbu, a topovi na platformama (merzeri 210 mm) za borbu protiv brodova na većim dometima (7000-do 8000 metara). Godine 1914. for Mamula dočekao je Prvi svjetski rat naoružan sa 4 merzera 210 mm M-1873, 8 topova 80 mm M-95 i 10 topova 80 mm M-75/96. Na foru je ugrađen i jedan reflektor.

Sl. 20. Tvrđava Mamula

Prvi napad na Mamulu izveden je 1.septembra 1914.godine kada je flota, pod komandom veceadmirala Boue de Lepeyerea u 07.30 časova, otvorila vatru sa udaljenosti od 13 000 m. Gađanje je bilo sa 10 zrna po topu (305 mm) za svaki brod. For Mamulu gađala je II eskadra flote, a gađanje je trajalo 15 minuta. Na foru nije bilo većih šteta. Topovi sa Mamule nijesu otvarali vatru jer su brodovi bili van dometa. Ovaj napad bio je i jedini planski napad na forove na ulazu u Boku Kotorsku jer su dva sljedeća izvedena neplanski.

Drugi napad izveden je 19. septembra 1914.godine pojačanom II lakom divizijom brodova kojom je komandovao kantraadmira Senes. Pošto su se zbog magle brodovi neplanski približili obali na oko 5 000 metara uočeni su od strane posada utvrđenja, na njih su vatru otvorili topovi 150 mm sa Luštice i merzeri 210 mm sa rta Oštro. Sa Mamule nije dejstvovano. Francuski brodovi uzvratili su vatrom. For Mamula pogođen je sa daljine od 5000 metara. Jedna granata od 305 mm podigla je zemljani sloj na grudobranu, probila 12 m zida i zemlje i eksplodirala u vojničkoj kuhinji i samoj okrugloj kuli. Druga je srušila dio zidine. U toku ovog napada sva tri fora (Mamula, Arza i Oštra) imali su jednog mrtvog i dva ranjena mornara.

Treći napad izveden je 17. oktobra 1914.godine. U ovom napadu Francuzi nijesu gađali for Mamulu. Ovaj treći napad bio je i posljednji slučaj da je neki ratni brod gađao tvrđave na ulazu u Boku Kotorsku.¹²

¹² Nik. v. Martini Bilddokumente aus osterreich-ungarns seekrieg 1914-1918, lejkam-verlag, Graz 1939, i sr str.115

Arza

For je urađen u periodu od 1850-1853. godine kao kružna višespratna kula sa flankirnim topovima u kazamatima i topovima na platformama i sa četvorougonaom kazamatnom kasarnom u sklopu fora. For Arza (kao i Oštra i Mamula) je više puta preoružavan, u zavisnosti od razvoja oružja. Prvi svjetski rat tvrđava je dočekala naoružana sa 2 haubice 156 mm- KuK, pješadijskim naoružanjem i mitraljezima.

Sl. 21. Baterija Arza

Punta Oštro

For je urađen u periodu od 1852-1853. godine i kasnije dograđivan u više navrata. For Punta Oštra namijenjen je za sprečavanje ulaska neprijateljskih brodova u zaliv Boke Kotorske.

Krajem XIX vijeka ovakva vrsta forova gubi na značaju zbog svoje veličine, uočljivosti i slabe otpornosti na dejstvo već osavremenjene brodske artiljerije sa topovima velikih kalibara i brizantnim granatama.

Sl. 22. Punta Oštro

U početku, tvrđava je bila naoružana sa šest baterija različitih kalibara od čega tri u kazamatima i tri na platformama. Tvrđava je imala 21 top od 80 mm iz 1863.godine, 3 x 150 mm iz 1861., 9 x 120 mm, 21 x 190 mm iz 1859 i 4 x 150 mm. Posadu je sačinjavalo 245 ljudi u miru i 405 u ratu.

Godine 1914. for punta Oštro Prvi svjetski rat dočekuje preoružan, sa 4 merzera 210 mm M- 1880 (savremeniji i od onih na Mamuli), 4 topa 90 mm starog tipa, 4 topa 80 mm i jednim reflektorom. Godine 1875. dograđena je posebna baterija sa 4 merzera M-1873.i jedna mobilizacijska baterija 80 mm M -75/96.

Francuska flota for Oštro napala je tri puta. Prvi napad bio je 1.septembra 1914.godine u isto vrijeme kad i na Mamulu i Arzu pod istom komandom. For Oštro gađala je Prva eskadra viceadmirala Lepeyerea sa oko 150 granata. Komandant fora Oštro i sve artiljerije na poluostrvu ovako je opisao taj napad: ‘Plotuni su sa oko 9000 metara prebacili, pa nekoliko puta podbacili i onda počeli padati na uski poluotok Oštrog rta, najviše na spoljnu padinu, pred baterijom merzera. Jedna granata od 305 mm pala je pred oficirskom barakom (posada merzerske baterije nije bila smještena u foru nego odvojeno), koja je stajala zapadno i u blizini merzerske baterije, odnijela krov i razbila namještaj. Osim oštećenja daljinomjera, električnih i telefonskih vodova nije bilo druge štete. Tri osobe su bile lakše ranjene. Topovi nijesu imali dometa da uzvrate na vatru.’¹³

Poslije ovog napada francuske flote, komandant fora Oštro, svjestan da ne može adekvatno da se suprotstavi topovima sa francuskih brodova, na-

¹³ Ibidem

redio je posadi da izradi na 400-500 metara sjeverozapadno od merzerske baterije na spoljnoj strani poluostrva lažnu bateriju i signalnu stanicu. Kod lažne baterije paljene su male mine pomoću električnih upaljača kako bi se stvorio utisak da baterija gađa. Drugim minama, postavljenim sve do mora na spoljnoj strani poluostrva, stvarao se utisak kod napadača da njegovi plonuni prebacuju poluostrvo što je i postiglo cilj.

Tvrđava Oštro napadnuta je drugi put 19. septembra 1914. godine. Ovaj put tvrđavu je napao kontraadmiral Senes sa pojačanom drugom lakom divizijom brodova. Kako je već objašnjeno, ovaj napad nije bio planiran. Sa fora Oštro otvorena je vatra iz merzera 210 mm M - 1880 (baterija merzera 210 mm M-1873 nije imala dometa). Francuzi su sa nekoliko granata pogodili for bez većih rezultata.

Treći put punta Oštro napadnuta je 17. oktobra 1914. godine. Na for Oštro palo je 37 zrna iz brodskih topova 305 mm. Na foru nije bilo velike štete. Pogoden je položaj reflektora, terasa osmatračke stanice, a ostala zrna pala su u blizini fora. Sa fora ovoga puta vatra nije otvarana.

Luštica

Utvrđivanje druge linije odbrane je izvedeno u periodu 1895-1897. godine. Tada je napravljen i for Luštica koji karakteriše smanjivanje visine uranjanjem u zemlju, a for je urađen kao poligonalna građevina. Namjena fora je da zatvori ulazak u luku, a u sadejstvu sa forovima Kabala, Kobila Donja, Kobila Gornja, flankirnim i torpednim baterijama na Kobili i Kabali i baterijom u Rosama, uz zaprečavanje ulaza minskim baražima.

For Luštica (kusten – obalska baterija) bila je naoružana baterijom merzera 210 mm M-73 (4 topa), obalskom baterijom 150 mm/D 40 (4 topa) i reflektorom.

Kabala

Kao i for Luštica, rađen je u periodu od 1895. do 1897. godine. Namjena fora je da zatvori ulazak u Bokokotorski zaliv u sadejstvu sa ostalim forovima iz grupe Luštica-Kabala-Kobila. U sistemu tvrđave Boka Kotorska, for je u drugoj odbrambenoj liniji južne odbrambene zone tvrđave Boka.

For Kabala bio je naoružan baterijom merzera 210 mm M-73 (4 topa) i baterijom od 4 topa 150 mm/D-40. For je urađen od kamena, a u foru su smještene dvije baterije. Imao je sve elemente fora koji se i danas nalaze u dobrom stanju.

Kobila Gornja

For Kobila gornja završen je 1897. godine sa grupom Luštica-Kabala-Kobila. Namijenjen je za zaštitu ulaska protivničkih brodova u zaliv Boke Kotorske u sadejstvu sa ostalim snagama iz ove grupe, kao i za sprečavanje

napredovanja desantnih snaga koje bi se eventualno iskrcale u reonu Prevlake i kopnenim pravcem Prevlaka-Košare-Sutorina, ugrozile Herceg Novi. For je u drugoj odbrambenoj liniji južne odbrambene zone tvrđave Boka. For Kobilica gornja, bio je naoružan baterijom od četiri merzera 210 mm M-73.

Kobila Donja

For je završen 1896. godine i spada u grupu forova II linije južne odbrambene zone, a namjena mu je ista kao i ostalih forova iz ove grupe (Luštica-Kabala-Kobila).

For Kobilica donja bio je naoružan baterijom od 4 topa 150 mm/D-40 i snabdjeven reflektorom.

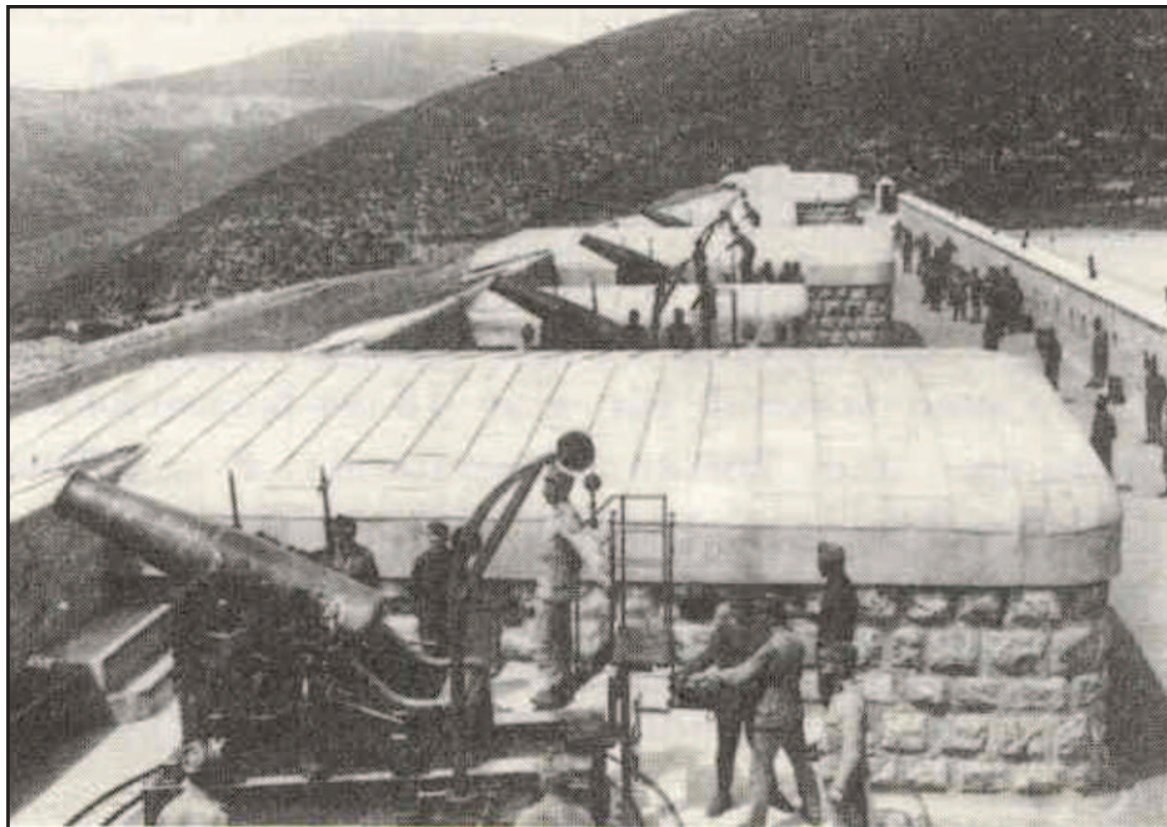
Sl. 23. Dupli kaponir tvrđave Kobilica Donja

Radišević

Na početku austrijske vlasti na ovoj lokaciji su postojali objekti poljskog tipa. U periodu od 1866-1890. godine urađeni su objekti stalnog tipa, 1866. godine urađena je topovska baterija koja je renovirana i preoručana 1890. godine.

For Radišević urađen je početkom XX vijeka (1908-1912. godine), a namijenjen je za zatvaranje pravca zaliv Trašte-Tivatski zaliv, dejstvom po protivničkim brodovima i eventualnom iskrcanom desantu u sam zaliv, kao i sprečavanje prodora kopnenih snaga sa pravca Radanovići-Tivat u sadejstvu sa forovima Trašte i Grabovac .

For je bio naoružan sa dva obalska topa 150 mm/D-40 i jednom merzerskom baterijom 210 mm M-80, 4 topa (savremenijeg tipa, kakve su još imali Mamula i Oštro).

Sl. 24. For Radišević

Bijeli Pijesak i Verige

For Bijeli pijesak urađen je u drugoj polovini XIX vijeka, namijenjen je za kontrolu i zaštitu tjesnaca Verige i dijela Tivatskog zaliva kao i minskih prepreka u njemu. Zajedno sa forom Verige, koji je gotovo identičan i građen u isto vrijeme, bio je zadnja prepreka za ulazak protivničkih brodova u Risanški i Kotorski zaliv. Ispred fora Verige prema moru urađena je i dvospratna okrugla stražarsko-osmatračka kula sa mitraljezom na drugom spratu.

Ledenice

Ovaj vis bio je posjednut odmah po dolasku Austrougarske na prostor Boke i utvrđen je u poljskom tipu. Poslije Krivošijskog ustanka 1869.godine, ovdje se izgrađuju objekti stalnog tipa (blochhausi). For Ledenice urađen je pred kraj XIX vijeka, kada se čitav krivošijski kraj utvrđuje izgradnjom solidnih odbrambenih objekata planinskog tipa.

Zadatak utvrđenja Ledenice je da zatvori pravac koji iz Grahova preko Dragalja i Gornjih Ledenica izvodi u Risan kroz ždrijelo između Grebena i Struge, a isto tako, da uz ostale utvrđene objekte, učestvuje u zaštiti utvrđenog logora Ledenice Donje-Grkavac.

Greben

Pred Krivošijski ustanak 1869. godine, na Grebenskom visu, nalazilo se artiljerijsko uporište poljskog tipa povremeno posjedano. Značaj ove pozicije uočio je grof Auersperg, komandant jedne od jedinica koje su vodile borbu sa ustanicima, poslije velikih gubitaka koje je ovdje pretrpio od ustanika. Poslije ustanka je ovaj prostor od Grebena do Sv. Nikole i Smokovca zatvorio sa pet četa gdje je odmah urađeno još 5 zaprečnih utvrđenja (blochhausa) poljskog tipa, koji su kasnije prerastala u stalna utvrđenja.

Današnji oblik, utvrđenje dobija krajem XIX vijeka

Površnica

Utvrđenje je urađeno pred kraj XIX vijeka. Spada u treću odbrambenu liniju sjeverno – krivošijske odbrambene zone. Sa ostalim utvrđenjima iz ove grupe, imao je zadatak zatvaranja pravaca koji iz Dragalja vode ka Risnu. Ujedno, žandarmerijskom posadom vršio je kontrolu kretanja na ovom pravcu.

Unter (donji) i Ober (gornji) Grkavac

Ovi forovi sagrađeni su u periodu od 1891. do 1893. godine. Donji Grkavac je pred Prvi svjetski rat imao naoružanje od 2 topa 90 mm KKM-4 kao i ostalo pješadijsko i mitraljesko naoružanje. For Gornji Grkavac pred Prvi svjetski rat imao je pješadijsko i mitraljesko naoružanje.

Grupa Jankov Vrh

Westfort (zapadna tvrđava) Jankov vrh nalazi se sjeverozapadno od Ostforta na bezimenom visu na 1020 mnv.

Grupa Jankov vrh urađena je od 1906. do 1907. godine. Forovi Jankov vrh spadaju u sjevernu krivošijsku odbrambenu zonu u prvoj liniji grupe Dvorsnik – Jankov vrh – Dragalj. Zadatak ove grupe utvrđenja prve linije je da onemoguće prodor protivnika iz šireg reona Grahova preko Dragaljskog polja prema Crkvicama i Herceg Novom i prema Grkavcu i Risnu. Osim pješadijskog i mitraljeskog naoružanja bila je naoružana sa 2 topa od 90 mm.

Istočna tvrđava (Ostfort) Jankov vrh slična je zapadnoj tvrđavi sa jednom polukružnom platformom za topovske položaje i jednim trouglastim bedemom za odbranu, koji čine jedinstvenu cjelinu.

Dragalj

Ovo utvrđenje urađeno je 1830. godine. U prvoj polovini XIX vijeka ovo utvrđenje, daleko u brdima iznad Kotora, bilo je određeno za napuštanje zbog procjena da u tom dijelu carevine nema opasnosti kao i zbog složenosti snabdijevanja posade. Međutim, upravo ovo utvrđenje u toku ustanka 1869. godine, koji je izbio zbog odluka o mobilizaciji, imalo je izuzetnu važnost, kako zbog položaja tako i zbog raspoloženja mjesnog stanovništva.

Ostfort (istočna tvrđava) Kom i Westfort (zapadna tvrđava) Stražnik

For Kom i For Stražnik urađeni su kada i ostala utvrđenja krivošijske zone krajem XIX vijeka. Pripadaju drugoj liniji grupe Crkvice – Grkavac, sjeverne – krivošijske odbrambene zone tvrđave Boka Kotorska, Grkavac (grupu su još činili Ober i Unter Grkavac i blochhausi Cerovik i Unijerna). Imali su pješadijsko i mitraljesko naoružanje kao i po 2 topa od 90 mm.

Crkvice

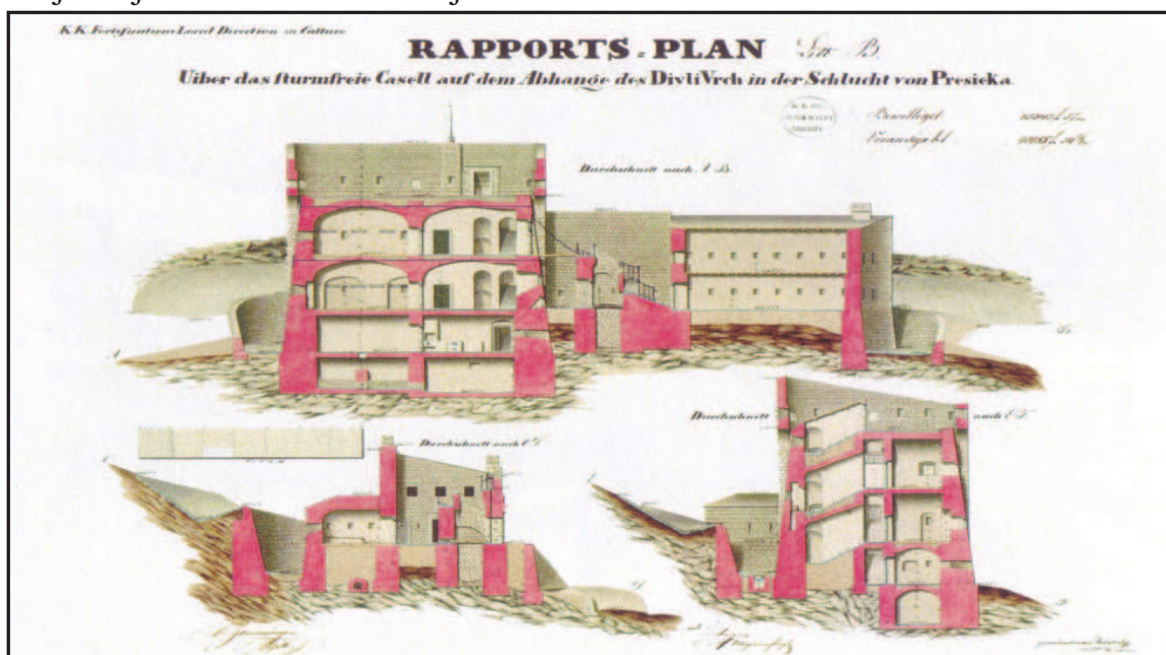
Utvrđenje je urađeno 1855. godine. Godine 1869. ono je jednospratna stražara i služila je kao objekat za vezu između Dragalja i Risna, kao i za kontrolu kretanja na ovom prostoru. Posada se sastojala od 15 vojnika 44. pješadijskog puka i bila je pod komandom jednog kaplara.

Pred Prvi svjetski rat od ovog, u početku malo značajnog područja, postaje utvrđeni logor sa mogućnošću da smjesti i organizuje život za 5000-6000 ljudi, sa kompletnom infrastrukturom, a u pojedinim periodima Crkvice su imale i do 10000 stanovnika.

Presjeka, Kopac, Sv. Spiridon

For Presjeka je građen 1848. godine. Njegova namjena je bila da kontroliše graničnu liniju sa Crnom Gorom i zatvara pravce koji iz Crmnice i Skadarskog jezera izvode prema Petrovcu. Zajedno sa forom Kopac, koji je građen 1838. godine for Presjeka kontrolisao je i zatvarao komunikaciju Virpazar – Petrovac i Rijeka Crnojevića – Petrovac i sprečavao upad Crnogoraca na taj prostor. For Presjeka je urađen kao trospratna defanzivna (odbrambena) kasarna.

For Sveti Spiridon izgrađen je 1838. godine. Zadatak ovog utvrđenja bio je da zatvori pravce koji iz rejona Crmnice izvode ka Svetom Stefanu i Budvi. U sadejstvu sa forovima Kosmač i Kopac zatvarao je granicu sa Crnom Gorom na liniji Brajići-Čelobrdo-Novoselje.

Sl.25. For Presjeka

Stanjevići

Manastir Stanjevići sa imanjem prodat je Austriji u maju 1839. godine za 17 000 forinti u srebru. Odmah po otkupu, Austrija je zaposjela manastir. Između 1860 i 1866. godine manastir je prepravljen u jako utvrđenje. U ustanku 1869. godine posadu Stanjevića činilo je 3 oficira, 33 vojnika (iz 27. lovačkog bataljona) i 12 artiljeraca. Tvrđava je napadnuta od strane ustanika (Pobori, Brajići, Maine) u oktobru 1869. godine. Tom prilikom poginuo je komandant tvrđave poručnik Weis sa još dva oficira koji su sa dužnom pažnjom sahranjeni na groblju Sv. Nedelje, a zarobljenu posadu sproveli su ustanici do Budve i predali austrijskim vojnim vlastima. Ustanici su tada utvrđenje digli u vazduh.

Austrijanci su ponovo na istom mjestu podigli i obnovili staru tvrđavu. Ona je bila naoružana pješadijskim i mitraljeskim naoružanjem, a imala je i topove (na osnovu broja artiljerijske posade vjerovatno 2-3 topa).

Vranovo Brdo

Tvrđava je je urađena u periodu od 1882 do 1884. godine. Pored pješadijskog naoružanja i mitraljeza bila je naoružana i sa dva topa 90 mm M-04. Osnovna namjena tvrđave je zatvaranje planinskog masiva slabo prohodnih pravaca koji sa Čeva preko Donje Zaljuti izvode ka Perastu – Risnu i Donjem Orahovcu. Kontrolisala je širi rejon Gornji Orahovac – Stepen – Donji Orahovac.

Šanik

Tvrđava je urađena od 1882. do 1883. godine i pored osnovnog pješadijskog naoružanja i mitraljeza bila je naoružana sa dva topa od 90 mm M-04.

Zadatak tvrđave je bio da zatvara pravce koji sa sjeveroistoka izvode ka Gornjem Orahovcu i dalje ka Perastu i Risnu.

Goli Vrh

Tvrđava je izgrađena 1909.god. Zatvarala je pravac Goli vrh-Velji vrh (1284 mnv), kontrolisala i sprečavala osvajanje navedene linije, dalji prodor ka Gornjim i Donjim Ledenicama i dalje prema Risnu, kao i sprečavanje spajanja sa neprijateljskim snagama koje djeluju sa pravca Grahovo – Ledenice – Risnan. Služila je i kao krilna zaštita snaga u ofanzivnim dejstvima prema Crnoj Gori. Osim pješadijskog naoružanja i mitraljeza imala je dva topa 90 mm M-04. Posada je bila sastavljena od 1 oficira i 40 vojnika različite specijalnosti.

Grkavac

Tvrđava je rađena pred kraj XIX vijeka. Grkavac pripada sjevernoj krivošijskoj odbrambenoj zoni, II grupi Crkvice –Grkavac i u toj grupi

utvrđenja zatvara pravce koji sa crnogorske granice i Gornje Zaljuti izvode u Grkavac i dalje prema Risnu.

BATERIJE-FOROVI

Zavala

Baterija je urađena 1860. godine, a preuređena i preoružana 1882. godine i pripadala je proširenom odbrambenom području Budva. Zadatak baterije bio je da dejstvuje po brodovima protivnika, nanosi mu gubitke i onemogućuje iskrcavanje desanta na plažama Budve i Bečića, a samim tim da spriječi presijecanje teritorije, spajanje sa snagama iz Crne Gore i sprečavanje dejstva iskranim snagama, ka Bokokotorskom zalivu. Na osnovu plana baterije iz austrougarske arhive zaključuje se da je imala 5 topova, ali nema podataka o modelu i kalibru oružja.

Jaz

Izgrađena je 1860. godine, a preuređena 1882. god. Zadatak baterije bio je da vatrom topova nanosi gubitke protivničkim brodovima, onemogućuje iskrcavanje desanta u uvalu Jaz i uvalu Mogren i spriječi prolaz ka Budvanskom zalivu između Mogrena i ostrva Sv. Nikola. Na osnovu plana baterije iz austrougarske arhive zaključuje se, da je imala 5 topova, ali nema podataka o kalibrima i vrsti. U ustanku 1869. godine sa položaja ove baterije otvarana je vatra na ustanike iz Pobora, Maina i Brajića.

Prevlaka

Urađena je tipski kao i ostale merzerske baterije i bila naoružana sa 4 merzera 210 mm M-73. Baterija je rađena 1875. godine, a renovirana i preoružana 1890. godine.

Rađena je u više faza, dograđivana i preoružavana, a korišćena kao jedinica koja se formira u toku ratne opasnosti i rata. Prvi svjetski rat dočekala je naoružana sa četiri topa 80 mm N-75/96. Zadatak baterije je sprečavanje iskrcanja pomorskog desanta u uvalu Prevlaka i njegovo nastupanje kopnom prema Herceg Novom. Od baterije nema ostataka.

Klinci

Rađena kada i objekti druge linije odbrane u periodu od 1895. do 1897. god. Na osnovu položaja da se zaključiti da joj je namjena bila da štiti položaje baterija na Kobili i Lušnici kao i radio stanicu u Gornjim Klincima i ostale objekte u ovom reonu. Baterija je u dobrom stanju i vrlo neobično urađena, posebno dio za artiljerijski položaj.

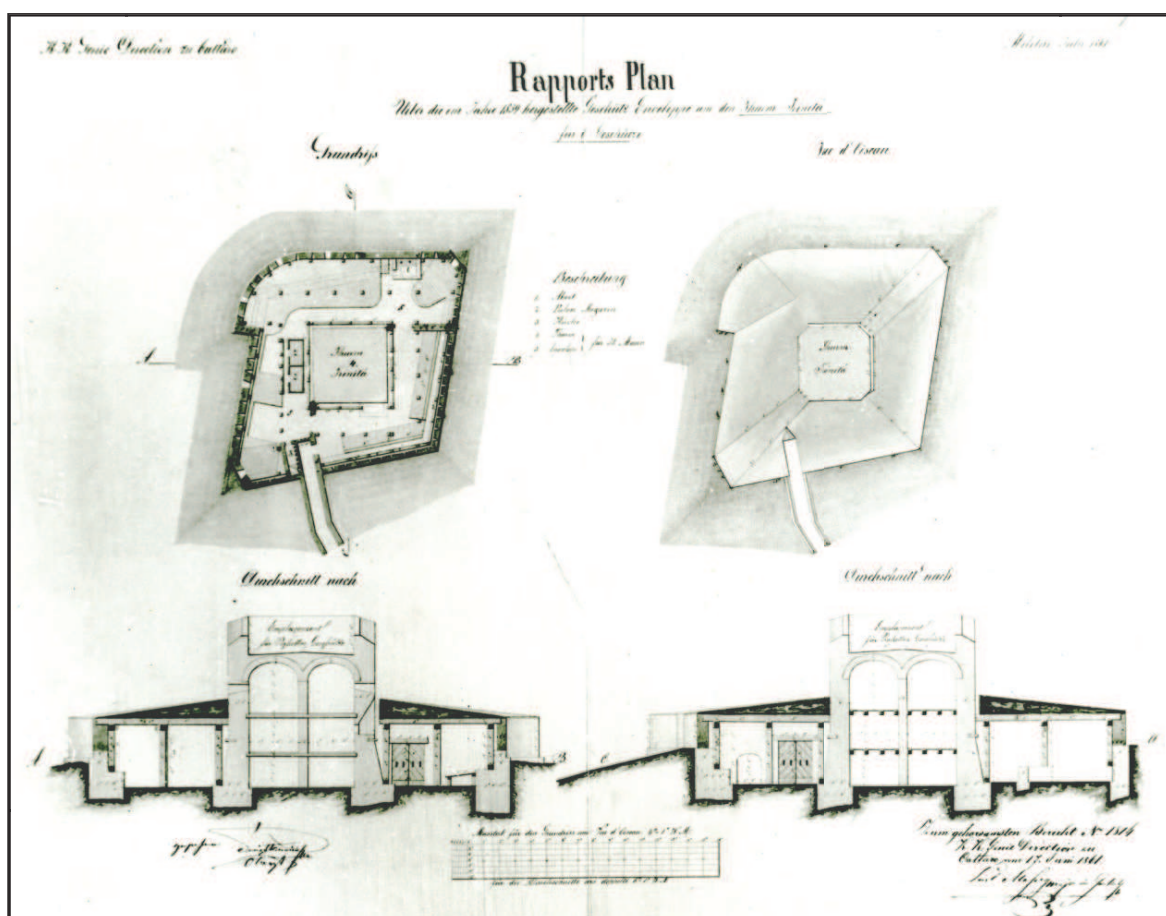
Rose

Austrougari 1866. godine izgrađuju svoju bateriju, renoviraju je i preoružavaju 1890. godine. Zadatak baterije je da vodi borbu protiv brodova koji prođu u zaliv kroz I i II liniju odbrane. Baterija Rose imala je tri topovska položaja, kasarnu sa svim njenim elementima i magacine municije.

Trojica

Dolaskom Austrije, Trojica je odmah posjednuta (preuređena je postojeća trospratna kula iz perioda Venecije,¹⁴) a u periodu 1878-1886. urađena je nova baterija Trojica i naoružana sa četiri topa 120 mm M-04. Ostaci stare trospratne tvrđave očuvani su i uklopljeni u cjelinu sa novom baterijom.

Zadatak baterije bio je da kontroliše prevoj i komunikacije koje izvode ka Kotoru, Tivtu, Njegušima i Budvi i vodi borbu sa crnogorskom artiljerijom na lovcénskim padinama. Kontrolisala je i međuprostor između tvrđava Goražde i Vrmac i u sadejstvu sa njima činila zadnju liniju odbrane Kotora.

Sl. 26. Tvrđava Trojica (KAW GPA Inland C III Nr. 28)

¹⁴ I.Lalosevic, ...

Kavač, Škaljari

Tvrđava Kavač je rađena kad i ostali fortifikacijski objekti grupe Vrmac (1878-1886.).

Bila je naoružana sa četiri topa 120 mm M-04, a posada je bila naoružana pješadijskim naoružanjem i mitraljezima.

Baterija Škaljari u početku je nosila naziv- Batterie B- i urađena je u periodu 1859/60 god, a kasnije je na tom mjestu urađena sadašnja baterija. Baterija Škaljari je urađena u periodu 1878-1886. god., ali je do Prvog svjetskog rata preuređivana, preoružavana i ugrađene su joj oklopne kalote u kazamatima za topove. Godine 1915. naoružana je sa 4 topa 120 mm M-80. Naoružana relativno modernim topovima, zaštićenim oklopom, baterija je imala značajan zadatak da u sadejstvu sa baterijama sa fora Vrmac i fora Goražda vodi artiljerijsku borbu sa crnogorskom artiljerijom na položajima Kuk i Krstac. Kontrolisala je seprentinski put Kotor-Njeguši i sprečavala prodor kopnenih snaga sa tog pravca u Kotor.

Trašte

Urađena je 1908. godine na mjestu stare baterije polustalnog tipa. Njena uloga bila je da u sadejstvu sa forovima Radišević i Grabovac dejstvuje po protivničkim brodovima na moru, spriječi iskrcavanje desantnih snaga u zaliv Trašte i njihov dalji prodor ka Tivatskom zalivu. Organizovana kao obalska baterija stalnog tipa neposredno, je štitila uvale Bigovo i dio zaliva Trašte. Baterija je pored pješadijskog i mitraljeskog naoružanja bila naoružana sa 3 haubice 150 mm.

Torpedne i flankirne baterija Kobila i Kabala

Ove baterije urađene su kad i ostali objekti na Kobili (1895-1897). i pripadale drugoj odbrambenoj liniji južne odbrambene zone zaprečne pojasne tvrđave Boka Kotorska. Torpedne baterije bile su naoružane sa po tri nadvodne lansirne cijevi od 450 mm ugrađene na odgovarajuće platforme i njihov zadatak je bio da nanošenjem torpednih udara spriječe ulazak većih brodova u zaliv Boke Kotorske koji bi uspjeti da se probiju kroz prvu liniju odbrane punta Oštro-Mamula-Arza. Flankirne baterije bile su naoružane sa po četiri duga topa 66 mm i spadale u lake baterije (kalibar ispod 150 mm).

Zaprečna utvrđenja

Šest zaprečnih utvrđenja: Donja Lastva, Ruljina, Podkuk, Nakuk, Mažina i Tripovići, sagrađena su oko Tivta, 1897. godine, polukružno raspoređena oko Arsenala, na daljinama od 100-1000 metara, i imala su zadatak da neposredno štite Tivatski zaliv i Arsenal od prodora protivničkih snaga sa Vrmca i iz pravca Budve.

Utvrđenje Cerovik građeno je poslije 1882.godine i bilo je namijenjeno za kontrolu komunikacije Ledenice – Crkvice i kontrolu klanca koji spaja sela Knežlaz i Unijerina.

Zaprečna utvrđenja Dubovica, Sutvara, Podlastva, Radanovići i Vjetreno Gumno nalaze se u dokumentaciji Austrougarske, ali na terenu ih više nema. Mjesta na kojima su se nalazila većinom su urbanizovana pa je i to razlog njihovog nestanka. Dubovica, Sutvara i Podlastva, pominju se u dokumentima 1859. godine kao objekti poljskog tipa, koji su kasnije prerasli u stalne objekte. U toku ustanka 1869. god. pojačavaju se objekti Dubovica i Sutvara i prerastaju u zaprečna utvrđenja a, podižu se stražare u rejonu Podlastve i Sutvare. Vjetreno Gumno je na kartama iz 1884.god prikazano kao blochhauz.

BATERIJE POLUSTALNOG TIPRA

Baterija Luštica-stara je izgrađena 1861. godine, a 1890. godine preoružana je i prepravljana. U početku je bila naoružana sa šest obalskih topova manjeg kalibra, a kasnije dobija i dva merzera za dejstvo na većim daljinama. Obalska baterija Kabala-stara (Monte kabala, kako se navodi u dokumentaciji), urađena je 1859. godine, a prepravljana je 1861. i 1890. god. Zadatak ovih baterija bio je da sprečavaju ulazak protivničkih brodova u zaliv.

Baterija Klinci nalazila se neposredno uz kasarnu radio centra u Gornjim Klincima. Centar je podignut od 1908 do 1909. godine, kada je urađena i baterija. Imala je dva topa 90. mm, model 04.

Baterija Košare rađena je skupa sa fortifikacijama druge linije južne zone 1897. god. Njen položaj dominira čitavim prostorom ulaska u zaliv, kao i rejonom Vitaljine.

Naoružana je sa četiri topa, čiji su položaji očuvani skupa sa dijelom lafeta. Očuvana je i osmatračnica baterije.

Baterija Špiljice urađena je odmah po dolasku Austrije na ovaj prostor. Preuređivana je i preoružavana više puta. U dokumentima se pominje i pred Prvi svjetski rat. Zadatak ove baterije bio je da sprečava ulazak protivničkih brodova u zaliv i da štiti infrastrukturne objekte u zalivu. Na terenu nema njenih ostataka. Nalazila se neposredno uz obalni rub i može se svrstati u flankirne baterije.

Baterija Pristan nalazi se uz morsku obalu, zapadno od mjesta Pristan za oko 300.metara. Ima tri uređena topovska položaja, dobro očuvana i rađena od fino tesanog kamena. Baterija se u austrougarskim dokumentima pominje odmah po njihovom dolasku u Boku. Zadatak ove baterije bio je da zaštiti kumborski tjesnac i spriječi prodor protivničkih brodova u tivatski zaliv. Bat-

erija je ujedno štitila minsko polje koje je pred Prvi svjetski rat postavljeno u tjesnac, barikade i protivpodmorničku mrežu u tom dijelu.

Od baterije Đenović nema ostataka jer je mjesto gdje se nalazila sada naseljeno. Zadatak ove baterije bio je sličan zadatku baterije Pristan.

Baterija Obešenik-Kumbor sa četiri oruđa nalazila se u naselju Kumbor kod bivše zgrade lučke kapetanije. Na mjestu baterije sada su urađeni stambeni objekti i nema njenih tragova.

Na samom rtu Kumbor nalazile su se tri baterije. Bile su naoružane topovima manjeg kalibra, a zadatak im je bio da štite kumborski tjesnac, barikade u moru i objekte u Kumboru. Od baterija nema nikakvih ostataka.

U širem rejonu Kameno urađena su četiri baterijska položaja koji su zatvarali pravac Crkvice-Herceg Novi i dosta prohodan rejon Mandići - Stijepčići. Položaj je urađen za kružno dejstvo, sa odbrambenim zidovima i topovskim položajima. Na položaju je skoro u potpunosti očuvana originalna žičana prepreka oko samog baterijskog položaja. Na položaju su vidne određene prepravke iz novijeg perioda. O vremenu izgradnje, broju i vrsti naoružanja nema podataka.

Na putu koji od Trojice odvaja za Njeguše, na oko 500 m nalaze se ostaci stare baterije Škaljari. Ona je urađena na stjenovitom visu koji dominira reonom Škaljara i ujedno kontroliše komunikaciju Kotor- Njeguši. Od baterije su ostala tri kružna položaja rađena kamenom kao i jedan objekat za stanovanje. U podnožju položaja nalaze se ostaci tipične srtažarske kuće sa dva polukružna kaponira vjerovatno za smještaj posade baterije.

Baterije Mull I i II postojale su u reonu Muo. Osim baterija u tom reonu urađena su skladišta municije koja su i danas u dobrom stanju. Postoje dokumenta i o izgradnji kasarne 1872. godine. Položaji baterija nijesu očuvani. Baterija Muo urađena je odmah po dolasku Austrougara na ove prostore (poslije 1814. godine) i zajedno sa adaptiranom baterijom kaštela Sv. Ivan Kotorske tvrđave i baterijom Trojica, bile su neposredna zaštita utvrđenog Kotora. Baterija iz tog perioda mijenjala je oblik i naoružanje, ali postoje podaci da je 1914. godine pred Prvi svjetski rat u tom reonu bio položaj jedne i druge baterije. O vrsti i kalibru naoružanja nema podataka.

KARAULE

Austrougarska je radi zatvaranja granice i obezbeđenja naselja, puteva, važnih objekata i važnih zemljišnih tačaka uradila i veći broj karaula različite veličine i namjene od kojih je dio sačuvan. Karaule su bile: Grab, Kameno, Svrčuge, Kruševica, Vrbanj, Šušanj, Kula, Čanj, Crkvice, Han, Grkavac, Vratlo, Bunovići, Uble, Novoselje, Stepen, Velja glava, Vidrak, Vidrnak, Proseno brdo, Gomila i Sutorina.

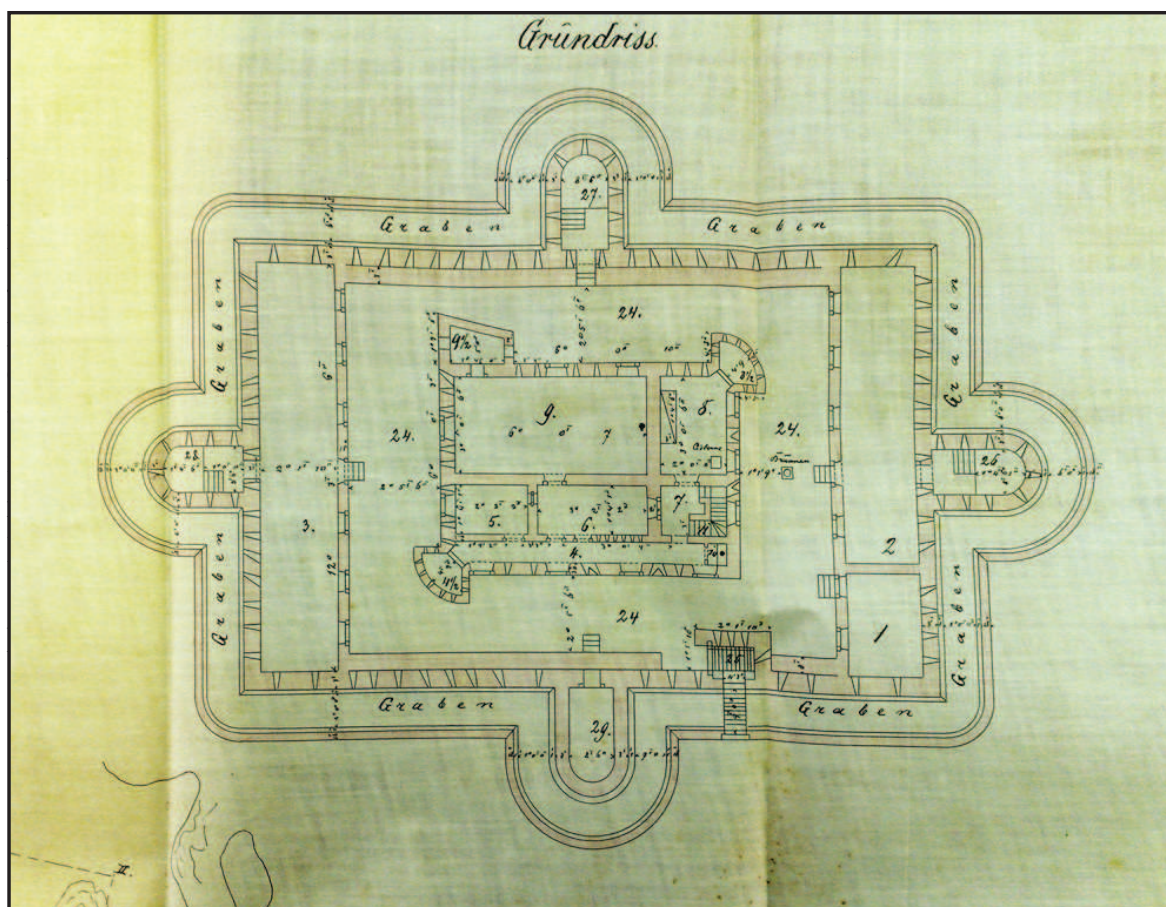
UTVRĐENI LOGORI

Crkvice

Širi rejon Crkvice sve do početka XX vijeka za Austrougarsku je bio značajan kao i ostali djelovi teritorije. Na Crkvicama postoji utvrđenje sa žandarmerijskom posadom i manjim snagama koje vrše kontrolu i obezbjeđenje teritorije. Povremeno na ovom prostoru logoruju veće jedinice, posebno u toku ustanaka u Krivošijama 1869. i 1882. god.

Pred kraj XIX i početkom XX vijeka mijenja se opšta političko-vojna situacija kao i aspiracije Austrougarske ka daljem širenju prema istoku. Utvrđivanje Bosne i Hercegovine i već utvrđena Boka Kotorska stvaraju uslove za koncentraciju većih snaga potrebnih za ciljeve koje Austrougarska sebi postavlja.

Zbog toga se u rejonu Crkvice intenzivno pristupa izgradnji objekata potrebnih za smještaj, život i kompletnu logističku podršku snagama za dejstva prema Grahovu i dalje. Crkvice prerastaju u utvrđeni logor za snage od 6000- 7000 ljudi. Logor je prirodno zaštićen samom konfiguracijom terena kao i forovima Kom i Stražnik, a nedostaci su bezvodnost, loše komunikacije i oštra klima.

sl. 27. Kasarna Crkvice

Sl. 28. Pekara Crkvice

Grkavac-Ledenice

Izgradnja utvrđenog logora Grkavac- Ledenice počela je u isto vrijeme kada i logora u Crkvicama. Ovaj utvrđeni logor rađen je na dvije lokacije koje se prirodno spajaju u jednu cjelinu. Kapacitet ovog logora bio je oko 2000 ljudi. U rejonu Grkavca urađene su kasarne, vode, putevi, magacinski prostori različite namjene, kao i drugi prateći objekti. U rejonu Ledenice, čiji su kapaciteti prirodno veći, urađen je niz objekata za smještaj ljudstva, vode, magacini, konjušnice i ostali infrastrukturni objekti potrebni za život u logoru. Ovaj utvrđeni logor, bio je zaštićen forovima Ober i Unter Grkavac i forom Ledenice, koji su pored svoje osnovne namjene posredno štitali i ovaj logor.

Kasarne

Gradske kasarne rađene su u svim obrađenim gradovima tvrđave Boke Kotorske. Pošto se u gradovima odvijao glavni život tvrđave, kasarne u njima rađene su tako da obezbijede sve uslove za njegovo nesmetano funkcionisanje. U gradovima su bile smještene glavne komande i štabovi, kao i svi ostali elementi za uspješno komandovanje tvrđavom i obezbjeđivanje uslova neophodnih za funkcionisanje života, rada i izvršavanja borbenih zadataka. Zbog toga su ovi objekti prostrani, savremeni i udobni, kao što su to bile kasarne u Kotoru, Herceg Novom i Budvi.

Polovinom XIX vijeka građene su defanzivne kasarne, sa odbrambenim elementima, namijenjene ne samo za boravak, već i za neposrednu odbranu jedinica u njima. Obično su postavljane u prigraničnim rejonima ili rejonima za koje se smatralo da stanovništvo u njima nije pouzdano i da bi moglo doći do pobuna. U tvrđavi Boka Kotorska takve kasarne rađene su u Crkvicama, Dragalju, na Presjeci, Kopcu, Sv. Spiridonu i Klincima. Imale su prostorije za smještaj ljudstva, sanitarne prostorije, kuhinju, prostorije za vezu, ambulantu, magacine za hranu i municiju, stražaru, 1-2 kaponira za neposrednu odbranu kasarne, ogradni zid, cistijernu, kao i prostor za smotre i obuku.

Žandarmerijske kasarne rađene su na značajnim prevojima ili komunikacijama ključnim za kontrolu veće teritorije. Osim u ovim kasarnama, žandarmerija je smješтана u stanicama u svim mjestima na obali i većim selima u unutrašnjosti kao i u karaulama duž granice ili značajnog manjeg objekta.

Žandarmerijske kasarne nalazile su se u mjestima: Kameno, Bunovići, Ubli, Han, Crkvice, Ježevići i Cerovik. Najbolje je očuvana kasarna Ježevići, koja je zatvarala i kontrolisala pravac Donji Orahovac-Ledenice.

Stražarske kasarne (wachhaus) predstavljaju posebnu vrstu fortifikacijskog objekta, urađenog za smještaj ljudstva koje je namijenjeno za obezbjeđivanje određenog prostora, objekta ili grupe objekata. U ovakvim objektima smještan je i ljudstvo žandarmerije i carinski organi. Osim ličnog naoružanja posade, ovakvi objekti imali su 2-3 mitraljeza, obično od 8 mm, smještenih na ravnom prohodnom krovu. U njima je boravilo 20 do 40 vojnika. Ove kasarne rađene su pretežno na dva sprata i imale su kaponire za neposrednu odbranu objekta, žičanu ogradu, vodu u objektu i cistijerne pored objekta. Wachhausi na Kobili i Kabali dosta dobro su očuvani i u njima je potpuno prepoznatljiv sadržaj i razmještaj prostorija.

LOGISTIKA I INFRASTRUKTURA

Putevi

Dolaskom na ovaj prostor, Austrija zatiče samo mali broj puteva koji su duž obale povezivali naseljena mjesta, a teško kraško, kamenito i okomito zaleđe skoro je neprohodno, sa nekoliko prokrčenih staza koje vode u unutrašnjost. Svjesna potrebe za razvojem putne mreže, Austrija u 104 godine uspijeva da razvije putnu mrežu, a veći dio te mreže još i danas se koristi sa manjim doradama. Razvoj putne mreže svakako je zavisio od mnogo uslova, procjena političke i vojne situacije, finansijske moći, ali i težnji Austrougarske za širenje prema istoku. Važno je navesti da je najintenzivnija izgradnja putne mreže bila u periodu 1882-1914. što se i uklapa u opšta kretanja u Austrou-

garskoj monarhiji. Većinu još i danas postojećih puteva oko Boke Kotorske izgradile su austrougarske vojne snage, isključivo za vojne potrebe i planirana ratna dejstva.

Vode

Najveći broj vodnih objekata u tvrđavi bile su cistijerne. Rađene su u svim objektima skupljanjem kišnice sa krova. Cistijerne (pored objekata) su vodu prikupljale preko slivnika, korišćenjem prirodnih površina koje su posebno pripremane. Neke od tih slivnih površina popločane su kamenim pločama, a neke keramičkim pločicama koje su i danas dobro sačuvane. Urađen je vodovod Zelenika-Meljine (do tvrđavske vojne bolnice) 1916. godine, vodovod Njeguši 1916/17. god, vodovodi u Herceg Novom, Kotoru, Risnu i Budvi. O kvalitetu izvedenih radova svjedoči činjenica da od skoro 200 vodo-objekata danas samo u dva objekta nema vode, dok su ostali svi u funkciji iako zapušteni.

Željeznica

Na osnovu postavljenih planova o daljem širenju ka istoku, Austrougarska je shvatila da joj je snabdijevanje trupa, vezano za područje Dubrovnika, veoma značajno, pa je u tom cilju izgradila 1901. godine krak željeznice od Uskoplja do Zelenike. Iako željeznica postepeno preuzima glavnu ulogu u operativnim prevoženjima, jer je putni prevoz u poređenju sa željezničkim bio spor i malog kapaciteta, ipak je izgradnja puteva bila osnov za manevar trupa i povezivanje utvrđenja u pojasnoj tvrđavi Boka Kotorska.

Sl. 29. Trijumfalni luk povodom dolaska prvog voza u Zeleniku, 1901. g.

Hidroaviacija

U julu 1914. god u Kumboru se improvizuje i formira hidroavionska baza sa tri aviona tipa E (100 KS) i nekoliko pomorskih oficira pilota, sa šatorima za hidroavione. U oktobru iste godine stiže pojačanje od dva hidroaviona sa potrebnim osobljem. Kasnije se baza širi, unapređuje i dobija potrebnu infrastrukturu.

Zadaci ove jedinice bili su: izviđanje na moru, izviđanje položaja crnogorskih baterija na Lovćenu, osmatranje gađanja, i bombardovanje položaja i brodova.

Bombe su u početku bile improvizovane, a kasnije su nabavljene nešto kvalitetnije iako još uvijek slabe moći. Bombe su nabavljane od njemačke fabrike "Karbonit."

U Kumboru 1915. god. u maju mjesecu ima šest aviona, a ukupan broj u Austrougarskoj je oko 64 aparata u upotrebi i 20 u gradnji, 32 aviona su iz serije Lohner.

Dana 11. decembra 1914. god. oluja je porušila privremeni hangar Flotnog hidroplanskog odreda u Kumboru. Svi hidroavioni bili su oštećeni što je smanjilo mogućnost letenja. U decembru 1914. god. za prvih deset dana hidroavioni su letjeli 43 sata i prešli 4400 km.

Interesantno je da je prilikom šestog ulaska francuske flote u Jadran došlo do prvog napada hidroaviona bombama na brod i podmornice na ratni brod. Napad avionom izveo je poručnik bojnog broda Glauko Prebanda¹⁵ sa nekoliko bombi koje nijesu imale nekog učinka.

Osim hidroaviacije, u sutorinskom polju pored Igala, uspostavljen je u Boki mali odred vojnog vazduhoplovstva za podršku, prvenstveno kopnenih snaga, koji je usko sarađivao sa hidroplanskom avijacijom u Kumboru.

U februaru 1915. godine hidroavioni imaju 36 letova, a u martu 48. 23. marta 1915. godine 2 hidroaviona iz Kumbora i jedan avion iz Igala, bombardovali su prugu uskog kolosijeka Bar-Virpazar bez većeg učinka.

Sl. 30. Hidroavion sa posadom u Kumboru

¹⁵ Glauko Prebanda, rodnom iz Splita, postao je kasnije oficir Kraljevine Jugoslavije i komandant hidroavionske jedinice u Kumboru. Poginuo je 1923. god.

Sl. 31. Hidroavioni sa posadama

Arsenal

Angažovanjem Austrougarske u drugoj polovini XIX vijeka, u političkim zbivanjima na Balkanu, a posebno njenim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu, njena flota sve više operiše u vodama južnog Jadrana (u crnogorsko-turskom ratu 1876-1878.god, podrška operacijama u ustanku 1882.god i međunarodnoj blokadi Grčke 1886.god.).

To je navelo komadnu Austrougarske Ratne mornarice da izgradi pomorsko uporište u Boki Kotorskoj. Početkom 1889.god. odlučeno je da to uporište bude u Tivtu. Iste godine počela je izgradnja brodogradilišta,¹⁶ čime su omogućene značajnije popravke brodova. Izgradnja Arsenala kao ekspoziture Puls kog Arsenala završena je 1912.godine.

Godine 1886.god. Austrougarska pomorska jedinica, pod komandom admirala fon Sternera, uplovila je u Boku, gdje se admiral uvjerio u pogodnost i strategijsku važnost Tivta kao pomorskog arsenala. U Beču je poslije admiralovog referata o pogodnosti Tivta za arsenal odobrena izgradnja, pa se pristupilo otkupu zemljišta za njegovu izgradnju (1888.god.).

¹⁶ Mornaričko-remontni zavod „Sava Kovačević“, Tivat 1989.

Sl. 32. Tivatski arsenal

Opštinsko vijeće je 24.marta 1889. god. donijelo odluku da se austrougarskoj mornarici pokloni (i besplatno dodijeli) zemljište između rtova Seljanovo i Pakovo, u interesu razvoja Tivta. Ovu odluku svečano je austrijskom admiralu uručio načelnik opštine Tivat, kapetan Marko Krstović, na bojnom brodu «Kaiser Franz Joseph I» koji je bio usidren u Tivatskom zalivu. Službeni naziv Arsenala bio je «Arsenale, filiale Teodo».

U ljeto 1889.god. posebno oformljena uprava «distacoamento» odmah zapošljava 60 radnika, pretežno zidara i tesara. Podižu privremeno drveno pristanište i mali navoz sa ručnim vitlom za izvlačenje brodova.

Arsenal je trebao imati prvenstveno snabdijevačku namjenu, pa je na južnom dijelu prostranog polja, uz morsku obalu, izgrađen određen broj drvenih baraka, natkriveni prostor za ugalj i drugi, mornarici potreban materijal.

Podignuta je baraka za sve zanate na mjestu kasnije alatnice u kojoj je dominirala kovačka radoionica. Tu su bili kovači (izrađivali su jednostavnije dijelove brodske opreme, alate i pomoćne alate za druge zanate), brodotsari (pravili jarbole, vesla i druge djelove opreme za bodove).

Godine 1898. izgrađena je upravna zgrada, kao i meteorološka stanica (zelena kuća) koja je odigrala pionirsku ulogu u meteorološkoj službi na istočnoj obali Jadrana. Stanica je imala i kontrolno-signalnu funkciju. Od kraja 1889.god., kada je novi brod izvučen na navoz i od kada Arsenal posluje i kao remontna baza, grade se posebne radionice i pogoni, podiže i drugi navoz da bi se 1900. cijeli prostor ogradio visokim zidom (1 km x 4 m x 0,5 m de-

bljine). Kako se razvijala mornarica tako u Arsenal dolaze majstori – specijalisti, borodgraditelji u željezu, bakrokovači (cjevvari) i kotlari.

Treći navoz koji je mogao da primi brodove do 300 tona težine, i pored njega natkriveni prostor za brodograditelje u željezu, podignuti su 1912. Radionice se sve više opremaju savremenim mašinama i alatima. Početkom 1916. počinje da se gradi električna centrala za koju je oprema dopremljena iz Njemačke. Odmah poslije toga izgrađene su mašinska i kotlarska radionica i velika livnica.

Iz Trsta je dotegljen veći dok i na taj način Arsenal postaje remontna baza sa mogućnošću izvođenja kompletnih i složenih remontnih radova. U Arsenalu tada radi oko 300 radnika. Gotovo svi ovi objekti nedavno su porušeni radi izgradnje nove marine.¹⁷

---

¹⁷ I.Lalosevic, op.cit.

Ilija Lalošević
Radojica Pavićević

FORTIFICATION SYSTEM OF BOKA KOTORSKA DURING AUSTRO-HUNGARIAN PERIOD

SU MMARY

The paper treats the development of the fortification system of Boka Kotorska at the time of Austrian rule (from 1867 on Austro-Hungarian) in this area, which means two periods of the rule, the first from the fall of the Venetian Republic in 1797 to 1805 and the second from 1814 to the end of the World War I in 1918.

During the first and the beginning of the second period of Austrian rule they used Venetian fortification heritage of Boka Kotorska, fortified towns Kotor, Budva and Herceg Novi, defence system of Perast which consisted of the fortress of Sv. Krst (Holy Cross), the Island of Sv. Đorđe (St. Georg) and Verige, as well as the whole system of coastal fortification, harbours and landing places, applying different operations of their upgrading and adaptation.

The paper treats architectural fortification heritage and key historic events during Austro-Hungarian period, when the land defence system was methodically constructed and one of the most modern European navies, which had its naval base with all supporting facilities in the Boka Bay from 1853 to 1918, was developed.

Katarina LISAVAC

PALATA VISKOVIĆ U PERASTU

Ključne reči: palata Visković, porodica Visković, Frano Visković, Anton Visković, Krsto Visković, palata, odbrambena kula, barok, Perast, Vis

Od petnaestog veka, kada je najverovatnije počela izgradnja, sve do osamdesetih godina dvadesetog veka, palata Visković je zidana, dograđivana i transformisana. U poslednjoj fazi, tokom dvadesetog veka, predstavljala je neobičan kompaktan sklop, koji je svojim velikim krovom dominirao središnjim delom Perasta. To je bila jedna od retkih palata u Boki Kotorskoj koja je opstala tokom čitavog 19. veka i koja je svedočila o razvoju, urbanim i ekonomskim transformacijama Perasta. U salonima sa stilskim nameštajem, venecijanskim ogledalima, portretima, marinističkim slikama i bibliotekom, na prvom spratu palate, čuvala se zbirka oružja i odlikovanja, nautički izumi i kartografski atlas, dok se bogat porodični arhiv čuvao u kuli. Viskovići su bili jedna od najstarijih i najuglednijih porodica u Perastu iz koje je potekao veliki broj značajnih ličnosti, pomoraca, ratnika, trgovaca i diplomata.

Palata je danas u ruševnom stanju, bez krova i međuspratnih konstrukcija, sa oštećenim svodovima i zapuštenim vrtovima. Visoka kula sa još uvek sačuvanim topom, zasveden ulazni hol, tragovi slikane dekoracije i ostaci poda u nekadašnjem salonu, grbovi i natpisi na portalima i prozorima, samo podsećaju na nekadašnji izgled palate (*slike 1, 2, 3*). Vredan pokretni fond iz palate čuva se u Muzeju grada Perasta.

PALATA U DVADESETOM VEKU

Kompleks palate Visković nalazi se u središnjem delu Perasta, na obali. Sa severne strane, izlazi na ulicu Stari put, a sa južne strane je odvojen od mora putem Kotor Risan, izvedenim uz obalu početkom dvadesetog veka. Bočno od ogradnih zidova kompleksa nalaze se neizgrađeni slobodni prostori. Kao rezultat dugogodišnjih postepenih dogradnji i proširivanja, kompleks je

u 20. veku predstavljao veoma složenu graditeljsku celinu koja se sastojala iz starog i novog krila.

Staro krilo, ograđeno visokim ogradnim zidovima, obuhvatalo je palatu sa kulom, lođu i vrt ispred lođe. Palata je imala prizemlje, dva sprata i potkrovlje. U prizemlju su se nalazile ekonomske prostorije. Prvi sprat je imao reprezentativnu ulogu, sa velikim prijemnim salonom, prostranom terasom i lođom. Na drugom spratu palate bile su smeštene sobe za spavanje, a u potkrovlju, u zadnjem delu palate, nalazila se velika kuhinja. Četvorospratna kula bila je uklopljena u arhitekturu palate, a prostor između palate i ogradnih zidova, proširivanjem ekonomskih prostorija tokom vremena, postao je do dvadesetog veka potpuno izgrađen. Zelene površine bile su tako ograničene samo na vrt ispred lođe i malo ulazno dvorište, dok su velika terasa i lođa, na prvom spratu palate, omogućavale izdvojen privatni prostor za uživanje u svežem vazduhu i pogledu .

Pošto se radilo o veoma složenoj strukturi, postojalo je nekoliko ulaza u palatu. Ulaz sa mora, sa portalom sa grbom Viskovića, vodio je, preko malog ograđenog dvorišta, u prizemlje palate. Prizemlje je bilo rešeno simetrično, sa kraćim hodnikom i dve bočne zasvedene prostorije. To su bile ostave za robu, konobe, a još su uvek u jednoj od njih očuvana velika pila. Iz hodnika se prolazilo u podužni hol koji je povezivao ulaz sa mora sa glavnim ulazom (*crtež 5*).

Glavni ulaz, iz ulice Stari put, vodio je u reprezentativni hol zasveden krstastim svodovima i popločan dijagonalno postavljenim pločama od đuričkog kamena. Iz ulaznog hola stepenište je vodilo na terasu prvog sprata, a u pravcu stepeništa bio je ulaz u veliki salon, najreprezentativniju i najznačajniju prostoriju u kući, sa bogatom bibliotekom, stilskim nameštajem, portretima Viskovića, slikama pomorskih bitaka, venecijanskim ogledalima i skupocenim draperijama. Uz veliki salon nalazio se mali salon, povezan sa zadnjim delom palate. Sa terase se ulazilo i u stepenišni hol, a nasuprot stepenišnom holu bila je lođa, rastvorena lucima i pokrivena četvorovodnim krovom, sa pogledom na uređeni vrt, ali i Verige, unutrašnji deo zaliva i ostrva Sv. Đorđe i Gospa od Škrpjela (*crtež 4*).

Bočno od glavnog ulaza u palatu, na malom trouglastom uličnom proširenju, nalazio se reprezentativno izveden ulaz u prizemlje lođe. Ovu ulaznu zonu, sa glavnim ulazom u palatu i ulazom u prizemlje lođe, naglašavala je statua lava, znak porodice Visković i simbol Venecije, postavljena na ogradni zid, iznad ulaza.

Fasade palate bile su jednostavno rešene, sa baroknim elementima tipičnim za stambenu arhitekturu Boke Kotorske. Na fasadi prema moru, akcenat je predstavljao mali balkon na drugom spratu, sa lučno završenim vratima, naknadno zastakljen i transformisan u erker (*slika 12, crtež 12*) . Na bočnoj, zapadnoj fasadi, na kojoj se jasno uočavalo da je palata dograđivana tokom vremena, isticala se visinom fasada kule (*slika 1,6, crtež 11*). U

poslednjoj fazi, sve fasade palate, osim fasade prema moru i dela zapadne fasade, bile su malterisane.

Dvospratna zgrada na istočnoj strani kompleksa, u nastavku palate (duž ulice Stari put), predstavlja novo krilo palate. Fasada novog krila prema moru, rešena je kao i palata starog krila, sa tročalnom podelom, ali sa visokim prozorima sa prelomljenim timpanonima na prvom i jednostavnijim prozorima sa profilisanim horizontalnim vencima na drugom spratu. U nivou prvog sprata, na strani prema moru, naknadno je dozidana velika terasa. U novom krilu palate bila je tokom dvadesetog veka smeštena osnovna škola.

Različiti tipovi prozora i vrata na palati, tragovi preziđivanja i zaziđivanja i različito upotrebljene tehnike zidanja, svedoče o brojnim dogradnjama kompleksa palate Visković. Raščlanjavanje i tumačenje pojedinih faza gradnje ove palate značajni su, osim za razumevanje arhitekture same palate i za razumevanje urbane transformacije čitavog Perasta.

ISTRAŽIVANJE PALATE

I pored velikog broja radova o Viskovićima, o samoj palati nije mnogo pisano.¹ Brojna nerešena pitanja vezana za hronologiju gradnje palate Visković teško je utvrditi bez dodatnih arhitektonskih istraživanja.² Ipak, današnje ruševno stanje omogućava uvid u određene elemente arhitekture koji ranije nisu mogli biti sagledani, a nedavno sređen porodični arhiv Viskovića, koji je sada dostupan istraživačima, doprinosi razumevanju arhitekture palate.³ Na osnovu posmatranja tehnika gradnje, analize arhitektonskih elemenata, kao

---

¹ O značajnim predstavnicima porodice Visković i njihovoj zaostavštini v. M. Mihaliček, *Viskovići, pomorci, ratnici, kapetani Perasta, diplomate, istoričari i čuvari kulturne baštine*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru LIII, Kotor 2005, 145 - 165. O porodici Visković v. F. Visković, *Storia di Perasto dalla caduta della Repubblica Veneta al ritorno degli Austriaci*, Trieste 1898, P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, J. Visković, Anton Alvizov Visković, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XI, Kotor 1963, 169 - 186.

² O arhitekturi palate Visković v. G. Brajković, A. Tomić, M. Milošević, Z. Radimir, *Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u kotorskoj opštini*, Godišnjak PM XXXV - XXXVI, Kotor 1987 - 99, 105 - 106; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999, 423 - 425; A. Kapetanović, *Palate Boke Kotorske*, Kotor 2009, 44. O određenim aspektima arhitekture palate v. Z. Čubrović, *Ka poznavanju urbanističkog razvoja Perasta*, BOKA Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 23, Herceg Novi 2003, 125 - 140; I. Lalošević, *Fortifikacioni sistem Perasta*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XLIII - XLVI, Kotor 1995 - 1998, 123 - 153. Za potrebe izrade projekta restauracije 1986. godine saradnici Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Kotor izvršili su tehničko snimanje i analizu arhitekture palate. Arh. Svetislav Vučenović utvrdio je četiri ključne faze gradnje palate. Rezultati istraživanja nisu objavljeni. Tada je izrađen i projekat restauracije palate koji nije izveden.

³ U istraživanju sam koristila građu iz Porodičnog arhiva Viskovića koji je 2012. godine sređen i dostupan istraživačima. Zahvaljujem se Gojku Andrijaševiću, direktoru Muzeja grada Perasta, na omogućavanju istraživanja arhivske građe, kao i kustoskinjama Mariji Mihaliček na dragocenim uputstvima u vezi sa biografijama Viskovića, Aleksandri Simeunović i Mirjani Vukasović na uputstvima i pomoći oko nalaženja građe.

i analize starih planova i arhivske građe, u složenoj istoriji palate, može se izdvojiti nekoliko važnih građevinskih faza (*crteži 2, 3*).

STARA KUĆA

Duga istorija palate Visković počela je izgradnjom kuće na severnoj strani današnjeg kompleksa, uz Stari put (*slika 4*). Deo ove kuće danas pripada palati, dok se drugi deo nalazi u okviru novog krila palate.

Najstarija zgrada u kompleksu Viskovića imala je prizemlje i sprat, pokrivena dvovodnim krovom, orijentisana dužom stranom prema moru.⁴ Sudeći po velikim, danas zazidanim otvorima moguće je da su se na fasadi prema moru, osim manjih jednostavnih prozora, nalazile bifore i da je kuća predstavljala reprezentativnu zgradu (*slika 5*). I prema ulici, na kalkanskom zidu, nalazio se veliki prozor. Međuspratna konstrukcija bila je drvena. Na podužnim zidovima očuvane su jednostavne kamene konzole koje su najverovatnije nosile bordunal, dok su iznad bordunala bile postavljene grede na koje su se oslanjale daske podne konstrukcije. Gornja površina kamenih konzola je na visini od oko 2,0 m iznad kote današnjeg poda. Ta mala visina može biti rezultat izmene nivoa terena u Perastu.

KULA

Pošto nije imao kontinualne bedeme, odbrana Perasta zasnivala se na strateški dobro postavljenim odbrambenim kulama i utvrđenim ulicama, dok je tvrđava sv. Krst, izgrađena iznad grada, predstavljala krajnje uporište Peraštana. Jedna od najznačajnijih kula u Perastu bila je kula Viskovića (*slika 6*). Smatra se da je sagrađena početkom 16. veka, a njena izgradnja se vezuje za Martina Viskovića.⁵ Imala je približno kvadratnu osnovu, prizemlje i tri sprata, i bila je najverovatnije pokrivena četvorovodnim krovom. Kula je imala sve elemente srednjovekovnih odbrambenih kula i predstavljala je razvijeniji model od uobičajenih kula u Perastu.⁶ Ulaz u kulu bio je na prvom spratu, na strani prema moru. U nepristupačnom, zatvorenom

⁴ Moguće je da se radi o dugačkoj kući, ali i o nizu od dve ili tri kuće koje su pripadale porodici Visković, odnosno kazadi Dentali. Sve kuće u nizu nisu morale biti iste spratnosti, odnosno kuća koja je uklopljena u današnju palatu je bila jednospratna, dok je kuća u nastavku mogla biti prizemna.

⁵ Marija Mihaliček navodi 1500. godinu, a Miloš Milošević početak XVI veka kao vreme gradnje kule. M. Mihaliček, n.d. 149; M. Milošević, Pomorski trgovci, ratnici i meceni Studije o Boki Kotorskoj XV – XIX stoljeća, Beograd 2003, 215;

⁶ O peraškim kulama v. I. Lalošević, n.d. 123 – 153; EXPEDITIO, Trista godina samoće, Beograd 2006, 67; M. Milošević, n.d. 215;

prizemlju nalazila se cisterna. Između prizemlja i prvog sprata bila je svodna konstrukcija, a gornji spratovi su imali drvene međuspratne konstrukcije i strma stepeništa. Na zidovima prvog i drugog sprata bile su raspoređene puškarnice, dok je treći sprat bio proširen odbrambenom šetnicom - iznad pravilno raspoređenih konzola najverovatnije su se nalazile kamene ploče koje su nosile zaštitni zid od opeke.⁷ Na ovu šetnicu su, na strani prema moru, vodila vrata na kojima je bio uklesan natpis P.P.P.P.P. „mali odred za odbranu Perasta“ (*Parvum Propugnaculum Pro Praesidio Perasti*).⁸ Na fasadi prema ulici, na drugom spratu, tragovi obijenih konzola upućuju na postojanje mašikule.⁹

Posle izgradnje kule, kompleks se sastojao iz kuće i kule. Ugao kule uz staru kuću, na strani prema moru, bio je zasečen u nivou prvog sprata kako bi kalkanski prozor kuće bio slobodan u čitavoj širini.¹⁰

Kula je sagrađena uz kuću i najverovatnije je korišćena samo za odbranu, a ne i za stanovanje. Kako je sagrađena početkom 16. veka, može se zaključiti da je kuća mogla biti izgrađena u 15. veku, što ukazuje na najstarije slojeve urbanog razvoja Perasta. Posle napada severnoafričkih gusara i teške pohare Perasta 1624. godine, preduzimane su različite mere na unapređenju odbrane Perasta. Inženjer Agostino Alberti dao je predlog za poboljšanje tvrđave Sv. Krst, a na planu Perasta koji je tada izradio, nalazi se jedan od najstariji prikaza kompleksa Viskovića. (slika 7).

Kula Viskovića jedina je od 9 kula, koliko ih je u Perastu bilo pre Peraškog boja 1654. godine, imala top.¹¹ Krajem šesnaestog ili tokom prve polovine sedamnaestog veka kula je mogla biti nadzidana. Ipak, nadziđivanje kule moglo je uslediti i kasnije, krajem 17. veka, u vreme izgranje palate.¹²

---

⁷ Zaštitni zid se mogao oslanjati preko lukova od opeke na kamene konzole. U tom slučaju, nisu morale postojati kamene ploče.

⁸ Moguće je da su postojala dva ili četiri izlaza na šetnu stazu, pošto se u naknadno izvedenom stepenišnom holu palate nalaze ista vrata sa pet uklesanih slova P. Značenje ove skraćenice protumačio je M. Montani, Pomorstvo Perasta u portretima brodova, Pomorski zbornik II, JAZU 1962, 1862.

⁹ Ispod kasnije ugrađenog prozora drugog sprata kule, prema ulici, nalazila su se dva kamena konzolna elementa, simetrično postavljena tako da formiraju latinično slovo U i mogli su pripadati nekadašnjoj mašikuli. Mogli su biti vezani i za ulaz u kulu.

¹⁰ Zasek je izveden samo u visini prvog sprata, pod uglom od 45° u odnosu na pravac zida kule prema moru. Zasek je izveden samo u okviru debljine zidova na uglu ne sagledava se u unutrašnjosti kule.

¹¹ Na četvrtom spratu kule nalazi se i danas top. Nažalost, ovaj nivo kule je nepristupačan pa se ne može utvrditi nešto više o topu.

¹² Iako je na tipičnim peraškim kulama poslednji sprat obično zidan pločastim blokovima i to ne mora upućivati na nadziđivanje, u slučaju kule Viskovića dodatni sprat iznad odbrambene šetnice značio je funkcionalnu transformaciju kule.

GRADNJA PALATE - VREME FRANA VISKOVIĆA

Početakom 18. veka, ispred kule i dela kuće Viskovića, izgrađena je kuća koja je zbog značaja svog vlasnika i reprezentativne gradnje uticala da se kompleks Viskovića smatra palatom. Graditelj palate bio je Frano Visković (1665 –1720). Zbog zasluga u borbama protiv Turaka i gusara u Grčkoj, na Peloponezu, Eubeji i Moreji, kao i u Hercegovini, kod Čitluka, pukovnik (*collonello*) Frano Visković dobio je 1695. titulu kneza (*conte*) od Mletačkog senata. Godine 1703. postao je vitez Sv. Marka (*cavaliere*). Frano Visković je za zasluge, osim titula, investiturom dobio i velika imanja, u Ratiševini, Baošićima, Visočanima i na Visu. Titule su podrazumevale i izgradnju odgovarajuće kuće za stanovanje.

Nova kuća – palata – sagrađena je ispred kule i starije kuće, što je u osamnaestom veku bilo uobičajeno – palate su se gradile na do tada neizgrađenom prostoru, korišćenom za izvlačenje, gradnju i popravku brodova.¹³ Palata je imala prizemlje i dva sprata. Zidana je pravilno klesanim blokovima, a međuspratne konstrukcije su bile drvene. Jedan deo stare kuće je uključen u novoizgrađenu palatu što je dovelo do određenih transformacija kuće – ujednačene su spratne visine sa palatom, zazidani prozori prema moru, a otvorena vrata koja su povezivala staru kuću sa novom palatom. Kuća je ostala jednospratna, ali je krov transformisan i izveden jednovodni (na delu kuće iza palate). Otprilike u liniji bočnog zida palate, izveden je poprečni podeoni zid u staroj kući.

Tada je najverovatnije nadzidan četvrti sprat kule. Zidan je tanjim blokovima, sa svodnom međuspratnom konstrukcijom. Na fasadi prema moru i na bočnoj fasadi postavljeni su nosači jarbola za zastave.¹⁴ Zbog brojnih kasnijih transformacija i nedostupnosti gornjih spratova, ne može se utvrditi kako je kula bila završena.

U vreme nadziđivanja kule, odbrambena šetnica trećeg sprata izgubila je funkciju i verovatno je transformisana u neku vrstu terase, osmatračnice. U nivou šetnice izveden je svod koji se oslanjao sa jedne strane na zid kule, a sa druge na zadnji zid palate. Gornja površina svoda bila je rešena u vidu terase koja je povezivala treći sprat kule i, preko stepeništa izvedenog unutar palate drugi sprat palate.¹⁵ Tako je drugi sprat palate, osim stambene, mogao imati i značajnu odbrambenu funkciju (*slika 8*).

¹³ Bez dodatnih istraživanja ne može se sa sigurnošću utvrditi da li je Frano Visković izgradio ili u velikoj meri transformisao ranije sagrađenu kuću. O izgradnji kuća ispred ulice Stari put u 18 veku v. Z. Čubrović, n.d. 125 – 140.

¹⁴ Slični nosači izvedeni su i na kuli Mazarovića koja se nalazi u neposrednoj blizini i koja je, sudeći po sačuvanom natpisu na fasadi, sagrađena 1656. godine.

¹⁵ Kako više nije bio neophodan prilaz trećem spratu kule kroz samu kulu, već preko stepeništa palate i terase, drvena međuspratna konstrukcija između drugog i trećeg sprata kule zamenjena je svodnom.

Ovaj neuobičajen sklop za Perast ima analogije na Visu. U sedamnaestom veku, na Visu, Vicko Perasti iz Perasta sagradio je kuću i kulu koja je služila odbrani celog grada. Određeni elementi arhitekture kule nastali su pod uticajem arhitekture Boke Kotorske i Perasta. Kula je građena u dve faze, u prvoj je imala odbrambenu šetnicu, a kasnije, krajem 17. veka transformisana je u topovsku, kada je dozidan još jedan sprat, platforma za top. Kula je mostom bila povezana sa kućom, a stepenište je vodilo na drugi sprat kuće.¹⁶ Kada je dobio titulu konta, Frano Visković dobio je investiturom imanje na Visu, u mestu Miriđe, iznad uvale Oključna (*Portochiave*). U vreme gradnje palate u Perastu, Frano Visković je gradio letnjikovac i kapelu Sv. Antona Padovanskog na Visu¹⁷ i moguće je da je bio u vezi sa porodicom Perasti i da je, sada u obrnutom smeru, na arhitekturu peraškog kompleksa uticala arhitektura kuće i kule na Visu.¹⁸

Organizacija palate Visković odstupala je od uobičajenog rešenja sa četiri sobe i salonom, pošto su prostorni uslovi bili već definisani. Tako se na prvom spratu, koji je imao reprezentativnu ulogu, nalazio veliki salon i jedna manja, bočna prostorija – mali salon - koja je bila povezana sa zadnjim delom palate, starom kućom. Na drugom spratu, središnja prostorija bila je stepeništem povezana sa terasom izvedenom između kule i palate, a bočno su bile sobe.

Glavni ulaz u palatu bio je iz ulice Stari put, kroz reprezentativni, polukružno završen ulazni portal, izveden sa alternacijom užih i širih blokova.¹⁹ Na lučnim blokovima portala bio je uklesan monogram FCCV (*Frano Conte Collonello Viskovic*), a riba, znak kazade Dentali kojoj su Viskovići pripadali, na ključnom kamenu (*slika 9*).²⁰ Ulazni hol izgrađen je po ugledu na dubrovačke ulaze, sa krstastim svodovima i stepeništem koje vodi na terasu prvog sprata. U pravcu stepeništa, u poprečnoj osi terase, nalazio se

¹⁶ O kući i kuli Perastija, kao i o mogućim uticajima arhitekture Boke na neke elemente kule i kuće, Katarina Horvat Levaj, *Kuća i kula Perasti na Visu*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 26, Zagreb 2002, 30 – 48.

¹⁷ Prema podacima iz porodičnog arhiva Viskovića, gradnja kapele Sv. Antuna trebalo je da počne 1711, a na natpisu na zapadnoj fasadi kapele je 1714 godina.

¹⁸ Porodica Perasti je do dolaska na Vis nosila prezime Diuli i imala je ugarsko plemstvo koje joj je posle izgradnje kule, 1687. hvarska opština priznala. Viskovići iz Perasta pripadali su kazadi Dentali, jednoj od najstarijih peraških bratstava. Detaljnije o Perastijima v. K. Horvat Levaj, n.d., 35.

¹⁹ To su tipični ulazni portali na palatama iz 18 veka u Boki Kotorskoj. Ovom tipu pripadaju portali na palatama Bronza, Smekja, Balović, Mazarović i Kolović u Perastu, zatim Dabinović, Tripković i druge u Dobroti.

²⁰ Viskovići su pripadali kazadi Dentali. Drugi naziv za kazadu Dentali bio je Zubaci. Postoje različite pretpostavke o poreklu bratstva Dentali. Jedna grupa autora (P. Butorac, *Razvoj i ustroj peraške općine, Perast*, 2004, 94 ; S. Nakićenović, *Boka* (antropogeografska studija), Podgorica 2012, 112) navodi da su Dentali poreklom iz Hercegovine, iz okoline Trebinja. Novija istraživanja (L. Čoralić, *Mletački časnici, svećenici, građani – tragom Barana u Zadru* (XVII – XVIII stoljeće), Radovi zavoda za povijest znanosti HAZU Zadru, sv. 50/2008, 163) ukazuju da su Dentali iz Zubaca kod Bara. U Zupcima kod Bara javlja se i prezime Vicković, pa je moguće da su Viskovići iz istog mesta kao i Dentali.

ulaz u salon sa natpisaom X PVS NOBISCVM STATE na nadvratniku (*slika 10*). Iznad ulaza je bio postavljen grb Viskovića. Sa terase prvog sprata, ispod svoda na čijem se luku takođe nalazio grb Viskovića, ulazilo se u kulu.

Današnja lođa je, u vreme gradnje palate, verovatno bila prizemna zgrada, zasvedena krstastim svodom i završena terasom.²¹ Na uličnom proširenju, bočno od glavnog ulaza, nalazio se ulaz u ovu zgradu, skoro identičan glavnom ulazu, sa uklesanom ribom i 1718 godinom na ključnom kamenu. Monumentalni ulaz u lođu ukazuje na značaj ove prostorije koja je mogla imati neku namenu vezanu za poslovanje Viskovića. Identični portali glavnog ulaza u palatu i, u neposrednoj blizini ulaza, u prizemlje lođe, na malom, pažljivo uređenom uličnom proširenju, davali su ulazu sklad i eleganciju. Kao i ulazni hol i terasa na prvom spratu, i prostor ispred ulaza bio je popločan dijagonalno postavljenim pločama od đuričkog kamena, pa je tako svečana ulazna zona počinjala ispred palate i protezala se do ulaza u prijemni salon (*slika 11*).

Na ogradnom zidu palate prema moru izveden je reprezentativni portal sa kneževskim grbom Viskovića. Na grbu je predstavljena riba, znak kazade Dentali i lav, poseban znak porodice Visković. Portal je sličan portalu glavnog ulaza, lučno završen, sa alternacijom užih i širih blokova, ali monumentalniji, sa profilisanim nadvišenjem iznad ključnog kamena. Iznad grba i na osloncima luka bile su postavljene kamene kugle. Desno od portala delimično je očuvan polukružni venac koji ukazuje na fortifikacionu arhitekturu. Kroz ovaj portal ulazilo se u dvorište, koje je vodilo do glavnog ulaza u prizemlje palate. Zbog kasnijih pregradnji, teško je utvrditi raspored prostorija u prizemlju u vreme gradnje palate.²²

Fasada palate, prema moru, rešena je simetrično, sa tročlanom podelom. Na prvom i drugom spratu centralno su bila postavljena balkonska vrata, a bočno prozori. Vrata su bila izvedena sa složenom profilacijom sa jastučastim frizom i profilisanim vencem i imala su na nadvratnicima natpise religioznog sadržaja. Na prvom spratu se nalazio dugačak balkon oslonjen na kamene konzole sa kvadratnim proširenjem na istočnij strani.²³ Na drugom spratu se nalazio manji balkon.

Sudeći po uklesanim godinama, monogramima i grbovima na portalima palate, može se pretpostaviti da je gradnja palate počela krajem 17. veka i trajala do 1719.²⁴

²¹ Razlika u tehnici zidanja prizemlja i sprata današnje lođe upućuje na to da je prostor lođe sa lucima, na prvom spratu izveden kasnije. U vreme gradnje palate mogla je postojati lođa, ali drugačije konstrukcije.

²² Jedan lučno završen zazidani otvor, ispred kule, kao i zazaidana vrata prema bočnom dvorištu, predstavljaju tragove starije organizacije prostora.

²³ Na fasadi prema moru uočavaju se tragovi obijenih balkonskih konzola.

²⁴ Na osnovu natpisa može se pretpostaviti da u vreme izgradnje portala glavnog ulaza Frano Visković još uvek nije dobio titulu viteza, v. G. Brajković, n.d. 106. Sudeći po natpisima na portalima, Frano Visković je nešto kasnije sagradio lođu u odnosu na palatu.

Ispred palate se nalazila velika punta. U nastavku pravougaonog dvorišta, povezano sa njim lučnim prolazom, na jugoistočnoj strani (ispred stare kuće) bilo je manje ograđeno dvorište, kvadratno u osnovi. Pored ovog dvorišta bio je duboki mandrač i prostor za izvlačenje i popravku brodova. Sa druge strane ogradnog zida palate, na zapadnoj strani, duboki bočni mandrač protezao se sve do zida lođe i malih, danas zazidanih vrata.. Zapadno od lođe bio je slobodan prostor, „spjaža“.

U vreme Frana Viskovića voda je činila važan element arhitekture palate. Okružena vodom, zaštićena ogradnim zidovima, sa visokom odbrambenom kulom i otvorenim svodovima, palata odavala utisak malog utvrđenog dvorca.

PALATA U 18. I PRVOJ POLOVINI 19. VEKA

Posle smrti Frana Viskovića, veći deo stare kuće (i kuća u nastavku) ostao je jednospratni. Sin Frana Viskovića, Anton, otkupio je 1728. godine deo stare kuće od svog brata, Simona Viskovića.²⁵ Posle ovog otkupa, kuća Antona Viskovića graničila se sa kućom Vicka Viskovića i bilo je dogovoreno da se između tih kuća izgradi jedan podeoni zid. Zid je izgrađen, ali je problem oko naplate troškova za izgradnju zida doveo do spora između dve grane porodice Visković koji je trajao više od 30 godina.²⁶

Od 1739. do 1742. u kući pokojnog Vicka Viskovića (u staroj kući) stanovao je venecijanski arhitekta Đuzepe Beati koji je u to vreme gradio crkvu Sv. Nikole u Perastu. Najam je plaćao „kavalijeri“ gospođi Zmajević, udovici Matije Zmajevića, ćerki kapetana Nikole Viskovića.²⁷

Na srebrnoj zavetnoj pločici, izrađenoj između 1736 i 1739. godine, na kojoj je prikazan Peraški boj, uočava se i kompleks Viskovića sa palatom, starom kućom, kulom i ogradnim zidom. Stara kuće je prikazana kao zgrada nezavisna od palate (*slika 13*).

Posle mnogih sporova²⁸, 1761. godine palatu je zajedno sa starom kućom nasledio Josip Visković.²⁹

²⁵ U porodičnom arhivu stara kuća se naziva *vecchia casa*, a palata iz 18 veka, *casa patriarchale*.

²⁶ Vicko Visković je bio sin Nikole Viskovića, a oženio se Marijom Martinović, ćerkom Marka Martinovića. Spor je vođen između Antonovih naslednika s jedne strane, i Marije, Vickove udovice i Katarine, udovice Vickovog oca Nikole, s druge strane. 1729. doneta je presuda u korist Antonovih naslednika, ali Marija i Katarina izgleda nisu platile troškove do 1762. godine kada je Josip Visković nasledio staru kuću. PAV, fasc. XV 10.

²⁷ P. Butorac, n.d. 490

²⁸ Sudeći po sporu koji se vodio do 1761, jedna konoba u staroj kući je pripadala Mariji Visković, udovici Nikole Marinovića. Doneta je presuda da se vrata konobe, koja vode u dvorište, zazidaju zidom, ali je Marija odbijala da zazida vrata. Na kraju su sudski zazidana i ostala dugo zazidana iako je palata ubrzo pripadala jednom vlasniku. PAV, fasc. XV 11.

²⁹ Josip Visković (1728 – 1804) pomorski kapetan i poslednji gradski kapetan Perasta za vreme vladavine Venecije, v. M. Mihaliček, n.d. 152.

U drugoj polovini 18. ili početkom 19. veka deo stare kuće iza palate je nadzidan za jedan sprat, dok je kuća u nastavku i dalje ostala jednospratna. Doziđivanje sprata omogućilo je smeštanje kuhinje u potkrovlje palate. Zbog zidanja potkrovlja, morale su da budu objiene konzole šetnice kule na fasadi prema staroj kući. Demontirane su najverovatnije i sve kamene ploče šetnice. Vrata koja su sa terase (koja je povezivala kulu i palatu) vodila u potkrovlje, sa natpisom P.P.P.P na nadvratniku, verovatno su demontirana sa kule (*slika 15*). Kula je najverovatnije u to vreme završena dvovodnim krovom, a na svaku od fasada četvrtog sprata ugrađen je po jedan prozor. Kula je spolja bila malterisana i bojena u crveno.³⁰ U to vreme je najverovatnije i prizemlje palate obojeno u crveno.

Drvene međuspratne konstrukcije između prizemlja i prvog sprata palate zamenjene su za svodne. Prostor u prizemlju je pregrađen tako da su formirane dve prostorije sličnih dimenzija u koje se ulazilo iz pristupnog hodnika (*slika 14*).

U uglu ogradnih zidova u prizemlju, prema moru, sagrađeno je kupatilo i zasvedeno krstastim svodom. Dogradnje i proširivanje prostorija u prizemlju, doveli su do skoro potpune izgrađenosti prizemlja. To je uslovalo formiranje velike terase na prvom spratu. Zbog terase se izgubio smisao balkona na fasadi prema moru. Balkon je demontiran, konzole su objiene, a preko puta i bočno od nekadašnjeg balkona formirana je dugačka plitka terasa.³¹ Umesto ograda sa balusterima, koje su se najverovatnije naazile na balkonima palate, nove terase izvedene su sa ogradama od kovanog gvožđa (*slika 16*).

Ove pregradnje su vezane za značajne Viskoviće, za period nastavka ekonomskog uspona porodice, ali i početak ekonomskog propadanja Perasta. Osim Josipa, koji je nasledio staru kuću, i bio poslednji kapetan Perasta, u dogradnjama su mogli učestvovati i Anton Visković i Alvize Visković.³²

PALATA U DRUGOJ POLOVINI XIX VEKA

Na osnovu jednog crteža – projekta koji se čuva u porodičnom arhivu Viskovića, može se zaključiti da je početkom 60-tih godina 19. veka izvršena velika transformacija palate³³ (*slika 18*). U to vreme četvorospratna odbrambena kula postala je u potpunosti deo palate. Prostor između palate i kule je postao

³⁰ Tragovi crvene boje uočavaju se na fasadi kule prema moru, ispod kasnije dozidanih zidova i na fasadi prema ulici, ispod venca.

³¹ Ova terasa formirana je najverovatnije od objijenih konzola i ploča sa balkona prvog sprata palate i šetne staze kule.

³² O Antonu i Alvizu Viskoviću v. M. Mihaliček, n.d. 153 – 154.

³³ Nacrt za podizanje kuće porodice Visković, PAV fasc. XX 1. Transformacije palate nisu u potpunosti izvedene prema ovom projektu. Projekat je značajan za utvrđivanje postojećeg stanja palate do 1859 .godine

stepenišni hol, a svod koji je spajao palatu i kulu je demontiran. Zasečeni ugao na prvom spratu kule je zazidan, kako bi se formirao pravougaoni prostor za smeštanje stepeništa. Stepenišni prostor povezivao je spratove kule i spratove palate.³⁴ Visina palate je tada povećana za tri reda kamena što je omogućilo da se krov palate spoji sa krovom kule i da čitava struktura dobije jedan krov. Umesto starog balkona drugog sprata, koji je prebačen na bočnu fasadu, na fasadi prema moru je izveden mali, u osnovi barokno oblikovan balkon sa lučno završenim balkonskim vratima. Na fasadu prema moru postavljeni su veći prozori.

Na zidovima i svodovima kule i na zidovima palate i stepenišnog hola uočavaju se ostaci slikane dekoracije u nekoliko slojeva. Najstariji sloj je veoma oštećen, na nekim mestima i namerno kako bi se dobro vezao drugi sloj. Drugi sloj, izveden u drugoj polovini 19 veka, u vreme izvođenja stepenišnog hola, izveden je na oker podlozi, sa belim geometrijskim poljima i plavim okvirima. Unutar geometrijski izvedenih plavih okvira nalazili su se, takođe u plavoj boji, dekorativni floralni motivi.³⁵

Na ulazu u stepenišni hol, između palate i kule, na rešetki lučno završenog ulaznog portala, nalazi se monogram CAV što upućuje na mogućnost da je Anton Visković (1800 – 1867) dogradio palatu. Anton Visković je bio pomorski kapetan duge plovidbe, zapovednik na jedrenjacima, a kasnije i na prvim parobrodima. Kada je prestao da plovi, radio je kao agent austrijskog Lojda (Lloyd) u Perastu.³⁶ Amaterski se bavio slikarstvom.

NATPISI

Na palati se nalazi velki broj natpisa koji se razlikuju po sadržaju i po tipu slova. Neki natpisi nastali su u vreme ugradnje arhitektonskih elemenata, a neki su mogli biti uklesani i naknadno. Sukcesivno izvođeni tokom dugog vremenskog perioda, pažljivo postavljeni na određena mesta na palati, odražavali su životne stavove Viskovića.

U jednu grupu natpisa, za koje se sa sigurnošću može reći da su izvedeni u vreme gradnje palate početkom 18. veka, spadaju natpisi religioznog sadržaja na nadvratnicima i natprozornicima. Na balkonskim vratima fasade palate prema moru (naknadno pretvorenim u prozor), na prvom spratu, nalazi

---

³⁴ Probijena su jedna nova vrata koja su povezivala kulu sa starijom kućom i druga, koja su povezivala kulu sa stepenišnim holom. Demontirano je i stepenište koje je sa drugog sprata palate vodilo na terasu.

³⁵ O slikanoj dekoraciji peraških palata v. J. Grgurević, *Obrada enterijera u sakralnoj i stambenoj arhitekturi Perasta*. BOKA Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti 24, Herceg Novi 2004, 213 - 236

³⁶ Anton Visković je otac Vjekoslava, Josipa, Krsta i Frana Viskovića, v. J. Visković, *Kapetan Anton Alviza Visković*, Godišnjak PM u Kotoru XI, Kotor 1963.

se natpis SPES MEA IN DEO EST (*slika 21*).³⁷ Bočno, na fasadi okrenutoj ka zapadu, ka Gospi od Škrpjela uklesano je na nadvratniku IN TE CONFIDO B. VIRGO (*slika 22*)³⁸. Na ulazu u veliki prijemni salon na prvom spratu, kao što je već pomenuto, nalazi se natpis XPVS NOBISCVM STATE, uobičajen za ulaze u prijemne dvorane u Perastu.³⁹ U isto vreme, početkom 18 veka, uklesani su i natpisi OMNE BONVM IN DEO EST (*Svako je dobro u Bogu*) na ulazu iz velikog u mali salon, i MEMENTO MORI upotrebljen kao spolija kod zaziđivanja zakošenog zida kule, a najverovatnije se nalazio na natprozorniku.

Sličnog sadržaja, ali nešto drugačije tehnike je natpis SOLE DEI ONORE E GLORI na prozoru kule. Natpis na ulazu u prizemlje lođe je drugačije izveden, ali je uklesana i godina, NE PEREAT ANIMA TVA 1719.

Veće teškoće oko datiranja predstavlja veliki broj drugih natpisa, uglavnom zanatski manje vešto izvedenih. Natpisi TIMOR DOMINI, na ulazu u kulu, i BONVM i BONVS, u prizemlju palate, izvedeni su najverovatnije u 18 veku.

Grupu natpisa koji bi mogli biti stariji čine natpisi koji su se nalazili na kuli i jedan natpis na luku ulaznog hola.⁴⁰ Osim već pomenutih vrata na trećem spratu kule, sa uklsanih pet slova P na nadvratniku, sačuvana su još jedna vrata sa istim natpisom, u stepenišnom holu, a najverovatnije su se nalazila na kuli.⁴¹ Ispod ovih vrata (u stepenišnom holu) nalaze se i vrata sa natpisom MEMENTO DEI (*slika 20*), a pošto su naknadno postavljena (sredinom 19 veka), mogla su se pre postavljanja nalaziti na kuli. Istoj grupi natpisa pripada i natpis na luku u ulaznom holu NON NOBIS DOMINI, NON NOBIS SED NOMINI TVO DA GLORIAM (*slika 19*).⁴²

Natpis AMORE ET TIMORE (*Ljubavlju i strahom*) na luku iznad stepeništa koje vodi u veliki salon mogao je biti izveden i naknadno, a odgovara natpisu na ulazu u prizemlje palate AVXILIAM MEVM A DOMINO.⁴³

³⁷ *Moja je nada u boga (U Bogu je spasenje moje i slava moja, tvrdi grad i pristanište meni je u Bogu, Psalm 62. 7, prevod Đ. Daničić, V. Karadžić*

³⁸ *U Tebe verujem, Blažena Djevice. Tebi se povjeravam Blažena Djevice*

³⁹ Isti natpis se nalazi i na ulazu u prijemni salon palate Zmajević.

⁴⁰ Velika sličnost natpisa na kuli i na luku ulaznog hola upućuje na mogućnost da je u vreme izgradnje kule ili tokom 17. veka izvedeno prilazno stepenište sa terasom i da je ovaj luk postojao pre izgradnje palate.

⁴¹ Ova vrata su najverovatnije demontirana sa kule posle demontaže šetnice.

⁴² Natpis je iz psalma 115 „Ne nama, Gospode, ne nama, nego imenu svom daj slavu (a nastavlja se „po milosti svojoj, po istini svojoj”, prevod Đ. Daničić). Isti natpis se nalazi i na palati Vendramin Calergi u Veneciji (NON NOBIS DOMINE, E NON NOBIS), a postavili su ga verovatno Loredani koji su gradili palatu, v. John Mc Andrew, *L'architettura veneziana del primo Rinascimento*, Venezia 1995, 295. Iz porodica Loredan i Vendramin bilo je nekoliko providura u Kotoru. Isti natpis nalazio se i na palati Zabarella u Padovi.

⁴³ „Pomoć je meni od Gospoda“ (iz psalma 121, a nastavlja se „koji je stvorio nebo i zemlju“)

REKONSTRUKCIJA STARE KUĆE – KRSTO VISKOVIĆ

Krajem 19. veka nadzidana je stara kuća Viskovića. Deo kuće, čiji je jedan deo već ranije uklopljen u palatu i kuća u nastavku, nadzidani su za dva sprata. Za razliku od prethodnih faza, za ovu rekonstrukciju imamo veoma precizne arhivske podatke.⁴⁴ Kuću su nadzidali Frano, Krsto, Martin, Karlota i Anton Visković, a predstavnik porodice bio je Krsto Visković. Krsto Josipov Visković (1856 – 1913) bio je pomorski kapetan, inspektor austrijskog Lloyd – a, i kasnije glavni agent ove pomorske agencije u Kotoru. Takođe, bio je vicekonzul Švedske i Norveške u Sulini i Konstanci i nosilac brojnih odlikovanja.⁴⁵ Veoma angažovan na razvoju turizma u Kotoru, bio je član odbora društva za hotele u Boki, a vodio je prepisku sa češkim arhitektom Janom Kotjerom oko gradnje hotela u Kotoru. Bio je i član bokeljskog starinarskog društva, kao poverenik za Perast i okolinu. Projekat rekonstrukcije izradio je S. Vujović, a izvođač je bio Vito Milošević (*slika 23*).⁴⁶ U porodičnom arhivu Viskovića čuva se ugovor sklopljen između Krsta Viskovića i izvođača, sa nabrojanim stavkama koje će se izvoditi.⁴⁷ Na osnovu analize stavki u ugovoru možemo pretpostaviti da je uloga Krsta Viskovića, u projektu, nadgradnje kuće bila velika. Zahtev je bio da se stara kuća nadzida za dva sprata, da se fasadni zidovi izvedu od kamena i da se ne malterišu. Prozore je trebalo izvesti u potpunosti po ugledu na već postojeće prozore na palati, od korčulanskog kamena. Bilo je predviđeno da prozori na prvom spratu budu reprezentativni, a prozori drugog sprata jednostavniji (*slika 24*). Prozori su morali biti izvedeni po detaljnom nacrtu koji se čuva u porodičnom arhivu. Predviđene su drvene međuspratne konstrukcije, grede dimenzija. 15/20 cm na razmaku od 70 cm. Krovna konstrukcija je bila drvena, a pokrivač kanalice, s tim što je predviđeno da se koristi i postojeća kanalice sa stare kuće u kombinaciji sa novom. Zbog dogradnje kuće, morale su biti unete i određene izmene u bočni deo stare palate, izvedeni su novi prozori i kupatilo. Kao predstavnik starinarskog društva, Krsto Visković je prilikom ove rekonstrukcije pokazao osećaj za uklapanje nove gradnje u postojeći ambijent.

⁴⁴ U porodičnom arhivu Viskovića čuva se nacrt – projekat nadzidivanja, *Tipo in dettaglio dimostrante la ricostruzione della casa nel comune catastale di Perasto marcata col civico Numero 62 di proprietà degli Signori Conti Viscovich da Perasto*. Projekat je u razmeri 1: 100, u metrima. Date su osnove prizemlja, prvog i drugog sprata i presek U levom uglu lista je upisano da je nacrt izradio S. Vujović. Projekat je overen i odboren 5 oktobra 1895. u opštini Perast, potpisao je Brajković. PAV, fasc. XX 6. 6

⁴⁵ Odlikovan je ordenom Takovskog krsta Aleksandra Obrenovića, Danilovim ordenom od strane crnogorskog kralja Nikole, potom ruskim, bugarskim i ordenom francuske akademije, v. M. Mihaliček, n.d. 160.

⁴⁶ Ugovor između Krsta Viskovića i Viti Miloševića sklopljen je 2 septembra 1895. godine. Dozvola za rekonstrukciju kuće dobijena je 5 oktobra 1895. U avgustu 1896. još uvek su trajali radovi. Rate za radove (ugovorene i dodatne) isplaćivane su Viti Miloševiću do 2 novembra 1896. godine.

⁴⁷ PAV, fasc. XX

1890. godine izrađen je projekat smanjenja „rive“ ispred palate (*slika 25*).⁴⁸ Planirana je izgradnja velike ponte sa mandračem, paralelno sa obalom, a zatvaranje i nasipanje dubokih mandrača sa bočnih strana palate. Bočno od ogradnog zida, umesto nekadašnje spjaže, izveden je sistem ponti i mandrača postavljenih upravno na obalu. Kasnije, početkom dvadesetog veka, kada je izveden put uz more, prostori između puta i fasada kompleksa pretvoreni su u vrtove, a izrađen je projekat ograde kojom su vrtovi odvojeni od puta.⁴⁹ Put je značio početak degradacije kompleksa, odvojio je ponte od palate, poništio bočne veze između dvorišta, presekao mandrača i ukinuo direktnu vezu palate sa morem, tako važnu za funkcionisanje palate.

Tokom dvadesetog veka, Viskovići su živeli u starom krilu palate, sređivali i čuvali vrednu zaostavštinu i održavali palatu. U novo krilo palate smeštene su osnovna škola i mesna zajednica. Poslednji Viskovići, udovica i sestra Josipa Viskovića, palatu su ostavili opštini Kotor, želeći da osiguraju od zaborava istoriju svoje porodice i Perasta, uz uslov da se na prvom spratu sačuva salon kao memorijalni izložbeni prostor.⁵⁰ Palata je bila otvorena za posetioce kao Memorijalni muzej pri Muzeju grada Perasta od 1970. do 1979. godine. Posle zemljotresa 1979 godine, zbog oštećenja je demontiran krov palate. Krov nije restauriran, pokretna dobra su preneti u Muzej grada Perasta kako bi se spasla, napuštena palata je propadala.

Palata je danas u veoma lošem stanju i preči joj potpuno urušavanje.

Za urbanu istoriju Perasta kompleks Viskovića ima izuzetno značaj budući da spaja najstarije i najmlađe slojeve razvoja grada. Za svaku fazu palate mogu se naći analogije sa transformacijama i osobinama stambeno fortifikacione arhitekture u Boki Kotorskoj i Dalmaciji - kula, transformacija kule u topovsku, barokna palata, izgradnja velikih terasa u devetnaestom veku, počeci razmišljanja o restauratorskim principima i pokušaj očuvanja tradicionalne arhitekture krajem devetnaestog veka.⁵¹

Učešće samih Viskovića u projektovanju, izgradnji, dogradnjama i transformacijama palate bilo je veliko. Moguće je da su određene elemente i savete davale arhitekta koje su u to vreme radile na drugim projektima u Perastu (ili živele u njihovoj kući), ali je svakako postepeno proširivanje rezultat ideja i potreba samih Viskovića. Sukcesivno dograđivanje palate, tokom dugog perioda, pokazuje nam Viskoviće koji su, osim što su bili pomorci, ratnici i trgovci i diplomate, sve vreme bili i graditelji.

Izuzetno složen arhitektonski sklop koji odražava dugu istoriju porodice Visković i Perasta, kao i značaj porodice za istoriju Boke Kotorske zahtevaju hitne mere na sprečavanju daljeg propadanja i restauraciju ovog izuzetnog spomenika. Porodični arhiv, biblioteka i bogate zbirke iz fonda Viskovića, koje

⁴⁸ *Progetto per la riduzione delle Rive e Mandracchi presso la casa di proprietà dei Conti Visković in Perasto*, plan je izrađen u februaru 1890. godine. PAV, fasc. XVII 2

⁴⁹ *Pianta degli edifici 258, 259, 260 di proprietà Signori fratelli Co: Visković in Perasto dimostrante l'ideata costruzione di due ringhiere di ferro con sottoposta parapetto*. Nacrt je na milimetarskom papiru, data je osnova i dva preseka kroz ogradne zidove. PAV, fasc. XX 6.7

⁵⁰ v. M. Mihaliček, n.d. 162 – 163.

⁵¹ Na palati se za različite faze gradnje sreću različiti merni sistemi, od mletačkih stopa, preko austrijskih klaftera do metra.

su formirane u istom vremenskom rasponu u kojem je i palata građena, dobile bi pravu vrednost tek ukoliko bi bile vraćene u ambijent u kojem su vekovima sakupljane i čuvane

Sl. 1 Pogled na palatu sa zapada

*Sl 2 Pogled na palatu
iz ulice Stari put*

Sl. 3 Pogled na palatu sa priobalnog puta

Sl. 4 Zazidan prozor u kalkanskom zidu stare kuće

Sl. 5 Zazidani prozori stare kuće na zidu prema moru

Sl. 6 Pogled na kulu iz ulice Stari put

Sl. 7 Kula Viskovića na planu Agostina Albertija 1628. godine

Sl. 8 Veza kule i palate

Sl. 9 Glavni ulaz u palatu

Sl. 10 Ulaz u veliki salon sa terase

Sl. 11 Ulično proširenje, glavni ulaz u palatu i ulaz u lođu

Sl. 12 Pogled na fasadu prema moru i vrt ispred palate

Sl. 13 Prikaz kompleksa Viskovića na zavetnoj pločici izrađenoj između 1736 i 1739.

Sl. 14 Konoba u prizemlju i pogled na zazidana vrata

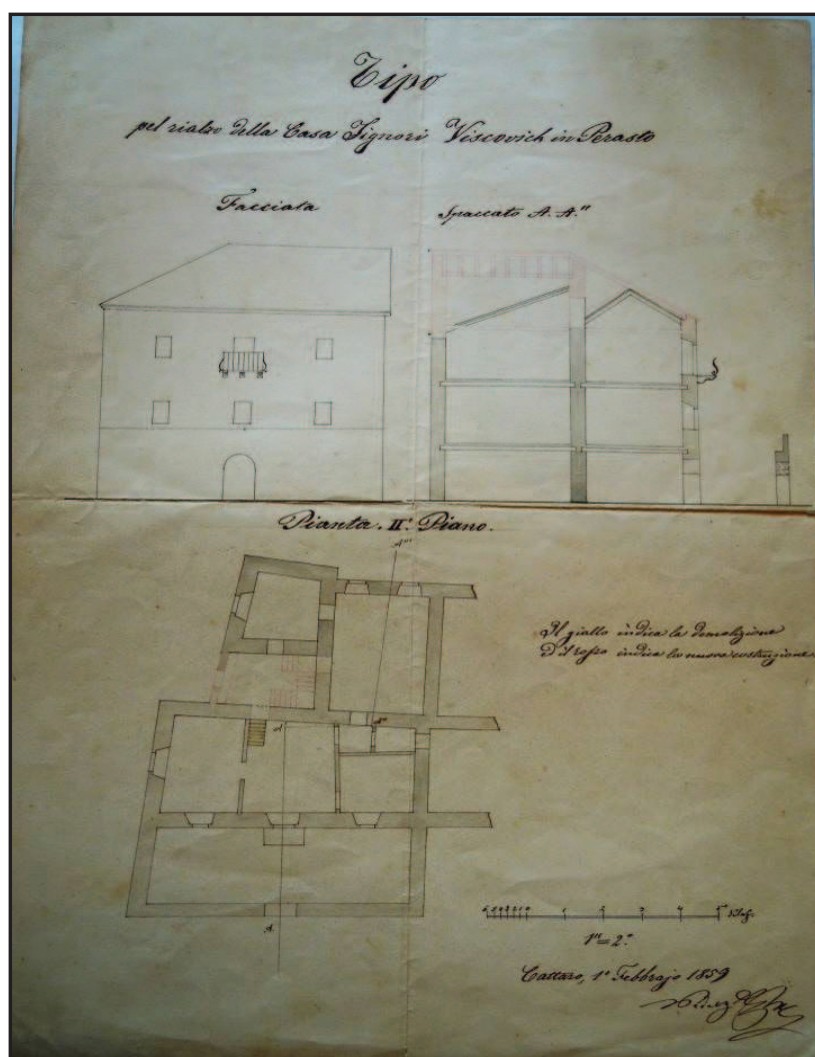
Sl. 15 Vrata sa natpisom P:P:P:P:P prebačena sa kule na ulaz sa terase u potkrovlja

Sl. 16 Terasa formirana od konzola i kamenih ploča šetne staze kule i balkona

Sl. 17 Prikaz kompleksa Viskovića na planu iz 1838.

Sl. 18 Projekat rekonstrukcije palate iz 1859. godine

Sl. 19 Natpis u ulaznom holu

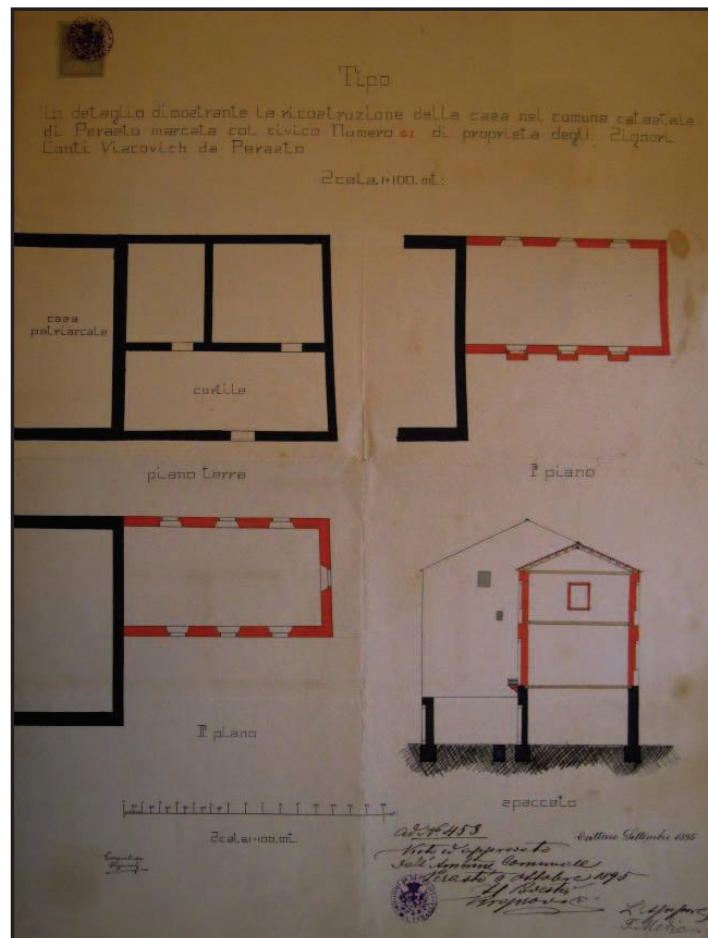
Sl. 20 Natpis u stepenišnom holu

Sl. 21 Natpis na balkonskim vratima na fasadi prema moru

Sl. 22 Natpis na balkonskim vratima na zapadnoj fasadi

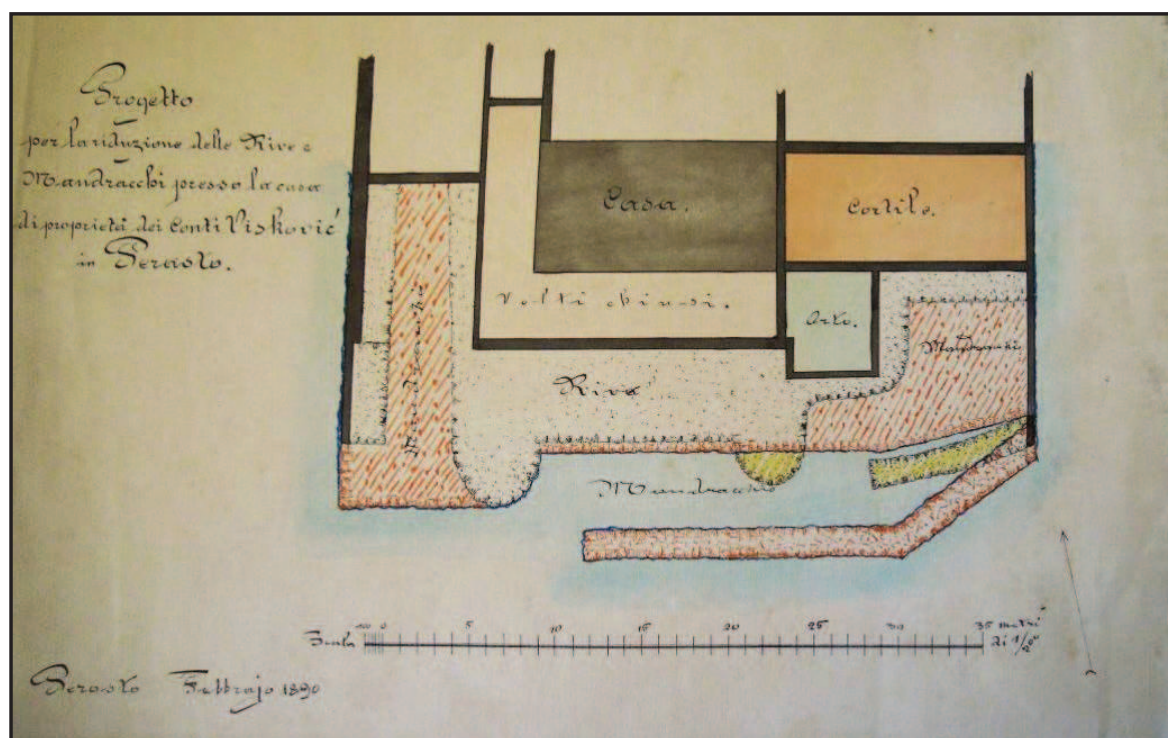

Sl. 23 Projekat nadziđivanja stare kuće Viskovića

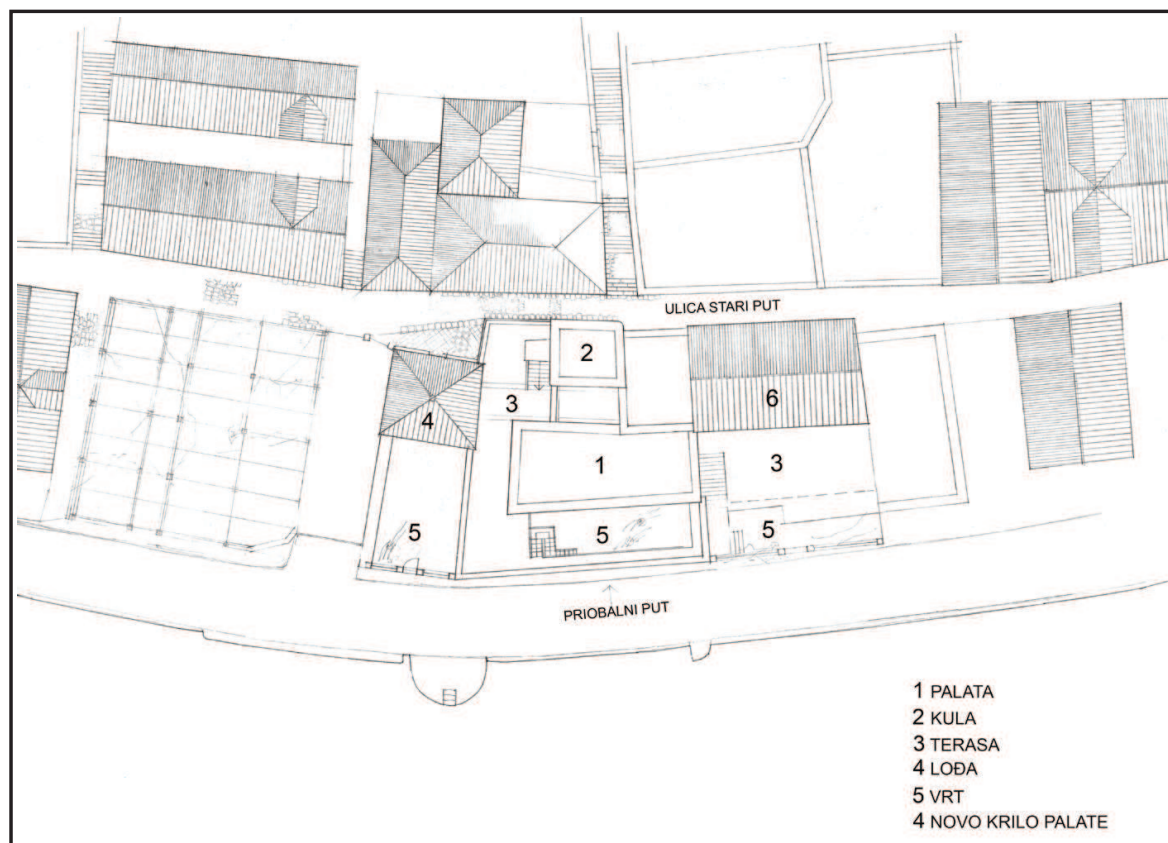

Sl. 24 pogled na fasadu prema moru novog krila palate Visković

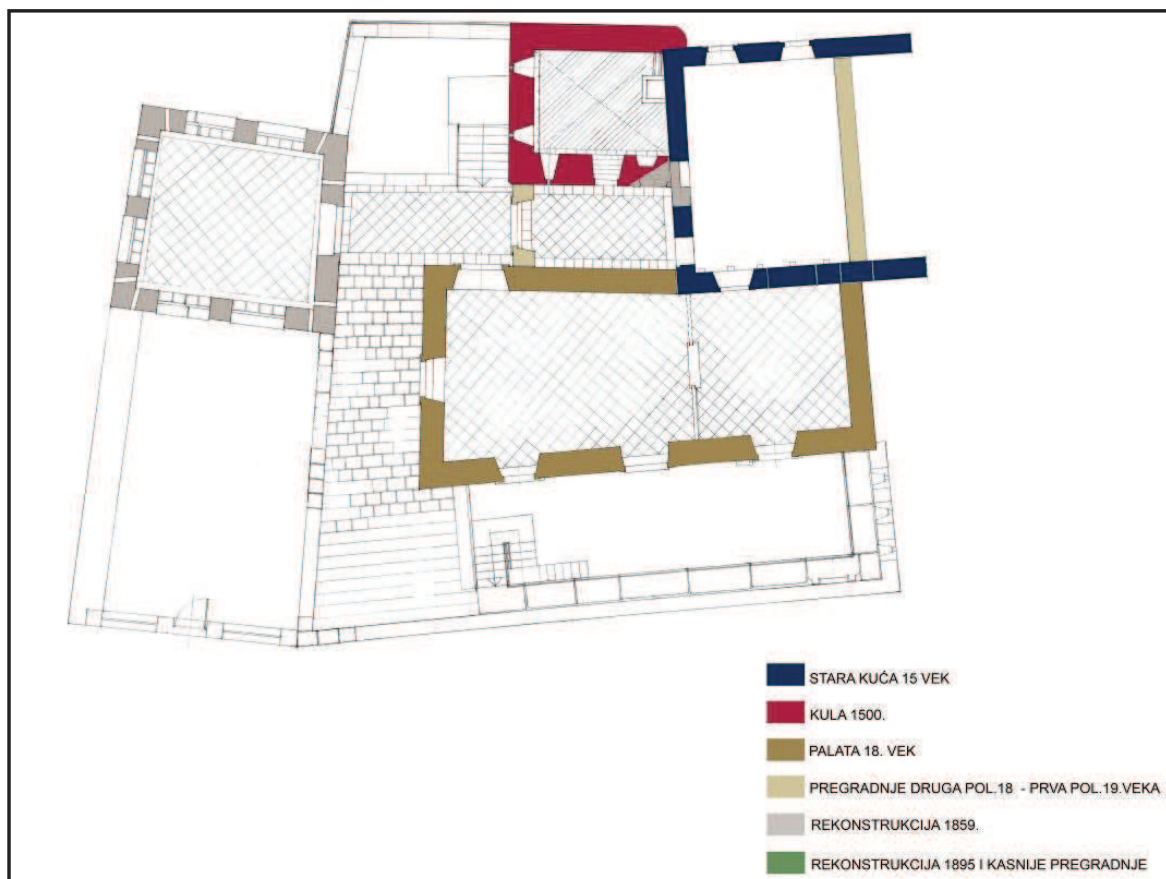

Sl.25 Projekat smanjenja „rive“, 1890.

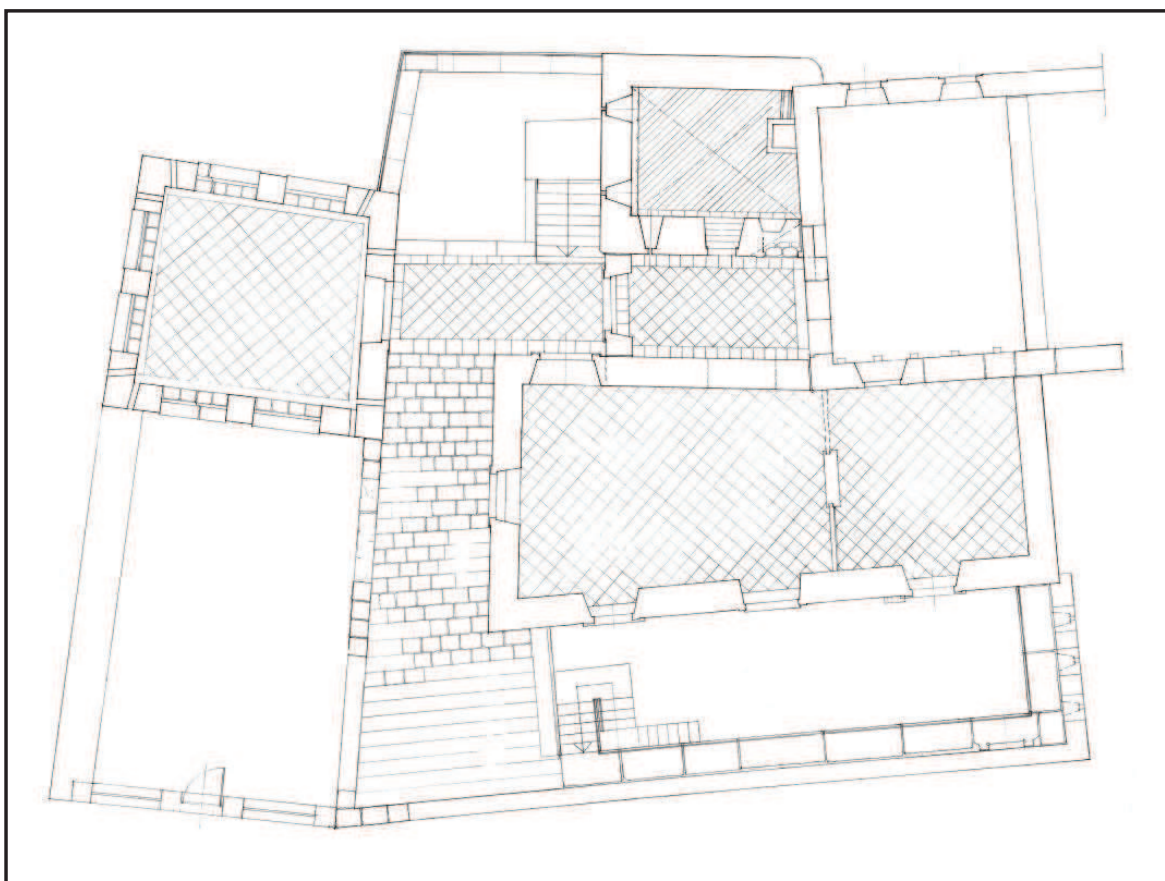
Crtež 1. Situacija

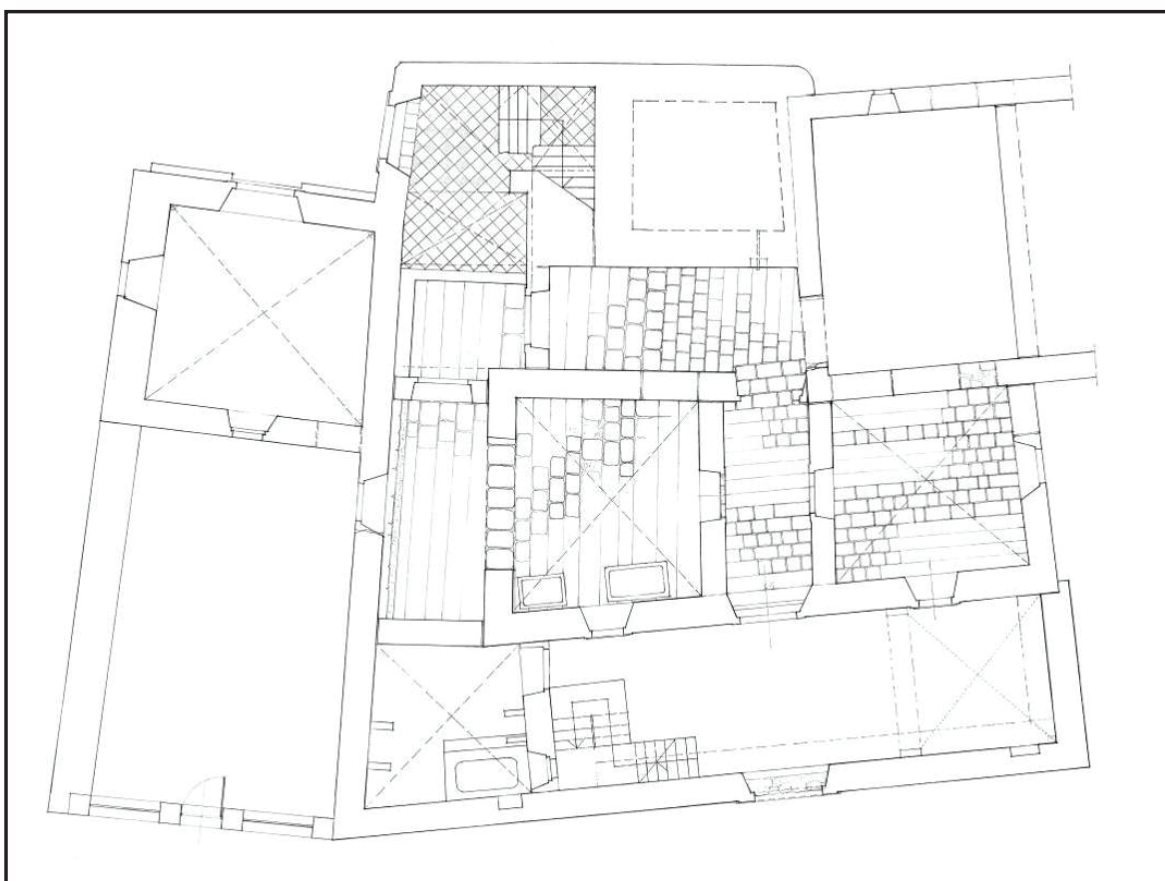
Crtež 2 Hronologija gradnje – osnova prvog sprata

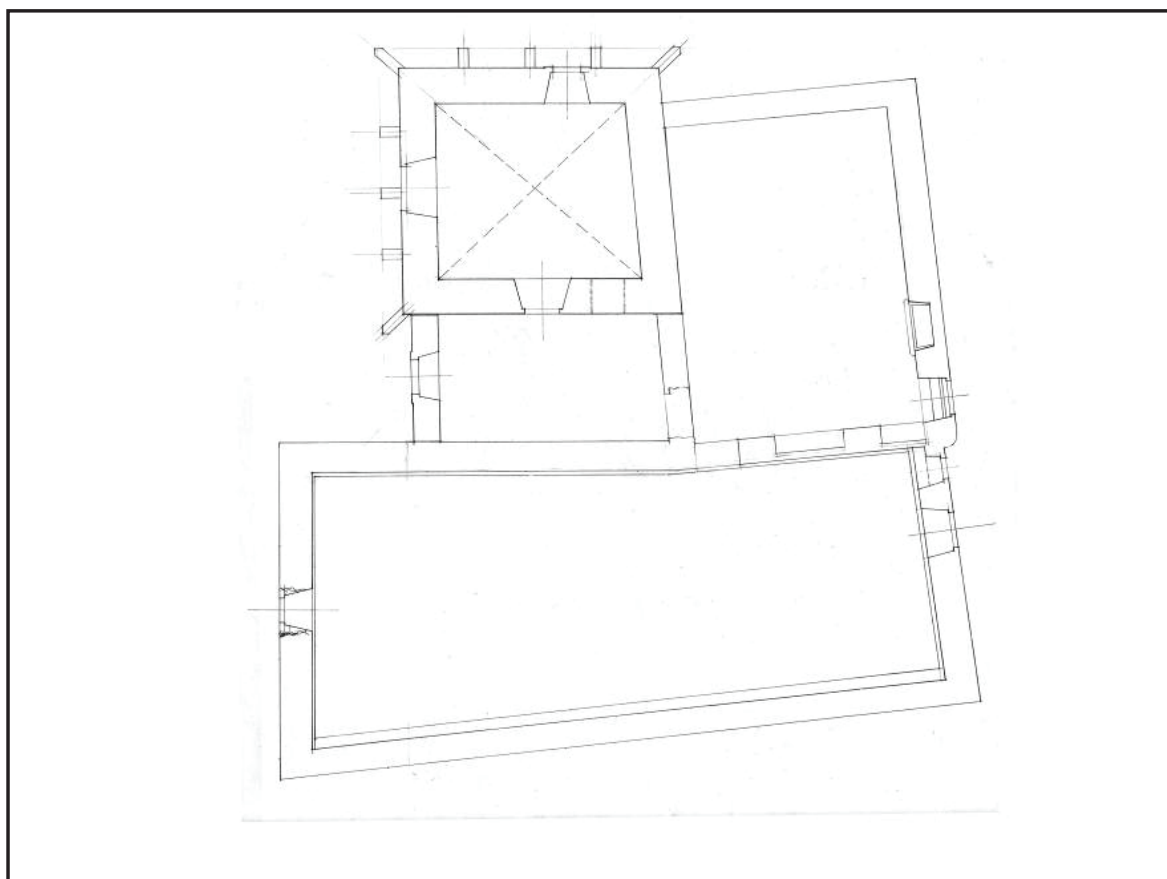
Crtež 3 Hronologija gradnje – osnova prizemlja

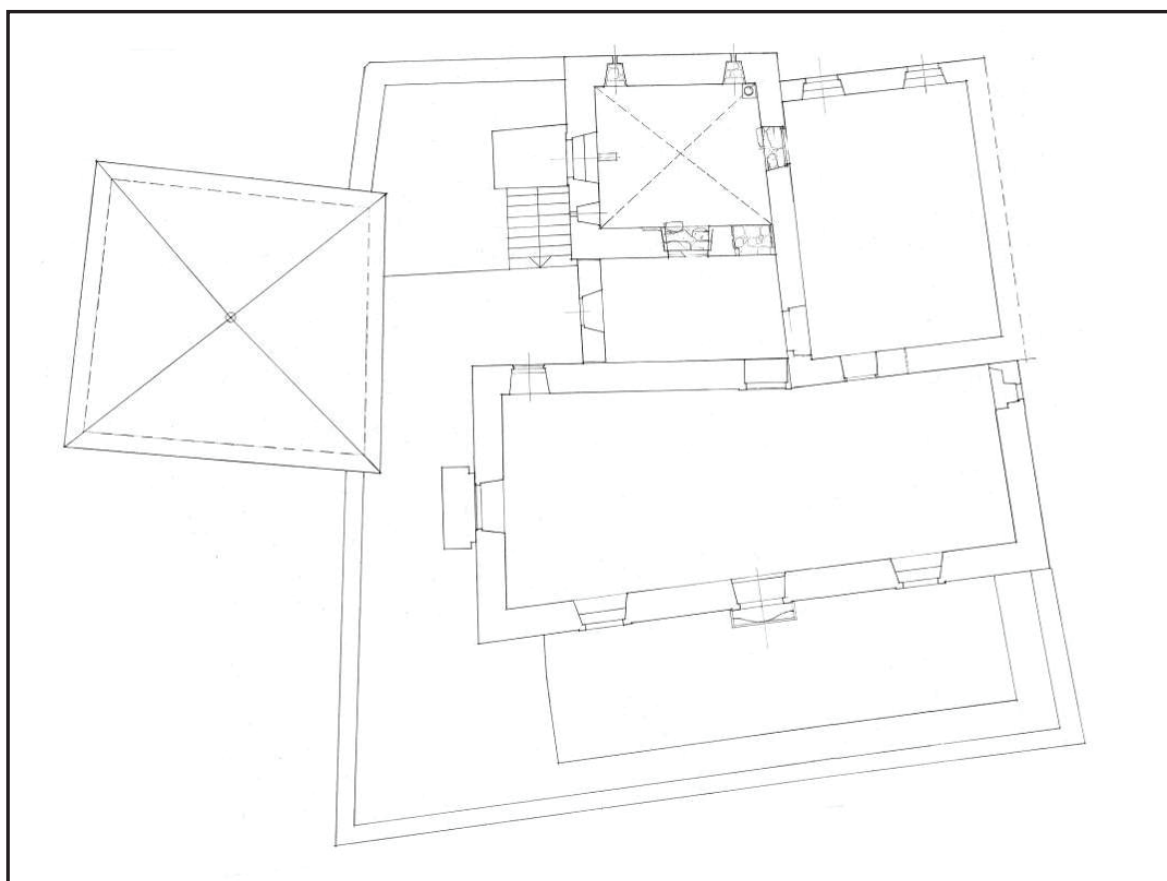
Crtež 4 Osnova prvog sprata palate

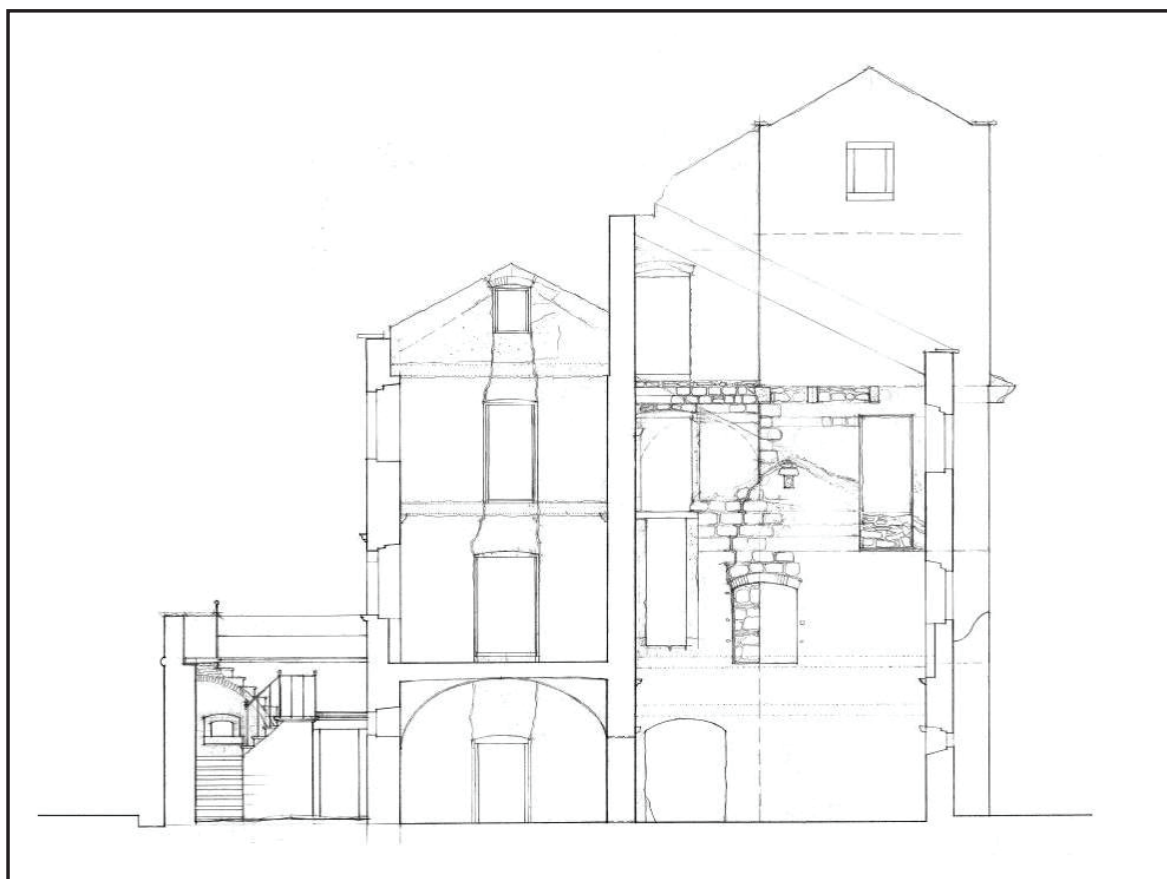
Crtež 5 Osnova prizemlja palate

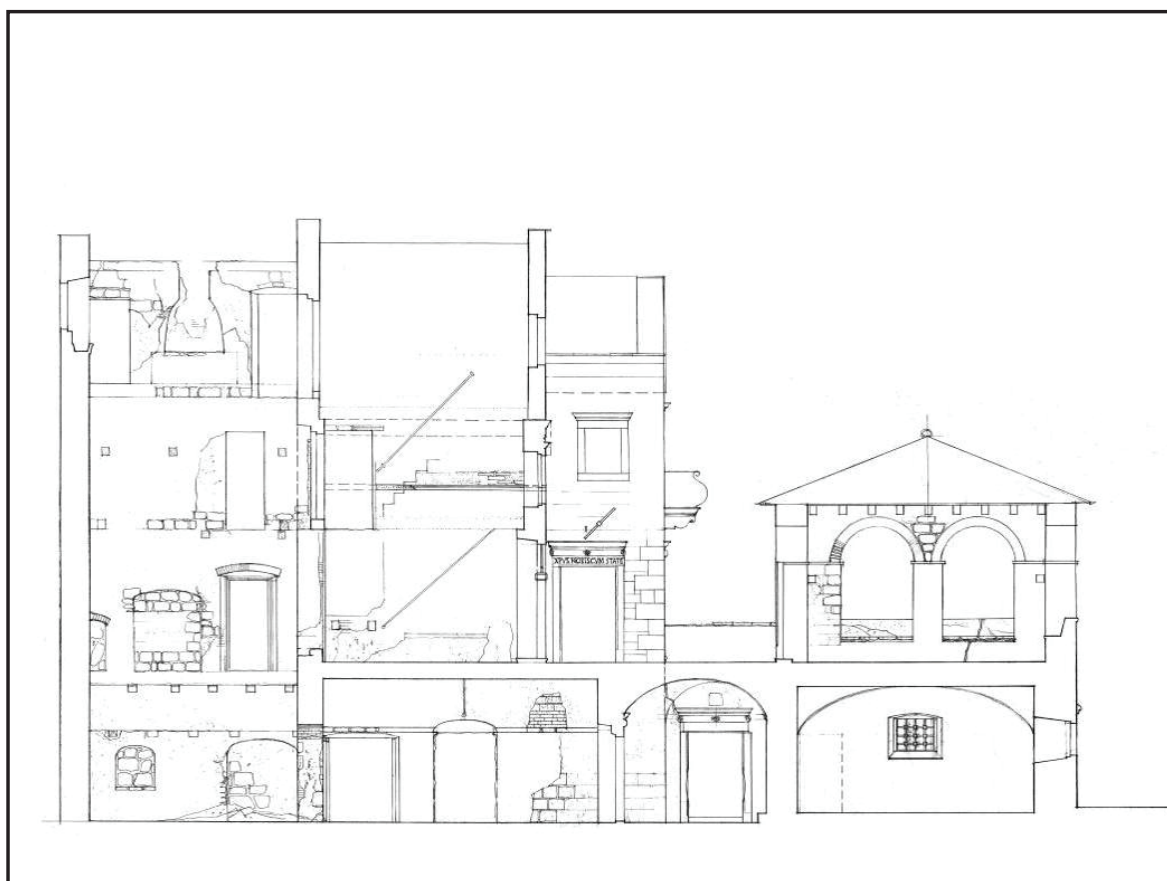
Crtež 6 Osnova trećeg sprata

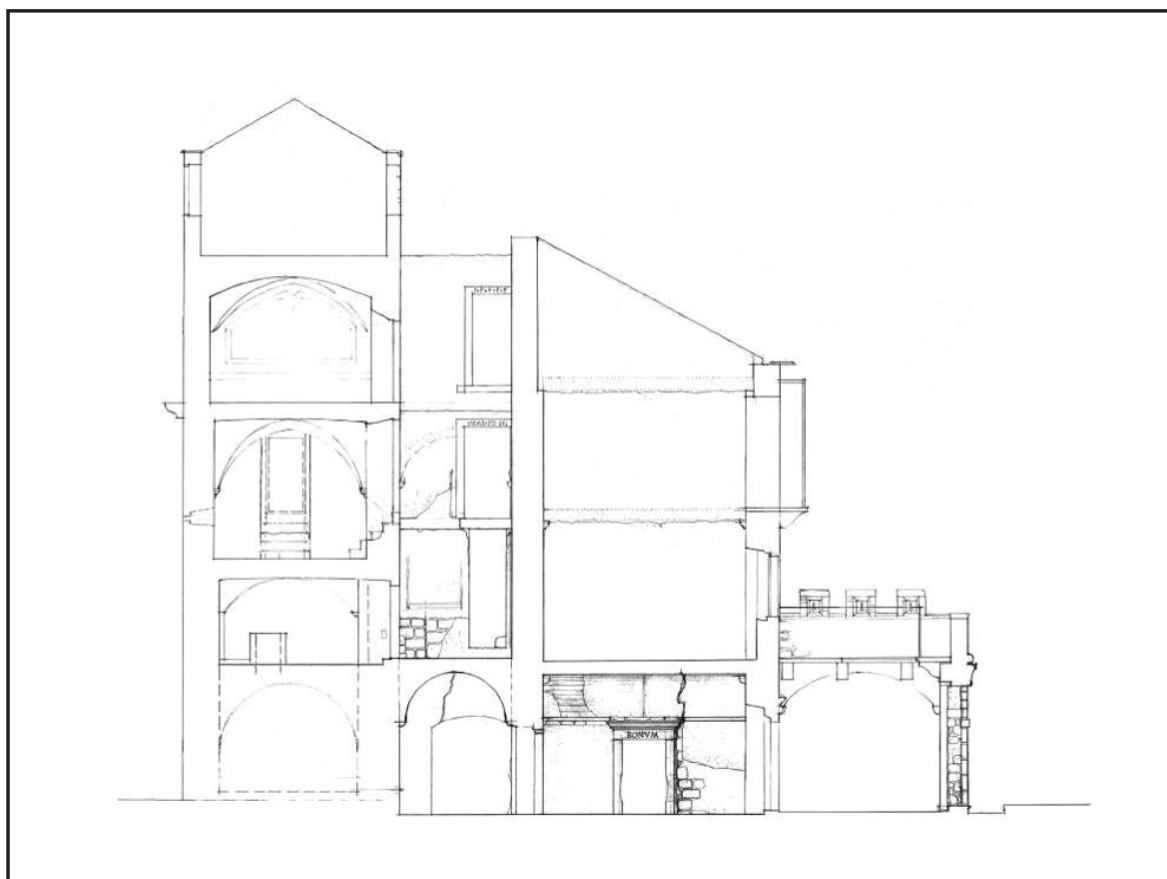
Crtež 7 Osnova drugog sprata

Crtež 8 Presek kroz staru kuću i palatu

Crtež 9 Podužni presek kroz palatu

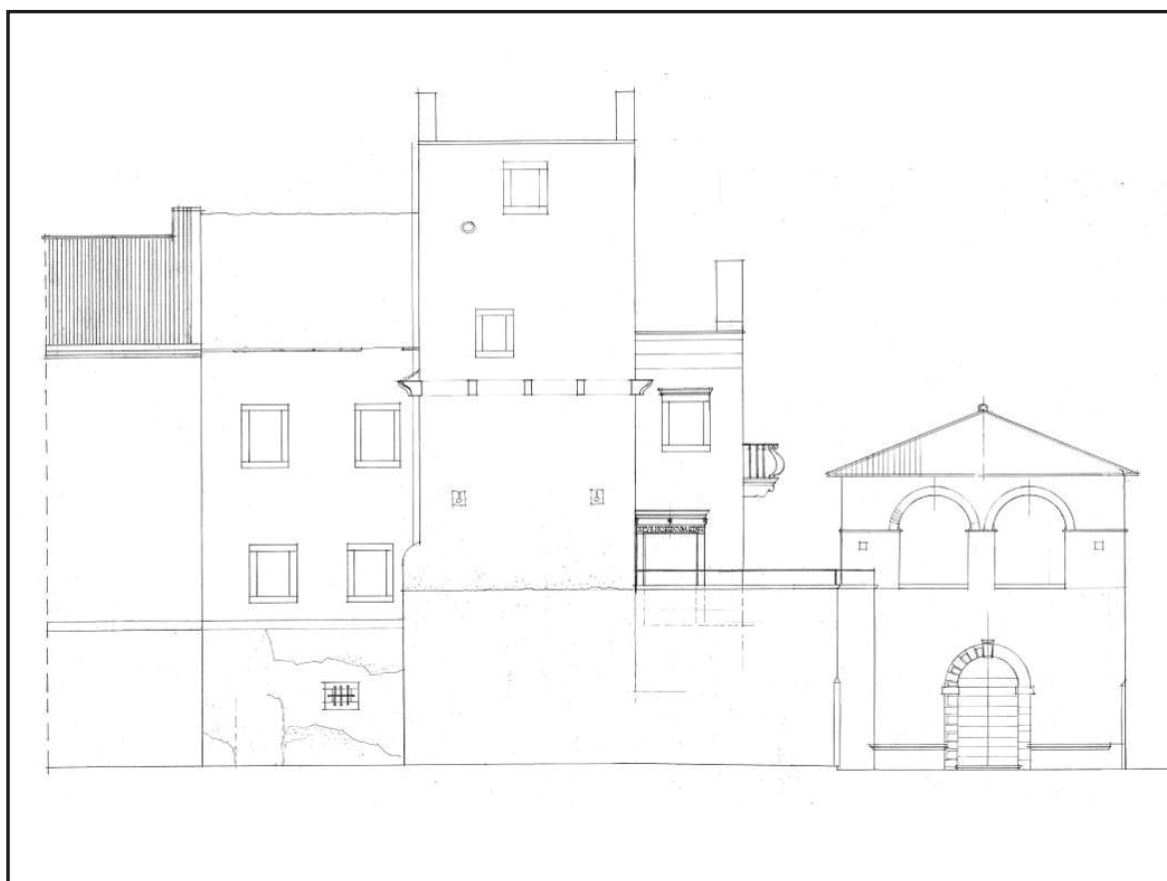
Crtež 10 Presek kroz kulu

Crtež 11 Zapadna fasada

Crtež 12 Fasada prema moru

Crtež 13 Fasada prema ulici Stari put

Katarina Lisavac

VISKOVIĆ MANSION IN PERAST

SUMMARY

Since the 18th century, when quite possibly the construction began, till the eighties of the 20th century, Visković mansion was built, upgraded and transformed. In the last phase, during the 20th century, up to the earthquake on 15th April 1979, it presented a peculiar compact assembly whose roof dominated the central part of Perast. The Viskovići were one of the oldest and most respectable families in Perast, which issued a great number of distinguished personalities, seafarers, soldiers, merchants and diplomats. The drawing-room with stylistic furniture, Venetian mirrors, portraits, paintings with marine scenes and a large library, on the first floor of the mansion contained a collection of weapons and medals, nautical inventions and atlases of charts, while the rich family archives was kept in the tower.

New research of the Visković Family Archives, as well as the recent papers dealing with the Perasti family architecture on Vis, enable defining of the basic construction phases and numerous rebuilding of the Visković complex with more reliability. The construction of the complex started with the erection of the old house, that is a row of houses, quite possibly in the 15th century. In the second phase, approximately in 1500 a defence tower was built next to the house, on its western side. The third phase was the construction of the baroque mansion in front of the tower and a part of the house, in the early 18th century. The mansion was built by colonel Frano Visković (1665 – 1720) after he had been awarded the title of count and later on also the Knight of St. Marko by the Venetian Senate, for the merits in the battles against the Turks. During the 18th century the mansion was transformed and upgraded, which, till the early 19th century, brought to the complete development of the space within the enclosing walls of the complex. The next phase took place in approximately 1860, when an additional floor was added to the so that the whole complex could obtain a single roof, and the tower, after numerous transformations, finally lost its defence function and entirely became a part of the mansion. In the last phase, in the late 19th century, a new wing of the mansion was shaped by enlarging the old buildings, in the extension of the mansion. By the construction of the road Kotor - Risan along the shore, in the early 20th century, the link between the sea and the mansion was cut off, and so was the link between the former lateral yards.

During the twentieth century, the Viskovići lived in the old wing of the mansion. The last members of Visković family bequeathed the mansion to

the Municipality of Kotor, wishing to save from oblivion the history of their family and Perast, stipulating that the drawing-room on the first floor should be preserved as a memorial exhibition area. The mansion was open to visitors as Memorial Museum attached to Perast Town Museum from 1970 till 1979. After the earthquake in 1979, due to the damage the roof of the mansion was dismantled. The roof was not restored, the movable property was carried over to the Perast Town Museum in order to be saved, and the mansion has been decaying. Today the mansion is neglected, in ruinous state.

Particularly complex architectonic assembly, which reflects the long history of both Visković family and Perast, as well as the significance of the family for the history of the Boka Kotorska Bay, urge the need of restoring this exceptional monument. Family archives, library and the rich collection of Visković fund, formed in the same time span in which the mansion was being built, would acquire its befitting value only if they were returned to the mansion, to the ambient in which they were collected and painstakingly cared for.

Светислав ВУЧЕНОВИЋ

ТРЕТМАН СВЕТСКОГ НАСЛЕЂА КОТОРА У СМЕРНИЦАМА ЗА МЕНАЏМЕНТ ПЛАН

Кључне речи: Котор, светско наслеђе, смернице за менаџмент план

СТАТУС СВЕТСКОГ НАСЛЕЂА

Уписом на Листу Унеска заштићено подручје Котора стављено је под патронат светске заједнице и режим обавезујућих међународних конвенција.

УЛОГА УНЕСКОА

Светска организација за образовање, науку и културу (Унеско) обавља инспекторат стања, процењује предузете мере и могуће последице на интегритет природног и културног наслеђа. Подноси извештаје Међународном извршном комитету и надлежним државним властима.

Пружа саветодавну помоћ имаоцима културних добара при решавању стручних проблема и методолошких питања.

У конфликтним ситуацијама које прете да угрозе заштићено светско наслеђе примат имају ставови међународне заједнице.

ДОМАЋЕ НАДЛЕЖНОСТИ

Централне и локалне власти успостављају сарадњу са експертима Унеска кроз заједничке обиласке заштићеног подручја, студијске радионице, ревизије планских докумената и пројеката.

Надлежне службе су дужне да суделују у припреми и примени заузетих ставова.

РЕГИОНАЛНА ОПТИКА БОКЕ

(Sl. 1.) Kotorski rukavac Boke sa poluostrvom Vrmac

Бока је вишеслојно целовита: географски, климатски, историјски, функционално. Природна формација на споју горског залеђа и морског залива оцењена је као реткост у поднебљу Медитерана.

Током низа столећа смењивале су се доминације Илира, Хелена, Римљана, Византинаца, Словена, аутономних комуна, Венеције и Аустрије. Оне су за собом оставиле разноврсну културну и градитељску стратиграфију.

Административно парцелисање недељивог простора Боке не сме постати узрок његове деградације и ометања заједничких функција. Насупрот локалним границама и парцијалним интересима потребно је утемељити генералну регулативу и приступити изради заједничких планских докумената са решењима од општег интереса, посебно оних која су у видокругу светске културне заједнице.

ЕКОЛОШКИ РЕЖИМ УРЕЂЕЊА

Највишим политичким актима Црна Гора се декларисала као еколошка држава. Оваква друштвена самообавеза не тиче се само физичких и материјалних ресурса или оздрављења загађене животне средине. Она се надасве односи на сфере које премашају границе појединачних земаља стварајући заштићени фонд природних и културних вредности светског опсега и међународног патроната.

На листу Унеска укључено је и средиште Котора. Оно није, нити сме бити изолована од свог окружења којем припада. Водиља свих планских докумената и пројеката мора бити цјеловита Бока под окриљем међународних конвенција, домаћих закона и месних уредаба здружених вољом и трудом становништва.

Биће потребно дуже време да се испоље резултати еколошког третмана Боке не само као културно достигнуће, већ и као плод напредне технологије која враћа уложена средства у прогресију развоја.

Насупрот лаганом ходу акције, деловаће строј „предузетника“ који настоје да искористе наслеђе за сопствене интересе и богаћење. Има довољно негативних искустава других, која Котор лишавају потребе да се учи на сопственим грешкама.

РЕГЕНЕРАЦИЈА КУЛТУРНОГ ПЕЈЗАЖА

(Sl. 2) Zastićena zona kulturnog pejzaza

Културни пејзаж као категорија споменичког наслеђа, појавио се у теорији и пракси заштите као проблемска област новијег времена.

Просторно-историјски ареал Котора и читаве Боке оцењен је као високовредни пример културног пејзажа у којем су здружени квалитети живе природе и остварења људске заједнице кроз дугу историју.

Индустријска револуција XIX века мимоишла је стари Котор и најдужи рукавац залива суочена са просторним ограничењима, неприступачном топографијом и прометном изолацијом.

Ужурбана урбанизација приобаља са традиционалним насеобинама укидала је размаке историјских језгара стапајући их у затворени прстен дуж друмске саобраћајнице. Попрсја старих агломерација са локалним храмовима постепено су нестајала иза баријера анонимних градњи. Неопходно је да се прекине такав ток и прецизно одреде могућности за даљи просторни раст.

Обронци Ловћена и Орјена као и попрсја Врмца, сачувани као формације живе природе морају бити под сталном присмотром надлежних институција и органа власти због могућих девастација.

(Sl. 3) Obronci Orjena nad Risnom

(Sl. 4) Istorijско jezgro Kotora

ОБНОВА ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

У годинама које су следиле земљотрес из 1979. године, унутар периметра Старога града обављена су разноврсна истраживања стања, урађене су студије заштите и пројекти обнове градитељског наслеђа.

Конзерваторски и санациони радови водени уз стручни надзор, верификовани су од стране инспектора Унеска. После три деценије живота неопходно је приступити сукцесивним допунама и прихватљивим адаптацијама које налажу потребе живота.

Унутар заштићеног подручја треба истаћи следеће акције и ставове заштите:

- Тврђава. Постављање лифта од подножја до врха на коти 260 м. показује се као неопходна потреба за најмлађе и старије генерације посетилаца. Предност дати решењу са лакоом транспарентном конструкцијом без руинирања зидина и природне хридине.

- Прчањ и Столив. У склопу припрема урбанистичких планова дефинисане су смернице за лоцирање здравствених ансамбала повучених од линије обале, окружених појасом зеленила. Обрадиви атар Столива припадао је столећима поседницима из Пераста на супротној неплодној обали.

- Морињ. Питомина зелене природе, микроклима, слатководни извори дуж потока који је напајао млинове драгоцене су одлике културног пејзажа. Студија прихватљивих функција треба да истакне примат техника крупног мељива, цеђење маслиновог уља и других еколошких припрема здраве хране. Посебн могућности култивисања тла за плантаже винограда, агрума и маслина.

Неопходна је најстрожија рестрикција новоградњи којима би се природна оаза претворила у полигон градитељског вандализма и безобзирне експлоатације.

- Рисан. Древни Илири на положају Рисна пронашли су обиље воде неопходне за живот и развој вишеплеменског средишта. Технологија њеног каптирања и коришћења кроз дугу историју припада аграрној култури и руралном пејзажу који посебно овде поседује утилитарне одлике неопходне за свакодневни живот насеобине.

Потребан је студијски приступ регенерацији мреже јазова Спиле развијене у турско доба. Простране осунчане падине рисанског рељефа нуде се за плантаже и расаднике. Изнад њих, на обронцима Орјена, су предели са развој сточарства.

- Пераст. Густа и компактна формација јасно се издваја из околног неизграђеног окружења. Транзитни пут уз саму обалу крај историјског језгра, премештен ја на вишу коту користећи коридор улице. Настало стање ствара претње од нелегалних градњи дуж новог пута, које би унеле неред у историјски поредак урбане целине са палатама племића, домовима

помораца и резиденцијама вишег свештенства. Неопходан је сталан надзор од стране конзерваторске службе и уз помоћ становника.

- Доброта. Нестанком изворних власника палате су изгубиле не само атрибуре барокног градитељства, већ и култивисане земљишне поседе у окружењу. Столеће пауперизације довело је до парцелација репрезентативног склопа и уништавања декорације ентеријера. С обзиром на разноврсне препреке, рестаурације изворног стања палаца морају да причекају боља времена. Где је и колико могуће потребно је рехабилитовати традиционалне ансамбле са пратећим зградама, вртovima и обрадивим земљиштем.

УКЛАЊАЊЕ И ЗАМЕНА АМОРТИЗОВАНИХ НЕПОКРЕТНОСТИ

(Sl. 5) Masivi iz XX veka za uklanjanje bez novogradnji

На истакнутим позицијама обале дотрајавају масивне зграде, махом хотелске намене, потекле из прошлог века. Њих је потребно уклонити да би се ослободио простор морског добра за подесније функције и визуре ка историјском језгру унутар зидина.

На обалном појасу Шкаљара требало би успоставити шеталиште са летњим терасама широког видокруга према Старом граду и панорама залива са историјским насеобинама. Дуж шетнице искључити сав колски промет.

Завршетак акваторијума плитког дна може се користити за сидредње малих пловила са погоном искључиво на једра и весла, како би се поштедели ваздух и вода од сваког загађења.

Зону спортова у залеђу треба проширити халама, зградама и теренима за четири годишња доба, чиме ће се ублажити скокови између летње жустрине и зимске летаргије. Овакав подухват имаће корисно дејство не само на туристе и друге госте, већ најпре на домаћу омладину различитих узраста (као и одраслије грађане) који ће се бавити разним спортовима и дружењима.

Простори на вишим kotaма Шкаљара, где су постојале грађевине старе индустрије, могу бити успешно искоришћени за подизање хотела, намењених за учеснике и посетиоце спортских збивања током читаве године.

Заокупљени освајањем што истакнутијих обалних локација поједини инвеститори и градитељи су сметнули са ума слабости муљевитог тла у које су приликом земљотреса тонули темељи вишеспратница. Масивне неурушене грађевине морале су бити потпуно уклоњене. Са таквим збивањима био је суочен и Котор 1979. године.

ИСТРАЖИВАЊЕ ЛОКАЦИЈА ЗА НОВОГРАДЊЕ

Бројна лоша искуствана стајала су у припремној фази инвестирања приликом избора локација. Предузетници, посебно они инострани, долазили су са готовим програмско-идејним скицама, настојећи да их утемеље независно од климатског подручја, амбијенталног окружења и градитељске традиције.

Да би се избегле импровизације у суочавању тражених капацитета новоградњи са конфигурацијом заштићеног окружења потребно је приступити анализама локација које нуде и ограничењима која налажу. Аналоган је поступак и у избору типологије стамбених ансамбала прилагођене суседним традиционалним насељима.

Овакве студијске предрадње требало би да постану незаобилазно правило у подручјима светске природне и градитељске баштине. Утрошено време и уложена средства биће вишеструко надокнађени квалитетом просторних и ликовних решења. Постепено, обрадом бројних појединачних локација, ствараће се студијски каталози са електронским реституцијама и анимацијама могућих новоградњи у реалном простору. Графика и аналитички подаци чиниће поуздане подлоге за истраживање локација и пројектовања од програмско-идејних скица до изведбених нацрта.

ПРОЈЕКЦИЈА ГЕНЕРАЛНОГ КОНЦЕПТА ПРОМЕТА

(Sl. 6) Obalni potezi za nove pristane

Кроз планска документа морају се изнаћи нова решења за трасе транзитних саобраћајница. То се посебно односи на идеју моста изнад Верига, магистралу на падинама Врмца, унутрашњи прстен изнад Старога града и врела Шкурде, као и друге намераване али неподобне захвате у простору заштићеног светског наслеђа.

Неопходно је да се наслеђена идеја о мосту на улазу у светску баштину трајно архивира, као потенцијална опасност која прети културном пејзажу својим рампама, усецима и потпорницима по боковима Врмца. Алтернативна варијанта са (двојним) тунелом код Верига, одвојцима за Котор и трасом кроз Грбаљ према Будви и даље, решавала би промет без неизбежних хаварија на културном пејзажу.

Бродови и крсташи треба да се сидре у басену Верига. Мамутски пловећи хотели не смеју да залазе у рукавац Котора. Тако би се избегли могући биолошки поремећаји у акваторијуму мале дубине.

Растућим тешкоћама, у обављању промета, треба се супротставити мерама које су функционално радикалне а истовремено обзирне према природном и културном наслеђу. На ободима которског рукавца Боке, према старом граду и у Веригама потребно је и могуће успоставити терминале за ваздушни, копнени и морски саобраћај. У њима би се придошли путници, посетиоци и туристу прекрцавали у минибусе или пловила која би их превозила до изабраних одредишта. Приватна кола држала би се на чуваним паркиралиштима или у гаражама, уз потребне техничке контроле и сервис. Током боравка у Котору и обиласка Боке на располагању гостију стајала би транспортна средства туристичких

биороа, хотела, возила комуналног парка и домаћина код којих би туристи одсели. Наведеним мерама значајно ће се растеретити обална прометница око которско- рисанског залива.

У зонама терминала, одговарајући простори и зграде, треба да буду намењени за складиштење и дистрибуцију залиха разноврсне робе: хране, опреме, грађевинских материјала и другог. Посебна теретна пловила разносиће наруџбе до месних пристана.

Поменути и сличним мерама простор светског наслеђа постајао би пешачка зона.

ЛОКАЛНА ПЛОВИДБА У АКВАТОРИЈУМУ БОКЕ

(Sl.7) Postojeća infrastruktura pogodna za lokalnu navigaciju

У анализи размишљања како решавати растуће проблеме саобраћаја, посебно оне у јеку туристичке сезоне, највише изненађује сазнање да су они који су ангажовани да их превладају, сметнули са ума највитаљнију одредницу Котора: да је он настајао и столећима трајао као приморски град по својој локацији, спојним функцијама између копна и мора, везама са далеким прекоморским крајевима и културама. Насупрот невеликим димензијама и моћима, то му је створило значај у свету као поморске комуне и маркације на мапи светског природног и културног наслеђа.

Васкрсавање регионалне навигације у акваторијуму Котора и целовите Боке активираће замрле огромне потенцијале унутрашњег мора као природне копче између обалних насеобина, скратиће руте и штедеће расположиво време за рад и одмор.

Успоставиће се природни приступ са мора, а не више са пута у залеђу. Пловидбом дуж обала схватаће се генезе места и доживети панораме насеобина пејзажног окружења. Вођене туре укључиваће обиласке споменика културе, музеје, галерије са паузама за одмор и окрепљење у домаћим гостионицама.

Преостале традиционалне мандраће и мола треба обновити, а нове градити на погодним позицијама дуж обале залива.

ПРОГРЕСИЈА КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Насупрот масовном индустријском туризму, Котор садржи и нуди пејзаж и културно предање онима који то разумеју и траже као свој избор и животну потребу.

Уместо смештаја у капацитетним хотелима туристима ће бити на располагању виле са апартманима окружене вртovima медитеранске флоре, агрума, лозе и древних маслињака. У пансионске аранжмане биће укључени мали ресторани са понудом локалних специјалитета.

Ангажовањем породица домаћина и уз учешће суседа покретаће се адаптације постојећих зграда.

Домаћи – кућни туризам постаће стална или сезонска активност која ће стварати приходе за домицилно становништво и локалне заједнице уместо за далеке предузетнике.

Стратегија развоја туристичке понуде темељиће се на поступности акција. Најпре ће се мобилисати расположиве локације и постојеће породичне зграде уз предузимање радова потребних за могућу категоризацију смештајних простора. Програм уређења обавезно ће обухватати окућнице, вртове и приступе оближњим плажама који се уклапају у понуде.

Кооперација мештана решаваће питања смештаја, исхране, превоза и вођења гостију. Ширење посла и добити обезбеђиваће субвенције и кредите преко конкурса. Вишак прихода сливаће се у локалне буџете и користити за развој инфраструктуре потребне туризму.

ПРИПРЕМА РЕГИОНАЛНИХ ПЛАНОВА БОКЕ

Приступ изради регионалних планова полазиће од повезивања два параметра: природно-историјске целовитости залива и административне подељености на три општине.

У дугорочне програме ће бити укључена питања која се морају решавати на бази усаглашења концепата: глобалног зонирања функција, магистралног путног промета, здружене туристичке понуде, размене стечених оперативних искустава.

РЕГИОНАЛНИ ЗАВОД У КОТОРУ

Деловаће и надаље као стожер сарадње у заштити наслеђа између домаћих установа и као посредник у контактима са иностраним институцијама и међународним телима (Унеско, Икомос, Икром, Савет Европе)

Његова формација и расположива средства морају бити развијани у сразмери са проширеном територијом и повећеним обимом обавеза и задатака.

Стални научни и стручни сарадници треба да буду упућивани у међународне студијске центре ради специјализација у области заштите и ревитализације светског културног наслеђа.

POST SKRIPTUM

Вишегодишња припрема планских докумената за светско наслеђе Котора открила је супротстављеност полазишта ангажованих учесника и надлежних институција на локалном, националном и међународном плану.

Неке разлике су конфликтне, особито у проблематици промета у заштићеној зони са великим потребама, просторним ограничењима и строгим мерама заштите културног пејзажа.

Брижљиво ишчитавање слојевитог текста нацрта Менаџмент плана из 2006. године потврђује умешност обрађивача у склапању врло комплексног документа. Упркос томе, остала су отворена нека стратешка опредељења у избору дугорочних подухвата, посебно режима саобраћаја у заштићеној зони.

Хронологија догађања указује да су експерти Икомоса ангажовани од стране Унескоа подржали идеје и предлоге Регионалног завода:

- увођење локалне навигације у басену Боке
- предности тунела у поређењу са мостом изнад Верига који би својим километрским приступним рампама девастирао културни пејзаж;
- сторнирање локација за хотелске новоградње на обали и друго.

Својеврсни опортунизам испречио се пред јасним ставовима опуномоћених међународних експерата (Јокилето, Крстев и други)

који су били предочени Извршном комитету за светско наслеђе ради верификације и усвајања.

Насупрот томе, ангажовани тим планера, усмераван налозима надлежне администрације, пласирао је трасу обилазнице у најужем језгру которског залива. Исти манир виђен је и у неким суседним градовима, с том разликом што је Котор укључен и на Листу светског наслеђа.

Стављањем Нацрта на јавни увид створена је могућност да се затраже, прихвате и примене ставови међународне заједнице који ће бити укључени у Менаџмент план Котора.

Овде објављени текст био је достављен Регионалном заводу за заштиту споменика културе у Котору, који је потом, према изменама закона, изгубио надлежност над простором светског наслеђа под патронатом Унескоа. Последице таквог чина оцењене су на 36. седници Комитета светске баштине (Санкт Петербург, 24. јун – 6. јул 2012.) следећим закључцима:

...“ пројекат заобилазнице какав је тренутно у плану није прихватљив и да је у том смислу УНЕСКО јасан, како је и формулисано Нацртом одлуке Такође тражи од Државе чланице, у свијетлу негативног утицаја на Изузетну универзалну вриједност идентификованог у Студији визуелног утицаја, да напусти идеју моста на Веригама, да истражи алтернативне начине за повезивање залива, као што је тунел, да побољша трајектни саобраћај, и да заустави рад на заобилазници око залива.”

...“ На захтјев црногорске стране да буде ублажен текст одлуке, како би се дошло до трајног рјешења питања саобраћаја, уз обавезу Црне Горе да поново размотри пројекат у блиској сарадњи са експертима савјетодавних тијела УНЕСКО у наредном периоду, дошло се до компромиса да је могуће направити одређене измјене и допунити Нацрт одлуке Комитета у смислу давања простора Влади Црне Горе да се у сарадњи с УНЕСКО изнадје рјешење које неће нарушити Изузетну универзалну вриједност Котора и довести до његовог враћања на листу свјетске баштине у опасности или, у крајњем, до губитка статуса добра свјетске баштине.“

Наведени закључци Међународног комитета потакли су аутора да овај текст публикује као допринос усаглашености рада конзерватора са становиштима Унескоа и да Котору сачува статус и углед који је стекао уписом на Листу светског наслеђа.

Svetislav Vučenović

**TREATMENT OF KOTOR WORLD HERITAGE SITE
ACCORDING TO THE GUIDELINES FOR
THE MANAGEMENT PLAN**

SUMMARY

The Management Plan is a document intended for the world natural and Culturo-Historical Heritage registered in the UNESCO World Heritage List, which contains provisions for their protection, maintenance and management.

The here published text was drawn up for the needs of the former Regional Institute for Protection of Cultural Monuments in Kotor. Its starting points are suited to the principles of the World Organization and adopted by the World Heritage Committee at its Session in 2012 in Saint-Petersburg. In the conclusions of the meeting it was emphasized that it opposes the measures taken by the local authorities of Kotor which might lead to the exclusion of the Kotor Site from the List of World Heritage.

UDK 373.3/4 (497.16 Херцег Нови) ”1869/1944,,

Марија ЦРНИЋ ПЕЈОВИЋ

ОСНОВНА ШКОЛА ТОПЛА

ПРВА ОСНОВНА (ДРЖАВНА) ШКОЛА
У РУРАЛНОМ НАСЕЉУ ХЕРЦЕГНОВСКОГ КРАЈА
(1869-1944)

- Поводом 160-годишњице рођења Тома Крста Поповића -

Кључне ријечи: Топла, основна школа, учитељи-учитељице, ученици-це-број, вјерска и социјална припадност

Од четврте деценије 19. вијека, посебно у другој половини, систематски је расла мрежа основних школа у Боки Которској, односно у херцеговском крају. Прва (државна) основна школа, у руралном насељу херцеговског краја, отворена је на Топлој 1869. године, а радила је и непрекидно до краја 1944. године када наставља рад на Игалу. Кроз школу је прошло око двије и по хиљаде ђака оба пола (од 1885. године школују се и дјевојчице) који су зависно од прописа завршавали један до шест разреда. Настава се одвијала по програму који се током времена мијењао прије свега због политичко - друштвених промјена али и пратећи савремена кретања у науци. Значајна је чињеница да је у овој школи свој деценијски просвјетни рад започео Томо Крстов Поповић, историчар родног Херцег- Новога, књижевник, преводилац, хуманиста.

УВОД

Топла је током 18. вијека била насељена најугледнијим добростојећим породицама које су се доселиле из Херцеговине и Црне Горе крајем 17. и почетком 18. вијека. У граду су живјеле породице млетачких војних лица, судија, љекара, а од друге половине 18. вијека настањује се и домаће становништво. У Топлој је био смјештен велики број трговачких и

занатских радњи. Од 1718. године Топла је сједиште топаљске комуниади, територије коју је херцеговска општина имала све до краја Другог свјетског рата. Самоуправна народна власт имала је под млетачком влашћу знатне управне и судске ингеренције. Преписку је водила је ћириличним писмом, осим са млетачким властима. Бирала је своју управу на сабору код цркве на Топлој гдје је било и сједиште. Када је општинска управа по доласку аустријских власти, пресељена у град почетком 19. вијека тада су се бројне породице помораца, нарочито у другој половини 19. вијека преселиле у Трст, Топла губи свој значај.¹

Прва (државна) мушка основна школа основана је у Херцег Новоме 1830. године, а женска осамнаест године касније. Школство у херцеговском крају било је једно од најразвијенијих друштвених дјелатности током 19. и 20. вијека до наших дана, али је долазило до честих реформи, па и укидања појединих школских установа. О овој области објављен је један број радова и сачувано релативно доста архивске грађе.

Основна школа на Топлој прва је државна основна школа у руралном насељу херцеговског краја на народном језику и радила у континуитету пуних седамдесет шест година - од 1869. до краја 1944. године.

Није само небрига туђе власти за образовање узрок малобројних школа и броја ученика, већ и однос родитеља који су нерадо слали дјецу у школу, посебно на селу. Нису схватали значај школовања, а помоћ дјецe, посебно у чувању стоке, била је некада и неопходна. То се посебно односи на период до треће деценије 19. вијека до када је мали број становника стицао основну писменост по манастирима на српском језику ћириличним писмом или на латинском и италијанском језику по самостанима. Увођењем народног језика од стране аустроугарских власти у администрацији, школама и судству седамдесетих година 19. вијека стање се знатно поправило, посебно отварањем бројних основних школа по многим руралним насељима. Касније је уведено и обавезно основно образовање и казне за родитеље због непохађање наставе њихове дјеце.

Прве почетке организованог школства у Боки Которској обрадио је дугогодишњи школски надзорник Андрија Лазаревић у дјелу *Развој пучког школства у Боки Которској*, гдје је дао кратак преглед могућности образовања током 18. вијека, отварање прве народне школе у Морињу 1803. године, као и бројних основних школа од стране државне власти седамдесетих година 19. вијека. Андрија Лазаревић рођен је на Мокринама, живио у Херцег Новоме, а дужност школског надзорника обављао је дуги низ година крајем 19. и почетком 20. вијека. Пензионисан је тридесетих година 20. вијека. Сахрањен је код Манастира Савине.

¹ Драгана Радојичић, Крајина новска у судару свијетова, Београд, 1994

Аустријска влада је 1869. године донијела *Темељни државни школски закон* који је 1883. године допуњен значајним позитивним одредбама. У том периоду у Боки (мисли се на територију данашњих општина Будва, Тиват, Котор и Херцег Нови –без Суторине) основано је 17. *редовитих* школа. Поред већ постојеће двије школе у Херцег Новоме, у овом крају отворене су основне школе: на Топлој (1869) , у Бијелој (1872) , Покривенику (1873) у Клинцима, Кутима и Мојдежу (1878) Мокринама (1882) затим у Каменоме (1885) , Ублима (1897) , Подима (1898) , Баошићима, (Бјелским) Крушевицама (1903) и 1904. приватна женска школа Сестара светог крижа у Херцег Новоме. У 1870. години када је примијењен *Темељни државни школски закон*, у Боки Которској било је 36, односно 37 основних школа, од чега мушких 29, женских 6 и двије мјешовите. Од 3963 дјеце, обавезне да похађају школу, било је 2150 дјечака и 1813 дјевојчица, а школу је похађало 1271 дијете и то 1108 дјечака и 163 дјевојчице. Непуних четири деценије касније, 1909. године било је 49 основних школа. На крају 1912. године према А. Лазаревићу у Боки Которској било је 59 основних школа са 78 разреда са 78 редовних учитеља-учитељица. Тада је на овом простору живјело 35. 508 становника по попису извршеном двије године раније. Према овим подацима произилази да је на 601 становника долазила једна школа или на једног учитеља по 55 дјеце, закључује Андрија Лазаревић. Тада је у херцегновској општини са 7. 883 становника радило 13 основних школа са 18 разреда. Оваквом броју школа на народном језику свакако је допринијело отварање *Препарандије* (мушке учитељске школе) у Арбанасима код Задра 1866. године и исте школе за дјевојке у Дубровнику 1875. године.²

Основној школи на Топлој из 1869. године претходила је школа отворена 1812. године што свједочи акт бр. 561 од 28. фебруара 1812. године који се налази у архиву Конзисторије у Котору, а којим епископ Венедикт Краљевић наређује јеромонаху Манастира Савине Јосифу Троповићу да отвори, по жељи топаљског народа, школу на Топлој. По познатим подацима од средине 1825. године до краја 1826. године овдје је учио и Раде Томов Петровић, односно Петар Петровић Његош. О учитељу и пароху топаљском и његовом ученику - црногорском владару, владици и пјеснику написано је више радова који казују о образовању које је могао пружити Јосип Троповић.³

² Андрија Лазаревић, *Развитак пучког школства у Боки Которској*, Котор, 1912, 6, 7, 8; Раде Радановић, *Мокрине код Херцег Новог са Сврчугама, Бјелићима и Петијевићима 1336-2000*, Београд-ХерцегНови, 202, 270

³ Петар Шеровић, *Отварање школе на Топли крај Херцегновога*, 1812. г. Гласник народног универзитета Боке Которске , Котор, 1936; Саво Вукмановић, Јосип Троповић и Петар II Петровић Његош, учитељ и ученик, *Зборник радова из науке, културе и умјетности Бока*, 12, Херцег Нови, 1982, 263-280; Марко С. Николић, Његош у манастиру Савини и на Топлој, *Зборник Бока* 3, Херцег Нови, 1971, 79-83 и други радови.

Дјеца која су похађала школу на Топлој становала су на Топлој, Игалу, као и у Ратишевини, Сушћепану, Мојдежу, Требесину, Суторини и Пријевору У првој деценији 20. вијека насеље Топла имало је 193 становника, неколико дућана, двије цркве од којих једна парохилна, гробље и школу. Тада је Игало имало 215 становника, без цркве, гробља и школе. Ратишевина је имала 192 становника, цркву и гробље, а Мојдеж 555 становника, школу основану 1878. године, двије цркве и гробље. Становници ових насеља били су тада и касније православне вјере, уз мањи број католика и касније припадника исламске вјере настањених на Топлој и Игалу. Херцег Нови тада је имао 1484 становника и то 308 православних и 1176 католика са католичком црквом, а од 1911. године и православном .⁴

ОПШТИ ДИО О ОСНОВНОЈ ШКОЛИ ТОПЛА

Сачувана архивска грађа Основне школе Топла обухвата период од 1869. до 1945. године, са укупно седамдесет књига, на основу којих се може реконструисати рад прве државне школе у руралном насељу херцеговског краја. Недостатак списка и појединих школских дневника и понекад неажурно вођење књига доводи до празнина и немогућности потпуног и континуираног праћења рада као и тачних податка о укупном броју ученика. Тај недостатак не омета добијање свеобухватне слике о броју ђака, школовању женске дјеце, социјалној структури, предметима који су изучавани, учитељима-цама, инспекцијској служби и примједбама у сврху унапријеђења наставе. У времену италијанске окупације (1941-1943. година) у овој школи су предавали италијански учитељи, на италијанском језику, као и у свим другим школама Боке Которске. Није сачувана документација из тога периода већ само неколико података у дјеловодном протоколу. Начелство среза бококоторског 31. маја 1941. године наређује да се настава у основним школама заврши 15. јуна (десетак дана раније) а да се оцјене дају према оцјенама добијеним до краја марта (италијанска војска ушла је у Боку 17. априла 1941. године). У августу исте године *Comune di Castelnuovo* пренијела је наредбу *Префектуре* Котор и основној школи Топла тражећи да се предају сви печати, грбови из прошлог режима. Крајем септембра 1941. године *Префектура* Котор разрјешила је дужности учитељицу Катицу Мартић, а већ три дана касније 26. септембра *Префектура* је доставила записник

⁴ Сава Накиченовић, Бока, антропогеографска студија, Насеља српских земаља књ, 9, Београд, 1913, 433, 440-447, 449-455, 486-490,

о примопредаји дужности и школске имовине у топаљске школе. По капитулацији Италије у школама се укида италијански језик и домаћи учитељи изводе наставу. Почетком 1945. године рад топаљске школе наставља се у новоотвореној основној школи на Игалу гдје су наставили школовање сви ученици школе на Топлој. У Уписнику народне основне школе **Петар Петровић Његош-Топла** дописано је руком *Народно - основна школа Игало* како пише на корицама, па сходно томе налазимо печате обје школе. Срески инспектор школа М. (Максим) Рашовић обишао је школу у Игалу 2. јануара 1946. године и поред осталог записао: *Управитељ школе другарица Станишић Маре води све књиге у реду и експедитивна је. Другарици је дато у дужност да води љетопис који је већ устројен.* Назив школе је током њеног рада мијењан као и дужина школовања. На првој сачуваној матици на корицама је текст *Матица пучке учионе у Топлој опћинског котара Которског политичке Опћине Ерцеговске у којој су уписани ученици (це) од године 1873 до године 1881* (подебљани текст написан је руком а остали одштампан). Први упис у ову књигу извршен је 2. фебруара 1869. године, а задњи 1. октробра 1881. године. Прве свједоцбе издате су 30. августа 1873. године. Књига није прецизно и уредно вођена. У књизи су унесени подаци: *име и презиме ученика, вјероисповијест, отаџбина ученика, година и мјесто рођења; име, статус и пребивалиште оца; презиме и име скрбника; година и дан уписа; у коју школску годину је био уписан; кад и под којим бројем би дана отпуснина-свједоцба; разред; садржај односне савједоцбе.* Наведени су и сви предмети који су се тада предавали у четири разреда основне школе као и понашање и други елементи током школовања: *чудоредност, марљивост, вјеронаук, науковни језик, рачунство, природопис, замљопис, повијест, красопис, писање, мјерствено обликовање, пјевање, тјеловјежбе, пољодјелство, други језик, женске ручне радње-али ове рубрике нијесу попуњене.* У Главни каталог опће пучке школе у **Топлој Краљевина Далмација, Школски котар Которски** евиденција је вођена од 1912. до 1926. године. Школске 1904-05 године назив школе је *Пучка мјешовита једноразредна.* Школске 1925/6. године је *Једноразредна опћа мјешовита пучка школа* (те године је имала пет разреда). Школске 1929/30. Године, умјесто одреднице *Далмација* или *Покрајина Далмација*, биљежи се *Област Зетска*, не котар которски, већ *срез Бококоторски.* У дневнику школског рада за школску 1933-34. годину налази се печат школе :*Народна основна школа Топла Петар Петровић II Његош, Краљевине Југославије* и државни грб. Да ли школа овај назив носи контуинирано и до школске 1944-45. године када

налазимо поново исти назив школе није било могуће утврдити.⁵ Школа је била смјештена у згради у данашње Његошеве улице бр. 172 или 176,⁶ али тешко је документовано утврдити да ли се током читавог периода дјеловања настава одвијала у истој згради. Немогуће је било из постојеће документације утврдити и да ли је и када за школске потребе била коришћена цијела зграда или само први спрат. Школски инспектор новембра 1930. године записао је да је *Зграда приватна својина и има само 2 неудобне просторије* (школа је тада имала два одељења-одсјека који су обухватили по два па и три разреда) односно 6 разреда са 68 ученика. Зграда није грађена за школске потребе, већ је то типична приватна зграда бокешког стила од *тесаног камена у кречу* са приземљем, спратом, поткровљем и кровом. Прочеље и улазна врата су на јужној страни на којој су и четири прозора на првом спрату и по два са бочних страна и један у поткровљу. У дјеловодном протоколу 3. септембра 1940. године заведена је признаница на 500 динара на име кирије за зграду школе која је исплаћена Ани Ђурић, а 2. маја 1941. године иста сума Андрији Черовићу. Зграда је данас у веома добром стању. Фасада је рестаурирана, прозорски капци офарбани у зелено. Школске просторије коришћене су и у друге сврхе. Просторије школе по предходном одобрењу или препоруци Министарства Просвјете Краљевине Југославије или Бановинске управе Зетске бановине издавале су се током љета Подмлатку црвеног крста из других крајева или другим друштвима. Током јула мјесеца 1938. године уступљена је школска зграда на Топлој Обласном одбору *Јадранске страже* из Београда. Током школске године просторије су уступане члановима Соколског друштва за вјежбање. Градско поглаварство Херцег Новог тражило је од школске управе да стави на располагање просторије у данима (три дана) гласања за избор Народних посланика, децембра мјесеца 1938. године. Школа је имала и врт, 144 м², 200 м² земљишта као двориште. Међутим, школа није увијек имала врт, као на примјер 1930. године. О школском намјештају готово да нема података, сем да га крајем 1930. године нема довољно али је стање *трпеливо*, како је закључио школски инспектор. Учила је било довољно и била су добро очувана. Према дневнику благајне током школске 1935-36. године купљено је: *црне робе за 4 прозора и застава за копље, слика краља Петра без оквира, слика краља са оквиром новим, нова пећ, цијеви за пећ*, а од

⁵ Државни аерхив Црне Горе Цетиње, одељење Херцег Нови, Основна школа Топла(у даљем тексту АХ ОШТ), књ. 1, 3, 5, 6, 23, 43, 50, 54, 55, 64, 65

⁶ На згради црном бојом пише бр. 176, а продавачица у продавници приземља зграде тврди да се води под бр. 172. Бато Станишић чија кућа се налази у близини ми је саопштио да је увијек у овој згради била смјештена школа.

Учитељског феријалног савеза добијен је један платнени квадратни метар.⁷

УЧЕНИЦИ

Зависно од школских закона и прописа, школовање је трајало двије, три, четири, пет, па и шест година. Због недостатка докумената не може се утврдити (колико је ђака било уписано прве школске године). У једну од *Матица пучке учионе на Топлој опћинског котара Которског политишке опћине Ерцегновске* уписани су ученици од 1873. до 1881. године. Првих десет ученика уписано је од 3. до 10. фебруара 1869. године па се може закључити да је тада отпочела *једноразредна пучка школа на Топлој*. У овој *Матици* уписано је 70 ученика. Другој *Матици* недостају предње и задње стране, па почиње са бројем 89 а завршава са 286. У трећу *Школску матицу* су уписани ученици од 1903. године до 1944. године, односно до школске 1929-30. године и школска 1943-44. година. *Главни каталог опће пучке школе Топла* започет је 17. септембра 1912. године, а почиње од броја 456, прескочене су поједине године, а задњи упис је 1932. године под редним бројем 779. *Уписник ученика* започет је школске 1933-34. и вођен до школске 1940-41. године, , наставља се школске 1943-44. године, затим за школске 1944-45. која се од јануара 1945. године наставља у Игалу. Поред наведених евиденција сачуване су, али не континуирано књиге гдје је вршен упис ученика по разредима, гдје су уведене оцјене, наставне јединице, изостанци ђака и друге редовне активности. То су : *Именик ученика, Књига ученика, Књига о похађању и напретку, Књига о предузетом учевном градиву, Књига о обрађеној учевној грађи, Књига обрађене наставне грађе, Дневник школског рада и Дневник рада и план лекција* школске 1872-73. до 1945. године. У току више од седам деценија рада по четири школске године радила су два разреда, односно по три. Петнаест година школа је радила са четири разреда, а шест година са пет, док је десет година радило шест разреда. Поред редовне настава радила је и *светачна - недељна школа* коју су похађала дјеца која нијесу редовно завршила школовање. Школски инспектор у свом записнику јануара 1898. године препоручио је учитељу , , *да одмах заведе светачко недељну школу*“, што је поновио и јула идуће године. Школске 1901-02. године похађало ју је 5 ученика од којих је једна била дјевојчица .⁸

⁷ С. Накићеновић, н. д. 228-230; АХ ОШТ књ. 6, 22, 63, 64, 65, 66, 69

⁸ АХ ОШТ књ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 22

УЧЕНИЦИ

ТАБЕЛА О БРОЈУ ЂАКА ПО ГОДИНАМА И РАЗРЕДИМА

школска година / разред	I	II	III	IV	V	VI	УКУПНО
1872/73	18	7	3				28
1873/74	15	9					24
1874/75	16	4					20
1883/84	7	7	5	3			22
1884/85	23	13					36
1887/88	9	10	1	1			21
1889/90	12	9	5	5			31
1892/93	20	11	10	2		6	49
1893/94	16	13	12	5			46
1895/96	33	16	7	5			61
1896/97	29	14	12	7			62
1897/98	21	19	8	11			59
1898/99	19	17	12				48
1901/02	18	15	8	7	3		51
1904/05	22	10	10	2	1		45
1905/06	21	12	8	5			46
1906/07	29	16	10	4	3		62
1907/08	31	13	17	7	1	1	70
1908/09	29	27	12				68
1909/10	33	14	20	5	3	6	81
1913/14	28	28	9	18	5	7	95
1916/17	23	20	5	9	6	4	67
1918/19	31	15	11	8	3	3	71
1919/20	36	11	9	9	4		69
1920/21	26	13	9	9	6	1	64
1925/26	8	10	10	10	3		41
1926/27	13	9	6	9	6		43
1927/28	18	12	6	8	6	2	52
1928/29	10	14	3	1			28
1929/30	17	21					38
1930/31		16	9	8	1		34
1932/33	13	16	7	2			38
1933/34	27	16	16	28			87
1934/35	28	17	16	15	17		93
1935/36	21	25	16	16	11		89
1936/37	23	20	28	11	11		93
1937/38	25	17	23	15	5		85
1938/39	25	18	19	19	9		90
1939/40	17	21	17	20	7		82
1940/41	18	14	18	17			67
1943/44	23	32	16	16	5		92
1944/45	32	19	14	10	2		77
						УКУПНО	2425

Ову школу похађала су дјеца рођена у Топлој, Игалу, Сушћепану, Требесину и ту живјела, а било их је и из Суторине, Пријевора, Мојдежа, Мокрина, Зеленике, Сасовића и Херцег Новог. Дјеца са Грахова, и из Херцеговине (Требиње, Љубомир, Невесиње) живјела су на Игалу или Топлој, или су боравили код родбине. Од 53 ученика која су похађала ову школу у периоду 1873 -1881. година, 28 ученика је рођено на Игалу, 10 на Топлој, 3 у Херцег- Новоме, по 2 у Мојдежу и Невесињу и по један у Морињу, Мокринама, Зеленици, Сасовићима, Сушћепану, Требињу, Љубомиру и Грахову. Школске 1887-88. године од десет ученика на Топлој је рођено четворо, три на Сушћепану, двоје на Игалу и један у Суторини. Од двадесетчетворо ученика уписаних школске 1889-90. године петнаесторо њих је рођено у Игалу, седморо на Топлој, а два на Сушћепану. Тако је било и у даљем периоду рада школе. Отварањем школа у другим селима дјеца из тих насеља престају похађати школу на Топлој.⁹

Према сачуваним подацима 1885-86. године школу су похађале и дјевојчице, што је значајан податак у развоју образовања. Прве ученице биле су: Ростовић Милена и сестра јој Мара, Ђурић Насте, Черовић Кристина, Руњо Јованка, Михајловић Зорка и Брајевић Зорка. То су биле кћерке *тајника опћине*, трговаца, зидара и земљорадника. Значајно је забиљежити имена дјевојчица, поред већ поменутих, које су до почетка 20. вијека похађале ову школу: Првовић Нана, Вишњић (Вилинић ?) Олга, Траживук Зорка, Марић Марија, сестре Грбић Савета и Анета, сестре Антуновић Јованка и Илинка, Сенић Милка, Лепетић Госпава, Корчушка Зорка, Стијепчић Јованка, Стијепчић Госпава, сестре Мршић Јованка и Стана, Зорнија Маре, Пантовић Јованка, Ненадовић Даринка, сестре Катић Насте, Госпава и Јованка, Вуковић Миленка, Ростовић Росе и Љубица, Ростовић Ђорђина, Арбанаси Јане, Брајовић Илинка, Сладовић Елена, Сладовић Милосава, Шабовић Анђе, Перић Даница, Чуљевић Ана, Ђурић Ана, Симић Милева, Никчевић Јованка, Грбић Финија, Марић Драге, Беко Јованка, сестре Брајковић Стана и Мара, Јанчић Персида.¹⁰

Број дјеце обавезне за упис и похађање школе био је веома висок. Према једном податку крајем 19. вијека, дјеца од шест до 12. година обавезна су била да похађају школу. У школску 1897-98. годину од шездесеттроје обавезних да похађају школу уписано је педесетчетворо (нијесу уписана четири дјечака и пет дјевојчица). Од шездесетосморо школске 1906-07. године, обавезне да похађају школу у пет разреда, уписало их се шездесетдвоје (није уписан један дјечак и пет дјевојчица). Идуће школске године од седамдесетдеветоро уписано је седамдесеторо (нису уписана четири дјечака и пет дјевојчица). Школске 1908-09. године, као и предходних година, нема већег броја неуписане дјеце обавезне да

⁹ АХ ОШТ књ. 1, 14, 15,

¹⁰ АХ ОШТ књ. 1-21

похађају наставу. О неоправданом изостајању са наставе веома се водило рачуна. Школски одбор је 1933. године доставио *Начелству среза бококторског* записник са салушања родитеља дјеце која су изостала по мјесец дана. У истом дјеловодном протоколу налази се забиљежен још један подакт о неоправданим изостанцима током септембра мјесеца, упућен Управи Општине Херцег Нови. Ученици су школовање прекидали из различитих разлога: смрти, болести, сељења, одласка на рад. Сенић Елена напустила је школу јер је имала више од 14 година и тиме прешла границу за редовно школовање и отишла у *службу*. Антуновић Јованка такођер је престала да похађа други разред , , *будући пошла на службу*“. Сенић Ђура Никола напустио је шести разред јер је у прољеће 1908. године отишао у Америку, а тринаест година касније и Јокић Симов Блажо, а Керчевић Милан због сиромаштва престао похађати топаљску школу.¹¹

Табеларно је приказан број ученика по разредима.

Неколико падатака казује нам о здравственом стању ученика и бризи о њиховом здрављу, као и помоћи у одјећи, обући и књигама сиромашној дјечи. Школске 1897-98. године забиљежено је да је у *школској околини* било једно слабоумно и једно бољешљиво дијете који нијесу могли да похађају школу. У овој школи фебруара 1933. година појавила се дифтерија о чему је обавијештено Начелство среза и Општина Херцег Нови. Јануара 1935. године Општински одбор Црвеног крста Херцег Нови приказао је у топаљској школи филм *Два брата* који је посвећен борби против туберкулозе, веома распрострањене болести тога времена. Три године касније, у дјеловодни протокол је заведено обавјештење Начелства среза бококторског да ће се одржати дани борбе против туберкулозе. Градско поглаварство Херцег Нови обавијестило је септембра 1936. године о акцији цјепљења дјеце против великих богиња. Крајем те године, четири недеље дјеца другог и трећег разреда боловала су од *фруса и рикавца*. У сврху здравља дјеце свакако је и молба управе школе упућена Градском Поглаварству Херцег Нови, јуна мјесеца 1939. године да се полијева пут испред школе. Једном ученику, плаћена је поправка зуба, а једној ученици маст и капи за очи.

У оквиру школе радила је повремено и ђачка кухиња . Управа школе упутила је 1935. године *Среској Православној црквеној општини* Херцег Нови молбу за помоћ ђачкој кухињи. Колу српских сестара Херцег Нови упућена је 1939. године захвалница на помоћи за школску кухињу. Бригу о сиромашној дјечи нарочито у снадбијевању одјећом и обућом, посебно током зимских дана, водило је Коло српских сестара из Херцег Новога. Из *Уписника примљених и раздијељених књига међу убоге ученике-це ове мјешовите школе на Топлој* сазнајемо да је школске 1901-02. године раздијељено дванаест књига и то: буквара (2) , први,

¹¹ АХ ОШТ књ. 20, 23, 25, 26, 27, 34, 66.

други и трећи дио рачунице (1, 2, 1), почетница (1), читанке ћирилицом и латиницом за други разред (2, 1) и ћирилицом за трећи разред (2), укупно дванаест књига добило је деветоро ученика. Поред ових књига налазимо да су дијељени и *писмовник* и *мали катихитис*. Некада све добијене књиге не би биле раздијељене, па су враћене Ц. К. (Царско- Краљевском) школском вијећу у Котор од кога су и добијене.¹²

Највећи број ученика био је српско-православне вјероисповјести. Знатно мањи број римокатоличке вјероисповјести, а живјели су на Топлој или Игалу, јер је становништво осталих руралних насеља у окружењу било само православне вјере. У први и други разред 1873-74. школске године уписано је било укупно 24 ученика од којих су 22 били *грчко- православне*, а двоје римокатоличке вјероисповјести. Десетак година касније (1884-85. ш. год.) од 36 ђака 32 су била православне, а 4 католичке вјероисповјести. Школске 1895-96. године од 61 ђака 51 је био православне, а 10 католичке вјере. Сразмјер годинама незнатно варира. Тако школске 1909-10. године 68 су били православци, а 6 католици. Поред ове двије вјероисповјести школске 1926-27. године школу похађа један ученик исламске вјероисповјести (наредних година био их је већи број), поред 5 католика и 37 православних. Сходно броју

¹² АХ ОШТ књ. 56, 61, 63, 64, 65, 68

ученика, вјеронауку су предавали свештеници и имами о којима ће бити ријечи касније.¹³

Социјални статус породица ученика ове школе је био различит. Од 112 очева (за неке нема података) највећи број су били *земљоделци* односно *тежаци* (38), слиједе их трговци (22), поморски капетани (2), поморци (10), посједници (9), зидари (9). Ту је по један крчмар, терзија, млинар, пушкар, цревљар, чизмар, бачвар, рибар и свирач, као и три месара. Налазимо и припаднике војске: *капетан домобрански*, *капетан милитарски*, *ц. к. наредник*, *ц. к. оружник у мировини*. Топалску школу су похађала и дјеца два свештеника, учитеља, (Ломбардића) љекара (Јована Молидбе) *тајника опћине* (Михајловић Николе), професора из Новог Сада (Замуровић Александра). Мајке су биле старатељке дјеци којима су умрли очеви, али и ванбрачној дјечи. О овој дјечи често је бригу водио скрбник (старатељ). Мајке су издржавале дјецу радећи као праље, надничарке и *шавке* (кројачице). Општим појмом *економско стање* ученика се означавало са *прилично*, *добро*, *средње добро*. Није било могуће утврдити критеријуме овакве квалификације економског стања ученика.¹⁴

УЧИТЕЉИЦЕ

У својој аутобиографији Томо Крстов Поповић наводи да је Одлуком Котарског школског вијећа у Котору 13. новембра 1874. године био постављен за учитеља Основне школе у Топлој. За његов рад у овој школи, Покрајинско школско вијеће у Задру 12. априла 1878. године писмено га похваљује и додјељује *Особиту похвалу за најбољи успјех у повјереној му школи*. Томо К. Поповић познат је не само као писац прве монографије о Херцег Новоме, већ и као књижевник, преводилац и аутор многих радова из прошлости Боке и херцеговачког краја, које је објављивао у многим часописима. Они су излазили на Цетињу, у Новом Саду, Задру, Дубровнику и другим мјестима. Прва монографија Херцег-Новога излазила је у наставцима у подлистку *Српског листа* скоро читаве 1883. године, да би као засебно издање била штампана 1884. године. Заслужан је за богаћење школске библиотеке школе у Србини. Своју библиотеку је завјештао учитељској школи у Херцег Новоме. Са својим пријатељем Новљанином Марком Царом носио се мишљу да оснују Градску библиотеку. У току херцеговачког устанка 1875-1878. године у овом крају боравио је велики број избјеглица из Херцеговине међу којима и велики број дјеце, а њих 80, двије године, у двије смјене, без

¹³ АХ ОШТ књ. 1-21

¹⁴ . АХ ОШТ књ. 1, 4, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 64

накнаде, а по одобрењу аустроугарских власти учио је Томо К. Поповић. Када 1875. године цар Фрањо посетио Боку Которску, 9. маја обишао је и школу на Топлој гдје се задржао један школски час. Учитељ је *доживио особиту част*, како је записао у својој аутобиографији. Испитивао их је, не из историје владајуће државе, већ из националне српске историје. Остаје и вјероватно ће и остати непознато да ли је цар био упознат на која питања су дјеца одговарала. Томо К. Поповић показао је хуманост завјештајући своју кућу. Коју српских сестара у Херцег Новоме. Због своје велике ангажованости око херцеговачких избјеглица и других дјелатности са наглашеним националним садржајем, аустријске власти су са подозрењем гледале на његов рад, те је септембра 1879. године дао оставку на државну службу и отишао за Трст гдје је био секретар Српске православне општине. Након четири године се враћа и од 23. октобра ради као наставник у Српској поморској закладној школи у Србини (Херцег Нови). По одласку управника ове школе Душана Јовановића, Општинско вијеће Херцег-Новога именовало је Т. Поповића за управника 3. октобра 1886. године. Пензионисан је 1923. године. Умро је 1931. године и сахрањен на гробљу Манастира Савине.¹⁵

У именуку ученика за 1873-74. школску годину налази се први помен и потпис учитеља ове школе. То је *Dušan Lombardić Upravitelj Učitelj*. На лијевој страни од потписа налази се биљешка – *na 26. februara t. g. uslijed Štovane odluke Slavnog CK. Kotarskog Školskog Vieća bi imenovan Petar Menac za p. Upravitelja-Učitelja*. Школу је те године похађало 24 ученика. Душан Ломбардић је започео школску годину, а од марта мјесеца на његово мјесто је постављен учитељ, односно управитељ Петар Менац. Син учитеља Душана Ломбардића, Михаило, похађао је други разред у овој школи школске 1887-88. године. Јован Ломбардић је учитељ на Топлој од школске 1901-02. године континуирано, закључно са школском 1909-10. годином (недостају подаци за учитеље-це за 1902-03. и 1903-04. као и од 1909-10. до школске 1913-14. године) Јован Ломбардић је од 1877. до 1884. године учитељ у Покривенику. Према документацији топаљске школе не може се утврдити да ли је Јован Ломбардић одмах по напуштању Покривеника предавао у основној школи на Топлој. У каквом су сродству били Душан и Јован Ломбардић није било могуће расвијетлити. Учитељица *женског рада* Милка Шкомбрли радила је у топаљској школи школске 1901-02. године Три године касније исти је наставнички кадар. Идуће школске године нова учитељица, Олга Ломбардић, предавала је тај предмет. Ови учитељи настављају са радом и идуће школске 1907-08. године. Школске 1913-14. године разредник и *надучитељица* - , , *Nadučitelj-ica*“ - како је својеручно написала, Сесилија Милић. *Надучитељ и разредник* 1917-18. школске године је Katica Toman (Thomaun). Три

¹⁵ АХ ОШТ књ. 20, 23, 25, 26, 27, 34, 66.

наредне године није се мијењао састав наставничког кадра. Поново наилазимо на податке о учитељима школске 1925- 26. школске године када је надучитељ и разредни био Гојко Ђурић, као и *учитељ вјере* за ђаке православне вјере. Он је као хонорарни наставник радио и у Учитељској школи у Херцег-Новоме. Јуна мјесеца 1926. године школу је посјетио у својству инспектора учитељ Петар Ковачевић и у извјештају похвалио рад *Гђице учитеља*. Те године учитељица је Народник-Маслаћ Даница. Идуће школске године разредник је Михо Мемед, који врши дужност надучитеља и учитеља. Наредне двије школске године наставнички кадар у школи на Топлој није се мијењао, док школске 1929-30. и 1930-31. године као надучитеља и разредног налазимо Сава Т. Јанчића, поред Миха Мемеда. Начелство среза октобра 1931. године обавијестило је управу школе да је одлуком Министарства Просвјете (Краљевине Југославије - једно министарство просвјете за цијелу државу) учитељ Саво Јанчић премјештен за учитеља у Прасквицу (Будва), а учитељ Вуко Ајчевић из Прасквице на Топлу. Школске 1933-34. године управитељ је учитељ Вуко Ајчевић, који у прољеће 1934. године прелази на рад у Занатску школу у ХерцегНовом. Примопредаја је извршена 12. јануара 1934. године између В. Ајчевића и Марије Станишић. Вуко Ајчевић је био и хонорарни наставник у Учитељакој школи у Херцег-Новоме. Учитељица Марија Станишић је највјероватније започела рад у овој школи школске 1927-28. године и континуирано радила априла 1934. године када је затражила шестонедељно боловање ради порођаја. Октобра мјесеца 1936. године је затражила премјештај који јој је одобрен те је разрјешена дужности и одлази за учитељицу у Невесиње одакле је дошла учитељица Мартић Катица. Почетком 1940. године М. Станишић се враћа из Невесиња у основну школу Топла гдје је исте године постављена за управитељицу, а на том мјесту је и школске 1943-44. године, јер је почетком 1946. године налазимо у школи на Игалу, на истој дужности. Учитељица Ђилда Вуличевић (родом из Херцег-Новога) јавила се на дужност у топаљску школу јануара 1934. године. Она је дошла из Говеђара - срез дубровачки, гдје је радила као учитељица. Маја мјесеца 1938. године Ђилда Вуличевић постављена је за управитељицу школе у којој ради и 1940. године. Учитељица Ђ. Вуличевић била је веома активна у Соколском друштву, па је управа школе упутила молбу Среском начелству Котор 1938. године да изда посебни пасош Ђ. Вуличевић за слет у Прагу. Фебруара 1940. године Ђ. Вуличевић је разрјешена дужности у школи на Топлој на основу њене молбе за премјештај и упућена у Невесиње. Школске 1944-45. године отпочела је са радом на Топлој, а друго полугодиште наставила на Игалу. Поред М. Станишић, радили су и учитељи Матковић Марија и Јово Радановић.¹⁶

¹⁶ АХ ОШТ књ. 9, 13, 18, 28, 36

ВЈЕРОУЧИТЕЉИ

Уз учитеље који су предавали предмете предвиђене наставним планом редовно наилазимо на вјероучитеље свештенике грчко-православне односно православне вјере и на свештенике римокатоличке вјере. С обзиром да је овај крај населило у другој деценији 20. вијека неколико породица исламске вјероисповјести, налазимо организовану наставу и за дјецу исламске вјероисповјести. Начелство среза Бококоторског обавијестило је топаљску школу 1931. године да се дјеца до 18. године живота сматрају припадницима оне вјере које су им родитељи.

Раније је наведено да је највећи број дјеце био православне вјере, Вјероучитељ тој дјечи школске 1901-02. године био је Марко Поповић, као и 1904-05. године. Није сачувана архивска грађа за године између ове двије наведене, па можемо само претпоставити да је и тих година вјероучитељ био Марко Поповић. Марко Поповић је и вјероучитељ школске 1913-14. године (нема података од школске 1909-10. до 1913-14. г). Због недостатка документације не можемо да тачно утврдимо када је за вјероучитеља дошао прото Петар Рафаиловић који предаје вјеронауку школске 1917-18. године. Прото П. Рафаиловић, је вјероучитељ и наредне три школске године. Прве године рада новоосноване Учитељске школе у Херцег Новоме, 1925. године, управник је Петар Рафаиловић који предаје и вјеронауку. Због недостатка документације остаје непознато када је престао предавати у школи на Топлој, јер школске 1925-26. године *надучитељ и учитељ* Гојко Ђурић предаје и вјеронауку. Идуће школске године нијесу наведена имена вјероучитеља. Свештеник Јово Аврамовић предаје вјеронауку школске 1927-28. године и наредне три године, (недостају подаци за идуће три године) као и школске 1935-36 године. Он је поново постављен за вјероучитеља 21. марта 1941. године јер дјеца од почетка школске године, септембра 1940. године, нијесу имала вјероучитеља. Као хонорарни учитељ за вјеронауку, Јово Аврамовић радио је и у Учитељској школи. У дјеловодном протоколу за 1932. годину налази се податак да до 21. октобра није био одређен вјероучитељ за топаљску школу. Начелство среза бококоторског 14. децембра наименовало је за вјероучитеља свештеника друге херцеговске парохије (градско подручје-црква св. Арханђела Михаила) Богољуба Милошевића, који је једно вријеме радио и у Учитељској школи. Школске 1939-40. године вјероучитељ је свештеник Чуквас Веселин који је постављен крајем октобра. Првих дана новембра он се разаболоио, те дјеца нијесу имала часове вјеронауке, како нам казују подаци из дјеловодног протокола.¹⁷

Број дјеце римокатоличке вјере био је знатно мањи, али увијек

¹⁷. АХ ОШТ књ. 1, 4, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 64

их је било довољно да имају и свога вјероучитеља. Први податак о томе налазимо школске 1901-02. године када је А. Ортолани подучавао ђаке римокатоличке вјероисповјести. Школске 1904-05. вјероучитељ је Фрањо Ливић. Дон Јозо Вујовић је вјероучитељ дјецe римокатоличке вјере школске 1909-10. године (предходне двије године није забиљежен вјероучитељ). Дон. Ј. Вујовић је рођен у Столиву. По завршеном школовању у Риму гдје је и заређен 1901. године је каноник у Рисну одакле је дошао у Херцег Нови 1908. године. Због неизвршавања надређених му црквених власти да повећа кирију *Југословенсаком дому* (који је под кирију користио просторије—данашњег Радничког универзитета, тада власништво цркве св. Јеронима) по казни је премјештен из Херцег Новог 1939. године. Био је веома омиљен међу грађанима обје вјероисповјести што казују написи у *Гласу Боке* о његовом испраћају приликом одласка, као и 1941. године када су његови посмртни остаци испраћени за Херцег Новог за родно мјесто. Био је вјероучитељ и школске 1913-14 године, затим 1917-18. године као и слиједеће три. Када је Никола Милчелић, вјероучитељ школске 1925-16. године, замијенио дон Јоза Вујовића не може се тачно утврдити јер за предходне двије године нема података, као ни за слиједеће године, што не значи да дон Јозо Вујовић није и тада вршио дужност вјероучитеља. Рјешењем Банске управе Среско начелство Котор именовало је за ђаке римокатоличке вјере у школи на Топлој октобра 1939. године Јановић Луку. Као хонорарни наставници вјеронауке у Учитељској школи у ХерцегНовоме радили су Дон Јозо Вујовић и Дон Лука Јановић.¹⁸

Послије Првог свјетског рата у херцеговски крај населило се неколико породица исламске вјере чија су дјеца похађала основну школу на Топлој. За њих су уведени часови из исламске вјероисповјести. Начелство среза бококоторског 1931. године тражило је да се представник муслиманске мјесне организације у Херцег Новоме са школским мјесним одбором договоре када ће се вршити вјерски обреди у муслиманској *капели*. Не зна се какав је био договор, сем да је школска управа доставила извјештај о *муслиманској капели* (подаци су оскудни јер су узети из дјеловодног протокола). У исто вријеме Начелство среза обавјештава да ученици *муслиманске вјере* не могу учествовати у хоровима који пјевају црквене пјесме. Краљевска банска управа Цетиње бр. 10934-33 7. априла 1933. године поставила је у школи на Топлој *вјероучитеља муслиманске вјере* Ахмета Муслинбеговића. Начелство среза бококоторског 1937. године послало је наређење свим основним школама у срезу да не приморавају дјецу *исламске вјероисповјести* да присуствују свечаности светосавске прославе. Ученицима *муслиманске вјере* почетком 1940. године дозвољено је било похађати мектебе у слободно вријеме ради

¹⁸ Ах ошт КЊ. 22-29, 31-35, 49, 50, 52, 65

употпуњавања свог вјерског васпитања. Исте године Банска управа поставила је за вјероучитеља исламске вјероисповјести у школи на Топлој Риза Мелића. Он је одржавао два часа недељно, али у почетку без материјална надокнаде. Нешто раније, Иманат џемата бококторског Херцег Нови јавља да ће одржавати часове *из вјере исламске*. Ахмет Мусланбеговић и Риза Мелић били су вјероучитељи ислама и у Учитељској школи у Херцег Новоме.¹⁹

Стручном усавршавању учитеља посвећивала се знатна пажња. Сматра се да је прво окупљање учитеља из Боке Которске одржано 1884. године. Предавања и теме које су том пригодом биле у фокусу интересовања казују да су присутни били веома заинтересовани за свој рад и добро обавијештени о савременим достигнућима у настави. Наводим само једну тачку дневног реда са скупа учитеља 1899. године која би морала бити стално присутна и на свим данашњим састанцима педагога *Обучавај за живот, а не за школу*. Начелство среза бококторског 1933. године послало је обавијест о *Званичној учитељској конференцији* у Котору која се одржавала 7. маја. Исто надлештво обавијестило је септембра мјесеца исте године о *екскурзији учитеља-ца среза бококторског*. *Југословенско удружење учитеља Котор* послало је позив за скупштину која се одржавала 24. јуна 1934. године. Дана 11. марта 1939. године није било наставе јер се тога дана одржавала Среска учитељска скупштина.²⁰

Према једном податку из 1931. године школа је имала библиотеку. Не може се утврдити да ли је била за ђаке или за учитеље. Не зна се ни број књига, јер оскудни податак казује само да је било књига у школској књијници али их је *уништио Саво Т. Јанчић управник школе*. У вријеме учитељевања С. Јанчића крајем 1930. године школа је, према записнику школског надзорника, била претплаћена на *Просвјетни гласник*, *Народну просвјету* и књижевни лист *Мисао*, па је тврдња о уништавању књига нереална. Десет примјерака часописа *Учитељ* стигло је у топаљску школу школске 1934-35. године, идуће године 5 примјерака, а школске 1936-37. године поново 10. Овај часопис је издавало *Удружење Југословенских учитеља Београд*. Тада је набављено и 10 примјерака књиге Златка Шпољара *Савремена школа*, издате у Загребу. Школа је примила од Начелства среза бококторског бр. 6259 од 12. марта 1931. године и завела у дјеловодни протокол под бр. 88. *Упуство о раду и вођењу народних књијница и читаоница*. С обзиром на предходно изнесено, чудно податак да је Министарство просвјете Београд 1932. године забранило набавку радио апарата у основним школама.²¹

¹⁹ АХ ОШТ књ. 63, 64, 65

²⁰ АХ ОШТ књ. 63, 64, 65

²¹ АХ ОШТ књ. 6, 63, 64, 69, 70

НАСТАВА И ВАН НАСТАВНЕ АКТИВНОСТИ

Школа је радила прије подне, а извјестан период и прије и послије подне. Настава је обично отпочињала првих дана септембра или октобра, а завршавала крајем јула. У периоду између два рата на Видовдан су се дијелиле свједоџбе. У дане вјерских или државних празника није одржавана настава, како у вријеме аустроугарске владавине, тако и у вријеме између два свјетска рата. Напримјер, школске 1893-94. године није било наставе због божићних празника од 7. до 14. јануара, и од 21. до 30. априла због ускршњих празника, али и других датума. *Уредба (Правилник) о празновању верских празника ОН Бр. 37803* донесен је 1935. године. Дио те уредбе шампан је у *дневнику рада и плана лекција*. Веома се водило рачуна о празновању датума поштовани од све три вјероисповјести. Уредбом настава се није одржавала за православце за вријеме петнаест црквених празника и још четири дана за Божић и шест дана за Ускрс. *Своје крсно име (славу) празнује сваки ученик и наставник*. Исто толико дана су и дјеца римокатоличке вјероисповјести празновала своје црквене празнике, само што су имала три дана за Божић. *За муслимане* празника је било много мање-поред. Нове године још два празника славила су се по један дан, Рамазански бајрам три дана, док за Курбам- бајрам дјеца исламске вјероисповјести нису похађала школу четири дана. Поред тога, ова дјеца била су ослобођена за вријеме Рамазана прва два часа ако су похађала наставу прије подне, а ако су похађала наставу послије подне, била су ослобођена два задња часа. Поред наведенога, за све ученике државни празници су били: Дан уједињења (1. децембар) и рођендан Његовог Величанства Краља Петра II. Настава није одржавана ни приликом неких посебних догађања, као, напримјер, у дане сахране Краља Александра, октобра 1934. године, односно, на основу наредбе виших власти, на дан сахране 18. септембра 1937. године Томаша Масарика, чешког социолога, филозофа и државника. Временске непогоде су често биле узрок неодржавања наставе. Велике кише са вјетром 5. априла, 8. и 12. маја 1930. године онемогућиле су наставу због сталних и великих киша крајем марта 1936. године и *здрава дјеца су изостајала јер су долазила из далека, па није обрађивано ново градиво*²²

Наставно градиво се мијењало зависно од политичко -друштвеног уређења. Одређени предмети константно су проучавани, док се дио садржаја мијењао сходно политичким и друштвеним приликама. У дугом периоду рада школе долазило је и до промјена оцјењивања ђака о постигнутом успјеху у учењу, понашању и залагању (*марљивости*). У првом разреду школске 1872-73. године забиљежене су за успјех описне оцјене за *Condotta morale-Ćudorednost, Frequentazione-Pohadjanje, In-*

²² АХ ОШТ књ. 44, 52, 54, 56, 58, 59 64

struzione religiosa- Vjeronauk, Lingua di l'nsegnamento-Jezik naukovni, Linqua obbligatoria-Jezik obavezni, Conteggio- Računstvo, Disegno-Crtanje, Dottrina delle forme Geometriche-Geometričko oblikovanje Scrivere-Pisanje, Storia naturale-Prirodopis, Scienze naturali-Prirodoslovje, Geografia e storia- Zemljopis i povijest, Canto- Pjevanje, Ginnastica-Tjelovježba, Slovensko čitanje (ова рубрика је руком уписана). Од наведених предмета дјеца у првом разреду нису учила обавезни језик као и географију и историју. Оцјењивање је вршено сваког мјесеца тј. десет мјесеци колико је трајала настава. Оцјене су за *Čudorednost-Veoma primierna, primierna, neprimierna; Pohadjanje:vrlo marljivo, marljivo, slabo marljivo, nemarkljivo*; док је успјех у поједим предметима тада оцјењиван :*veoma dobar, dobar, srednji, nedovoljan*. Описно оцјењивање је вршено и 1896-97. године када оцјена за добро владање гласи *vrlo primjereno*, за марљивост *postojanost*, а за успјех у појединим предметима : *dostatno, dobro i vrlo dobro*. Промјене су извршене и у првој деценији 20. вијека, па 1913-14-школске године *Ljestvica ocjena* је: *Ponašanje (čudorednost) pohvalno, povoljno, primjereno, manje primjereno, neprimjereno; Napredak* (успјех у учењу за сваки одређени предмет посебно) :*veoma dobar, dobar, dostatan, jedva dostatan, nedostatan; Spoljšnost pismenih radnji: veoma priyatna, priyatna, manje priyatna, nepriyatna, zapištena*. Тада су одређене и бројчане вриједности оцјена, тако да је најбоља оцјена била јединица, а најгора петица. Четири године касније, већина оцјена је изражена у бројкама, а мање описно. Ова мјерила оцјењивања трајала су неколико година после Првог свјетског рата, када је дошло поново до промјена у оцјењивању која се углавном и данас примјењују; највреднија је оцјена петица, а најслабија јединица.²³

Промјене у политичком и друштвеном животу највише су се одражавале на садржај предавања, посебно у предметима историја и географија, али и у књижевности и пјевању. За вријеме Аустро-Угарске учило се у 4. и 5. разреду из историје о Марији Терезији и цару Максимилијану, као и о боју на Вису, о Рудолфу Хазбургу. Истовремено, из географије су се изучавале границе, *otoci i poluotoci, gore i rijeke Austro-Ugarske* - државе којој је припадала и Бока Которска као саставни дио Далмације, па се учило и о њеним границама, Котарима (касније срезовима) , као и о ријекама, планинама, језерима. . . Школске 1893-94. године, што се тиче историје, у трећем и четвртном разреду неколико часова било је посвећено историји Херцег Новог, што је настављено и каснијих година као на примјер, 1910-11. школске године и касније. У Краљевини Југославији учило се о боју на Косову, хрићанству, манастирима Зетске бановине, из географије о бановинама, посебно Зетској којој је и овај крај припадао. Док се на часовима до 1918. учила *Carevka*, од тада се учи *Боже правде, Лијена наша, Напреј за старе славе*

²³ АХ ОШТ књ. 7, 19, 29, 31

(химне Срба, Хрвата и Словенаца), а од 1930. године само *Боже правде*. У то вријеме наставници су били дужни проводити југословенску идеју, како стоји у једном допису Начелства среза Бококоторског 1931. године. Исте године наређено је да се из школских библиотека уклоне све књиге које су *протудржавног садржаја*.²⁴

Поред редовне школске наставе ђаци су одлазили и на излете као, на примјер, 1938. године у Мојдеж, на Ђурђев дан. Исте године налазимо податак да се Управа школе писмено обратила жељезничким станицама Цавтат и Игало, ради пријаве планираног излета.

Начелство среза наредило је да се 28. маја 1936. године одржи предавање о Николи Тесли и препоручило куповину књиге *Југословенски народни владари и великани*. Водила се брига да се ђаци упознају са доступним умјетничким *остварењима*, па је децембра 1931. године Среска испостава Херцег-Нови обавијестила да ће Народно позориште Зетске бановине за све ђаке основних школа општине одржати позоришну представу. *Коло српских сестара* из Херцег-Новога основало је дјечје позориште *Рода* са којим је сарађивала и топаљска школа. Ђаци су 1935. године учествовали и у садњи воћака, шумских стабала и цвијећа, али остаје непознато на којем терену. То се зна за 1939. годину, када Школска управа обавјештава Начелство среза да је посађено 161 стабло јасена на Илиној кити и 160 борова *изнад централе* (вјероватно изнад данашњег дјечјег одјељења Бање Игало).²⁵

ЗАПАЖАЊА ШКОЛСКИХ НАДЗОРНИКА

Можда најбољи увид о раду школе можемо добити из записника школских инспектора који су редовно, углавном два пута у току школске године, обилазили школу и надгледали цјелокупан образовни процес, услове рада и живота ученика. Сачуване су двије књиге записника: *Knjiga za opaske С. К. Kotarskog školskog nadzornika prigodom posjete pučke тјешо-ите једноразредне школе и Toploj*, у којој прва биљешка о прегледу школе од 15. фебруара 1899. године гласи: *”pregledali školu i održali ispite“* са потписом А. Лазаревића. Поред ове двије књиге налазимо и у друге евиденције податак о посјети школе од стране школског инспектора. К. Кулишића који је обишао школу 24. фебруара 1890. године и у *Knjizi o pohadjanju i napretku* записао: *”, danas pregledah ovu školu i ispitah učeni-ke“*. Исти инспектор је обишао ову школу 31. марта и 20. маја 1893. године и оба пута испитао ученике, препоручивши учитељу да дјецу научи да боље

24 АХ ОШТ књ. 59, 64, 65; Душан Мандић, *Стопетнаест година школе у Покривенику*, Зборник *Бока* 20, Херцег Нови, 1988, 246, 247

25 АХ ОШТ књ. 6, 63, 64, 69, 70

пишу и читају, да *sastavljanje krene na bolje zadavanjem vježbi koje odgovaraju potrebama praktičkog života i da ne opravdava odsustvo bez temeljnih razloga*. Приликом другог доласка записао је: „, , *Preporučujem gos. učitelju da se vlada po mojim naputama osobito što se tiče pisanja i čitanja . Preporučujem suviše g. učitelju da drži bolju stegu u školi*“. Од 15. јануара 1898. године до 1924. године школу је редовно посјећивао у својству школског надзорника Андрија Лазаревић. По завршетку прегледа рада у школи, он је јуна 1898. године учитељу препоручио да дјеца науче цртати *наш Котар* (Боку Которску) и науче све о њему, као и свим земљама о којима уче; да приликом читања и одговарања дјеца гласније говоре, да науче *царевку* и да их често прегледа да види да ли су умивени и очешљани, и да ли су им књиге и писанке чисте. Износим неке забиљешке вриједне пажње из *Књига опасности*: „, , . . . да учитељ *треба да svaki dan prozivlje djecu i redovito bilježi izostanke i bez temeljnog razloga ih ne opravdava . Da odmah zavede svetačko školu i redovno je održava. Da nabavi i na svom stolu drži sve školske knjige. U stolu mu je držati samo uredovne spise a u školskom ormaru neka je red.*“ - ријеч је о 1899. години. У вези обучености дјеце у читању сазнајемо *da djeca već u 2. školskoj godini čitaju, iako sporo, ali tačno i razumljivo, u III pak odsjeku neka se nastoji postići vještina u pravilnom čitanju, da se pažljivije ispravljaju dječje pismene radnje i da ih djeca pišu krupnijim pismenima* (1900. г.). Знатне су замјерке у раду дате крајем септембра 1900. године: *”Iako škola već duže postoji nema 6. te šk-god. nema upisnika o razdiobi knjiga siromašnoj djeci, nije izradjen potpun broj pismenih jezičkih sastavaka, još ne govore glasno, nije istrebljeno šaptanje, nije se zavela sv. nedeljna škola.*“ Ни идуће године инспектор није био задовољан радом у овој школи јер је приликом прегледа школе и испитивања дјеце 7. јула 1901. године констатовао *slab uspjeh u čitanju u I odsjeku, te u slovnici, napametnom računanju i zemljopisu i uорће*. Након године дана постигнут је бољитак јер се наводи да је углавном све добро, само не знају на *zemljovidu pokazati proučenu gradju*. Школске 1905. године примједбе се односе на читање: *”pjevuckaju kada čitaju i pripovjedaju*“ и на дисциплину и чистоћу: *”Još u školi nema dovoljno potrebitog zanma, djeca pri ispitivanju šapću, kasne u školu, školu treba češće mesti i provjetravatu, pohadjanje je neredovito. U crtankama neka se motivi isti često ne ponavljaju, još se kod čitanja provukuje pjevuckanje*“ - да би на крају закључак било: *”Škola se povoljno uputila te učitelj ne zarišta svoje dužnosti и didaktički uspjeh povoljan je*“ - иако учитељ и даље не држи уџбенике на столу већ позајмљује од дјеце. Већ идуће године стање је још неповољније: „, , *Pohadjanje škole još se nije uredilo, netačno je i neredovito. Danas je u školi samo 25 djece! Iako nije lijep dan svakako su imala biti u školi bar djeca s Igala i obližnja. Žalosno ! Didaktički uspjeh nezadovoljava.*“ Примједбе су уродиле плодом, јер резултати обиласка школе у септембру су повољнији од изнешених у мају мјесецу, па се констатује да је похађање

побољшано. Али пажња дјеце није каква би требало да буде. Школске просторије су довољно чисте, а пази се и на чистоћу код дјеце. О хигијени су повољне оцјене и у прољеће 1907. године. Међутим, по питању дисциплине, има замјерки јер су на дан испекције нека дјеца каснила на наставу и читав сат, *treba da zavlada uopće bolja disciplina, te se u ovu svrhu upozoruje učitelj na par. 75 i nastavnog reda kao na prvi uvjet uspjeha i napretka svake škole*. Повољна је оцјена за *jezičke zadaće* које су прилично чисте као и рачунарске, док би цртанке требало да су чистије, а *nacrti su slabo uspjeli* - записао је школски инспектор, господин Андрија Лазаревић. Идућих година као и раније указује се на исте пропусте као и успјехе. Опширан извјештај сачињен је 9. марта 1908. године уз скретање пажње да дјеца треба одмах да науче о Његовом Величанству, а не на крају године и да правилно науче пјевати *царевку*. Запажено је да се *školska dvornica drži pometena, a stvari u školskom ormaru u boljem redu*, али да долазак на наставу није задовољавајући. Послије три мјесеца опет је констатовано: "*Pohađanje je žalosno . . . nema discipline*." Годину дана касније школски инспектор констатује знатан бољитак јер су задаће чисте и пажљиво исправљене, повољне оцјене су и из свих предмета. Неколико мјесеци касније читају се само ријечи похвале. Приликом сљедећег доласка школски инспектор запажа да дјеца и читав сат касне на наставу, а да учитељ не пита за узрок кашњења. Тако је јер *ne vlada potrebiti školski zapt i red*. Успјех у раду школе, поред општих околности и средине у знатној мјери зависио је од наставног кадра. О томе говори и слиједећи дио записа из марта мјесеца 1912. године приликом обиласка основне школе на Топлој: , , *S obzirom na veliki broj djece i njihovu prošlogodišnju slabu pripremu, nastavnica g. Au-lić(?) postigla je znatan uspjeh*" па је похађање наставе доста редовито, чисте су *писанке* као и цртанке, као и школске просторије. Тако је и на крају те школске године, али и током цијеле слиједеће школске године: , , *Didaktički uspjeh na tako velikom broju djece osobito me je zadovoljio uopće*. " Ратних година 1914. и 1918. нема записника о посјети школа од стране школског инспектора, за 1915. годину да због ванредних околности нијесу могле навријеме бити испоручене књиге сиромашним ђацима, па се није могло прећи градиво. Због тих ванредних околности, идуће двије године биљешке школског инспектора су веома кратке и гласе: , , . . . *posjetio školu i ispitaо učenike*. " Похвале за наставницу поново стижу 1919. године, уз истицање да су ученици слабо похађали наставу. Стога је инспектор закључио: , , . . . *didaktički uspjeh me je zadovoljio*. " Сличне биљешке су и слиједећих година. Фебруара 1926. године школу је обишао школски инспектор Митровић који је децембра 1927. године, послје извршене инспекције, записао само једну ријеч: , , *добро*". На унутрашњој страни корица *Књиге о похађању и напретку* за школску 1925-26. годину, по обиласку школе у својству инспектора, учитељ Петар Ковачевић је

записао: ”На основу одобрења Министарства Просвјетебр. 47485 од 23. априла 1926. данас сам ову школу прегледао и одржао испите . Установио сам слиједеће: 1. Школска администрација се води уредно; 2. Програм извршен добро; 3. Дјечје радње на броју и пажљиво исправљене; 4. валитет знања одговара циљевима основне школе; 5. Гђица учитељ показала марљивост, савременост и љубави, па се њен рад оцјењује , , врло добар“. Априла 1928. године испитао је ђаке и дао упутства наставницима И. Бендиш(?). Из записника о обиласку школе у два наврата 1930. године, можемо сагледати комплетан рад наставника, па и њихове ваншколске активности. Наставници *г. Јанчић и гђа Станишић* добре су стручне спреме, марљиви у вршењу дужности. Примјерног су владања у служби и ван ње. *Г. Јанчић одржава аналфabetски течај код војске. Гђа Станишић има и родбинских веза са бољим породицама у мјесту и Херцег- Новоме* (подцртала М. Ц. П.). Сазнајемо такође да је школска зграда приватна својина и да има само двије неудобне просторије, да школског намјештаја нема довољно, док су учила у добром стању и има их довољно. Школске баште нема. Похађање наставе је редовно. *Нема неушколоване дјеце, а неколико дјевојчица похађа приватну основну школу код часних сестара у Херцег Новоме.* Школа је те године имала два одељења . У једном су били први и други разред укупно са 34 ученика-це и друго одјељење које је обухватало трећи, четврти, пети и шести разред и имало исти број ученика. Задњи записник школског инспектора који се налази у *Књизи опаски* је од 15. априла 1931. године из којег се сазнаје да прво одјељење води учитељица Марија Станишић, а друго учитељ и управник Саво Јанчић. Изречене су похвале на сав њихов рад, како а обради наставног градива и вођења школских евиденција, тако и редовност и тачност при обављању дужности. Они су истовремено били чланови разних друштава у Херцег Новоме. С. Јанчић водио је код војске анафалбетски течај. Ђаци су имали све потребне уџбенике одобрене за употребу. При школи је радио подмладак *Црвеног крста*, а већи број ђака припадао је подмлатку *Сокола*. Школски одбор је радио редовно. Школа је била претплаћена на *Просвјетни гласник, Народну просвјету*, и књижевни лист *Мисао*. Локалне управе су издржавале тада основне школе па сазнајемо да општинска управа Херцег- Новога до 15. априла 1931. године основној школи на Топлој није исплатила половину буџета за 1930. годину. Није састављен ни буџет за текућу годину. Школски одбор је покренуо акцију за подизање школске зграде и у фонду је за ту сврху тада било 552 динара. Приликом поновног обиласка школе од стране школског инспектора Петра Ковачевића налазимо у дјеловодном протоколу заведен акт из фебруара 1932. године да је Никола Рашко, учитељ, одређен да изврши преглед у школама среза бококоторског. Познато ми је да је Никола Рашко, односно његов син живио бо-тих година 20. вијека у Росама. У годишњим школским

евиденцијама о обрађеном градиву и успјеху ученика налазимо да је школски инспектор 1936. и 1937. године поново већ помињани Петар Ковачевић. Вјероватно и слиједећих година јер је обишао школу у својству инспектора и 20. јуна 1939. године

РАД МЈЕСНОГ ШКОЛСКОГ ВИЈЕЋА

Институција *Мјесног школског вијећа* односно одбора имала је значајну улогу у раду одређене школе, јер је водила, не само надзор над њеним радом, него је утицала и на њен успјех. О раду Мјесног школског одбора основне школе Топла не зна се много, јер је сачуван само дјеловодни протокол тог органа од 1932. до 12. септембра 1941. године. Дјеловодни протоколи су таква врста евиденције која нам даје само назнаке о одређеном предмету. Ипак, у овом случају, можемо из заведених аката добити увид о опсегу и правима која су обухватала рад једног Мјесног школског одбора. Чланове Одбора тридесетих година именовало је *Градско поглаварство* Херцег Нови, и то из редова угледних грађана. Јуна мјесеца 1935. године Градско поглаварство Херцег Нови именовало је Луку пок. Сима Стијепчића са Сушћепана за члана Мјесног школског одбора Топла, о чему је одмах писмено обавјештен, са напоменом да редовно присуствује сједницама. Записници о примопредаји дужности између наставника евидентирана је у дјеловодном протоколу овог одбора, што казује да је тај орган водио надзор над примопредајом. Мјесни пароси достављали су одбору спискове дјеце стасале за упис у школу. У надлежност одбора било је редовно праћење неоправданих изостанака, углавном, ако ученици нијесу долазили мјесец и више дана на наставу, па су позивани родитељи на разговор. У исту сврху одржавана је и сарадња са вишим надлежним институцијама које су обавјештаване о броју изостанака и од којих су примане наредбе о поступцима да би се овај проблем рјешено. Тако је извјештај о *саслушању родитеља за неоправдано долажење у школу њихове дјеце* достављен Начелству среза Бококоторског октобра 1933. године. Исти такав извјештај достављен је и Управи општине Херцег Нови *на надлежност*. За неоправдане изостанке родитељи су плаћали новчану казну. Одбор је од Среског начелства школске 1937-38. године тражио одобрење за одржавање непрекидне цјелодневне наставе. Мјесни школски одбор је водио бригу о финансијским пословима – трошењу одобреног, односно добијеног буџета од општинске управе, те зато, у поменутом дјеловодном протоколу налазимо заведен велики број признаница. Ту су признанице о исплаћеној станарини учитељима, кирији за школску зграду, хонорара *дјеловођи*, хонорар за чишћење школских просторија, за разни материјал купљен у књижари Јова Секуловића, или

материјала за оправке и одржавање школских просторија у гвожђари Васа Ђурића, затим воћа, колача код Чаушића, неких намирница код Крста Радојевића и друго. Послије провјере о извршеној услузи или набавци, рачуни су достављани благајни на исплату. На крају године би *Дневник благајне*, односно касе, прегледали одређени чланови одбора, и констатовали стање. Тако је 1935. године М. Милашиновић посао благајника – рачуновођу потврдио као исправно што су констатовали чланови одбора Лука Стијепчић, Ђуро(Ђурон) Бубало и Васа Ђурић. На крају године преглед рачуна достављан је Среском начелству Котор.²⁶

ШКОЛСКИ ОДБОР ПОДМЛАТКА ЦРВЕНОГ КРСТА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ТОПЛА

Школски одбор Подмлатка Црвеног крста био је веома активан судећи по дјеловодном протоколу (1934-1940) и дневнику благајне(1934-1940), једино сачуваним документима о раду овог друштва у топаљској школи. Поред дописивања са Среским одбором црвеног крста Котор и Зетским бановинским одбором Цетиње, постојала је жива сарадња и са појединим школама, односно њиховим одборима подмлатка. Преписка је вођена са школом Лукић крај Жедника којима је послат пакет са 10 килограма сувих смокава, школом *Владимир Карић* из Скопља којој је послат пакет јужног воћа; затим са школама из Колашина, Ковина, Брестовца, Обреновца, Мале Крсне, Смедерева, Пећи, Невесиња, Кочана, Струмице, Бања Луке, Косовске Митровице, Сефкерина. Дјеци у Штип поред писама упућен је и пакет шкољака, а дјеца из Банатског Брестовца послала су школи на Топлој брашна. У дневник благајне уношени су подаци о сакупљању чланарине од које је 50% упућивано Земаљском бановинском одбору и исто толико Среском одбору Црвеног крста Котор. Једна од најважнијих активности Школског одбора Подмлатка Црвеног крста топаљске школе је одржавање школске кухиње. Није потребно наглашавати колико је била потребна и неопходна школска кухиња дјеци која су, по лошем времену долазила из даљине као и у вријеме цјелодневног рада школе. Велики број дјеце, долазио из породица са slabим материјалним стањем. Према подацима из *Дневника благајне школског одбора подмлатка црвеног крста Топла* може се закључити да су дјеца добијала *топлу* ужину. Кухиња је могла несметано да ради јер је била помагана бројним новчаним прилозима појединаца и друштва, посебно Кола српских сестара Херцег-Нови. Илустрације ради, навешћу неколико примјера. Школске 1935-36. године прилоге су дали Коло српских сестара Херцег Нови (3 пута по 500 дин.) од којих је један дио новца сакупљен од самих чланова КСС), Општински одбор црвеног крста Херцег Нови (100),

²⁶ АХ ОШТ књ. 66

секција подмлатка тог Одбора (140) , Српско православна црквена општина Херцег Нови (100) , Васо Ђурић, трговац (20) , гђа Катица Васиљевић (20) , Шпиро Доклестић, трговац (20) , гђица Вуличевић, учитељица (20) , Косара Јанковић (300) , Олга Комненовић (217, а другом приликом 500 дин) , гђа Јововић (30). У неколико наврата новчане прилоге је слала гђа. (Анета) Злоковић из Буенос Аиреса (300, 500, 200 итд). Исте школске године највише издатака било је за набавку млијека које се куповало на *тргу* (зелена пијаца је тада била на данашњем тргу Николе Ђурковића) , затим, редовно се куповало од Анете, Маре Сенић, А. Гугољ, М. Војаковић. Куповао се крух, шећер, какао, *мермелада*. Поред тога, купљено је 6 пари ципела и три пара *бјечава* за ученике, 2 читанке, неке посуде за кухање; плаћао се хонорар за спремање доручка (какао). Помоћ је дата ученику за поправак зуба, а једној ученици за капи и маст за очи. Кад су дошла дјеца из Мојдежа у посјету, купљено је 14 килограма кукурузног хлеба, што наводи на закључак да је редовно коришћена та врста хлеба. На крају школских година у благајни је увијек остајала знатна сума новца, што говори како се штедјело и водило рачуна о расположивим средствима.²⁷

ЗАКЉУЧАК

Основна школа на Топлој отпочела је са радом 1869. године и континуирано радила и током Првог и током Другог свјетског рата, све до краја 1944. године, наставивши са радом на Игалу. Њен рад се одвијао у различитим политичким и друштвеним уређењима током аустроугарске владавине до 1918. године, затим у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији, у оквиру италијанске државе (1941-1943 године) , када је Италија извршила анексију Боке Которске) , под окупацијом Њемачке и неколико мјесеци у Федеративној Народној Републици Југославији. Школа је била смјештена у приватној згради као готово све школе тога времена. Предавања су одржавана на народном - српском језику ћириличким писмом. Настава се одржавала прије и после подне. Од школске 1884-85. године школу су похађале и дјевојчице. У првој години рада школе радио је само први разред, док је у појединим годинама радило и шест разреда, а настава се најчешће одвијала у два одељења. Није било могуће, због недостатка података, установити тачан број ђака који се школовао у овој школи. На основу расположиве докумантације у Основној школи на Топлој било је 2409 ђака. Дјеца која су похађала ову школу рођена су и живјела на Топлој, Игалу, у Пријевору, Мојдежу, Ратишевини, Требесину, али и у Херцег-Новоме, Сасовићима, Мокринама. Неколико њих било је рођено у Морињу, Требињу, Грахову.

²⁷ АХ ОШТкњ. 67

Највећи број њих био је из земљорадничких и трговачких породица, чији су очеви били занатлије, поморци, посједници, али и свештеници, љекари, секретар општине.

Учитељи-це углавном су били из херцеговског краја. Томо К. Поповић је и као наставник у овој и *Српској морепловској школи* у Србини, односно у *Нижој реалној гимназији* провео преко четири и по деценије. Велики је његов допринос овом крају. Као списатељ и преводилац, објавио је бројне радове из прошлости Боке. Из херцеговског краја су и учитељи-це: Душан и Јован Ломбардић, Саво Јанчић, Вуко Ајчевић, Ђилда Вуличевић, Марија Станишић (из Дубровника, удата за Топљанина) Гојко Ђурић, Олга Ломбардић (за ручни рад), Марија Матковић и Јово Радановић, вјероватно и Мартић Катица (постојала је херцеговска породица Мартић), док се за остале не зна на основу расположиве документације. Немамо сазнања из којег краја су поријеклом ови учитељи-це: Цецилија Милић, Катица Томан, Народник Маслаћ Даница, Михо Мемед (колико ми је познато, Мемед је био из Конавала) и Шкомбрла Милка. Вјероучитељи дјечи православне вјере били су: поп Јово Аврамовић и Веселин Чуквас, родом из овог краја, а вјероватно и Марко Поповић, док су Петар Рафаиловић и Богољуб Милошевић овдје живјели дуже или краће вријеме. Дјечи римокатоличке вјере вјеронауку су предавали свештеници који су дошли из других крајева и дјеловали као свештеници при цркви Св. Јеронима или Св. Антуна у Херцег-Новоме. То су били: А. Ортолани, Фраљо Ливић, Дон Јозо Вујовић Никола Мичевић и Лука Јанић. Ахмет Муслинбеговић и Риза Мелић муслиманске ученике-це подучавали су исламској вјери.

Школу су редовно посјећивали школски инспектори чији сачувани записници казују о успјеху и пропустима наставника. Градиво се предавало и учило на основу важећих прописа и правила за основне школе. Инспектори су имали примједби на дисциплину ученика, хигијену ученика и школских просторија, али и на знање. Дјеца, су доста каснила у школу без правих разлога. Била су и склона неким прекршајима па су упозорене школске власти 1938. године да заштите птице од дјеце, док идуће године Среско начелство поново интервенише, тражећи да дјеца не бацају камење на аута која су пролазила поред школе.

Чланови Мјесног школског одбора бирани су из редова угледних и поштованих становника из насеља. Одбор је бринуо о редовном похађању наставе, као и о свим финансијским пословима школе – о буџету, исплати кирије, набавци потребних ствари, одржавању просторија и школске зграде и др. Дјеца и учитељи били су активни у раду Школског подмлатка црвеног крста у оквиру којег је дјечи била обезбијеђена топла ужина. Кроз рад овога друштва, углавном путем дописивања, одржавала се активна сарадња са

многим школама Краљевине Југославије. У раду Соколског друштва посебно је била активна учитељица Ђилда Вуличевић.

Државна основна школа на Топлој одиграла је значајну улогу у просвјетном раду на овим просторима, не само дјелујући седам и по деценија, већ пружајући основно образовање великом броју дјеце. У просјеку је око 90 % дјеце стасало за школу било обухваћено школовањем, без обзира на нацију, вјеру и економско стање.

Marija Crnić Pejović

**PRIMARY SCHOOL TOPLA – THE FIRST
PRIMARY STATE SCHOOL**

IN A RURAL SETTLEMENT OF HERCEG NOVI REGION

ON THE OCCASION OF THE 160TH ANNIVERSARY OF
THE BIRTH OF TOMO KRSTOV POPOVIĆ

SUMMARY

The first (state) primary school applying the native language in a rural settlement of Herceg Novi region was opened in 1869 at Topla, remaining active without a break all the time till 1945 when it was moved to Igalo. The school was opened at the time of introduction of the native Serbian language as official language in administration, jurisdiction and education, substituting

Italian. The partial archives material dates from 1872. In certain years there were even six classes. The school was attended by the children from Topla, Igalo, Ratiševina, Mojdež, Trebesin, Sutorina, Prijedor and Herceg Novi, Sasovići, as well as a certain number of children born in Morinj, Trebinje, Grahovo. According to the available particulars on the number of pupils in the duration of 42 years the school was attended by 2.431 pupil of both gender. Girls started attending classes in 1885.

Most of the teachers who taught at this school came from this region. Besides them twelve religious teachers provided instruction for the children of Serbian Orthodox, Catholic and Islamic religion. Among the teachers we should specially emphasize the teacher Tomo Krstov Popović who taught at this school from 1874 till 1879 and who without remuneration taught the children of the refuges from Herzegovina. He kept on teaching for a decade and a half. He is remembered as the author of the monograph of Herceg Novi, numerous papers on the past of Herceg Novi area, translator and literary author.

The Primary School Topla during the seventy-five years of its activity played a great and important educational part in the region of Herceg Novi because children of different nationalities, religions and social status acquired their knowledge.

Tatjana MIĆEVIĆ – ĐURIĆ

FRESKE U CRKVI SV. IVANA KRSTITELJA U BOGIŠIĆIMA

Ključne riječi: Crkva Sv. Ivan Krstitelj, trske, Bogdašići

Tokom istraživanja zidnoga slikarstva vizantijskih svojstava na istočnojadranskoj obali¹ naišlo se i na slabo poznato zidno slikarstvo u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima na poluostrvu Luštici.² Te freske bile su nepoznate javnosti sve do velikog zemljotresa 1979. godine, kada je nakon rušenja svoda i južnoga zida crkve utvrđeno kako su zidovi bili oslikani. Tada otkrivene zidne slike postale su dostupne javnosti i proučavanju tek četvrt stoljeća kasnije, nakon obnove 2004. godine.³

Sačuvana površina bojenog sloja u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima vrlo je mala. Najviše oslikanih površina sačuvano je na južnom zidu i to u donjim zonama. Na temelju tih ostataka moguće je utvrditi da su freske naosa bile odvojene od fresaka oltarskog prostora. S obzirom na to da nije sačuvan trag oltarske pregrade ili ikonostasa niti u podu niti na zidovima,⁴ to su informacije koje omogućavaju tačno određivanje granice između ta dva

---

¹ To je istraživanje preuzeto u okviru izrade doktorskoga rada „Vizantija u zidnom slikarstvu od Kvarnera do Budve” junu 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

² Dugujem ogromnu zahvalnost mr Zorici Čubrović, arhitekti iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika, koja mi je omogućila detaljan uvid u stanje na terenu Boke.

³ Nakon zemljotresa utvrđeno je postojanje oslikanih zidnih ploča u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima, zbog čega se pojavila potreba izrade kompleksnije studije i projekta obnove koja je trebala uključiti i rad na istraživanju, obradi i obnovi zidnih slika. Zbog toga je najoštećeniji dio crkve – južni zid, na kojem je preostalo i najviše oslikanih površina, samo privizorno pokriven lakom konstrukcijom. Od tada do proljeća 2004. godine, freske su bile izložene razornom djelovanju atmosferilija. Obnovljene su tokom obnove čitavog spomenika, kao privatna inicijativa, a pod stručnim vođstvom i nadzorom kolega iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Kotoru. Nakon završetka radova na obnovi te crkve Biskupski ordinarijat u Kotoru izdao je brošuru o njezinoj istoriji i rezultatima konzervatorskih istraživanja obavljenih tokom radova. Vidi: Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima, Kotor – Bogišići, 2005.

⁴ Kovačević, V., Lutovac, P., Izvještaj o sprovedenim arheološkim istraživanjima crkve Sv. Ivan u Bogišićima u: Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima ..., 19-22.; Čubrović, Z., Crkva Sv. Ivana u Bogišićima u: Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima ..., 23-30.

dijela crkvenog prostora. Razlike na temelju kojih je to moguće uočiti su u načinu na koji je oblikovana dekorativna bordura koja ukrašava najnižu zonu zida. Figure u naosu prikazane su ispod naslikanih lukova, dok u oltarskom prostoru tih lukova nema, u jasno vidljivim formalnim svojstvima slikarstva.

Razlika u bordurama je vrlo jasna. Ona u naosu crkve nešto je niža, ali složenija i preciznije izvedena. Sastoji se od snažne tamne, crne ili izrazito tamna plave cik-cak linije koja ukupnu površinu dijeli na pravilne, jednokrake trouglove. Oni čija se osnova podudara s donjom ivicom bordure ispunjeni su trima vanjskim sitno valovitim crvenim linijama koje koncentrično ponavljaju oblik trougla, formirajući unutrašnji mali trougao ispunjen dvjema tamnoplavim jednako sitno valovitim linijama koje, takođe, ponavljaju osnovni oblik trougla. Trouglovi čija se osnova podudara s gornjim rubom bordure riješeni su na jednak način, a razlika se opaža samo u inverziji boje. Vanjske linije su tamnoplave, a unutrašnje crvene. (Sl. 1) Bordura u oltarskom prostoru, sastoji se od naizmjenično postavljenih skupina od po tri debele, neprecizno iscrtane, izlomljene, uspravno postavljene linije crvene i tamnoplave boje. (Sl. 2)

Sl. 1. Bordura u naosu

Sl. 2. Bordura u oltarskom prostoru

Drugi element različitosti fresaka zidova naosa i oltarskog prostora vidi se u načinu postavljanja figura. Na južnom zidu naosa jasno se, iznad opisane bordure, raspoznaje sedam lukova unutar kojih su prikazane stojeće, frontalno postavljene figure svetaca. Lukovi su polukružni, oslonjeni na tanke tordirane stubiće, između kojih su formirana trouglasta polja relativno gusto ispunjena linearno izvedenom dekoracijom vegetabilnog karaktera u vidu sitnih, špicastih listića, u sredini sa trima većim koncentričnim kružnim oblicima. Takvi lukovi svojom elegancijom i dekorativnošću u značajnoj mjeri podsjećaju na oblike gotičke arhitekture. (Sl. 3) Budući da su freske sjevernog zida teško oštećene, te da su prilikom obnove sačuvani fragmenti slikanoga sloja proizvoljno postavljani na taj zid, nemoguće je utvrditi je li podjela površina predviđenih za oslikavanje ponavljala način na koji je to bilo izvedeno na južnom zidu. Ali, budući da se u preostalim fragmentima uočavaju isti dekorativni oblici, smatramo da je opravdano predložiti takav zaključak, makar za naos.⁵

Sl. 3. Detalj arkade

Figure su ispod tih lukova naslikane na trobojnoj pozadini sastavljenoj od najnižeg pojasa tamne mrkozelene boje prskane crnom, plavom, crvenom i oker, srednjeg pojasa oker tona, te najvišeg pojasa tamnoplave boje. Sve ih karakteriše izrazita frontalnost i izduženost proporcija koje odgovaraju proporcijama naslikane arkade. Nažalost, stanje zidnih slika je takvo da, iako su, osim treće i četvrte figure gledano od oltarske pregrade koje su

⁵ Sjeverni zid oltarskoga prostora pokazuje neke nepodudarnosti u odnosu na južni zid toga prostora, o čemu će u daljnjem tekstu biti još riječi.

uništene probijanjem prozora na tome mjestu, uglavnom očuvane u cijelosti, velika oštećenja nastala na bojenom sloju učinile su to slikarstvo poprilično nečitljivim. Takođe, izgubljeni su i natpisi kojima su prikazane ličnosti bile označene, tako da nam njihov identitet ostaje nepoznat. Tek se na temelju preostalih elemenata ornata, te ponekoj crti fizionomije, može pretpostaviti tek o kojem je svetačkome rangu riječ.

Prvi do oltarske pregrade bio je naslikan, čini se, neki episkop ili visoko pozicionirana crkvena ličnost, što se zaključuje prema zlatnome omoforu optočenom biserjem i djelovima ogrtača čiji romboidni uzorak izrazito podsjeća na krstove polistavriona. Glava te figure nije sačuvana, kao ni natpis kojim je bila označena. (Sl. 4)

Sl. 4. Sveti episkop, južni zid naosa

Sl. 5. Sveti isposnik, južni zid naosa

Do tog je sveca bio naslikan neki sveti isposnik, asketa. To je izrazito mršava figura tankih golih nogu, nagog tijela, preko bedara pokrivena s kostrijeti. Tamne je kose i izrazito dugačke i uske brade.⁶ Nikakve pojedinosti njegova izgleda se ne mogu tačnije razaznati. (Sl. 5)

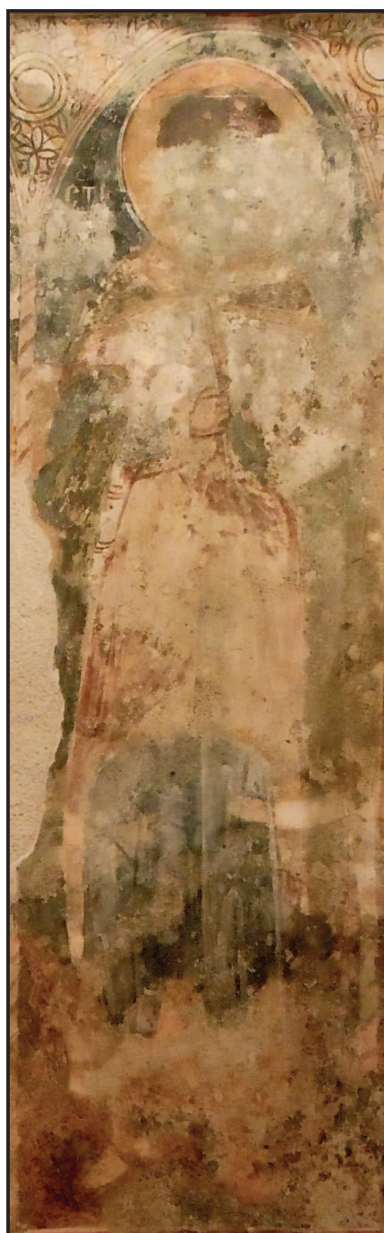
Potom, u sredini južnog zida bile su prikazane dvije figure, ali zbog probijanja prozora sasvim uništene. Od njih je preostao samo donji dio, otprilike do visine koljena. U preostalom bojenom sloju moguće je uočiti djelove njihove odjeće koji upućuju na različite svetačke kategorije. Jedna je figura, ona koji slijedi iza pustinjaka, obučena u trakaste sandale, a donji dio odjeće, u skladu s takvim sandalama, upućuje na zaključak o prikazu sveca u odjeći helenističkoga kroja, odnosno, svecu koji se veže za apostolska vremena. Do njega je svetac obuven u čizme i odjeven u raskošnu haljinu ukrašenu pri dnu vezenom bordurom u kojoj se raspoznaju dvije trake romboidnih i cik-cak ornamentata. Takva odjeća, te ulomak štita koji se prepoznaje u donjem desnom uglu te oslikane površine, dovodi do pretpostavke o tome da je ta figura prikazivala nekog svetog ratnika. (Sl. 6)

Sl. 6. Fragment s ostatkom fresaka na južnom zidu naosa (nakon probijanja prozora)

U nastavku zida slijedi još jedan svetac čiji se rang, zbog ispranosti bojenog sloja, ne može ni pretpostaviti. Jasno je, međutim, da je to mlađi svetac kratke kovrdžave kose, uređene u okruglu frizuru s tankom bijelom trakom oko glave. Odjeven je u dugu tamnoplavu haljinu preko koje nosi sprijeda kraću haljinu crvenkastog tona. Najbolje se razaznaje plašt tamne plavozelene boje s bijelom postavom iscrtanom crvenkastim vodoravnim prugama i ukrasnom kratkom pelerinom obrubljenom zlatnim trakama. Položaj desne ruke tog sveca podsjeća na čest položaj ruku kojim sveti mučenici drže i pokazuju krstove, simbole svoga mučeništva. (Sl. 7)

⁶ Probijanje prozora na sredini južnoga zida izazvalo je velika oštećenja i na ovoj figuri, budući da je veća količina maltera na kojoj je bila prikazana sredina njegova tijela otpala.

Sl. 7. Svetac (Sv. Georgije?),
južni zid naosa

Sl. 8 Sv. Zosima i Marija Egipatska,
južni zid naosazid naosa

Pojavilo se i tumačenje da bi to mogao biti prikaz Sv. Georgija.⁷ Iako se nekim elementima, kao što su životno doba i tip odjeće, takva pretpostavka može podržati, nažalost, ona se ne može potvrditi i dokazati zbog teških oštećenja i nečitljivosti bojenog sloja u Bogišićima. Takođe, time bi se postavilo pitanje o razlozima prikazivanja dvojice svetih ratnika postavljenih jedan uz drugoga prema različitim ikonografskim formulama. Kako je rečeno,

⁷ M. Knežević je mišljenja da je taj lik vrlo sličan liku sv. Georgija u maloj crkvi Uspenja Presvete Bogorodice manastira Savine. Vidi: M. Knežević, Druga faza konzervatorske obrade fresko-slikarstva u crkvi Sv. Ivana u Bogišićima u: Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima ..., 32. Ipak, ne može se ni odbaciti, jer je nesumnjivo logična s obzirom na blizinu fragmenata freske koji upućuju na prikaze svetih ratnika. Takođe, ono što je sačuvano od toga prikaza ne protivi se uobičajenom načinu prikazivanja svetih ratnika.

jedan, onaj kojeg štit jasnije određuje kao ratnika, prikazan je kao dvorjanin, a drugi kao mučenik i bez oznaka ratničkoga čina.⁸

Na zapadnom dijelu južnog zida sačuvane su jedine dvije figure u crkvi Sv. Ivana u Bogišićima koje se zahvaljujući čitljivim natpisima mogu identifikovati sa sigurnošću. Tu su na uobičajen način, gotovo u kompoziciji, prikazani Sv. Zosima i Sv. Marija Egipćanka. (Sl. 8) Lijevo, okrenut prema Mariji Egipatskoj, prikazan je starac Zosima s dugom sijedom kosom koja mu pada na ramena i kraćom, zaobljenom bradom, markantnih crta lica na kojem se ističu snažne jagodične kosti, ravni nos, te duboko usađene oči. Odjeven je u dugačku sivoplavu haljinu, kratku svijetlu tuniku širokih rukava i crveni ogrtač. Dok u lijevoj ruci drži putir, okrećući se udesno, drugom rukom daje pričešće Sv. Mariji Egipćanki. Ona je okrenuta prema njemu u pognutom, skrušenome stavu. Prikazana je kao premršava starica dugačkih, tankih ruku, bez odjeće, pokrivena samo kratkom sivoplavom tkaninom omotanom oko njezine golotinje u trenutku spoznavanja Boga. Pojedini njezina izgleda ne mogu se raspoznati zbog oštećenja.

Na sjevernom zidu naosa slikarstvo je znatno teže oštećeno i nije moguće rekonstruisati ništa od originalnoga programa i sadržaja fresaka, niti prepoznati ijedan lik. Preostali su fragmenti nasumice postavljeni po površini zida. Od svega su čitljivi tek glava jednoga sveca i dva para nogu.

Za razliku od južnog zida, čini se da su na sredini sjevernog zida, ispod naknadno probijena prozora, bile prikazane dvije jednako odjevene figure. Dakle, sveci iste svetačke kategorije. Raspoznaju se njihove čizme i rubovi dugih haljina pri dnu ukrašenih bordurama, slično dvorskoj odjeći u kojoj su se prikazivali neki mučenici, osobito sveti ratnici. (Sl. 9) Uz ulomak

Sl. 9. Fragment s ostatkom freske na sjevernom zidu naosa (nakon probijanja prozora)

⁸ Iako se u kasnijem vizantijskom slikarstvu usljed krutog pridržavanja ikonografskih obrazaca može naići na slučajeve prikaza dvojice svetih ratnika prema različitim ikonografskim obrascima, dosljednost i ne mali kvalitet fresaka u Bogišićima, ipak, isključuje takvu mogućnost.

sličnih svojstava koji se nalazi nasuprot njima na južnom zidu, upućuje na mogućnost da su to najvjerojatnije bili prikazi svetih ratnika.⁹ Dodatno se to potvrđuje i činjenicom da su sveti ratnici bili među najomiljenijim i najčešće prikazivanim svecima u razdoblju postvizantijske umjetnosti na prostorima Balkana, što dokazuje i prikaz jednoga od njih, koliko je čitljivo, na južnome zidu crkve Sv. Ivana u Bogišićima.¹⁰

Ulomak, s dobro očuvanim prikazom lica jednoga sveca, vrlo je važan zbog dobre čitljivosti koja pruža mogućnost relativno dobrog uvida u formalna svojstva slikarstva u crkvi u Bogišićima. Nažalost, ne pruža nikakve ikonografske podatke.¹¹ Prikazan je svetac starijeg životnog doba dugačke sijede kose i brade izdijeljene u pramenove. To lice, ozbiljna izraza, karakterišu duboko postavljene kose oči nadsvedene tanjim tamnim obrvama, te pravilni uski nos. Na čelu su bore koje sastavljajući se u sredini čela licu daju izraz ozbiljnosti i dostojanstva, pojačan i usredotočenošću njegovog pogleda. Oko glave je naslikan veliki oreol. Od figure vide se tek vrhovi ramena, pokriveni tamnom odjećom čiji, se kraj ne može ni naslutiti. (Sl. 10)

Sl. 10. Fragment s licem sveca, sjeverni zid naosa

⁹ Mora se napomenuti da su freske na sjevernom zidu uveliko izgubljene, te da su neki djelovi proizvoljno postavljani po njegovoj površini. Međutim, veličina ovih djelova, kao i relativno dobro očuvana bordura pri dnu zida, te komparacija s rasporedom fresaka na suprotnome zidu, povećavaju mogućnost da se ti djelovi nalaze upravo na mjestu na kojem su se originalno i nalazili.

¹⁰ O popularnosti svetih ratnika u postvizantijskom razdoblju vidi: Petković, S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557 - 1618.*, Novi Sad 1965., 66-113.

¹¹ Ovaj se ulomak nalazi u gornjem zapadnome dijelu sjevernoga zida i sasvim sigurno nije na mjestu na kojem je bio naslikan.

U oltarskom prostoru, na južnom zidu, bio je naslikan samo jedan svetac. Na trobojnoj pozadini¹² još uvijek se raspoznaje gotovo čitava vitka figura izduženih proporcija. Relativno dobro je sačuvana odjeća koja se sastoji od bijele, danas svijetloružičaste haljine, polistavriona s velikim crnim krstovima, te omofora od koga se vidi donji rub iscrtan mrkocrvenkastim debelim linijama. U rukama drži razmotani svitak. Nažalost, glava je gotovo potpuno izgubljena. Od nje je sačuvana samo linija obrisa i, čini se, mali dio uske tamne brade, te otprilike četvrtina ravnog, crvenkastomrkom linijom definisanog oreola. (Sl. 11) Svetac lagano pognute glave okrenut je prema istoku, što uz važnost prostora u kojem je prikazan i elemente ornata govori o episkopskom činu prikazane osobe. Teža oštećenja glave i lica i izgubljeni natpis onemogućavaju njegovu identifikaciju, ali okrenutost prema središtu apside, gdje je prema pravilu prikazano Raspeće Hristovo, inklinacija, te dugački razmotani svitak u njegovim rukama, pojedinosti su koje ukazuju na mogućnost da je taj episkop bio dio Povorke liturgičara, uobičajenog prikaza u donjem dijelu apside koji se u toj crkvi zbog njezinih malih dimenzija i izrazito male oltarske apside širio i na zidove oltarskog prostora.

Sl. 11. Sveti episkop, južni zid oltarskog prostora

¹² Pozadina je podijeljena na tri horizontalna registra i ponavlja tonove kao i na zidovima naosa.

Takva bi se pretpostavka potvrdila simetrično postavljenom, slično prikazanom figurom još nekog svetog episkopa na istome mjestu na sjevernom zidu. Međutim, na tom se mjestu nalazi jedan nejasan prikaz. S jedne strane, oštećenja bojenoga sloja uveliko otežavaju njegovo iščitavanje, a s druge strane, ono što se raspoznaje vrlo je neobično. Velika je vjerovatnost da je prikaz sačuvan *in situ*,¹³ takvo loše stanje očuvanosti i izrazita rijetkost, jedinstvenost toga prikaza kojem slični nisu utvrđeni,¹⁴ intrigantni su i predstavljaju ozbiljan problem istraživačima ovoga zidnog slikarstva.

Na sjevernome zidu, unutar oltarskog prostora, oblikovano je jednostavnom kombinacijom deblje crvene trake i tankih crnih linija vodoravno pravougaono polje unutar kojeg je naslikana jedna figura u proskinezi, usmjerena prema istoku. Nejasno se raspoznaju uspravna bedra, kosa linija leđa i lice priljubljeno uz tlo. Odjeća te figure, takođe, neobična je, jer se čini kao da su zajedno uklopljeni vrlo različiti, čak oprečni elementi. Osim bijele haljine izvezene jednostavnim, vitičastim ornamentom, raspoznaje se ogrtač kockastog crno-bijelog uzorka, nalik episkopskom polistavrionu,¹⁵ te tamna siva kukuljica svojstvena monaškoj rizi. (Sl. 12) Zbog takvih pojedinosti nemoguće je protumačiti rang i značenje prikazane figure, kao i prikaza u cjelini.

Sl. 12. Proskineza, sjeverni zid oltarskog prostora

¹³ U izvještaju o izvedenim konzervatorskim radovima na zidnim slikama u crkvi Sv. Ivana spominje se proizvoljno postavljanje fragmenata oslikanih površina na određenim površinama, ali se u tom kontekstu ne spominje taj prikaz proskineze. Takođe, formalna svojstva tog slikarstva po svemu i u potpunosti odgovaraju relativno dobro sačuvanom prikazu svetog episkopa na južnom zidu oltarskog prostora. Iz toga slijedi opravdana pretpostavka o tome da prikaz nije promijenio svoj položaj. Vidi: Knežević, M., nav. dj., 31-33.

¹⁴ Nije poznat sličan primjer u pravoslavnoj umjetnosti ranijih razdoblja, kao ni postvizantijskoj umjetnosti koja je čvrsto ostajala vezana za starije ortodoksne uzore.

¹⁵ Sličan uzorak se vidi na polistavrionu episkopske figure prikazane u frizu na južnom zidu.

Proskineza¹⁶ bi svojim osnovnim značenjem odavanja najdublje poštovanja pred nekim potpuno odgovarala prostoru oltara. Međutim, u historiji hrišćanske umjetnosti, u okvirima umjetnosti istočne crkve, tako i na Zapadu, sveci u proskinezi pred Hristom nisu bili prikazivani.¹⁷ U tom položaju su se ponekad prikazivali ktitori pred patronom hrama ili Bogorodicom,¹⁸ ali ne sveci pred Hristom. Oni su poštovanje Hristu iskazivali inklinacijom, laganim naklonom glave ili gornjeg dijela tijela, kao što vidimo i u prikazu arhijereja na južnom zidu.¹⁹ Uopšteno, liturgijske geste kao što su proskineza i inklinacija po svome sadržaju su relativno bliske. Obje spadaju u pokorničke geste.²⁰ Međutim, dok inklinacija označava naklon u znak poštovanja pred osobom, likom ili na spomen imena neke osobe, proskineza označava padanje ničice na tlo pred nečim svetim.²¹ Kao gesta, proskineza je karakterističnija za stare istočne religije, pa i za antičku Grčku.²² Ipak, na proskinezu se može naići i u hrišćanskoj praksi, u određenim, vrlo rijetkim prilikama, kao što su obredi svešeničkog i episkopskog rukopoložanja.²³ Možda se upravo u tome treba tražiti i značenje ovog prikaza.

Nažalost, freske u crkvi Sv. Ivana u Bogišićima su teško oštećene da bi se mogao pretpostaviti sadržaj tih fresaka i utvrditi program oslikavanja koji je u njoj bio izveden. Freske su očuvane tek fragmentarno i to samo na lateralnim zidovima.²⁴ Međutim, preostali djelovi fresaka, pružajući skromne podatke tek o kategoriji svetaca, ipak navode na izvjesne zaključke.

Prije svega, iz svega preostalog se može zaključiti da je bila ispoštovana hijerarhija svetačkih kategorija u kontekstu određivanja mjesta njihovog prikazivanja u odnosu na simboliku prostora u kojem su prikazivani. Tako je oltarski prostor ili najistočniji dio laterarnih zidova naosa potpuno prikladan za prikazivanje svetih episkopa, kako je to i učinjeno u crkvi Sv. Ivana, što se pokazuje svecima naslikanim na zidovima oltarskog prostora, te figurom najbližoj oltarskoj pregradi na južnome zidu. Sveti ratnici se i

¹⁶ Proskineza (grč. proskýnēsis „obožavanje, poštovanje, klanjanje – prós „prema, nasuprot

Vidi: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog hrišćanstva (ur.)A. Badurina, Zagreb, 2000., 521. Na istoj stranici dato je objašnjenje vrlo sličnog pojma Prostracija (lat. prostration – prostrenere „prostrijeti (se), pasti, baciti se ničice na zemlju.

¹⁷ Leksikon ikonografije, ...; Z. Jovanović, Azbučnik pravoslavne ikonografije i graditeljstva, Beograd 2005.

¹⁸ U priprati Bogorodičine crkve u Studenici nalazi se prikaz monahinje Anastasije, ktitorke Ane, žene Stefana Nemanje, u proskinezi pred Bogorodicom na prijestolu. Vidi: <http://www.scribd.com/doc/104694431/zivopis-studenice>, posjeta april 2013.

¹⁹ Leksikon ikonografije ..., 293.

²⁰ Ibid, 411.

²¹ Ibid, 521.

²² Ibid

²³ Ibid, 521.

²⁴ Na južnoj strani svoda, tačno iznad prikaza Sv. Zosime i Marije Egipćanke, još se mogu raspoznati noge jednog bijelog konja prikazane na crvenkastomrkoj pozadini. Ali, budući da ništa više nije preostalo, kao i da je to najbolji očuvani dio bojenog sloja na svodu, nemoguće je i pretpostaviti što bi ta scena mogla prikazivati.

obično prikazuju u sredini južnog i sjevernog zida naosa. Takođe, prikaz Sv. Zosime koji pričešćuje Mariju Egipćanka sasvim prikladno je smješten u najzapadniji dio južnog zida, budući da je taj motiv najčešće bio prikazivan u narteksima.²⁵

Nažalost, više elemenata za razmatranje i tumačenje ikonografije i ikonografske analize ne postoji. Na temelju preostalog mogu se, čini se, ipak utvrditi izvjesne sklonosti prema prikazivanju pojedinih grupa svetaca. Postojanje nekoliko figura crkvenih velikodostojnika, vjerovatno i svetih ratnika ukazuje na poseban odnos prema tim svecima, odnosno, posebno značenje koje su oni imali za crkvu u Bogišićima, ili za taj širi prostor.

U tom smislu, najzanimljivija je sklonost za prikazivanje svetih pustinjaka. Dok je prikazivanje svetih ratnika uobičajeno u postvizantijskom razdoblju,²⁶ izbor svetih episkopa, monaha i isposnika može ukazati na ulogu i značenje te crkve u vrijeme njezina oslikavanja. Istorijski podaci svjedoče o tome da je crkva, budući da nije imala svog župnika, bila povezana s franjevcima s ostrva Gospe od Milosti, odnosno da je bila vanjska podružnica tog samostana.²⁷ To se vizualizuje u prikazima određenog broja monaških ili isposničkih ličnosti na zidovima crkve, kako je učinjeno s figurama Sv. Zosime i Marije Egipćanke, te potpuno neuobičajenim postavljanjem isposničke ličnosti u istočni dio crkve. Neuobičajen prikaz proskineze na sjevernom zidu oltarskog prostora, odnosno, značenje koje bi taj prikaz u ovome slučaju imao kao prizor episkopskog hirotonisanja ili primanja monaškog postriga,²⁸ dodatno podupire takvu pretpostavku.

Iako loše stanje očuvanosti fresaka u crkvi Sv. Ivana u Bogišićima onemogućuje detaljno ispitivanje i utvrđivanje formalnih svojstava tog slikarstva, ipak se mogu uočiti neke bitne njegove odlike. Prije svega, jasne su velike i značajne razlike između slikarskog postupka kojim su oslikani zidovi naosa i onoga koji se vidi na dijelu zidova unutar oltarskog prostora.

U slikarstvu oltarskog prostora presudna je uloga teške, tvrde, crne linije kojom se opisuju svi oblici, stvarajući čvrsto odijeljene i zatvorene plohe. Na taj su način ostvareni sasvim plošni oblici, bez ikakve naznake plastičnosti i prostornosti, kako je vidljivo na očuvanim draperijama. Nažalost, površine s prikazom inkarnata su uglavnom izgubljene, ali dobro sačuvana ruka svetog episkopa s južnog zida, te mali ulomak njegovog lica, pokazujući jednaku tvrdoću, debljinu i nepromjenljivost linije, ne pružaju elemente koji bi pretpostavili neku veću i puniju plastičnost tih oblika.

²⁵ U jednodnostornim crkvama, kakva je bila crkva Sv. Ivana prije proširenja, istočni dio naosa je nosio simboliku nartekse, pa se prema tome i određivao ikonografski program njegova oslikavanja.

²⁶ S. Petković, nav. dj., 66 - 113.

²⁷ A. Belan, Crkva Sv. Ivana Krstitelja u Bogišićima u vizitacijama kotorskih biskupa XVI – XVIII vijeka, Crkva Sv. Ivana ..., 9-11.

²⁸ Vidi bilj. 23.

Sasvim različito od toga, u slikarstvu koje se vidi na zidovima naosa, linija nije dominantno sredstvo izraza. Premda se linijski ocrtavaju oblici ruku i nogu, te su linije mekane, široke, toploga mrkocrvenkastog tona i posjeduju izrazite plastične kvalitete. Potpuno u skladu sa tim, ostvareni su oblici bitno višeg stupnja plastičnosti u odnosu na oblike iz oltarskog prostora. Najbolje to pokazuje ulomak s dobro očuvanim licem starijeg sveca sa sjevernog zida. Na tom je inkarnatu finim podslikavanjima i smjenjivanjem toplih tonova žutoga okera i zagasitih maslinastosivih hladnih sjena, ostvarena puna plastičnost i uvjerljivost trodimenzionalnoga oblika. Nema razloga sumnjati da su i ostali inkarnati tog dijela fresaka bili oblikovani na jednak način.

Linearizam je nešto snažnije izražen u oblikovanju draperija, gdje se pojavljuje više linija koje artikulišu nabore draperija, ali su one različitih debljina i stupnja zatamnjenosti, radijalno postavljene, te jasno sugerišu plastičnost oblika koji prikazuju, iako je on smanjen u odnosu na inkarnate. Najveća je uloga linije u oblikovanju dekorativnih površina, gdje one predstavljaju najvažniji, u stvari jedini element oblikovanja.

Zasigurno su postojale i velike razlike u izboru kolorita u oslikavanju zidova oltarskog prostora i zidova naosa, ali ih je nemoguće u potpunosti definisati zbog ispranosti bojenog sloja i njegovih oštećenja. U slikarstvu istočnog dijela crkve boje gotovo i nema. Gotovo je sve, osim trobojne pozadine, izvedeno ahromatskim tonovima crne i bijele, te ujednačenim tonom crvenomrke, sepiji slične boje. Uprkos velikim oštećenjima, jasno je da je kolorit zidnih slika naosa bio mnogo bogatiji. Prepoznaju se brojni tonovi sive, plavosive, crvenkastoružičastih i crvenkastomrkih tonova, zelene, smeđe... Opet lice sveca sa sjevernog zida pokazuje svo bogatstvo i umijeće korišćenja hromatskih kvaliteta, kako u pogledu ostvarivanja plastičnosti oblika, tako i u stvaranju dinamične kolorističke kompozicije pojedinosti. To ubjedljivo upućuje i na sposobnost i potrebu majstora da ostvari dinamičnu i kvalitetnu kolorističku kompoziciju tog slikarstva u cijelosti.

Uočene velike i važne razlike u slikarskom postupku upućivale bi na postojanje dva različita slikarska sloja nastala u određenom vremenskom razmaku. Prvi sloj podrazumijeva freske u naosu, slikarstvo mekšeg, bogatijeg kolorita i s ponegdje iskazanim dinamizmom u kojem se određena opšta svojstva kao što su izdužene proporcije i elegancija figura koja se ponavlja i u proporcijama arkade, te naglašena sklonost ornamentici, mogu shvatiti čak i odrazom gotičke umjetnosti. Drugu fazu oslikavanja, vjerovatno kasnije izvedeno obnavljanje starijeg oštećenog slikarstva, moglo bi predstavljati slikarstvo na bočnim zidovima oltarskog prostora, koje je tvrđe, suvlje i uopšte slabijeg kvaliteta.

Tokom nedavno izvedenih konzervatorskih istraživanja utvrđeno je da kompletan malter na kojem su freske izvedene potiče iz razdoblja 1584 – 1589. godine, tako da se time takva pretpostavka pobija, odnosno poriče

izrada fresaka u dva vremenski različita zahvata.²⁹ Budući da se datiranje postavljanja maltera temelji na trima biskupskim vizitacijama, te na temelju spominjanja crkve Sv. Ivana 1584. kao ne sasvim dovršene „non dum in totum perfecta”³⁰ izvještajem o osveštavanju crkve Sv. Ivana 1589. što je moralo značiti da je bila dovršena, pa i freskopisana,³¹ te tekstu iz vizitacije 1607. godine koji kaže da je crkva „nedavno obnovljena i čitava oslikana”³² slikarstvo u crkvi u Bogišićima se smješta između 1584. i 1589. godine.

Spomenute očigledne formalne razlike između toga slikarstva i slikarstva u oltarskom prostoru mogu se objasniti naknadnim popravkama fresaka u tome dijelu crkve, izvedenih rukom nekog lokalnog, neukog slikara.

Opšti karakter slikarstva u crkvi Sv. Ivana u Bogišićima otvara mnoga pitanja uprkos postojanju prilično čvrstih elemenata njegove starosti. Posebno je zanimljivo pitanje stila i odnosa prema slikanoj dekoraciji crkve. Jasno su prepoznatljive tradicije vizantijskog (postvizantijskog) slikarstva, kako u ikonografiji – postavljanju friza stojećih, frontalno postavljenih svetačkih figura u donjim zidnim zonama, određivanju položaja pojedinih svetačkih kategorija u odnosu na važnost i simboliku prostora, tako i u slikarskom oblikovanju površina, naročito onih koje odlikuje bolje izvođenje. Istovremeno, uočavaju se neke izrazite ikonografske nejasnoće, najveće u prikazu proskineze u oltarskom prostoru. O odstupanjima od vizantijske tradicije u slikarskom postupku ne može se govoriti zbog lošeg stanja očuvanosti fresaka, ali se u proporcijama, eleganciji, dekorativnosti i repertoaru dekorativnih oblika, eventualno i u izboru hromatske skale, u izvjesnoj mjeri mogu pronaći izvjesne sličnosti i bliskosti sa slikarstvom kakvo se tokom 15. stoljeća pojavilo na prostorima Boke kao odraz tijesnog dodira vizantijske tradicije i savremenog, zapadnog gotičkog izraza.³³ S druge strane, tome je sasvim suprotno slikarstvo na zidovima oltarskog prostora koje se svojom grubošću, tvrdoćom, čak rudimentarnošću slikarskog postupka udaljava od bilo kakvih sličnosti i veza s eventualnim gotičkim uticajima, ali i od dobre vizantijske tradicije.

Sva ta opažanja, dakle, otvaraju brojna pitanja na koja, nažalost, slikarstvo u Bogišićima teško može dati odgovore. U tome kontekstu prostor Luštice i istorija toga prostora u smislu odnosa pravoslavnih i katolika, unijaćenja, relativne udaljenosti od urbanog središta i nepovezanosti sa središtima crkvene vlasti koje su osiguravale informisanost o savremenim umjetničkim zbivanjima, te preživljavanje slabo poznatih tradicija u takvim okolnostima, kao i opadanje sveukupne sposobnosti lokalnog stanovništva, mogli bi predstavljati ključ za rješavanje toga pitanja.

²⁹ Z. Čubrović, nav. dj., 23-30.

³⁰ A. Belan, nav. dj., 9, BAK, Vol. XI, 277-279.

³¹ A. Belan, nav. dj., 10, BAK, Vol. XI, 261-262.

³² A. Belan, Isto, BAK, Vol. XI, 185-186.

³³ Prvenstveno se ovdje misli na zidne slike u crkvi Sv. Bazilija u Gornjem Stolivu.

Tatjana Mićević – Đurić

FRESCOES IN St. JOHN THE BAPTIST'S CHURCH IN BOGIŠIĆI

SUMMARY

Frescoes in St. John The Baptist's Church in Bogišići on Luštica peninsula were discovered after the earthquake in 1979. The Church was renovated in 2004 after thorough conservational research had been carried out and the frescoes were renovated. The results of archaeological and architectonic research showed, based on the age of mortar on which they were painted, that the frescoes date from the end of the 16th century.

The frescoes are best preserved in the lower zone of the southern wall, where eight figures of standing saints can be discerned. A holy bishop is presented in the altar area. Next, there is a row of images: of another bishop, a hermit, remains of the image of a saint from the time of apostles and a holy warrior. The frieze ends on the western part with the image of St. Zosim giving holy communion to Mary of Egypt.

On the northern wall the frescoes are almost destroyed, and the remaining fragments are arbitrarily applied to the wall. The only well preserved figure, in the lowest zone of the altar area, presents a saint in proskynesis. According to the clothing it can be concluded that it is a saint in whose garment the elements of presenting a bishop (polystavrion) are combined with those of a monarch (cassock with a hood). The content of images leads to the conclusion that the Church was a monastic one, that is, belonged to a nearby monastery and presented its external subsidiary. Formal traits of this painting indicate the type of painting developed on the tradition of late medieval painting in the surrounding of Kotor which combines gothic and post-byzantine expression, but of high quality. However, fresco painting in the altar area is more rough, with emphasized role of line, indicating subsequent repairs or renovation of frescoes in that area.

Марија КОЦИЋ

АЛАГА ШАБАНОВИЋ И ОМЕР-АГА БЕГЗАДИЋ КАО ПРЕДСТАВНИЦИ ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ НОВСКИХ „ЗЛИЋА“¹

Кључне речи: Кандијски рат, Нови (Херцег-Нови), Дубровник, „злићи

Група Новљана која се током Кандијског рата (1645-1669) издвојила својим нагоном за пљачком, од стране Дубровчана оквалификована је епитетом „злићи Људи од којих је њихово опредељење створило природне непријатеље Дубровчана, постали су пресудан фактор у животу османско-дубровачке границе. Нови је с једне стране остао везан за Требиње, а с друге за Дубровник, због чега је у његову компетенцију падало одржавање путева за несметани проток путника и робе. Прекинуте везе доводиле су Дубровник у ситуацију да буде одсечен од остатка света. Ово је представљало примарни мотив његове борбе за очување самосталности, угрожене од стране локаних муслиманских првака. Они су, када би се осетили моћним и неугроженим од централних власти, пружали руку на оно што су Дубровчани сматрали најважнијим – робу. Деловање „прве генерације новских „злића

Хисторијског архива у Дубровнику (НАД). Појавивши се у време за које данас не постоји грађа у Архиву Херцег-Новог, историчар је, у циљу расветљавања њихове појаве, приморан да се ослони углавном на изворе дубровачке провијенције како би њихово деловање протумачио у правом светлу.

Град Нови Османлије су освојиле 1482. Он је од тада до 1687. остао у влашћу османске државе,² изузев током кратког периода за време

¹ Рад настао као резултат истраживања на пројекту *Модернизација западног Балкана* (ев. бр. 177009) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

² Рад који у кратким цртама настоји да прикаже владавину Османлија у Новом: М. Злоковић, „Турци у Херцег-Новом методологије историјског истраживања застарело дело: Т. К. Поповић, Херцег-Нови – Историјске биљешке 1382-1797, Херцег-Нови, “Оријена” Друштво за пољепшање и унапређивање Херцег-Новог и околине му, 1924.

османско-млетачког рата 1537-1540, када је дошао под власт Карла V (1516-1558).³ Област под његовом јурисдикцијом чинила је интегрални део херцеговачког санџака, а простирала се од Царина до Требиња, Попова, Грахова, на Истоку до Рисна, који је представљао фактички границу са Млетачком Албанијом.⁴ Према просторној концепцији, Нови се није разликовао од осталих османских упоришта на Балкану, која су била подељена на утврђење и варош отворену за насељавање немуслимана.⁵ Судаћи по опису Маријана Болице, с почетка XVII века, Нови се до тада није развио у велики град.⁶ Један од бољих описа потиче из средине XVII века. Његов творац био је неуморни путник Евлија Челебија. Он је од значаја с аспекта, не само његове урбане структуре, већ и социјалне стратификације, коју по свом нахођењу интерпретира. Како је до данас више пута истицано податке које доноси у путопису морају се, због ауторове склоности ка преувеличавању, узети са опрезом. Према Челебији Нови је био *hakimluk*, другим речима управна јединица, мада је Хазим Шабановић био несигуран у тумачењу наведеног појма. Челебија је забележио да је Нови имао два диздара, једног коме је била поверена одбрана Доњег, и другог за одбрану Горњег града.⁷ Иако је Челебија инсистирао на поморској активности Новљана, Богумил Храбак, у анализи гусарства у Новом, изнео је претпоставку да се током османског периода град није развио у значајно гусарско упориште.⁸ Главно оправдање овог историчара лежало је у чињеници да се у преосманском периоду Нови развијао пре као трговачко пристаниште, а не као ратно упориште.⁹

Утицај у Новом стекли су људи везани за војно-управни апарат, који се издвојио под управом Османлија. Услед даље социјалне разградње, међутим, моћ у градовима стекла је група за војно-управну структуру (*asker*) везаних породица. Овакав развој водио је стварању локалних првака (*ajana*), који ће постати особеност управног система током XVIII

³ О краткој шпанској владавини над Новим у међувремену видети: Н. Самарџић, „Шпанци у Новом (1538-1539)“ *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 2 (1997).

⁴ О појму „Млетачка Албанија

„Зашто се Бока Которска у млетачким изворима називала “Млетачком Албанијом”? *Споменик САНУ* 127 (1986).

⁵ О томе видети М. Коцић, *Оријентализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV-XIX век*. Београд, Филозофски факултет & *Hesperiaedu*, 2010, 30.

⁶ Š. Ljubić, „Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614“ *Starine JAZU* 12 (1880), 192.

⁷ Н. Šabanović, *Evlija Čelebi, Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Сарајево, Veselin Masleša, 1973, 434. Један од описа града потиче од конфидента бискупа Андрије Змајевића с почетка Морејског рата објављен у: М. Јачов, *Списи тајног ватиканског архива XVI-XVIII века*, Београд, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа САНУ, 1983, 89-90 (Пераст, 27. фебруар 1684).

⁸ В. Hrabak, „Herceg-Novii kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo“ *Boka* 9 (1977) 41. О томе видети и: Б. Храбак, „Новљани и улцињски гусари“ *Boka* 13/14 (1982).

⁹ Hrabak, „Herceg-Novii kao turska pomorska baza

века.¹⁰ Средином XVII столећа могу се уочити ове тенденције, када се издвајају најмоћније породице у неком шехеру. Њима је на терет падало да по властитом нахођењу кроје локалну политику, често у раскораку с намерама Порте. Како је Богумил Храбак истицао, Дубровчанима је више одговарала и таква власт, него да се у Суторини учврсти млетачка.¹¹

Случај Хусеин-аге Шабановића у најбољем светлу документује наведене тенденције. Овај Новљанин оптужио је поједине чланове породице Љубовић пред босанским беглербегом Абаз-пашом, захтевајући да они буду погубљени. За то је беглербегу био спреман да понуди 5 товара акчи. Шабановић је поред осталог понудио и 500.000 акчи за исплату посаде у Новом, под условом да се обрачуна с Љубовићима. Када су неки чланови ове породице били погубљени, војска је од Шабановића тражила новац за своје плате, на шта им је он одговорио да се обрате Абаз-паши. Побуњени војници одговорили су тако што су каменовали остарелог Шабановића. Догађај датиран у 1631. наводи на закључак да међу Османлијама није постојало јединство, уједно откривајући да је између Шабановића и Љубовића тињао феудални рат,¹² односно, борба за утицај у јужној Херцеговини.

Кандијски рат отворио је ново поглавље у историји млетачко-османске границе у Далмацији и Боки Которској. Слаба одбрана поседа у овим крајевима створила је Венецији нови проблем – врбовање војника.¹³ Првих година рата, и поред покушаја Османлија да се домогну појединих млетачких утврђења, народ је ријешио да се приклони дуждевој власти. Ово је омогућило њено територијално ширење, али је обезбедило и извор за врбовање војника. Са своје стране, Османлије слабе на овом сектору границе, мобилисале су локалне угледнике у одбрани серхата. Како су године пролазиле, у пограничју се стварало специфично социјално расположење, предодређено развоју хајдучије у њеном најпримитивнијем значењу друмског разбојништва, чему су прибегавали и људи са османске стране границе. У потрази за пленом, нису бирали средства, а новац и заробљеници постајали су примарни циљ, који је покретао и једну и другу страну на акцију. Нови је постао, уз Рисан, најзначајнији беоцуг у османском одбрамбеном систему према Боки Которској. Људи, на челу његових војних снага, постају носиоци друштвеног живота. То је

¹⁰ Током XVII века у ајане су се убрајали сви угледнији људи у једној области или махали (градска четврт). Н. Bowen, "A'yân", *Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v. 1.0, Koninklijke Brill, Laiden 1999.

¹¹ В. Храбак, „1600-1667. године *Вока* 12 (1980), 81.

¹² Исто, 85-86.

¹³ О организацији одбране млетачких поседа видети скорији рад утемељен на грађи из *Archivio di Stato di Venezia*: D. Marundić, *Defensiones Dalmatiae: Governance and Logistics of the Venetian Defensive System in Dalmatia during the War of Crete (1645-1669)*, докторска дисертација, Budapest, Central European University, 2012.

водило ширењу ратне привреде као основе егзистенције, док у с друге стране интензивирао притисак на Дубровник, који је настојао да одбрани своју самосталност од амбиција Венеције. То је подразумевало и очување његових трговачких комуникација.

Када се рат распламсао, на османској страни издвојио се слој угледних породица, које су користећи се ситуацијом, настојале да робе караване, поставши на тај начин пандан хајдуцима заврбованим у служби Венеције. Ово је условило издвајање групе људи, који су кројили политику Новог током наредних година. У то време слаби појава Алаге Шабановића. Према Горану Комару његово деловање почиње средином XVII века.¹⁴

Прецизнији у датирању појаве Алаге Шабановића био је Богумил Храбак. Према списку насталом почетком 1646. који су Дубровчани предали кадији Цернице не помиње се Алага Шабановић. Исте године Дубровчани су ставили Омер-агу Бегзадића на листу оних, који су примали њихове поклоне. Његов брат Али-бег Бегзадић, у то време, налазио се на положају новског капетана, на коме је остао и током наредне године.¹⁵ Међутим, према недатираном документу до овог доба, Алага Шабановић је успео да се избори за утицај у Новом. Његове присталице оружјем су се обрачунале с Ђендановићем. Скандал који је поводом овог „мегдана

Шабановићевих присталица сахрањени унутар градских зидина, што није био уобичајени случај.¹⁶ Од тада је Алага Шабановић, попут Омер-аге, с времена на време почео да прима поклоне из Дубровника. Постао је и њихова поверљива особа (у документу се помиње као *confidente*), посредством кога су они у Новом утицали на доношење за себе повољних одлука. Управо је он јавио у Дубровник о доласку мубашира из Сарајева. Повод је представљао јасак (забрана) о извозу османске робе на територију Дубровачке Републике.¹⁷ Већ у то време је Алага Шабановић водио је колебљиву политику према Дубровнику. Он је лично подстицао пролазак босанског паше кроз Конавле, препоручујући му да се треба владати према његовим саветима.¹⁸

До 1648. Алага је увелико деловао као друмски разбојник. Одбегао с четом у херцеговачке планине одлучивао се на пљачку само када му је био сигуран у плен. Када су Дубровчани марта те године утамничили

¹⁴ G. Ž. Komar, *Planinska sela Dračevice pod vlašću Venecije 1687-1697*, Herceg-Novi 1997, (интернет издање коришћено са сајта: http://www.rastko.rs/rastko-bo/istorija/gkomar-dracevica/gkomar-dracevica1_1.html.)

¹⁵ Hrabak, „

¹⁶ Г. Комар, *Ђирилична документа дубровачког архива. Прилози историји свакодневног живота на тремећи Дубровника, Требиња и Новог 1395-1795*, Херцег-Нови: Друштво за Архиве и повјесницу херцегновску, 2012, 61 (Нови, ?).

¹⁷ Исто, 406 (Нови, 8. октобар 1647).

¹⁸ Исто, 409 (Нови, 13. октобар 1647).

Хусеина Мурата Субашића из Новог, догађај је послужио „злићима се припреме за одмазду, намеравајући да нападну Виталину.¹⁹ Одлука да пљачка дубровачке караване указује да није поштовао вољу османских власти, које су настојале да остану у добрим односима са овом државом. У прилог томе иде писмо новских првака од априла 1648. упућено Дубровнику, у коме је наведено да они нису могли зауздати зулуме својих одметника.²⁰ Овим чином Новљани су се дистанцирали од акција Алаге Шабановића, за кога су и сами прихватили раније наметнути дубровачки назив „злићи“²¹ Новљанима није преостало друго него да дозволе Дубровчанима да на властиту иницијативу уклоне Шабановића и његову дружину, уз обећање да ће потврдити све њихове жалбе упућене Порти. Радован Самарџић приметио је да су догађаји око одметања Алаге Шабановића утицали да већи број новске младежи стане уз њега и људе сличне њему.²²

Исто време било је особено по расплињивању хајдучије у свим деловима млетачко-османског пограничја, која у свом замаху није заобишла ни дубровачку територију. Венеција је у међувремену започела рад на њеној организацији, што је представљало додатни подстрек за Дубровчане да се поставе према свим странама опрезно. Дубровчанима је сметала чињеница да су хајдуци прелазили преко њихове територије, пљачкајући њихове поданике. Посебно опасно било је то што су неки Дубровчани прилазили хајдуцима, решени да заједно пљачкају караване, у чему су посебно предњачили становници Конавла.

Средином фебруара 1650. потекла је од неких угледних Новљана идеја да уреде однос са Дубровником. Међутим, харамиде које су већ годинама нападале караване, тешко је било обуздати. Куга која је 1648. пустошила Нови и његову околину, додатно је пореметила прилике у овом граду. Због тога је почетком 1650. међу неким Новљанима, потекла идеја да пођу према Сланом како би пљачкали босанске трговце, без обзира на веру и порекло. Михо Кувелић, дубровачки конфидент, као оправдање ове њихове одлуке, истицао је чињеницу да су се на ово решили како би надокнадили штету, коју им је нанео херцеговачки паша.²³ Међутим, Кувелић не помиње Алагу Шабановића, чије се деловање тих неколико година не може детаљно испратити. Они су новембра 1650. прешли у Љубиње, како би пленили караване који су ишли у Дубровник или из њега. Крајем исте године, Сенат је у обраћању својим амбасадорима, први пут изнео став да поступци Новљана и Турака са Габеле (на ушћу

¹⁹ Исто, 418-419 (Нови, 29. март 1648).

²⁰ Р. Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд, Просвета, 1962, 137.

²¹ Комар, *Тирилична документа дубровачког архива*, 420 (Нови, 24. април 1648).

²² Самарџић, *Велики век Дубровника* 138.

²³ Комар, *Тирилична документа дубровачког архива*, 468 (Нови, 12. јануар 1650).

Неретве) представљају „легализовано разбојништво”²⁴ Иста чињеница дала је главни предуслов дефинисању појма „злићи” који је представљао импресију Дубровчана, требало је да истакне кобно деловање „злића”

Почетком фебруара 1651. Новљани су похарали неколико дубровачких села, међу којима и Виталину. Неког заробљеног Дубровчанина, Алага Шабановић је са својим људима подвргао суровом мучењу. На крају је несретни човек погубљен, исечен на комаде, који су потом бачени у море. Током овог упада „злићи” Конавла према Новом.²⁵ Дубровчани су у својству „злића” број хришћана, који су чинили Шабановићеву чету. Алага Шабановић представљен је као иницијатор целог напада. Дубровчани су арз²⁶ против њега тражили од кадије у Љубињу. Међутим, када се он није усудио да изда докуменат, обратили су се босанском беглербегу. То је представљало повод одласку мајке Алаге Шабановића херцеговачком паши, који је боравио у Церници. У разговору с њим она је навела да њен син није једини који је наносио штету Дубровчанима.²⁷ Алага Шабановић се и након тога није смирио. Због тога су се Дубровчани августа 1651. обратили херцеговачком санџак-бегу за одлуку да се Алага Шабановић уклони, понудивши значајну суму новца.²⁸

Године од 1652-1653. протекле су у релативном миру на османско-дубровачкој граници. До тада се Сенат уверио у бескорисност даљег ратовања, због чега је одлучио да склопи мир с Портом. У ову сврху отправљен је, у својству ванредног амбасадора, Ђовани Капело у Цариград. Крајем 1652. он је стигао у Нови, одакле је планирао да настави пут копном, преко Балканског полуострва. Али-паша Ченгић примио је Капела уз највеће почести и том приликом даровао му расног арапског коња. Како је Глигор Станојевић приметио, Османлије у Херцеговини биле су чврсто уверене да ће доћи до мира.²⁹ Боравак Капела у Новом, вероватно је оставио утисак на његове становнике, приморавши „злиће” на опрезније деловање. Алага Шабановић писмом се обратио Владиславу Јера Менчетићу. Зупци су се управо у то време издвојили као „пункт” односно база, „злића” Дубровника. Дубровчани су се тешко мирили с оним што им је он раније

²⁴ Hrabak, „

²⁵ Исто, 94.

²⁶ Арз (*arz*) у најпростијем смислу писмени изврштај. У појединим случајевима истим изразом означавана је и представка упућена султану односно Порти. Једна његова варијанта била је и арзухал (*arz u hâl*) под којом је подразумевана колективна молба упућена кадији, односно властима.

²⁷ Комар, *Ђирилична документа дубровачког архива*, 478 (Нови, април 1651).

²⁸ Hrabak, „

²⁹ Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека*, Београд, Историјски институт САНУ, 1970, 228.

учинио. У списку који су саставили и послали на Порту 1654. као „злић“ помиње се и Алага Шабановић.³⁰

Богумил Храбак раздобље од 1655. до 1667. одређује као врхунац њиховог деловања, у исто време када је и хајдучија, организована у одбрамбени систем Венеције добила пун замах. Радован Самарцић 1654. годину одредио је као „пресудну“ за историју источне Херцеговине и Боке Которске. Она је обележена сеобом хајдука из Херцеговине и Црне Горе у Боку Которску и османском нападу на Пераст.³¹ Од највећег је, међутим, значаја чињеница да је претходне године извршен велики упад хајдука и Пераштана у Попово поље.³² У том смутном периоду опљачкан је зијамет Ибрахим-бега Љубовића, припадника једне од најугледнијих породица у Херцеговини. Тако су Новљани у хајдуцима добили непожељне суседе, који су у својим акцијама умешали и Дубровчане. Од тада су хајдуци прелазили преко њихове територије нападајући османска села, а плен кога би се домогли, пребацивали су у Цавтат и одатле у Боку. Марта 1655. они су извршили велики упад у Требиње,³³ 16 миља удаљено од Дубровника. Похара Требиња и његове околине довела је хајдуке у сукоб са Новљанима, чији су најугледнији становници у том крају имали своје поседе. Ово је утицало да се Омер-ага окрене против Дубровника, и оптужи га да пружа помоћ хајдуцима. На рачун Дубровчана свалио је да јатакују у њихову корист, тражећи да му се надокнади штета. Он је највише био погођен чињеницом да су хајдуци током овог упада похарали села, која су му плаћала харач, од чега је он издржавао шест најамника.³⁴

До тада су Дубровчани већ издвојили као свог највећег непријатеља – Алагу Шабановића. Маја 1655. када је босански беглербег боравио у Невесињу Дубровчани су му отправили посланство. У граду се затекао и Омер-ага Бегзадић, тако да је дубровачки поклицар морао с њим расправљати о Алагином погубљењу. Омер-ага се међутим почео извлачити, изговарајући се да његови људи не би могли учинити такво дело.³⁵ Још једном су се, локалним приликама успостављене везе, поткрепљене клијентским односима и рођачким везама, показале од пресудне важности. Управо су оне омогућиле да „злићи“ опстану и наставе да проводе вољу у новском кадилуку. Дубровчани су са своје стране унајмили људе да уходе Алагу и прате његово кретање. Херцеговачки

³⁰ Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog“, 95-96.

³¹ Радован Самарцић своје схватање узајамне везе ова два догађаја објашњава кроз архивску грађу; *Историја Српског Народа*, (у даљем тексту: *ИСН*), III-1, Београд, Српска Књижевна Задруга, 1993, 377-378 (Р. Самарцић).

³² Најзначајнија грађа о деловању хајдука под контролом Венеције објављена је у: М. Милошевић, *Хајдуци у Боки Которској 1648-1718*, Титоград, Црногорска Академија науке и Умјетности, 1988.

³³ *ИСН*, III-1, 379 (Р. Самарцић).

³⁴ Исто, 380.

³⁵ Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog“, 97.

санџак-бег који је боравио у Новом Пазару није желео да се меша у послове „злића“. Око питања решавања судбине Алаге, покренуо се и Ђенан-паша, некадашњи ага-јаничара, који је у то време службовао као будимски беглербег.

Омер-ага Бегзацић настојао је да се доведу тројица кадија да установе кривицу Дубровчана због тога што су кроз своју територију пуштали хајдуке. Он је зауставио поклицаре послате у Цариград да се жале Порти и приморао их да се врате у Дубровник. Због тога су га Дубровчани оквалификовали као „злића“. У писму од 12. августа 1655. изједначен је са Алагом Шабановићем и Омером Галиотовићем.³⁶ Тиме су се дефинитивно одрекли ранијих пријатељских веза са њиме. У то време Алага је деловао као „командант Бањана и Пивљана“, чији се долазак са 100 људи очекивао средином августа у Новом.³⁷

Нови херцеговачки санџак-бег донео је одлуку, због свих учињених дела, да погуби Алагу Шабановића. Ово је представљало главни разлог његовог одласка у Нови. Међутим, један од његових саветника био је блиски Алагин рођак Исак Шабановић, који је иступио у његову одбрану приписујући део кривице Дубровчанима. У исто време Алага се налазио болестан у Требињу код Омер-аге Бегзацића, на кога је такође пала сумња новог херцеговачког паше.³⁸ Нови паша није одустао од свог наума. Он је са новским првацима водио разговор „на граници“, док се са Дубровчанима сусрео у Марцинама „како је обичај“.³⁹

Када су дубровачки поклицари Тројан Цријевић и Доминик Бенешаћ примљени први у аудијенцију код великог везира нису могли да прећуте невоље које је њихова држава трпела од Алаге, на кога су се раније жалили херцеговачком санџак-бегу.⁴⁰ Неколико месеци потом дошло је до нове смене у османској управи. За босанског беглербега изабран је Телак Мустаја-паша, који је био у блиским односима с владајућом династијом. Наиме, његова супруга била је сестра султана Мурата III (1623-1640). Одмах, након што су сазнали о овој промени, поклицари су искористили прву прилику да га посете и изнесу жалбе на понашање Омер-аге, као и чињеницу да се насиље новских „злића“ наставља. Они су настојали да издејствују амр о његовом уклањању, под изговором да су његови поступци нанели велику штету трговини. Судаћи по њиховој релацији, упућеној Сенату, Телак се држао више него опрезно, не желећи да доноси исхитрене одлуке.

³⁶ Исто, 99.

³⁷ Овај податак Станојевић је добио на основу грађе из *Archivio di Stato di Venezia*, која судаћи по његовој интерпретацији Алагу Шабановића помиње у наведеном контексту; Станојевић, *Југословенске земље*, 238.

³⁸ Комар, *Тирлична документа дубровачког архива*, 495-496 (Нови, 16. август 1655).

³⁹ Исто, 479 (Нови, 21. август 1655).

⁴⁰ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, т. III, св. 1, Београд, Српска Краљевска Академија, 1939, 442 (Дубровник, 10. август 1655).

У извршеној подели власти Порта је, за новог херцеговачког санџак-бега, именовала Мусли-пашу. Жалбе изнете пред Телаком, поновљене су и пред њиме. Међутим, он се од почетка показао благонаклоним према Дубровачкој Републици, решен да до краја саслуша приговоре поклисара о неделима „злића“. Приговорено је да Омер-ага и други „злићи“ непрестано наносе штету њиховој луци и трговцима. Посебно су били огорчени на поступке Омер-аге и Алаге према трговини сољу на Плочама. У истој смени чувени Херцеговац Али-паша Ченгић именован је за беглербега Кањиже,⁴¹ чиме је уклоњен из суседства Дубровника, човек до тада наклоњен интересима Венеције. Док је посланство боравило на Порти из Дубровника су послали курира, који је донео арз босанског беглербега против Омер-аге. Богумил Храбак сматрао је да је главни разлог сукоба Новљана с Дубровчанима представљала неактивност Републике у сузбијању хајдучије,⁴² посебно дела, који се ставио у службу Венеције.⁴³

Дубровнику је требала чвршћа потврда да би се решио на обрачун са „злићима“. Поклисари Бенеша и Чревић добили су инструкције да раде на добијању султановог хатишерифа,⁴⁴ који осуђује Омер-агу.⁴⁵ Са овим документом Дубровник би стекао кредибилитет да код босанског и херцеговачког санџак-бега инсистира на његовом погубљењу. Мехмед IV (1648-1687) издао је наредбу кадији у Церници, Мостару, Новом, агама јаничара и емину на Плочама о неделима Омер-аге, који се у документу помиње и као заповедник азапа у Новом.⁴⁶ Он открива и чињеницу, на којој су поклисари посебно инсистирали, да је сва опљачкана роба завршавала у Котору.⁴⁷

Котор се већ издвојио као центар *организоване хајдучије*, где су млетачке власти, за потребе рата у Далмацији, почеле да заводе специфичан систем регрутовања пребега са османске територије. Разбојници са друге стране границе, које су власти гониле, а народ хвалио, прелазећи на млетачку територију пристајали су да за уступљени део плена ратују за рачун Венеције. Несрећа по прилике у Далмацији, посебно у дубровачком пограничју, била је та што се у тренутку, када је Венеција успела да створи обресе овог система, ратовање почело расплињавати, претворивши се у

⁴¹ Исто, 451 (Цариград, 7. новембар 1655).

⁴² Hrabak, „Zličići“ iz Herceg-Novog“, 99.

⁴³ Систем који смо дефинисали као *организована* или *уређена* хајдучија обрађен је за период Морејског рата. Међутим, његови замеци у многим сегментима могу се утврдити у доба претходног османско-млетачког сукоба; М. Коцић, *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, Београд: Nesperiaedu & Научно друштво за историју здравствене културе, 2012.

⁴⁴ Хатишериф (*hatt-ı şerif*) писмена одлука која је носила султанов туг, као знак да ју је он одобрио. Слично значење имао је и хатихумајун (*hatt-ı hümayün*).

⁴⁵ Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, III/1, 454 (Цариград, 5. децембар 1655).

⁴⁶ Исто, 464 (Цариград, децембар (?) 1655).

⁴⁷ Исто, 465.

низ брзих и на своју руку предузиманих упада на османску територију. То што млетачки Сенат и Порта нису успевали да нађу *modus vivendi* како би привели рат крају, само је ишло у прилог да се хајдучке акције изроде у обично разбојништво, толерисано ради државних интереса у средини предодређеној за такав начин живота. Ратна привреда, дефинисана у тим околностима, на којој је посебно инсистирао Радован Самарџић, добила је замајац у насумичним акцијама харамбаша с обе стране границе. Ради одбране исте, у време када је Венеција приступила организовању хајдучије, Османлије су почеле да стварају пандурску службу,⁴⁸ која је обухватила крајеве од Гацког према Требињу и Љубињу. Служба створена од домаћих људи, од којих многи нису били муслимани, убрзо се извргла у пљачкање окупљене дружине, међу којима су поједине имале и ослонац у власти. Отета роба проналазила је сигуран пут до купца. Након пљачке извршене 1655. део робе стекао се у Морињу и Рисну, док су Пераштани од Дубровчана оптужени да су њени купци.⁴⁹ Иронију је представљала чињеница да се Пераст до тада издигао у центар организоване хајдучије и стационар за пребеге, хајдуке, који су ратовали за рачун Венеције.

Почетком 1656. упућен је с Порте предлог Дубровчанима да поклоне 300 талира новом босанском беглербегу за одлуку да погуби пет „злића“ наведених у хуџету новског кадије, с тим што би Дубровчани исплатили додатних 1.000 талира за сваку одсечену главу. Ускоро је предлог измењен тако што је улог повећан на 500 талира. За погубљење Омер-аге Бегзацића требало је исплатити 3.000 талира, након што ово буде учињено.⁵⁰ Како су Османлије отезале с тиме Дубровчани су решили да сами изврше њихово смакнуће. У то време група од 20 Новљана отела је 350 товара вуне и коже дубровачким трговцима. Арз Мехмеда IV против њих издат у фебруару. Почетком истог месеца Бегзацић је с 40 другова разбио караван „неког Тучина“ код Сланог, док се главна скупина „злића“, 300 до 400 људи из Новог и Рисна, налазила у Корјенићима.⁵¹ Одлуку султана о њиховом погубљењу Омер-ага и остали „злићи“ дочекали су као разочарење. Бегзацић који се у том тренутку налазио у Љубомиру надао се да је могуће избећи њено извршење.⁵²

---

⁴⁸ Пандури су регрутовани међу локалним становништвом. У пандурску службу подједнако су примани и муслимани и хришћани, а чинили су полурегуларне османске јединице чија је сврха била спречавање хајдучких упада. Челу чете пандура стајао је пандур-баша.

⁴⁹ P. Butorac, *Voka Kotorska u 17. I 18. stoljeću: politički pregled*, Perast, Gospa od Škrpjela, 2000, 68.

⁵⁰ Hrabak, „Zličići“ iz Herceg-Novog“, 101-102.

⁵¹ Исто, 102-103.

⁵² Комар, *Ђирилична документа дубровачког архива*, 501 (Нови, 10. фебруар 1656).

Дубровчани су успели да добију арз о погубљењу Омер-аге, како је наведено, „sa gniegova sla dielovagnia, sulume, besakognie i haramiluke“.⁵³ За његово укањање они су херцеговачком санџак-бегу, који је боравио у Гацком, обећали 2.000 гроша за „smart takoga slocinza, kojije dotrudio svoi semgli, i sviem putnizim“.⁵⁴ Дубровчани нису жалили новац само „neka nakon toliko godina odahnu, i рочину slavnа mesta, siromasciad, Targovzi, i putnizi,“.⁵⁵ Из истог документа види се да је Омер-ага пружао подршку Алаги Шабановићу, који је у Новом поседовао кулу и имања као и у другим деловима Херцеговине.⁵⁶ Премда су османске власти биле спремне да казне Омер-агу нису могле да се с њим обрачунају на начин који би Дубровчанима највише био по вољи – да га погубе.⁵⁷ Алага се неко време крио у Гацком. Притиснут одлучним ставом власти морао је да бежи с 80 људи. На крају се затворио у своју кулу у Новом. Њему су тада притекли у помоћ други „злићи“, међу којима и Омер-ага Бегзидић.⁵⁸ Новљани су у Сарајево, фебруара 1656. послали групу сељака да се жале на нападе хајдука, за које је наведено су их Дубровчани подржавали. Заправо радило се о десетак људи из села Зубовића, за које је ускоро утврђено да су потурице. Они су се у сарајевској чаршији појавили са омчама око врата вапећи за милошћу и тражећи правду, у исто време окривљујући Дубровчане. Исти догађај послужио је да се сарајевска јавност окрене против Дубровника.⁵⁹ Тиме је и његова комуникација са Сарајевом, као центром управне области, доведена у питање.

Опскрбљени неопходним документима, добијеним од османских власти захваљујући способности да је подмите, Дубровчани су 6. маја 1656. послали свог војника Михаила Бурума Барабанта херцеговачком санџак-бегу у Гацко у пратњи још једног војника. Неколико дана касније, 13. маја, 36 товара соли послате из Дубровника, чији су транспорт обезбеђивали људи Али-паше Ченгића, заплењено је од Омера Галиотовића на Царинама. Све што је том приликом отео пребацио је у своју кулу, на поменутом положају. Овај инцидент послужио је као повод за ново писмо пуно жалби упућено санџак-бегу. У њему је Галиотовић изједначен због учињених недела с харамијом.⁶⁰ Оптужен је да није пљачкао само трговце, већ и сиромаше, при чему је свака „trechia aspra ulasi u Hasnu Slavnoga

⁵³ HAD, Acta Sanctae Mariae Maioris, XVII secolo (= у даљем тексту: Acta S mm, XVII s.), fasc. XXXIX, N° 1798/1. f° 1. (Дубровник, 11. мај 1656)

⁵⁴ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/1. f° 1.

⁵⁵ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/1. f° 1.

⁵⁶ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/1. f° 3.

⁵⁷ У документу на који се позивамо наведено је: “nerasumiemo Emar suproch Omer Aghi Beghsadichiu, er neima potrebu da drugoga suda, negho samo od essecutioni”; Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/1, f° 3 i 4.

⁵⁸ Hrabak, „Zlići“ iz Herceg-Novog“, 104.

⁵⁹ ИСН, III-1, 381. (Р. Самарџић)

⁶⁰ Реч арапског порекла која означава разбојника.

Zarstva“.⁶¹ Дубровчани су сматрали да могу ухватити Омера Галиотовића и остале зликовце,⁶² али се нису самоиницијативно смели решити на тај корак, без добијене сагласности херцеговачког санџак-бега.

Дубровачки војник Барум који је у Гацко отправљен с још једним другом, у Коритима је пресретнут и убијен, по првим вестима, од људи Алаге Шабановића. Бачен је у јаму с писмом које је са собом носио.⁶³ Ускоро се, међутим, испоставило да је Барума убио Омер-ага. Алага је под блокадом држао прилаз Дубровнику, како ниједан курир из Гацког не би могао да уђе у град. Њему се приписују речи „*da nechie dati prochi ni ptizi put ovega Grada* [Дубровника]“.⁶⁴ До тада се Бијелин До⁶⁵ издвојио као база, одакле су Алага и Омер-ага упадали на дубровачку територију.⁶⁶

Како су комуникације с Гацком овим акцијама готово прекинуте, Сенат се није могао уздати у став османских власти, нити је имао потребне информације на основу којих је могао управити будуће деловање. За то време Омер-ага је наставио да као смутна сенка и даље стоји над Дубровником. Он се почетком јуна налазио у Добром Долу, блокирајући пут према Дубровнику, тако да они нису могли послати из свог града ни поруку, нити робу. Дубровчани су настојали да и у најтежим ситуацијама извуку корист. Они су се овог пута правдали да због понашања Омер-аге и других „злића“ нису у могућности да пошаљу харач на Порту.⁶⁷ Тема на коју су османске власти биле посебно осетљиве, требала је да послужи као повод, који их је могао натерати на деловање.

Догађај који је Богумил Храбак датирао у средину јуна 1656. изазвао је прекид „злића“ са босанским беглербегом. Омер-ага Бегзидић са 40 својих и Алагиних људи зауставио је и разбио караван од 1.500 коња, који је ишао из Сарајева и Мостара за Нови. Поред трговаца у његовој пратњи било је 300 сејмена из Сарајева и Мостара, од којих су неки том приликом побијени.⁶⁸ Непосредно након тога Дубровчани су кренули у одлучну акцију на Порту, усмерену на уклањању Омер-аге и Алаге. У томе нису штедели ни новац. Наставили су да апелују на власти у Сарајеву, инсистирајући на раније донетој одлуци Порте која је давала право Дубровчанима да се обрачунају са „злићима“. Писмо од 21. јуна 1656. помиње да је последње суботе Омер-ага Бегзидић кренуо у

⁶¹ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/2, f° 1 (Дубровник, 14. мај 1656).

⁶² Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/2, f° 2.

⁶³ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/3, f° 1 (Дубровник, 20. мај 1656).

⁶⁴ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/5, f° 1 (Дубровник, 22. мај 1656).

⁶⁵ Односно Бијели До, положај изнад Стона.

⁶⁶ Hrabak, „Zlići“ iz Herceg-Novog“, 107.

⁶⁷ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/13, f° 1 (Дубровник, 11. јун 1656).

⁶⁸ Hrabak, „Zlići“ iz Herceg-Novog“, 105.

Нови, да би учинио весеље (помиње се као *pir*) својој ћерци.⁶⁹ У Бијелин Долу оставио је неколико својих људи, да спрече пролаз робе за и из Дубровника. Послао је наредбу у Мостар да се ускладиштена роба не дира док се он не врати. Такође, захтевао је да се сва у међувремену узапћена роба достави њему. Алага је 20. јуна кренуо с 30 људи у Нови. Овај пут преузео је с циљем да од ага у Новом покупи „Masare“.⁷⁰ Поред тога, планирано је да се уједини с Никшићима, Дробњацима, Бањанима „i s drughe dvaes Sciupa“, отићи „gospodinu Pasci“.⁷¹ У међувремену су у Сарајево Дубровчани послали Марина Рањину, да приволи беглербега на кажњавање „злића“.⁷²

Након пљачке великог каравана, Али-паша Ченгић прешао је у Нови да би истражио цео случај. Грађа млетачке провијенције доказује да су Новљани овог пута нудили хајдуцима сваку обуставу непријатељства. Али-паша Ченгић тражио је да се у Нови пошаље Иван Болица. На његов захтев, ванредни провидур у Котору, послао је Болицу у Нови. Током разговора Али-паша га је уверавао у своје искрено пријатељство. Њему се приписују речи: „Иако је рат између узвишене Републике и султана, гранични народ у овом заливу [Боки] може живјети у добрим односима“.⁷³ Ово је најављивало и скорију решеност Османлија да примире харамије у Новом. И јавно мњење у Сарајеву се окренуло против „злића“, тражећи „да паша уништи одметничко гњездо у Новом“.⁷⁴ Међутим, османске власти тешко су се решавале на ово, погођене другим невољама. До почетка августа 1656. никакве вести поводом тог питања нису стигле из Цариграда. Такође ни босански беглербег није се дао лако навести да предузме мере против Новљана.⁷⁵ Вест да је Мусли-паша, дотадашњи санџак-бег Херцеговине, требало да буде разрешен, а на његово место изабран Али-паша Ченгић, оставила је забринуте Дубровчане.⁷⁶ Доказани пријатељ Венеције, у време када су хајдуци организовани као њене полурегуларне јединице, могао је да делује једино на штету њихове Републике. Али-паша Ченгић донео је неодложну одлуку да се Дубровчанима и сарајевским трговцима надокнади штета коју су им учинили „злићи“. Дубровчани несигурни у његово држање стално су га наговарали да казни Новљане и натера их да плате штету. Новљани су се са своје стране обратили Али-паши наводећи да нису у стању да исплате предвиђену суму. Док се

⁶⁹ Храбак помиње да је око 10. јула требао бити у Новом на свадби своје ћерке; Исто, 105.

⁷⁰ Намет односно порез, који се и у другим документима из дубровачког архива помиње, али са недовољно разјашњеном наменом.

⁷¹ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/15, f° 1 (Дубровник, 21. јун 1656).

⁷² Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/15, f° 1 и 2.

⁷³ Цитат преузет из: Станојевић, *Југословенске земље*, 277.

⁷⁴ ИСН, III-1, 381. (Р. Самарџић)

⁷⁵ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/20, f° 1 (Дубровник, 4. август 1656).

⁷⁶ Acta S mm, XVII s., fasc. XXXIX, N° 1798/21, f° 1 (Дубровник, 13. август 1656).

одвијала преписка на овој релацији Алага Шабановић се припремао да са својим следбеницима изврши нови напад на Виталину.⁷⁷ Заједно са њим и Омер-ага Бегзадић запао је у немилост. Он се настојао искупити пред Али-пашом, а све у страху да на њега не крене сам босански беглербег.⁷⁸

Сведок прилика које су владале серхадом тих година, католички мисионар Донат Јелић разоткрива односе између хајдука укључених у систем „уређене хајдучије“ и власти у Новом, од чијих се припадника издвојила група „злића“. По Јелићу хајдуци су робили хришћане и потом продавали Турцима у Новом. Жртва њихових акција постали су и неки чланови његове породице. Он наводи да су у једном њиховом упаду заробљене три његове нећаке и потом одведене у Нови. За њихов откуп од Јелића је тражено 300 шкуди.⁷⁹ Две нећаке продате су новском аги Мустафи Хасановићу, који је од Конгрегације за пропаганду вере у Ватикану⁸⁰ тражио да му пошаље 200 шкуди, како би их могао откупити.⁸¹ Трговина робљем била је примамљива Алаги Шабановићу и осталим „злићима“. Због тога су им од значаја били људи, које су хватали и на дубровачкој територији. Обично је у таквим случајевима, од појединаца које није имао ко да откупи, регрутовано робље, је потом продавано у некој од италијанских лука, где још увек постојала потреба за кућном послугом.⁸²

Током 1657. односи у овој области закомпликовани су када су Османлије одлучиле да изврше напад на Котор. На ово је утицао и однос млетачке власти, која је из свог најзначајнијег упоришта на овом делу јадранске обале, Котора, слала мисије с циљем да придобије црногорска и брдска племена.⁸³ Изгледа да су под утицајем предузетих припрема „злићи“ променили држање према Дубровнику. Почетком те године Омер-ага Бегзадић и Алага Шабановић покушали су да ступе у контакт с његовим властима. Омер-ага је намеравао да сиђе у Плоче, где је боравио емин задужен за убирање дубровачког ђумрука (царине на робу).⁸⁴ Сенат

⁷⁷ Комар, *Тиринична документа дубровачког архива*, 504 (Нови, 28. јул 1656).

⁷⁸ Исто, doc. n° 528, 506 (Нови, 7. август 1656).

⁷⁹ М. Јаџов, *Le Missioni Cattoliche nel Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, т. I-II, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992, I, 589 (Дубровник, 22. јун 1657).

⁸⁰ *Congregatio dei Propaganda Fide* основана је 1622. у Ватикану са циљем да пропагира врлине католичке вере. Циљ ове црквене организације која је манифестовала свој рад преко мисионара представљало је ширење католичке вере на Балкану и Леванту, односно Османском царству, али су мисонари слати и у друге делове света.

⁸¹ Јаџов, *Le Missioni Cattoliche nel Balcani*, I, 603 (?), 15. јануар 1658).

⁸² О трговини робљем у овом раздобљу видети: Г. Станојевић, „Трговина робљем у доба Кандијског рата (1645-1669)“, *Историјски гласник* 3-4 (1958).

⁸³ О томе видети: Г. Станојевић, „Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657 године до почетка Морејског рата“, *Историјски гласник* 1-2 (1959) 205-238.

⁸⁴ V. Miović-Perić, „Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike“, *Anali Historijskog instituta HAZU u Dubroviku* 37 (1999).

му је, међутим, послао поруку да то не чини. Веће Умољених 24. јануара издало је забрану извоза робе у правцу Истока, што је представљало најефикасније средство у борби против „злића“. У Дубровник је 19. августа стигла вест да босански санџак-бег са 10.000 војника планира да из Мостара пређе у Нови. Од њега је очекивао пристанак да османска војска прође кроз дубровачку територију на путу према Котору.⁸⁵ Притиснути присуством војске, у њиховој непосредној близини „злићи“ су се те године примирили. Међутим, када се војска повукла, након неуспешне опсаде Котора, Новљани су поново били препуштени себи. Док су операције око Котора биле у току 24. августа босански беглербег са 6.000 војника настојао је да пређе у Нови, док се у то време „њихов капетан Алага“ са 500 следбеника повукао у херцеговачке планине.⁸⁶

Ситуација се након напада на Котор изменила јер је чињеница да је град успео да одоли нападу велике војске уверила поједина херцеговачка племена у корисност савеза са Венецијом. Никшићи су наредне 1658. понудили своју помоћ Венецији у замену за освајање Новог.⁸⁷ Град је овом племену пружао једини излаз из заосталости и везу са светом. Овде се јавља аналогна ситуација с приликама на почетку Морејског рата (1684-1699) када Никшићи с истим планом наступају пред Венецију. Они су том приликом тражили куће за своје прваке и оне који би се приклонили млетачкој војсци.⁸⁸ Нема сумње да је током Кандијског рата, по први пут дошло до иступања никшићких првака с оваквим захтевима. Међутим, млетачка војна команда овог пута могла им је дати само уверавања да ће, уколико стварно освоји Нови, њима бити дозвољено да се населе у овом граду. Даљи развој ситуације и лењост, или пре заосталост, млетачке војске и непостојање иницијативе утицали су да се Никшићи разочарају у Венецију. Међутим, постојање оваквих планова угрожавало је и даље Нови.

Мудар, како га извори приказују, Алага Шабановић придружио се војсци Али-паше Ченгића, иако је босански беглербег Сејди Ахмед-паша претходно уценио његову главу на 500 дуката. Док је Сејди Ахмед-паша боравио у Билећи, Дубровчани су му послали поклисара с понудом 2.000 талира за главу Омер-аге и Алаге. На ово су се решили из уверења да ће успети да скрше најупорније „злиће“ и заведу ред у провинцији. Изгледа да се у томе бар извесно време нису преварили. Сејди Ахмед-паша наредио је да се поруше куле харамија по јужној Херцеговини, које су том приликом темељно биле опљачкане. Најгоре је, међутим, прошао Бегзадић коме је одузет положај заповедника новских азапа и додељен

⁸⁵ G. Brusoni, *Historia dell' Ultima Guerra trà Veneziani, e Turchi, Nella quale si contengono i successi delle passate Guerre nei Regni di CANDIA, e DALMAZIA, Dall' Anno 1644 fino al 1671*, т. I-II, Venezia, Presso Stefano Curti, 1673, II, 39.

⁸⁶ Исто, 43.

⁸⁷ F. Difić, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, Književni krug, 1986, 253-254.

⁸⁸ О томе видти: Коцић, *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, 101-102.

његовом синовцу, за кога су Дубровчани тврдили да је био већи зликовац од свог претходника. Кула Алаге Шабановића, која се налазила између Новог и Бијелин Дола није међутим претрпела никакву штету. Да би се учврстио на новом положају и умирио неповерљиве Дубровчане, Алија Бегзацић нови новски капетан, послао је у Дубровник поклоне и нешто новца на дар.⁸⁹

Ни снага појединих „злића“ није била скршена. Омер-аги Бегзацићу успело је да се учврсти захваљујући бујурулдији⁹⁰ босанског беглербега са својим људима у Бијелин Долу. Дубровчани су израчунали да је до тада (април 1658) са својом дружином отео трговцима различитих нација 60.000 дуката.⁹¹ Херцеговачки санџак-бег цело лето је провео у Ливну. Једину повољну последицу коју је произвела његова инертност према Фрањи Дифнику била је та да је његово присуство у тим крајевима наводило Млечане на опрез, због чега су оклевали са предузимањем напада на Нови.⁹² Међутим, ускро је наступио његов крај. Он је у Требињу убио свог синовца под изговором да му је преотео службу. На ово је Сејди Ахмед-паша одговорио пославши људе да га ухапсе. Убрзо затим наредио је и његово погубљење. Ову услугу од Дубровника је наплатио с 2.000 талира.⁹³

Алага Шабановић навукао је презир не само Дубровчана, већ и становника Новог и његове околине када се 1658. дрзнуо да пљачка Жупу дубровачку. Према интерпретацији Горана Комара „читав народ Новог се оградио и осудио ова недела“.⁹⁴ До напада је дошло 28. октобра 1658. „Злићи“ су ухватили и гласника кога су Дубровчани послали на Порту да пренесе вести о том догађају.⁹⁵ У нападу је узео учешће је и Омер Галиотовић.⁹⁶ Положај Новог постао је опасан из разлога, јер су поједина племена, пре свега Никшићи, подстицали Млечане да предузму напад на град. Идеја о његовом присвајању тада је добила коначну форму, којом су херцеговачка племена манипулисала у жељи да се као фактор наметну Венецији. Током 1659. поново се приступило њеној реализацији. На ово их је подстакло уверење да су Османлије у тим крајевима слабе. Никшићи су били спремни да млетачкој војсци притекну у помоћ тако што ће спречити долазак појачања у Нови.⁹⁷

⁸⁹ Hrabak, „„Zličići” iz Herceg-Novog“, 108-109.

⁹⁰ Бујурулдија (*bujuruldu*) представка провинцијских власти Цариграду, односно Порту или султану.

⁹¹ Hrabak, „„Zličići” iz Herceg-Novog“, 109.

⁹² Difnik, *Povijest Kandijaskog rata u Dalmaciji*, 255.

⁹³ Hrabak, „„Zličići” iz Herceg-Novog“, 110.

⁹⁴ Komar, *Planinska sela Dračevice pod vlašću Venecije* (интернет издање).

⁹⁵ Комар, *Тирпилична документа дубровачког архива*, doc. n° 530, 509-510 (Нови, 29. октобар 1658).

⁹⁶ Hrabak, „„Zličići” iz Herceg-Novog“, 110.

⁹⁷ Difnik, *Povijest Kandijaskog rata u Dalmaciji*, 257.

Крај Алаге наступио је крајем 1659, када је по наређењу власти задављен.⁹⁸ Почетком јесени 1659. он се налазио у ордији босанског беглербега Мелећ Ахмед-паше у Бањалуци или Градишки. Дубровчани су раније у Сарајево послали свог драгомана (тумача) да тражи његово хапшење. Иако је он том приликом изнео низ оптужби против Алаге, босански валија није се одмах одлучио да га уклони. На ово се могао решити тек пошто сведоци буду потврдили дубровачке оптужбе. Међутим, нико од локалних муслимана није се смео усудити на тај корак. Премда је поседовао султанову одлуку о његовом уклањању, Сејди Ахмед-паша дозволио је Алаги да дође у Сарајево и уз његове скуте пије вино. У међувремену је дошло до нове смене у којој је Сејди Ахмед-паша био замењен Мелек Ахмед-пашом.

Са прикупљањем сведока није ишло лако. Сведочење на Дивану у Сарајеву извршено је у новембру.⁹⁹ Месец дана потом паша је издао наредбу да се Алага погуби. Како је Радован Самарџић приметио „Дубровчани су овим гестом одједном постали одвратни и љигави свима“.¹⁰⁰ Вест о његовој смрти проширила се почетком 1660. Боком Которском. Након Алагине смрти Новљани се нису устезали да ударе и на представнике централних власти.¹⁰¹ Њихов накупљени бес једино је могао смирити присуство велике војске у непосредној близини Новог. Како су наредних година велике акције против млетачке војске изостале ратовање се претворило у обрачун завађених клика, у који су се умешали раније дефинисани клановски односи. Таква клима највише је одговарала новским „злићима“ у недељима, најавивши другу генерацију чији су најсрчанији експоненти били Омер Галиотовић и Омер Кочић.

⁹⁸ S. Nazečić, *Iz naše narodne epike*, књ. I, *Најдучке борбе око Дубровника и наша народна pjesma*, Сарајево, Svjetlost, 1959, 70 (Дубровник, 28. јануар 1660).

⁹⁹ Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog“, 111.

¹⁰⁰ Самарџић, *Велики век Дубровника*, 197.

¹⁰¹ Hrabak, „Zlići” iz Herceg-Novog“, 113.

Marija Kocić

**ALAGA ŠABANOVIĆ
AND OMER-AGA BEGZADIĆ
AS REPRESENTATIVES OF THE FIRST GENERATION OF
HERCEG NOVI “ZLIĆI” /Evildoers/**

SUMMARY

The War of Candia intensified animosity between people from Herceg Novi, who applied the policy suited to their local interests, and Dubrovnik. Although some researchers established that their relations were shattered as early as in the period of 1590-1591, these border incidents would be very soon overcome and the people on the both sides return to peaceful life. However, during the first half of the 17th century the Berber pirates increasingly began to use certain places on the Adriatic as their base, which once more endangered the relations with Dubrovnik. Before the outbreak of the War of Candia certain families whose power was based on their employment in the state services got stronger. From this milieu rose Omer-Aga Begzadić and Alaga Šabanović. Getting integrated into the administrative institutions they started imposing their own (defined as also local) interests at the expense of the central authority.

The crucial moment was their engagement in the banditry, which flourished in the time of war. It is proved by the documents from the Historical Archives of Dubrovnik. In this paper we attempt to define the category “Zlići”, as experienced by Dubrovnik, but presented in a more realistic light. Although the preserved data give evidence that they were the product of the epoch, in which robberies were getting more fierce on both sides of the Ottoman-Venetian border-line, they did not spare Dubrovnik either. Though both of them were removed due to the efforts of the central authority, the phenomenon of Alaga Šabanović and Omer-Aga Begzadić shows the local interests of the Muslim society in the area bordering Venice at time when both countries were reaching the state of disintegration.

Boris ILIJANIĆ

GRADSKA KAFANA U HERCEG NOVOM GENEZA I ARHITEKTURA

Ključne riječi: Herceg Novi, Gradska kafana, Hotel Jadran Herceg Novi, Urbani razvoj Herceg Novog

Zgrada Gradske kafane sa manjom zapadnom i većom istočnom terasom, nalazi se u centru Herceg Novog u području Kulturno istorijske cjeline, “Zapadno podgrađe Starog grada-Herceg Novi”, podliježe tretmanu Zakona o zaštiti kulturnih dobara¹ kao Kulturno istorijski objekat - “Arhitektonsko djelo”.

Nalazi se u danas aktuelnom Austrougarskom katastru iz 1910. god., na kat. parc.broj 107/1,107/4, 107/5, 107/6 107/8 K.O. Herceg Novi sačinjava kompleks od tri građevine. Zapadni dio, spratnosti St+mezanin, nad kojim je manja zapadna terasa, srednji dio – glavni objekat spratnosti St+mezanin+P+Pk i istočni dio St, dvoetažne visine, nad kojim je velika terasa.

HRONOLOGIJA I STILSKO ARHITEKTONSKE KARAKTERISTIKE

Proučavanjem arhivske građe koja određuje prostorni razvoj danas zaštićenog područja “Kulturno istorijska cjelinu”, “Zapadno podgrađe Starog grada-Herceg Novi, pogotovo zonu u kojoj se nalazi gradska kafana, utvrđen je niz novih činjenica postanka kompleksa objekta. Sama prostorna zona je određena nizom kulturno istorijskih dobara, graditeljskog nasljeđa, dakle zakonom zaštićenih “Arhitektonskih djela, gdje se u punom prostornom razvoju od zapada ka istoku, prezentovao

---

¹ Zakon o zaštiti kulturnih dobara Crne Gore, Sl.CG 49/10, od 27.07.2010.god. Skupština Crne Gore, Podgorica

gradski niz. To je urbanistička cjelina dijela grada koju čine, samostan Sv. Anton, palata Burović, srpski dom /depadans hotela “Boka”/, hotel “Boka”, sokolski dom, hotel “Jadran” i hotel “Rudnik”.

Nažalost, nizom okolnosti i istorijskih uslovljenosti, danas je ta urbanistička cjelina, bez pojedinih izvornih objekata i nju čine, samostan Sv. Anton, dio palate Burović/hercegnovsko pozorište/, temelji depadansa hotela “Boka”, temelji hotela “Boka”, Gradska kafana, istočna terasa Gradske kafane i suterenski dio “Teutina špilja” /dio hotela “Jadran” u zapadnom dijelu približno polovina površine aktuelne terase/ i ruševina hotela “Rudnik”

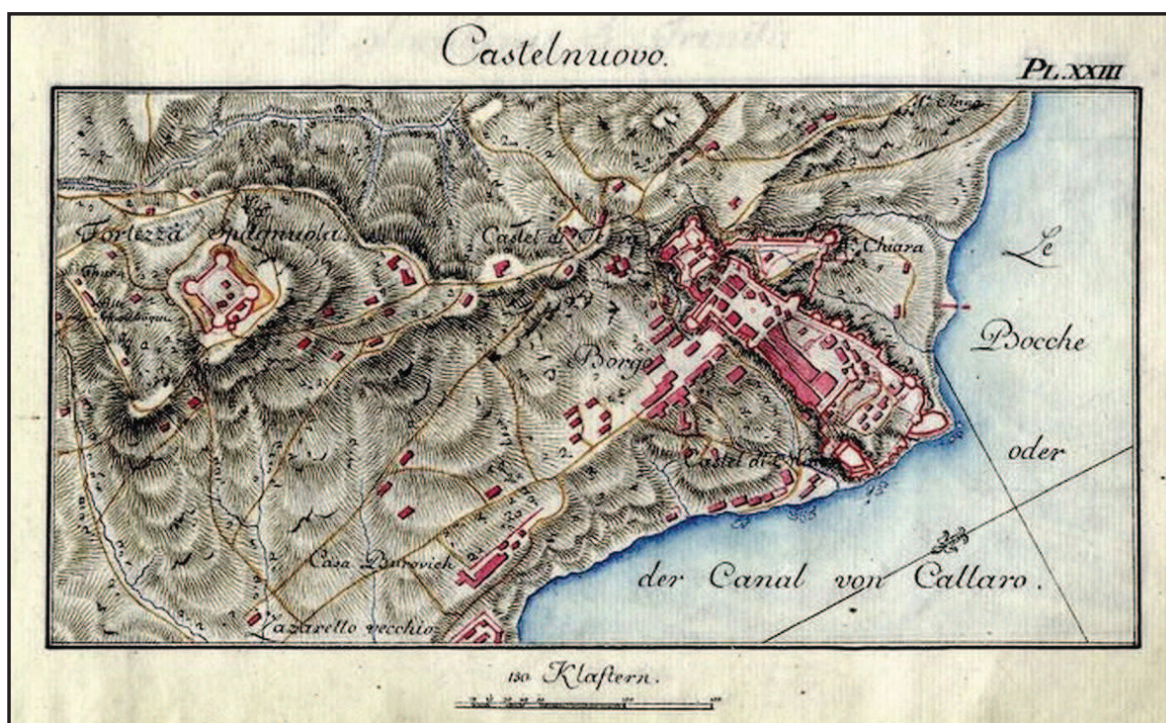
Kao metoda proučavanja hronologije gradnje predmetnog kompleksa objekata Gradske kafane, korištena je metoda prostorne analize, starih karata, dokumenata i fotografija starih majstora Franca i Feliksa Laforesta, vjerovatno Josipa Jelaksa, koji su djelovali u to vrijeme. Isto tako i uporedne analize hronologije gradnje pomenutih objekata, kao i infrastrukturnih objekata. Kod radova infrastrukturnih objekata rađene su uporedne analize vremena gradnje putnih saobraćajnica, “Carski put” oko 1890.god., željezničke tarase 1901.god. i rekonstrukcije luke Herceg Novi oko 1890. Na osnovu svega ovoga došlo se do približne hronologije gradnje predmetnog kompleksa objekata koji danas pripadaju Gradskoj kafani u Herceg Novom.

Analizom karte (Sl.1), datiranom oko 1805 i karte (Sl.2) prije 1856. god., prva iz austrijske, a druga iz austrougarske uprave gradom, odnosno i uporednom analizom predstava Herceg Novog akvarelima Fedora Karačaja², koji su nastali 1837,³ može se konstatovati da na lokaciji današnjeg kompleksa gradske kafane u tom periodu nije bilo objekata. Taj prostor je bio katastarski podijeljen u nekoliko katastarskih parcela, što ukazuje na postojanje vlasništva nad tom lokacijom, vjerovatno privatnih lica. Parcele su bile u funkciji kultivisanih vrtova i voćnjaka. Od objekata u ovom urbanističkom miljeu, naznačen je na ovoj karti, obližnji manastir Sv. Antona i do njega sa istočne strane objekat-relikt, palata “Konte Burović”. (Casa Burovich).

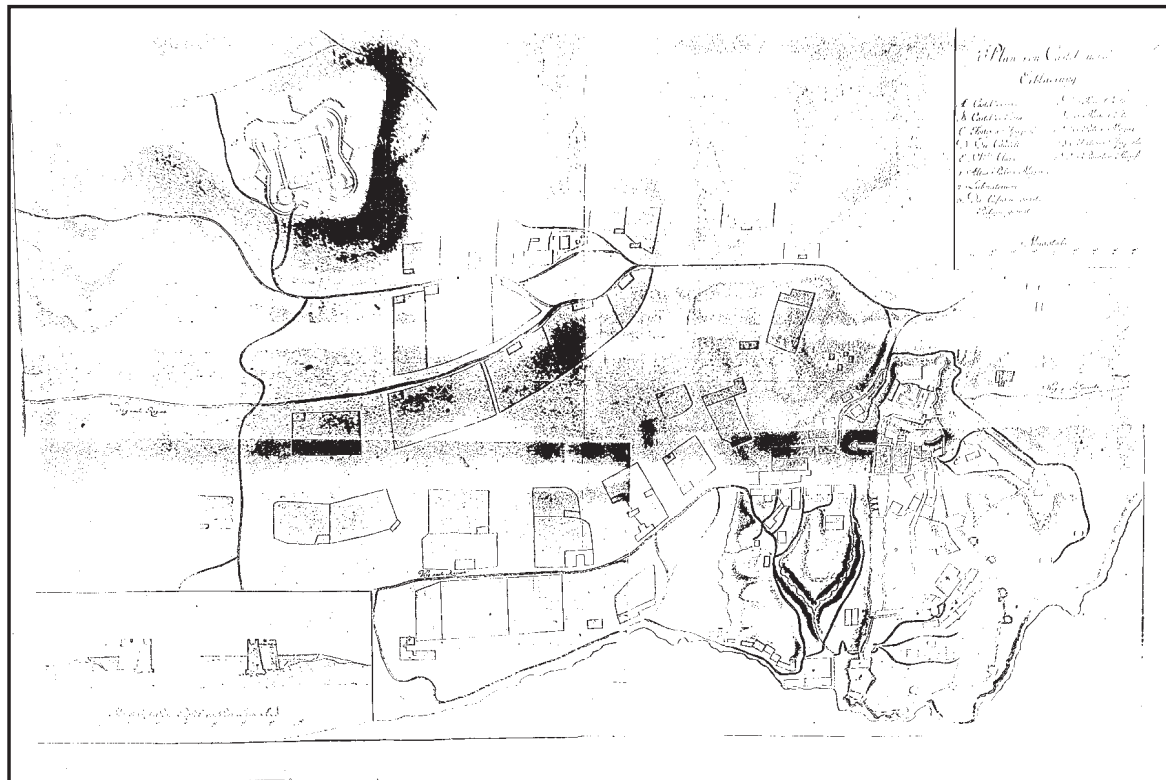
---

² Cvito Fisković „Boka kotorska u akvarelima F.Karascay-a iz prve polovce 19. stoljeća“ SPOMENIK CXXVII, Beograd, 1986.god., str.203-241

³ Ilijanić, Boris - “Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora”, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god

Sl. 01, karta Castelnuovo oko 1805, kriegsarchiv Wien, iz privatne zbirke

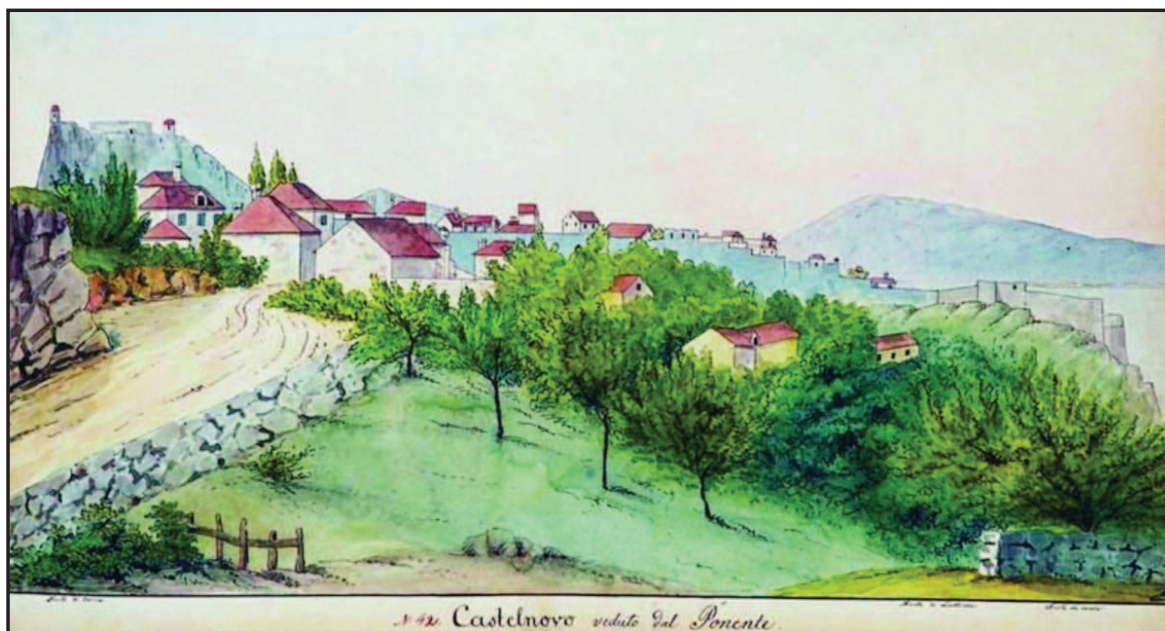
Sl. 02, Plan di Castelnuovo, prije 1856, arhiv Herceg Novi⁴

⁴ ibidem

U genezi prostora koji danas pokriva kompleks objekata Gradske kafane u Herceg Novom, može se utvrditi da je on u period prije 1890. god. bio neizgrađen (Sl.2 i Sl.3), te da nije postojao ni reliktni nekog ranijeg objekta. Na prikazima (Sl.4 i Sl.5) prisutan je tek izgrađen "Carski put" (Sl.2a), odnosno današnja glavna saobraćajnica kroz centar Herceg Novog. Na tim prikazima predmetna lokacija kompleksa današnje Gradske kafane je i dalje neizgrađena površina u funkciji vrtova. Prikazana je ranija komunikacija, makadamski put koji je vodio ka glavnom gradskom trgu, današnjem trgu ispod gradskog sata. Regulacija i način pružanja saobraćajnice je zadržan i do danas. Van zidina Starog grada, prisutan je začetak urbanizacije prostora u zoni podgrađa. („Borgo“). Karakterističan je prikaz kamenih suvomeđa i podzida što karakteriše konfiguraciju terena, koji je veoma strm, u nagibu prema moru.

„Mnoge kuće u varoši imaju svoje vrtove (14ha), a prema Toploj ima nešto i oranice (2,34), vinograda (3,14) i pašnjaka (2,88). Svega je zemlje podvrgnute porezu 22 hektara a u površini ima 31. Ove zemlje nemaju imena. Varoš je na hrpe prosuta sa množinom lijepih kuća, a dijeli se na samu varoš, grad, citadelu i na more.“⁶ „Varoš i nove hercegnovske kuće prema Toploj, počinju od općinskog tornja,(tore), gdje, gdje hrpom, a gdje gdje osamljene, posred perivoja, a s jedne i druge strane državnoga kolnog puta, protezu se sve do Sv.Antuna, gdje počinje granica sela Tople. U hrpi su ispod tornja, a pored njih je trg, gdje se vrši svakovrsna prodaja.“⁷

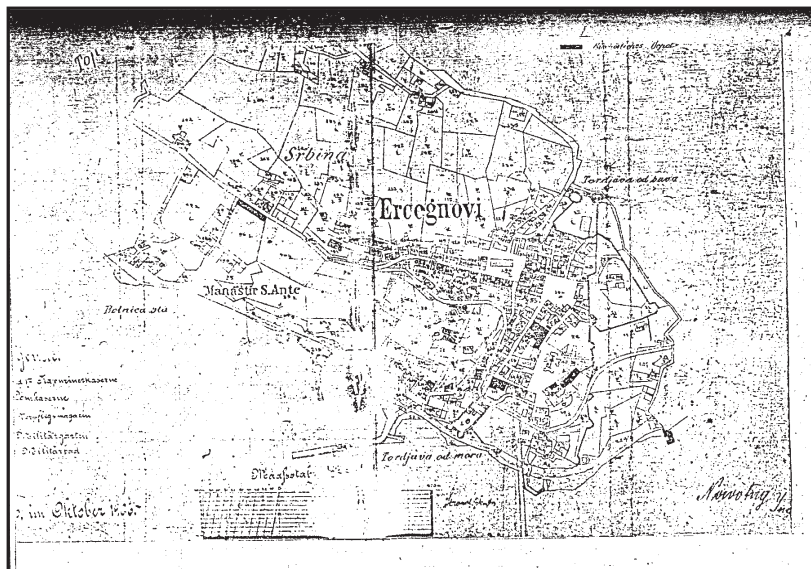
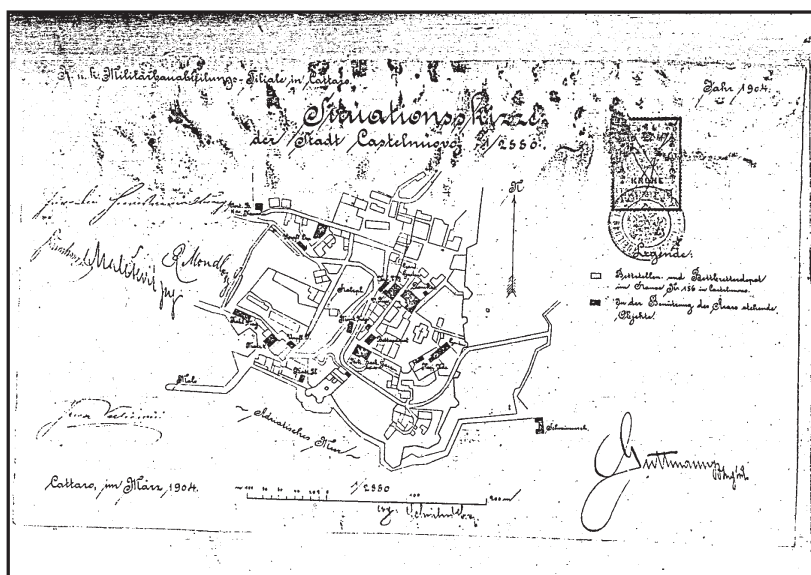

Sl. 03, Akvarel sa lokacijom kompleksa objekata Gradska kafana, Fedor Karascay, 1837.god.⁸

⁶ Pop Savo Nakićenović, „Boka (Antropogeografska studija)“, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zborik, knjiga XX, Beograd 1913

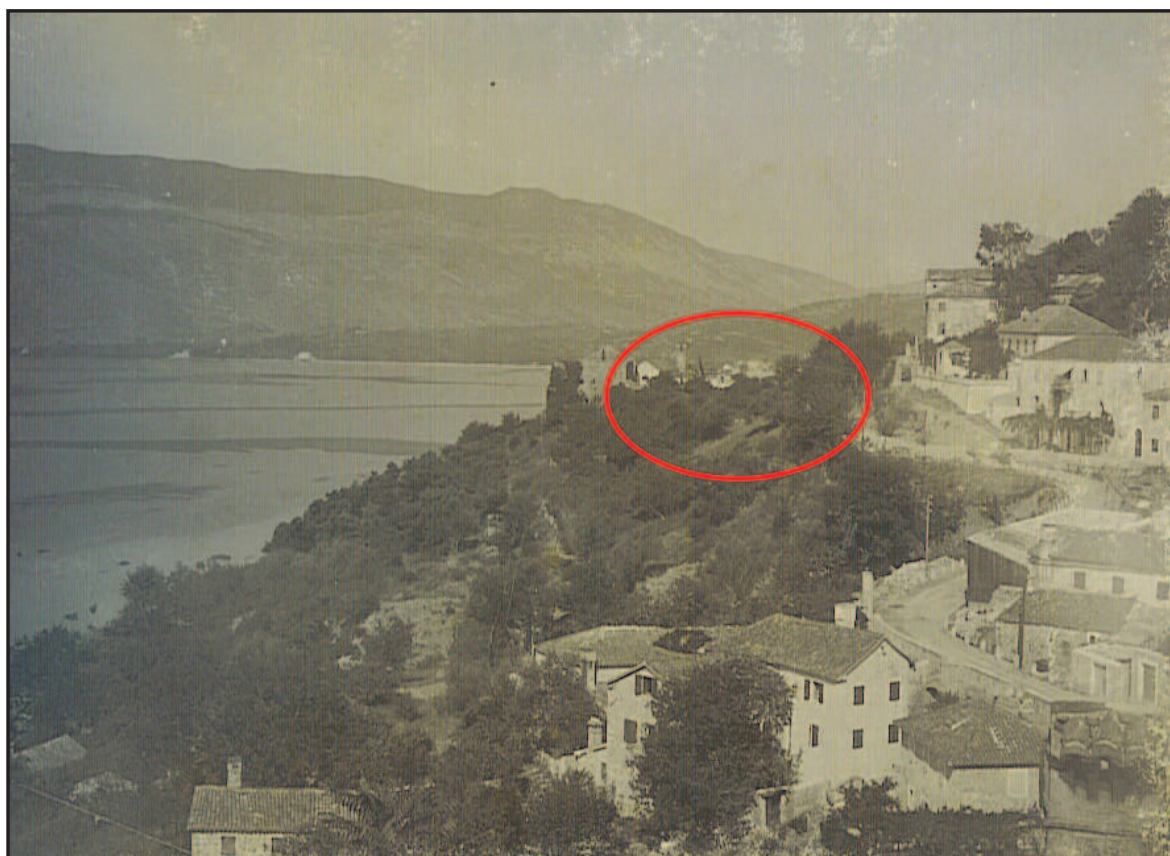
⁷ ibidem

⁸ Cvito Fisković „Boka kotorska u akvarelima F.Karascay-a iz prve polovce 19. stoljeća“ SPO-MENIK CXXVII, Beograd, 1986.god., str.203-241

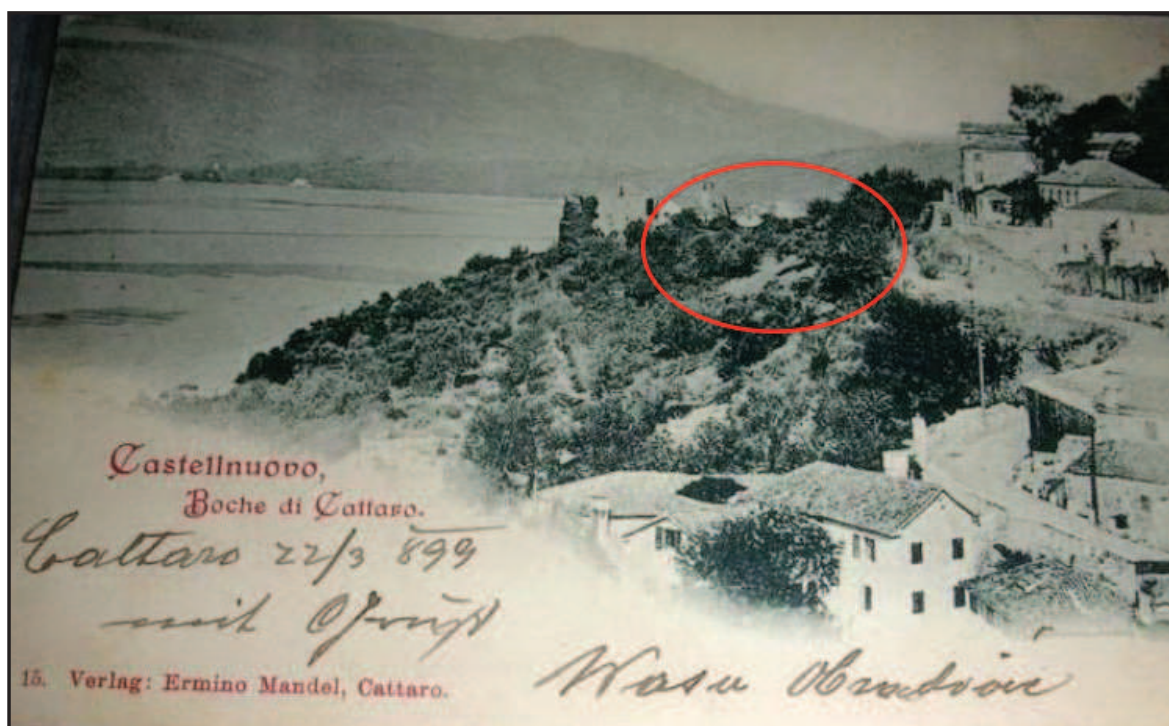

Sl. 04, katastarske karte oko 1900, sa aplikacijom podataka unesenim 1904.god. i oktobra 1906.god. arhiv Herceg Novi⁹

⁹ Ilijanić, Boris - "Urbana geneza-rectifikacija starih planova-Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora", Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god

Sl. 05 Lokacija Gradska kafana, oko 1890.god.¹⁰,

Sl. 06 Lokacija prije 1890.god., na poštanskoj razglednici napisanoj 22.03.1899.god. u Kotoru,¹¹

¹⁰ zbirka fotografa S.Lepetića

¹¹ ibidem

Na poštanskim razglednicama (Sl.6, Sl.7 i Sl.7a) i priloženom fotosu (Sl.8) predmetna lokacija kompleksa današnje Gradske kafane je i dalje neizgrađena površina u funkciji vrtova. Od objekata u ovom kompleksu ističe se ruševina palate Burović¹², (okolno crkveno zemljište, kao i današnji park hotela „Boka“, - „Burovinu“-po konte Ivanu Buroviću, je biskup Učelini poklonio gradu za gradnju hotela oko 1910.god.), kao i niz objekata uz današnju Njegoševu ulicu, istočno počevši od objekta današnjeg „Sava osiguranja“ pa prema glavnom gradskom trgu.

Sl. 07 Oko 1901.god., na poštanskoj razglednici napisanoj 4.12.1903.god.iz Meljina¹³

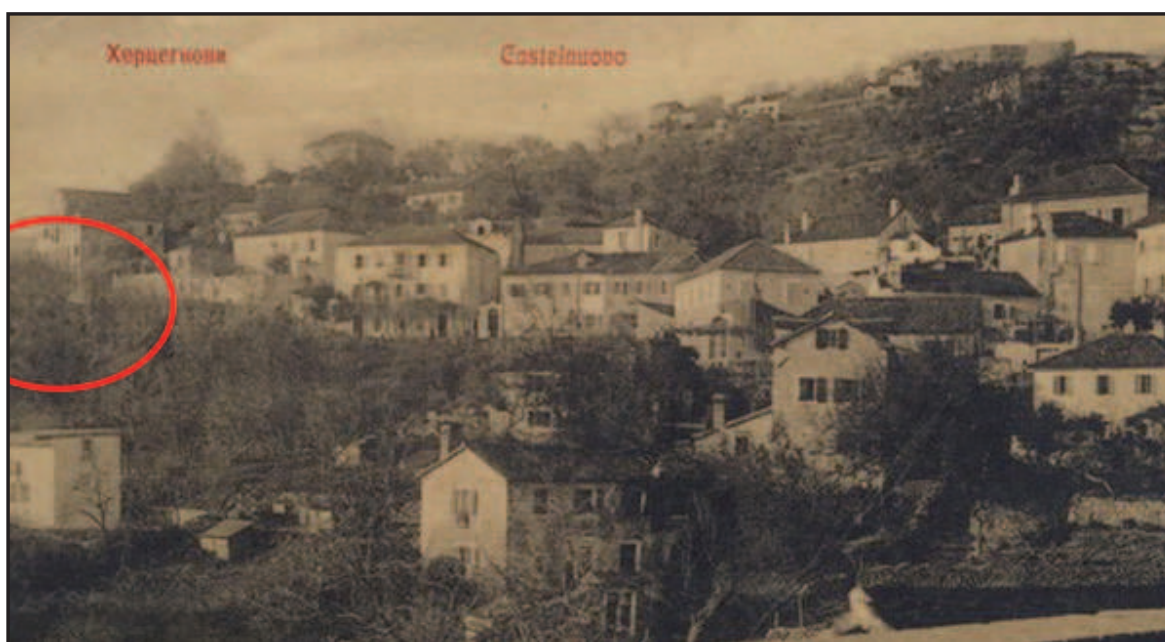

Sl. 07a, Lokacija Gradska kafana, oko 1901.god., na poštanskoj razglednici¹⁴

¹² Nakićenović Jovan, - "Privatna osnovna škola(1903-1941) i privatna ženska građanska škola(1921-1941) pri zavodu Sv.Križa u Herceg Novom", „BOKA“, 13-14, 1982, YU ISSN 0350-7769, STR.282.

¹³ zbirka fotografa S.Lepetića

¹⁴ ibidem

Sl. 08, "Herceg Novi-Castelnuovo", poštanska razglednica oko 1903.god.¹⁵

Sl. 09, "Castelnuovo nelle Bocche di Cattaro", lokacija Gradska kafana gledano sa istoka, poštanska razglednica oko 1904.god.¹⁶

¹⁵ iz private zbirke

¹⁶ zbirka fotografa S.Lepetića

Sl. 10, "Herceg Novi-Castelnuovo", lokacija Gradska kafana gledano sa istoka, poštanska razglednica oko 1905.god.¹⁷

Na poštanskoj razglednici (Sl.9) predmetna lokacija kompleksa današnje Gradske kafane, gledana sa istočne strane, a snimljeno sa platoa oficirskog K.u.k. parka sa zapadnog bedema Starog grada, je i dalje neizgrađena površina u funkciji vrtova. Tek na priloženom fotosu (Sl.10), snimljenom oko 1905. godine na predmetnoj lokaciji se primjećuje prisutan dvoetažni objekat sa četvorovodnim krovom, sa po dva prozora po etaži na istočnoj fasadi. U pozadini istog, prema zapadu, se nazire tok gradnje objekta, Narodnog doma (Srpski dom)¹⁸, koji je podignut ranije od objekta „Hotel Boka“. Prisutna je i ističe se ruševina palate Burović, kao i niz objekata uz današnju Njegoševu ulicu, pružajući se ka istoku počevši od lokacije pa prema glavnom gradskom trgu „kod sata“, sve gledano sa istoka. Dakle, oko 1905. god. u hronologiji i genezi objekta današnje Gradske kafane, prisutan je spratni objekat (A), koji se naslanja na saobraćajnicu „Carski put“ i to sa njene južne strane.

¹⁷ zbirka fotografija S.Lepetića

¹⁸ Crnić-Pejović Marija, "Herceg Novi poslije prvog svjetskog rata po zapisima Toma K.Popovića", BOKA 15-16, 1984, YUISSN 0350-7769

Sl. 11, Lokacija Gradska kafana, gledano sa juga, poštanska razglednica oko 1911.god.¹⁹

Kako to predstavlja poštanska razglednica (Sl.11, Sl.12 i Sl.13) oko 1911.god. pomenuti objekat(A), ima jednostavnu arhitekturu, sa četiri manja jednaka prozora, bez balkona sa južne strane. Uočljiva je velika visina plafona prve etaže, gdje se vjerovatno radi o savladavanju nivoa od poda prizemlja do poda sprata prema postojećoj niveleti novog puta. Lijevo se vidi Narodni (Srpski dom)²⁰ i Hotel Boka²¹. “Akcionarsko društvo za građevine i sobračaj Hereg Novi“, osnovano 1905 ili 1906. god. traži od opštine Herceg Novi dozvolu za gradnju na osnovu projekta arhitekta A. Molidba, koji je projekat poklonio u znak sjećanja na svog strica ljekara, koji je službovao u Herceg Novom. Navodno se taj originalni projekat zagubio, te se gradi hotel Boka po projektu arhitekta Momčila Tapavice od 1906-1913.god. „sa 43 sobe i centralnim ogrevom i vrućom kupelji.“, gdje se odvijaju završni radovi (prisutnost skela i radovi na podzidama okolnog terena).

¹⁹ zbirka fotografija S.Lepetića

²⁰ *Objekat, Narodni (Srpski dom) je u funkciji od 1910.god., ubrzo postaje učiteljska škola da bi oko 1925.god. funkcionalno kao depadans, dodat hotelu “Boka”, pp autor*

²¹ *Crnić-Pejović Marija, “Turizam u hercegnovskoj opštini od početka XX vijeka do II Svjetskog rata”, Naučni simpozij, Zbornik radova, “Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX do polovine XX vijeka“, Cetinje 1996.god.*

Sl. 12, Poštanska razglednica oko 1911.god.²²

Sl. 13, Poštanska razglednica oko 1911.god.²³

²² *ibidem*

²³ *zbirka fotografa S.Lepetića*

Sl. 14, „Poštanska razglednica oko 1912.god.”²⁴

Sl. 15, Lokacija gledano sa istoka, poštanska razglednica, oko 1912.god.²⁵

²⁴ *ibidem*

²⁵ *zbirka fotografa S.Lepetića*

Sl. 16, Lokacija gledano sa juga, poštanska razglednica, oko 1912.god.²⁶

Poštanske razglednice (Sl.14, Sl.15 i Sl.16), odražavaju stanje lokacije oko 1911.god. odnosno 1912. god. sa istočne i južne strane. Ranije navedeni objekat (A) je i dalje prisutan u svojoj identičnoj arhitekturi i permanentno je prisutna velika visina prve etaže. Sa njegove istočne strane je uočljiva velika deponija građevinskog materijala, za gradnju nekog obližnjeg objekta. Za objekat hotela „Boka“, može se reći da je u velikoj mjeri građevinski završen, uključujući i uređenje terena oko njega. Na objektu palate Burovića uočljivi su završeni radovi na adaptaciji i postavljanju novog krova. Prisutan je Narodni(Srpski dom), kao izvorni objekat. Na prikazu (Sl.17), iz 1912. god. vidi se hotel „Jadran“ i to u fazi gradnje prve dvije etaže, kao i „potrošena“ pomenuta deponija građevinskog materijala, najvjerojatnije opeka. Može se konstatovati da je upravo taj materijal upotrebljen za gradnju hotela „Jadran“ oko 1913.god.

²⁶ *ibidem*

Sl. 17, Lokacija Gradska kafana, gledano sa juga, oko 1912.god.²⁷

Analizirajući podatke sa fotografije (Sl.18), oko 1916. god. sigurno možemo konstatovati da se na predmetnoj lokaciji, gradi dvoetažni objekat od opeke. Po privremeno zatvorenim prozorima i neobrađenoj fasadi, može se pretpostaviti da fotografija odražava zaustavljene radove. Prva etaža ima veću visinu od normalne, što ukazuje na savlađivanje postojeće nivelete puta, što je već ranije zapaženo kod zapadnog objekta (A). Poređenja radi dvije etaže objekta (A) i onoga koji se upravo gradi su visine gotovo kao četiri etaže hotela „Jadran“. Dakle, strehe susjednih objekata su približno iste visine. Novi objekat (aktuelna Gradska kafana) se gradi između zapadnog izvornog objekta (A) i istočnog hotela „Jadran“. Zahtjev za izdavanje građevinske dozvole za novi objekat, Narodni dom (aktuelna Gradska kafana), podniet je austrougarskim vlastima 1914. god., dok je zahtjev za tehnički prijem predmetnog objekta podnesen tek 1924. god. Dakle, gradnja objekta Narodnog doma, odnosno današnje Gradske kafane je kasnila zbog ratnih prilika i intezivirana je 1918/19. god. da bi objekat bio završen do 1924. god.²⁸

²⁷ iz private zbirke

²⁸ Opštinski djelovodnik br. 3162/24 od 31.10.1924.god., „Zahtjev za tehnički prijem novoizgrađenog objekta...“, arhiv, Herceg Novi

Sl. 18, Lokacija sa juga, oko 1916.god.²⁹

Objekat koji se gradi na južnoj fasadi svake etaže ima pet velikih otvora (prozori i vrata), koji su neuobičajnih dimenzija za stambene objekte. To nam ukazuje da se gradi objekat važnog javnog sadržaja. Već na prikazu (Sl.19) iz oko 1920. god. gdje je zelenilo parka (naročito palme vrste Vašingtonija), oko hotela Boka još malog rasta, dakle samo par godina od završetka gradnje, srušen je ili adaptiran, interpoliran i dio objekta (A), sa istočne strane u integralnu cjelinu. Već se može tvrditi da je aktualna zapadna terasa dio inkorporiranog istočnog objekta (A), a vjerovatno i podzemni dio starog javnog gradskog toaleta i stare benzinske pumpe i autobuske stanice iz šezdesetih godina. Približno u to vrijeme dešavaju se promjene funkcija pojedinih objekata u ovom urbanom kompleksu, tako da se u Narodni (Srpski dom) useljava učiteljska škola, dok palata Burovića, upornošću i aktivnostima biskupa Učelinija, dobija funkciju škole za djevojke, ili „djevojački institut“ u narodu poznat kao škola „kod Dumni“ (Časnih sestara) iz obližnjeg samostana Sv. Antona.

Već tokom ovog perioda novoizgrađeni objekat (Gradska kafana) se naziva „Sokolski dom“ ili nešto kasnije „Narodni dom“. Ovim objektom, grad Herceg Novi, u svom novom centru, zapadnom podgrađu, koje se širi ka zapadu, dobija niz gradskih funkcija od vojne utvrde starog grada, kula i bedema, postaje značajno gradsko naselje. Kroz analizu formirane urbane strukture, koju prikazuje ova fotografija, vidi se formiranje uličnog niza objekata sa južne strane glavnog gradskog puta kroz Herceg Novi, (koji postaje gradska ulica),

²⁹ iz private zbirke

početkom sa zapada od palate Burovića i sa završetkom hotela „Rudnik“. Na prikazu gledano sa juga (Sl.20) iz oko 1932. god. ovom faktičnom stanju urbane strukture je dodat dvoetažni istočni aneks hotela „Jadran“. Hronologiju utvrđujemo još i novim stambenim objektom, lijevo na slici, koji je izgrađen 1932. god. i neizgrađenom željezničkom stanicom, koja je završena oko 1933. god.

Novi objekat Narodnog doma je izgrađen u arhitektonskom stilu secesije što je uvezena karakteristika i moda vremena postojećeg. Fasade, pogotovo na uglovima imaju izražene stubove, sa vidljivom „plastikom“ rađenom u malteru. Na vrhovima tih stubova na četiri ugla objekta u visini strehe četvorovodnog, lomljenog krova, nalaze se ukrasi, sa motivima bilja. Južni balkon ima profilisane vitičaste kamene konzole kao nosivi element. Ograda balkona je od kovanog željeza. Ograda male, zapadne terase je od betonskih balustradi. Karakterističan je ritmični arhitravni arhitektonski model atike krova. On je bio drvene konstrukcije, a pokrivač je, tada moderni građevinski materijal, ravni eternit. Ostale stilske karakteristike se očituju u otvorima, drvenim prozorima, sa unutrašnjim drvenim kopcima „na filunge“, gdje su glavna ulazna vrata imala bogatu željeznu ferijadu na staklu. Boja drvenarije je bila siva. Na fasadi su bili zastupljeni svijetli - sivi tonovi, gdje se fasadna plastika isticala svijetlijim tonovima.

Sl. 19, Lokacija Gradska kafana, gledano sa istoka, oko 1920.god.³⁰

³⁰ iz zbirke „Foto Laforest“, Herceg Novi

Sl. 20, Lokacija Gradska kafana, gledano sa juga, oko 1932.god.³¹

Sl. 21, Lokacija Gradska kafana, gledano sa zapada, oko 1929.god.³²

³¹ iz private zbirke

³² iz zbirke „Foto Laforest“, Herceg Novi

Prikazi gledano sa zapada (Sl.21 i Sl.22) iz 1929. god. potvrđuju ovu „urbanizaciju“, te se vidi da se objekti uklapaju u pejzažni milje. Fotografije hercegnovskog višegeneracijskog čuvenog foto ateljea „Foto Laforest“, koji je uradio čitav niz razglednica grada u dugom vremenskom nizu, daje jasno svjedočenje o ovom urbanom razvoju. Na prikazu (Sl.22), karakterističan je stilski metalni, vjerovatno željezni, liveni stub javne rasvete sa lampom, staklenom kuglom na vrhu, što se savršeno uklapa u stilske vrijednosti cjelokupnog objekta.

Sl. 22, Objekat-Gradska kafana, gledano sa zapada, oko 1929.god.³³

Sl. 23, Objekat Gradska kafana, gledano sa zapada, oko 1932.god.³⁴

³³ *ibidem*

³⁴ *zbirka fotografa S.Lepetića*

Sl. 24, Gradska kafana, gledano sa juga, oko 1933.god.³⁵

Sl. 25, Lokacija današnje terasa Gradske kafane, gledano sa sjevera, - Hotel "Jadran", 1934.god.³⁶

³⁵ *ibidem*

³⁶ *zbirka fotografa S.Lepetića*

Fotografije sa juga i sjevera (Sl.24 i Sl.25) iz 1933. god. i 1934. god. potvrđuju prisutnost istočne terase hotela „Jadran“, gdje upravo tada ona sa objektom zauzimala centralni značaj u sociourbanom kvalitetu ovog dijela centra grada. U toku Drugog svjetskog rata, 1943. god. prilikom bombardovanja centra grada u avio napadu Njemaca, ili granatiranjem 1944. god. sa Rosa i Klinaca na Lušnici, direktnim pogotkom je srušen hotel „Jadran“ i istočni aneks/terasa/. Ubrzo nakon završetka Drugog svjetskog rata, pristupilo se uklanjaju relikta hotela „Jadran“ i na njegovom mjestu, započela izgradnja moćne armirano betonske konstrukcije (Sl.27), na kojoj leži današnja terasa Gradske kafane. Terasa je projektovana u funkciji ugostiteljstva i turizma, tako da je ona pripadala, obližnjem objektu hotela „Rudnik“, koji je tada imao funkciju Gradske kafane. Njegova funkcija hotela, ubrzo posle rata se ugasila. Dio u prizemlju, orijentisan prema niveleti ulice je bio „Bife Rudnik“, a nova terasa je bila u funkciji bifea nazvana „terasa Rudnik“. Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, prostor ispod terase Rudnika se „zatvara“. U duhu vremena novog svjetskog muzičkog vala, (pop i rok muzike), koji je stigao i do centra Herceg Novog, u stilu mode potrebe toga vremena, otvara se jedinstvena diskoteka, noćni-disko klub, „Teutina špilja“. Bila je nadaleko poznata u poslednjoj Jugoslaviji. Ovaj turistički specifičan sadržaj je doveo do daljeg razvoja urbanog karaktera ovog dijela centra grada, koji se naslanjao na postojeće gradsko korzo. Sve je to doprinijelo podizanju sociourbanog kvaliteta, cjelokupnog gradskog centra Herceg Novog.

Na fotografiji (Sl.26), 1963. god. „Terasa Rudnika“, je u punoj turističko ugostiteljskoj funkciji. Objekat Gradske kafane je na etaži nivelete puta bio prostor za gradsko kino-bioskop. Međuspratna konstrukcija je bila drvena na željeznim traverzama i željeznim stubovima. Plafon iznad prostora kina je bila spuštена drvena tavanica. Pod je bio od hoblovanih dasaka tamno smeđe boje.

Redovi drvenih stolica, sa sjedištem „na preklop“ su bili podjeljeni u dvije grupe: donja, bliža bioskopskom platnu i gornja bliže bioskopskoj projekcionoj kabini. Između ove dvije grupe sjedišta bio je prolaz, koji je vodio na jug do vrata balkona. Inače taj balkon nije imao funkciju, a izgleda da je postavljen i izgrađen kao arhitektonsko dekorativni element. U prostoru sale bioskopa ulazilo se glavnim dvokrilnim vratima sa sjeverne strane, preko foajea gdje bila biletarnica i dvokrake drvene stepenice za donje etaže. Pod je bio drveni. Pregradni zidovi su bili drvena konstrukcija, malterisana i bojena masnom bojom. Ispod ove etaže je bio nivo mezanina, koji je imao značajno malu spratnu visinu i on se djelom podvlačio ispod gradskog trotoara na glavnoj ulici. Na toj etaži su bile pomoćne prostorije i ostave. Pod je bio drveni na čeličnim

traverzama željezne stubove. Na donjoj etaži bila je sala sportskog društva „Partizan“. Ta sala je imala značajnu visinu plafona, a korištena je i kao polifunkcionalna cjelina za priredbe karaktera. Ispod današnje zapadne terase, koja tada nije bila u funkciji, bila je pozornica. Pomenuta fotografija daje interesantan detalj, naime u iznad nadprozornika lijevog prozora, na fasadnom zidu se nazire pukotina, vjerovatno od poremećaja nosivosti tla, a ona će se na istom mjestu jasno pokazati poslije katastrofalnog zemljotresa od 1979. god. (Sl.29)

Sl. 26, Gradska kafana, gledano sa istoka, oko 1963.god³⁷.

³⁷ zbirka fotografija S.Lepetića

Sl. 27, Panorama, gledano sa juga, oko 1966.god³⁸.

Sl. 28, Terasa Gradske kafane, gledano sa sjevera, 1982.god.³⁹

³⁸ *ibidem*

³⁹ *zbirka fotografija S.Lepetića*

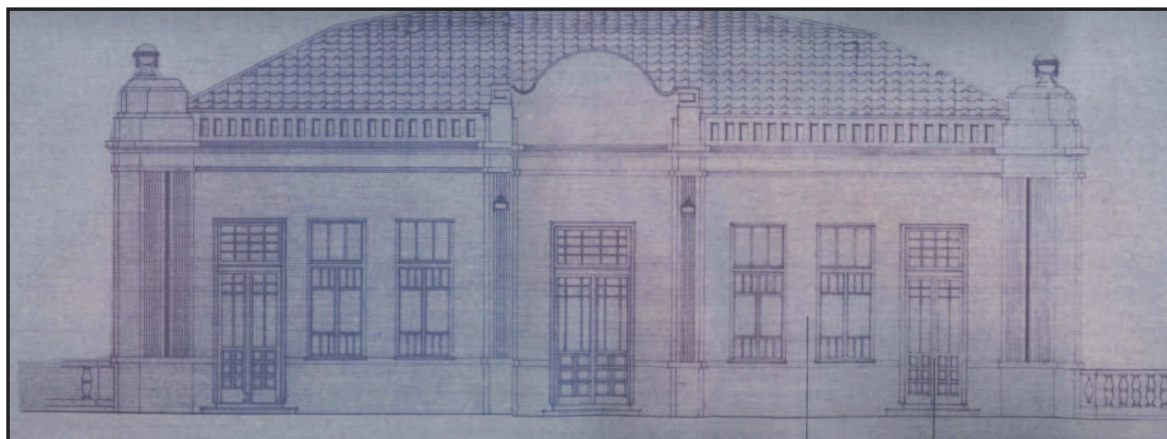
Sl. 29, Terasa Gradske kafane, gledano sa istoka, 1982.god.⁴⁰

Sl. 30, Hotel "Rudnik" i terasa Gradske kafane, gledano sa istoka, 1982.god.⁴¹

⁴⁰ *ibidem*

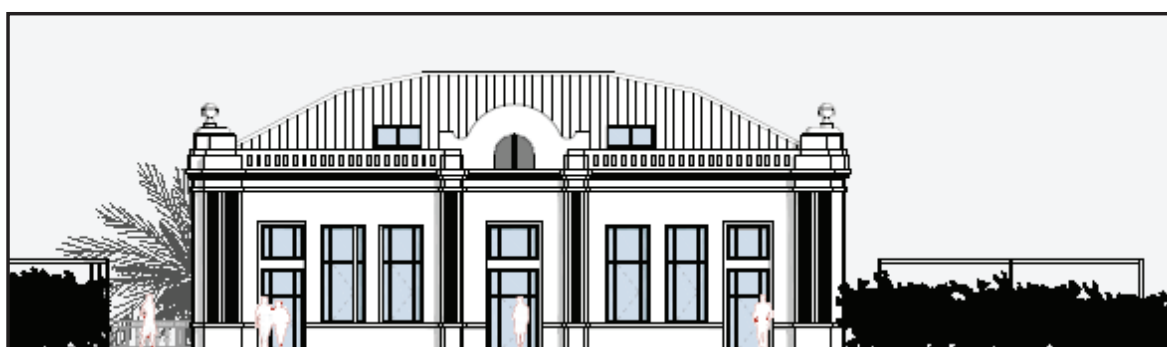
⁴¹ *zbirka fotografija S.Lepetića*

Sl. 31, Herceg Novi, Gradsko kino-bioskop, gledano sa sjevera, 1985.god⁴²

Sl. 32, Gradska kafana, aktuelno stanje, jug-tehnički crtež, 2011.god.⁴³

Sl. 33, Gradska kafana, aktuelno stanje, sjever-tehnički crtež, 2011.god.⁴⁴

⁴² Izvod iz Urbanističkog projekta "Zaštićeno zapadno podgrađe Herceg Novog", 1985.god. , autor

⁴³ Idejno rješenje, "Milanese architects office, Zanonarchitettiasociati", Treviso, Italia, za potrebe "Imobilia cc", d.o.o. Herceg Novi, 2011.god.

⁴⁴ Idejno rješenje, "Milanese architects office, Zanonarchitettiasociati", Treviso, Italia, za potrebe "Imobilia cc", d.o.o. Herceg Novi, 2011.god.

Sl. 34, Gradska kafana, aktuelno stanje, zapad-tehnički crtež, 2011.god.⁴⁵

Sl. 35, Gradska kafana, aktuelno stanje, istok-tehnički crtež, 2011.god.⁴⁶

Nakon zemljotresa 1979. god. objekat Kina (Gradska kafana), je oštećen i nesiguran za korišćenje, tako da grad ostaje bez tog značajnog sadržaja. Ostaje i bez gradskog korza, što je proizvod novog vremena i načina života. Polako se sociourbani kvalitet gubi, prebacuje u neke druge zone grada i prostore, novoizgrađene velike hotele i moderne kafe barove. Krajem dvadesetog vijeka vlasnik objekta, Opština Herceg Novi, stavlja objekat na prodaju. Novi vlasnik, privredno društvo „Imobilia cc“, crnogorski vlasnik obnavlja objekat, na osnovu projekta arhitekta Mirka Kosića iz Herceg Novog, gdje su za izradu enterijera konsultovani italijanski arhitekti. Tom prilikom je, pod nadzorom državne službe za zaštitu graditeljskog nasljeđa izvršena konzervatorska rekonstrukcija, gdje je akcenat ostao na zaštiti kvaliteta

⁴⁵ *ibidem*

⁴⁶ *ibidem*

vanjske arhitekture. Enterijersko rješenje je bila savremena interpolacija u korpus volumena postojećeg gabarita objekta. Gradska kafana je uspješno stavljena u funkciju, zajedno sa velikom i malom terasom i vraćen je jedan dio sociourbanog kvaliteta u ovaj dio centra Herceg Novog. U to vrijeme nije rađen projekat za prostor ispod velike terase („Teutina špilja“), on je ostao napušten i devastiran do osamdesetih godina. Opština prodaje privrednom društvu „Imobilia cc“, d.o.o. podzemni dio velike terase, a vlasnik prodaje, novom vlasniku, gdje je „Imobilia cc“, d.o.o. crnogorsko privredno društvo ruskog kapitala.

Danas „Imobilia cc“, d.o.o. pokreće aktivnosti oko izrade projekta rekonstrukcije prostora „Teutina špilja“ kroz koji će se izvršiti integracija svih građevinskih cjelina Gradske kafane u jedan funkcionalni prostor.

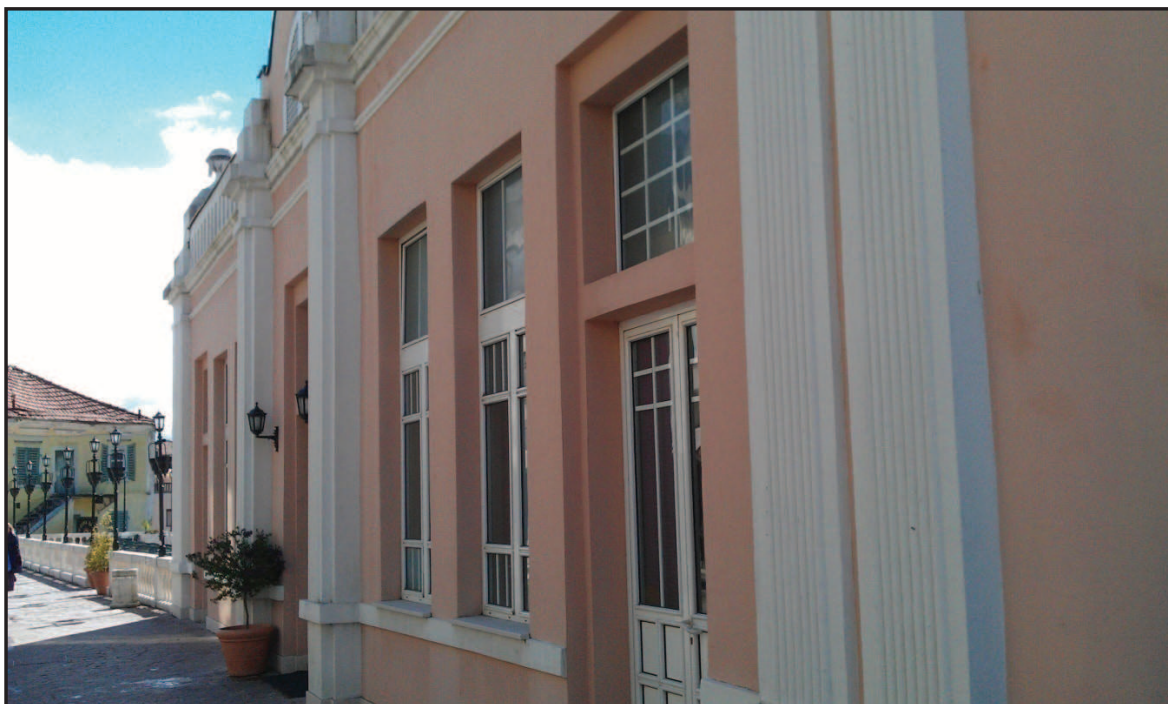
Sl. 36, Aktuelno stanje - istok, 2013.god.

Sl. 37, Aktuelno stanje - zapad, 2013.god.

Sl. 38, Aktuelno stanje- zapad, 2013.god.

Sl. 39, Aktuelno stanje-sjever, 2013.god.

Sl. 40, Aktuelno stanje-istok, 2013.god.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Nakon urađene analize, jasno se nameću određeni zaključci, koji mogu biti jako važni i inspirativni budućim projektantima, planerima, koji za račun vlasnika i investitora obavljaju usluge izrade tehničke dokumentacije:

- kompleks objekata “Gradska kafana” ima zaštićen karakter u smislu vrijednog kulturnog dobra I podježe tretmanu po metodologiji zaštite graditeljskog nasljeđa.
- kompleks objekata “Gradska kafana” nosi pečat urbane fizionomije centra grada Herceg Novog I njegovog ukupnog urbanog miljea.
- kompleks objekata “Gradska kafana” je jedan od zaštitnih znakova Herceg Novog.
- kompleks objekata “Gradska kafana” je potrebno posmatrati u urbanom kontekstu svih objekata u liniji duž glavne ulice Herceg Novog, od “Dvorane Park” do “Hotela Rudnik”.
- kompleks objekata “Gradska kafana” treba da ima i svoj, povratni uticaj, korespondenciju prema okolnim objektima u širem prostoru.
- kompleks objekata “Gradska kafana”, nesporno čini dio tradicionalne vedute Herceg Novog gledano sa mora.

IZVORI:

1. Crnić-Pejović Marija, “Herceg Novi poslije prvog svjetskog rata po zapisima Toma K.Popovića“, BOKA 15-16, 1984, YUISSN 0350-7769
2. Crnić-Pejović Marija, “Turizam u hercegnovskoj opštini od početka XX vijeka do II Svjetskog rata“, Naučni simpozij, Zbornik radova, “Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX do polovine XX vijeka“, Cetinje 1996.god.
3. Fisković Cvito „Boka kotorska u akvarelima F.Karascay-a iz prve polovce 19. stoljeća“, SPOMENIK CXXVII, Beograd, 1986.god., str.203-241
4. Ilijanić Boris, “Urbanistički projekat zaštićenog zapadnog podgrađa Herceg Novi“, Herceg Novi, 1985.god
5. Ilijanić Boris - “Urbana geneza-rektifikacija starih planova-Herceg Novi, Crna Gora, Istočna obala jadranskog mora“, Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetinje, ISBN 987-9940-9257-0-3, 2009.god
6. Nakićenović Jovan, - “Privatna osnovna škola(1903-1941) i privatna ženska građanska škoja(1921-1941) pri zavodu Sv.Križa u Herceg Novom“, „BOKA“, 13-14, 1982, YUISSN 0350-7769,
7. Nakićenović Pop Savo, „Boka (Antropogeografska studija)“, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zborik, knjiga XX, Beograd 1913
8. Zakon o zaštiti kulturnih dobara Crne Gore, Sl.CG 49/10, od 27.07.2010. god. Skupština Crne Gore, Podgorica

Boris Ilijanić

CITY CAFÉ IN HERCEG NOVI GENESIS AND ARCHITECTURE

SUMMARY

This paper treats the development of the protected area “Western suburb of the Old Town -Herceg Novi”, the zone in which the object “City Café” is located. This spatial zone is also defined by a sequence of neighbouring objects of ambient architecture.

The research included study of old maps, documents, photographs by Franz and Feliks Laforest and, probably, also of Josip Jelaks, who were active at that time. At the same time comparative analyses of the erection chronology of the surrounding objects, as well as the time of construction of the road “Carski put” approx. in 1890, railway in 1901 and reconstruction of Herceg Novi harbour approx. in 1890 were performed ...

According to the genesis of space that is now covered by the complex of the object of the City Café in Herceg Novi, it can be concluded that in the period before the year 1890 it was not developed, that there was not even a remnant of a former object. “Carski put“, that is the present main street through Herceg Novi, was constructed later (1890) on the location, while the subject location of the present “City Café” remained as an undeveloped surface used as gardens. Macadam road led towards the main town square, today the square under the town clock. Regulation and mode of street extension have been kept till the present day. Outside the ramparts of the Old Town, there exists the conception of urbanization of the space in the suburban zone („Borgo“). A remarkable trait is the presentation of dry wall stone boundaries and retaining walls, characteristic for the configuration of the terrain, which steeply ascents towards the seashore.

The new object of the Community Centre was built in the architectonic style of Secession, introducing into the already existing ambient the imported fashion of the time. The façade corners were emphasized by mortar plastic and on their tops there are decorative vases with plants. The southern balcony has profiled twining stone consoles as bearing elements. The balcony fence is made of wrought iron. The fence of the small, western terrace is of balusters shaped in concrete. Another remarkable characteristic is the rhythmic roof cornice. The roof had wooden structure, and was covered by, then fashionable building material, flat eternit. The other characteristic of the style can be

recognized in wooden windows with inner wooden shutters, characteristic glass panes and doors, where the main entrance door had a rich iron lattice. The woodwork was grey. Pale grey shades were applied where the façade plastic was emphasized by brighter shades.

In the spirit of the new music wave (pop and rock music), which also reached the centre of Herceg Novi, in the fashion style of the sixties and seventies of the twentieth century, a unique discotheque, night club - disco, „Teutina špilja“ (Teuta's Cave) was opened. It was widely known in the former Yugoslavia. This specific tourist facility led to further development of the urban character of this part of the town centre, joining the existing paseo. All of this contributed to upgrading of socio-urban quality of the entire town centre of Herceg Novi.

Milica BERBEROVIĆ

DEKORATIVNE BILJKE HERCEG NOVOG

Ključne riječi: Herceg Novi, biljne vrste, autohtone vrste, dekorativne vrste, kategorije zelenih površina, arhivska građa.

UVOD

Prve asocijacije koje se javljaju kada se govori o Herceg Novom su: „grad mimoza“ „grad cvijeća“, „grad zelenila“. Brojni turisti i gosti sa oduševljenem govore o bujnom zelenilu koje se susreće na svakom koraku, o rijetkom i egzotičnom bilju na ovim prostorima. Postoje brojni opisi posjetilaca, književnika i putopisaca koji sa ushićenjem govore o ljepoti grada i njegovih „đardina“, mirisu narančinog cvijeta, ljepoti bogumila koje se uspinju po fasadama kuća,..

Gradske vlasti su davno shvatile da uređeni grad privlači turiste te su se tokom cijelog prošlog vijeka trudile da grad uljepšaju donoseći odluke o njegovom uređenju, o očuvanju zelenila i zelenog fonda, formirajući fondove za turizam i Savjete za zaštitu prirode. Formirala su se razna društva za uljepšanje grada kao Društvo za poljepšanje Igala „Tamaris“, Društvo za pošumljenje i uljepšanje „Savina“, Društvo za poljepšanje Bijele „Pijavica“ i drugi. Mnogi ugledni građani su se angažovali na uređenju grada, tako da se danas na ulicama grada, na najneobičnijim mjestima, mogu naći stogodišnje palme, bogumile koje rastu iz asfalta i kamena, drvoređi zimzelenih magnolija i hrastova, divlje naranče duž ulica, eukaliptusi koji oduševljavaju svojom veličinom.

Tradicija uređivanja i oplemenjivanja okućnica prenosila se kroz generacije. Pomorci i trgovci su sa svojih putovanja donosili i različito egzotično bilje kao uspomenu na daleka putovanja. Priča se da je jedan od gradonačelnika ovog grada, sa početka dvadesetog vijeka, g-din Mirko Komnenović tražio od pomoraca da obavezno donesu biljke sa svojih putovanja koje su se zatim sadile i njegovale. Mnoge od njih se nisu

adaptirale na klimu koja vlada na ovim prostorima, ali su, isto tako, mnoge opstale i prilagodile se na uslove sredine u tolikoj mjeri da su postale sastavni dio pejzaža. Danas ne možemo zamisliti sliku grada bez palmi, limuna, naranača, bogumila, agava koje su se u tolikoj mjeri prilagodile i odomaćile da se razmnožavaju i razvijaju potpuno spontano – nalazimo ih u prirodi kao dio prirodne vegetacije (Kobila).

Brojni autori (Popović i Sterniša 1971, Bunuševac et al. 1979, Obradović 1980, 1982, 1985,...) su istraživali floru ovog kraja. Istraživanja biljnog fonda u Herceg Novom (Bunuševac et al, 1979) konstatovala su da na ovom području prirodno raste 70 vrsta dendroflora (drveće, žbunje i povijuše), dok se na zelenim površinama gaji 194 vrste i njihove forme. Takođe se konstatuje da se na području Boke Kotorske gaji 301 cvjetna vrsta (u ovu grupu su svrstane perene, jednogodišnje i dvogodišnje vrste, kao i vrste koje se uobičajeno gaje u zaštićenim uslovima tj. sobne vrste).

METOD RADA

Kao osnovni cilj istraživanja bio je popis biljnih vrsta koje se nalaze na zelenim površinama u Herceg Novom, bez obzira na kategoriju zelene površine i učestalost njihovog pojavljivanja.

Istraživanje je započeto od već pomenutog rada o dekorativnim biljkama u Boki Kotorskoj (Bunuševac et al. 1979.) i od objavljene knjige prof. D. Popovića i dipl.ing. A. Sterniše o flori i vegetaciji hercegnovskog područja. Takođe su korišteni radovi objavljeni u časopisu za nauku, kulturu i umjetnost „Boka“, zatim tekstovi objavljeni u novinama i časopisima koji su izlazili na teritoriji Boke Kotorske u periodu od 1900. do danas, a koji se nalaze u Zavičajnoj zbirci Gradske biblioteke u Herceg Novom.

Istraživanje arhivske građe bilo je usmjereno na istraživanje dokumentacije Zavičajnog muzeja koja se odnosi na uređenje bašte, nabavku sadnica, determinaciju vrsta,..... Bašta Zavičajnog muzeja je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka, bila mala botanička bašta, tj. kolekcija biljka, čuvena po svojoj uređenosti i bogatstvu biljnih vrsta. Svaka biljka je imala svoju pločicu sa latinskim nazivom, narodnim nazivom i zemljom porijekla, a neke od tih pločica i danas se čuvaju u muzeju. Za ovo istraživanje najveću vrijednost su imali spiskovi biljnih vrsta zasađenih u bašti Muzeja i korespondencija tadašnjeg direktora Dušana Popovića, inače profesora botanike, sa eminentnim stručnjacima u oblasti sistematike biljaka Botaničkog vrta pri Univerzitetu u Zagrebu i stručnjacima iz Arboretuma Volčji potok u Sloveniji.

Musa paradisiaca L. (syn *Musa sapientum* L.)

Istraživanje se, u najvećoj mjeri, odnosilo na urbano zelenilo u Herceg Novom i obuhvatilo zelene površine raznih kategorija sa, naravno, nezaobilaznim uvidom u prirodnu vegetaciju i prirodne uslove koji vladaju na ovom području. Spisak prirodnih vrsta preuzet je iz literature, i uglavnom se odnosi na prirodne vrste koje se mogu naći na neuređenim površinama u samom gradu i neposrednoj okolini (iako se u literaturi navode neke od endemskih vrsta koje rastu u planinskom zaleđu i koje su obuhvaćene spiskom).

Istraživane su veće javne zelene površine (park kod Sv. Antuna, Omladinski park, Ilijin park), zatim površine oko hotela i bolnica sa posebnim osvrtom na površine nekadašnjeg hotela “Boka” i površine oko hotela “Sun resort” (nekadašji hoteli “Topla” i “Centar”), kao najbogatiji

vrstama. Izrađene pejzažne taksacije za park nekadašnjeg hotela „Boka“, bašte Gradskog muzeja, hotela „Igalo“ i hotela „Sun resort“ (nekadašnji hoteli „Topla“ i „Centar“ za naučne skupove“) takođe su poslužili kao osnova za sagledavanje ove problematike.

Na kraju, istraživanje ove teme dopunjeno je istraživanjima biljnog fonda privatnih vrtova. Istraživani i analizirani su samo neki od brojnih hercegnovskih vrtova, a koji se ističu kvalitetom i biljnim bogatstvom. Među privatnim vrtovima izdvojila su se dva vrta. Prvi je vrt porodice Živojnović, u centru Herceg Novog, koji obuluje izuzetnim bogatstvom rijetkih biljnih vrsta i sorti. U ovom vrtu se nalaze mnoge vrste koje su prvi put konstatovane na ovom području. Drugi privatni vrt se nalazi u Kumboru, iako tek u zasnivanju, već se ističe rijetkim vrstama koje se do sada nisu koristile u ozelenjavanju ovih područja.

Istraživanja na Internetu su bila usmjerena na istraživanje vrsta, sinonima, sistematike biljaka itd. Najčešće korišćen izvor su bili www.theplantlist.org i www.wikipedia.org. „The Plant list – working list of all plants“ je sajt na kom se mogu naći imena biljnih vrsta sa naznakama koja su imena prihvaćena a koja su sinonimi, kojoj familiji pripadaju. Ovo je zajednički projekat niza eminentnih ustanova u svijetu: The Royal Botanic Garden Kew, Missouri Botanical Garden, Global Compositae Checklist, 2011-2020 United Nations Decade on Biodiversity, ILDIS International Legume Database & Information service, IOPI International Organization for Plant Information, The New York Botanical Garden, International Plant Names Index, Convention on Biological Diversity i mnoge druge.

Nakon kompletiranja spiskova i upoređivanja dobijenih rezultata napravljen je privremeni spisak biljnih vrsta na području Herceg Novog. Spisak nije konačan, jer su uzeti u obzir samo reprezentativni objekti, dok mnoštvo privatnih vrtova, i površina oko stambeno-poslovnih objekata nije istraživano. Naročito se to odnosi na vrtove koji su zasnivani ili obnavljani u zadnjih dvadesetak godina. Uticaj „Praznika mimoze“ i Izložbe cvijeća, zatim mogućnost uvoza različitog sadnog materijala (Italija, Hrvatska, Holandija, Španija,.) i mnogi drugi faktori, uticali su na raznovrsnost biljnog fonda, razvijanje jednog specifičnog odnosa prema gajenju biljaka i stvaranje jedne slike „građa vječnog zelenila i cvijeća“.

Kriterijum prema kojima se vršio popis, je kategorija zelene površine prema *Pravilniku o bližem sadržaju i formi planskog dokumenta, kriterijumima namjene površina, elementima urbanističke regulacije i jedinstvenim grafičkim simbolima* (Službeni list Crne Gore 24/10). Kriterijum učestalosti javljanja, koji su koristili autori već navedenog rada (vrlo rijetko, rijetko, često i vrlo često), nije uzet u obzir, jer cilj ovog istraživanja je samo sagledavanje postojećih vrsta na zelenim površinama svih kategorija u Herceg Novom.

Istraživanje učestalosti pojavljivanja iziskuje veće i dugotrajnije angažovanje, kao i istraživanje mnogo većeg broja zelenih površina. Obradeni podaci ukazuju na učestalost korišćenja pojedinih vrsta na različitim kategorijama zelenih površina.

Rad je u digitalnoj formi što stvara osnovu za dalje istraživanje i obradu podataka, za izradu katastra zelenila Herceg Novog i daje mogućnost stvaranja različitih nivoa razrade ovog rada. Fotografije biljnih vrsta snimljene su na zelenim površinama u Herceg Novom od strane autora teksta.

ANALIZA ISTRAŽIVANE DOKUMENTACIJE

Preme podacima koji su objavljeni u radu "Dekoratívne biljke Bokotorskog zaliva i njihov značaj u turizmu" (Bunuševac et al., 1979.), na teritoriji opštine Herceg Novi se gaji 264 vrste dendroflóre (drveće, žbunje i povijuše, uključujući tu i njihove niže sistematske kategorije podvrste, varijetete i forme), i 301 vrsta cvijeća (u ovu grupu su uključene perenske, sobne, dvogodišnje i jednogodišnje vrste). Istraživanje biljnih vrsta grupisano je prema mjestu na kom su konstatovane i prema učestalosti njihovog pojavljivanja. Tako su izdvojene grupacije vrsta zabilježenih u prirodnim zajednicama, vrste zabilježene u šumskim kulturama i vrste na zelenim površinama naselja. Vrste koje su zabilježene na zelenim površinama naselja podijeljene su prema učestalosti njihovog pojavljivanja na: vrlo rijetko, rijetko, često i vrlo često korišćene vrste. Kriterijum učestalosti pojavljivanja se takođe koristio za ukrasne vrste koje se koriste kao cvijeće na zelenim površinama. U radu se konstatuje da od ukupnog broja biljaka na zelenim površinama najveći procenat dolazi na vrlo rijetke i rijetke biljke, dok se veoma mali procenat prirodnih biljnih vrsta koristi za ozelenjavanje površina.

Kao jedan od najcitiranijih izvora za istraživanje biljnih vrsta na zelenim površinama Herceg Novog, smatra se knjiga "Flora i vegetacija hercegnovskog područja" prof. Dušana Popovića i dipl. ing. Anta Sterniša objavljena 1971. godine. U ovoj knjizi autori opisuju 257 biljnih vrsta od čega 112 koje rastu u prirodi, 13 vrsta koje se uzgajaju radi njihovih proizvoda i 132 dekoratívne vrste konstatovane na zelenim površinama grada. Akcenat ove knjige je na ukrasnim biljkama u parkovima i vrtovima Herceg Novog.

Niz članaka dr. Melanije Obradović, objavljenim u godišnjaku "Boka" (1980, 1982, 1985, ...) odnosi se na prirodne vrste zabilježene u Herceg Novom i njegovoj okolini. U ovim radovima zabilježeno je i opisano 74 biljne vrste.

Spiskovi vrsta koje su bile zasađene u bašti Zavičajnog muzeja, predstavljaju odličnu osnovu za istraživanje. Izradio ih je prof Dušan Popović,

tadašnji direktor Zavičajnog muzeja, a inače profesor botanike. Zabilježeno je 257 biljnih vrsta. Međutim, ovi spiskovi su rađeni prije otprilike pedeset godina. Od tada do danas, nauka se razvijala, a time i sistematika biljnih vrsta, pa su mnoge dobile nove nazive, priključene drugim biljnim rodovima, svrstane u druge biljne familije, što je sve skupa unijelo dosta nedoumica u toku izrade spiska. Neka od tih imena su ostavljena onako kako ih je napisao autor sa napomenom da nije utvrđeno na koju je vrstu autor mislio pod određenim imenom. Za neke vrste se može utvrditi na koje se biljke odnosi neki naziv jer je autor pisao napomene gdje je nabavljena ili ko je poklonio određenu biljku.

Pomoć u rješavanju nastalih problema je potražena na sajtovima www.theplantlist.org i www.wikipedia.org, posebno u dijelu usklađivanja naučnih imena, sinonima i familija, kao i indentifikacije pojedinih nepoznatih vrsta. Tačno i precizno determinisanje vrsta treba da predstavlja jedan od budućih istraživanja stručnjaka iz oblasti sistematike.

Mr Ante Sterniša u studiji „*Biološka studija, analiza i ocjena postojećeg stanja*“, rađenoj za potrebe izrade GUP-a Opštine Herceg Novi, navodi samo značajne prirodne vrste, dok se u radu „*Mogućnosti korištenja australijskih akacija kao hortikulturnog potencijala hercegnovskog područja*“, bavi samo rodom *Acacia*, tj. ono što se kod nas popularno (i pogrešno) zove mimoza.

REZULTATI

Istraživanjima biljnih vrsta na zelenim površinama u Herceg Novom je konstatovano 138 vrsta na javnim zelenim površinama, dok je na zelenim površinama ograničene namjene (površine oko hotela i zdravstvenih ustanova,...) zabilježeno 216 različitih biljnih vrsta. Najveće bogatstvo biljnih vrsta se nalazi u privatnim vrtovima – istraživanjima su zabilježene 504 različite biljne vrste i njihovi varijeteti, forme i sorte. Ovi podaci nisu konačni jer je istraživana samo jedan manji dio zelenih površina Herceg Novog. Mnoštvo privatnih vrtova nije obuhvaćeno (nijedna površina na hercegnovskoj rivijeri nije istraživana!), te se ne može kazati da neki od njih, ma kako mali bio, ne posjeduje još neku nezabilježenu biljnu vrstu. Posebno se to odnosi na biljke koje se gaje u zaštićenom prostoru. Takođe, brojne vrste iz porodica kaktusa, nisu precizno determinisane, te je njihov broj sigurno mnogo veći.

Na osnovu navedene literature, na ovom području je zabilježeno 229 prirodnih (autohtonih) biljnih vrsta koje se svrstavaju u 153 roda i 65 familija. Nažalost, veoma malo prirodnih biljnih vrsta se koristi u ozelenjavanju i to najčešće: *Arbutus unedo* L., *Cupressus sempervirens* L., *Ficus carica* L., *Nerium oleander* L., *Laurus nobilis* L., *Lavandula angustifolia* Mill., *Olea europaea* L., *Punica granatum* L., *Quercus ilex* L., *Rosmarinus officinalis* L., *Viburnum tinus* L., *Vitis vinifera* L. Od prirodnih vrsta još su na javnim i privatnim površinama,

i to veoma rijetko, sađene: *Castanea sativa* L., *Celtis australis* L., *Ceratonia siliqua* L., *Cistus* sp., *Cyclamen hederifolium* Aiton, *Myrtus communis* L., *Mentha pulegium* L., *Pinus halepensis* Mill., *Pinus pinaster* Aiton, *Pinus pinea* L., *Quercus pubescens* L., *Sambucus nigra* L., *Spartium junceum* L., *Tamarix africana* Poir., *T. gallica* L., *Tilia tomentosa* Moench., *Vitex agnus castus* L.

Iako su autori rada „*Dekorativne biljke bokokotorskog zaliva i njihov značaj u turizmu*“, kao jedan od zaključaka napisali da se trebaju koristiti prirodne vrste za ozelenjavanje prostora, to se nije poštovalo. Tako su se sadile palme vrsta *Phoenix canariensis* Chabaud i *Washingtonia filifera* H.Wendl., *Ligustrum japonicum* Thunb.....Za žive ograde se najčešće koristio *Pittosporum tobira* Ait. ili *Pyracantha coccinea* M. Roem. a u novije vrijeme *Viburnum lucidum* Mill. ili *Photinia serrulata* 'Red robin', umjesto napr. *Myrtus communis* L. koji je prirodna vrsta, što znači da je prilagođen na klimatske uslove i dobro podnosi visoke ljetnje temperature i duže sušne periode, a takođe redovno orezivanje. Imamo primjer u neposrednom okruženju (Dubrovnik) da se korišćenje prirodnih vrsta na javnim zelenim površinama daleko više isplati i u dekorativnom i u finansijskom smislu.

Washingtonia robusta H.Wendl.

Neke od vrsta koje se navode kao kulturno bilje u vrtovima, samo se spontano razmnožavaju kao: *Antirrhinum majus* L., *Arum italicum* L., *Arisarum vulgare* O.Targ.Tozz., *Capparis spinosa* L., *C. orientalis* Veill., *Ceterach officinarum* DC., *Centranthus ruber* (L.) DC., *Sedum sexangulare* L., ...

Posebnu grupu biljaka čine alohtone vrste, koje su se u tolikoj mjeri prilagodile postojećim klimatskim uslovima te se veoma brzo šire. Pošto nemaju prirodnih neprijatelja (sem čovjeka), polako postaju velika prijetnja potiskujući ostale biljne vrste. Prije svega to se odnosi na vrste: *Ailanthus altissima* (Mill.) Swingle., *Tradescantia fluminensis* Vell. (syn *T. albiflora* Kunth.), *Ipomoea tricolor* Cav., koje polako osvajaju javne i neuređene površine.

Kao invazivne vrste se mogu još smatrati i vrste *Phoenix canariensis* Chabaud., *Washingtonia filifera* H.Wendl., *Ligustrum japonicum* Thunb. Sjeme ovih vrsta je jako klijavo i može proklijati i u veoma nepovoljnim uslovima. U ovu grupu biljaka možemo svrstati i *Agave americana* L. koja se spontano razmnožava i to na nekim veoma nepristupačnim mjestima kao što je litica sa kapelom Sv. Ane na Savini, na graničnom prelazu na Kobili i na ostrvu Mamula.

Acca sellowiana Burret (syn *Feijoa sellowiana* O.Berg)

Vrste korišćene na svim kategorijama zelenih površina su: *Albizzia julibrissin* Durazz., *Aucuba japonica* Thunb., *Begonia semperflorens* Lk. et Otto., *Berberis thunbergii* DC, *Bougainvillea spectabilis* Willd., *Datura arborea* L., *Callistemon citrinus* Skeels., *C. lanceolatus* Sweet., *Camellia japonica* L., *Casuarina equisetifolia* L., *Chamaerops humilis* L., *Citrus aurantium* L., *Cordateria seloana* Asch. & Graebn., *Cordyline australis* Endl., *Cotoneaster horizontalis* Decne., *Cupressus sempervirens* L. var. *horizontalis*, *Cycas revoluta* Thunb., *Dasylyrion serratifolium* Zucc., *Eriobotrya japonica* Lindl., *Ficus carica* L., *Grevillea juniperina* R.Br., *G. rosmarinifolia* A.Cunn., *Hedera helix* L., *Hibiscus syriacus* L., *Hydrangea hortensis* Sm., *Jasminum nudiflorum* Lindl., *Lantana camara* L., *Lavandula angustifolia* Mill., *Magnolia grandiflora* L., *Nerium oleander* L., *Olea europaea* L., *Opuntia ficus indica* Mill., *Phoenix canariensis* chabaud., *Phormium tenax* J.R.Forst & G.Forst., *Photinia serrulata* Lindl. 'Red Robin', *Pinus pinea* L., *Pittosporum tobira* Ait., *Prunus laurocerasus* L., *Punica granatum* L., *Rosmarinus officinalis* L., *Santolina chamaecyparissus* L. 'glaucá', *S. viridis* Willd., *Spirea x vanhoutei* Carriere, *Trachycarpus excelsus* H.Wendl., *Viburnum tinus* L., *Washingtonia filifera* H.Wendl., *Yucca gloriosa* L.

U istraživanoj literaturi i arhivskoj građi nalaze se i imena biljnih vrsta koja danas više nisu u upotrebi (ili su možda, samo pogrešno napisana?), tako da je ostalo 29 imena **neidentifikovanih** biljnih vrsta tj. nije utvrđeno koje biljne vrste se kriju pod datim imenima: *Abies aragonica*, *Acacia dealbata* Link. var. *rustica*, *A. d.* var. *gaulois*, *A. d.* var. *tournaire*, *Agave japonica*, *Amaryllis hybrida vittata*, *Begonia bulcherii*, *Begonia lucerna*, *Bougainvillea sanderiana glabra* Willd., *Brahea boliviana*, *Cereus pitahaya* DC., *Cissus van sion*, *Crassula sieboldi cordata*, *Euphorbia venata*, *Ipomoea coerulea*, *Justicia veris*, *Leucanthemum carinatum*, *Mammillaria hummama*, *Mesembryanthemum erinitanium*, *Narcissus cormensis*, *N. incomparabilis* Mill., *Oenothera aquatica* (L.) Poir., *Petunia superbissima*, *Philodendron japonica*, *Ph. perforatum*, *Prunus amygdaliformis*, *Rudbeckia hybrida*, *Spirea x arguta* Zbl., *Tradescantia viridis* Gentl., Za neke vrste se pretpostavlja mogućnost indentifikacije na osnovu zabilješki autora (D.Popović) odakle je neka biljka nabavljena.

Erithryna crista-galli L.

Upoređujući dobijene podatke iz literature sa onima dobijenim tokom istraživanja na terenu, utvrđeno je da na istraživanim zelenim površinama **nisu zabilježene** slijedeće biljne vrste (82), a koje se navode u istraživanoj literaturi: *Acacia baileyana* F.v.M., *A. cultriformis* Cunn., *A. retinoides* Schltl., *Acer negundo* L., *A. platanoides* L., *A. pseudoplatanus* L., *Achillea filipendulina* Lam., *Acorus gramineus* Sol. 'variegatus', *Aesculus carnea* Hayne, *Agave tenuifolia* Zamudio & E.Sánchez, *A. triangularis* Jacobi, *Amaranthus caudatus* L., *Aralia spinosa* L., *Araucaria bidwillii* Hook., *Bambusa vulgaris* Schrad. ex J.C.Wendl., *Bassia scoparia* (L.) A.J.Scott., *Berberis gagnepaini* C.K.Schneid., *Betula pendula* Roth., *Biota orientalis* Endl., *Broussonetia papyrifera* (L.) L'Hér. ex Vent., *Calocedrus decurrens* Florin., *Campanula glomerata* L., *C. isophylla* Moretti, *C. medium* L., *Catalpa bignonioides* Walter, *Cedrus atlantica* var. *glauca* Carrière, *Cephalotaxus harringtonii* K.Koch., *Chamaecyparis lawsoniana* Parl var. *argentea*, *C. pisifera* Endl. *squarosa aurea*, *Chrysanthemum carinatum* Ker Gawl. 'vittatum', *Citrus trifoliata* L., *Cocos australis* Mart., *Cocos weddelliana* H.Wendl., *Cosmos bipinnatus* Cav., *Crassula falcata* J.C.Wendl., *Cryptomeria*

japonica 'Elegans', Dasyilirion longifolium Zuc., Datura stramonium L., Dianthus caryophyllus L. 'Chabaud', D.c. 'Grenadier', Dion edule Lindl., Diospyros lotus L., Eschscholzia californica Cham., Euonymus atropurpureus Jacq., E. europaeus L., E. verrucosus Scop., Euphorbia fulgens Karw., Geranium sylvaticum L., Heliopsis scabra Dunal., Heliotropium peruvianum L., Hovenia dulcis Thunb., Iris sibirica L., Latania borbonica Lam., Lupinus polyphyllus Lindl., Malva sylvestris L., M. trimestris (L.) Salisb., Nymphaea alba L., N. flava Leitn., N. lutea L., N. rubra Roxb., Opuntia retrorsa Speg., Oxalis acetosella L., Pelargonium radens H.E.Moore, P. hybridum 'dyadenatum', P.h.'odier', Phaseolus coccineus L., Phlomis fruticosa L., Picea pungens Eng.'glauca', Pisonia brunoniana Endl., Populus euramericana Guinier 'regenerata', Populus deltoides W.Bartram, Prunus serotina Ehrh., Rudbeckia flava Greene, Ruta graveolens L., Sedum lineare Thunb. var. variegatum, Selaginella emmeliana Van Geert., Solanum hendersonii hort., Solidago virgaurea Auct., Symphoricarpos racemosus Michx., Taxus brevifolia Nutt., Ulmus procera Salisb., Viburnum opulus L. 'roseum'.

Hedychium gardnerianum Sheppard.

Novo zabilježene biljne vrste na zelenim površinama svih kategorija, ali najvećim dijelom na privatnim površinama, su slijedeće (237): *Abelia grandiflora* Rehder, *Abutilon x hybridum* Voss., *A. megapotamicum* A.St.Hill. & Naudin., *Acacia farnesiana* Willd., *Acer palmatum* Thunb., *A. p. 'atropurpureum'*, *Actinidia chinensis* Planch., *Aeonium arboreum* Webb. & Berthel 'schwartzkopf', *Agapanthus africanus* Hoff. *flora alba*, *Agapanthus caulescens* Spreng., *Agave americana* var. *mediopicta*, *A. attenuata* Salm-Dyck, *A. bracteosa* S.Watson, *A. desmettiana* Jacobi., *A. filifera* Salm-Dyck., *A. parryi* Engelm., *A. potatorum* Zucc., *A. victoriae-reginae* T.Moore, *A. vivipara* L., *Ajania pacifica* Bremer., *Ajuga reptans* L., *Akebia quinata* Decne., *Albuca bracteata* J.C.Manning & Goldblatt, *Aloe brevifolia* Mill., *A. ciliaris* Haw., *A. ferox* Mill., *A. harlana*., *A. variegata* L., *Alpinia formosana* K.Schum., *Alyogyne huegelii* Fryxell., *Amygdalus triloba* Ricker 'kiku shidare sakura', *Anisodonteia capensis* D.M. Bates, *Araucaria araucana* K.Koch., *Archonthisophoenix cunninghamiana* H.Wendl., *Armeria maritima* Willd., *Arrhenatherum elatius* subsp. *bulbosum variegatum*, *Asclepias curassavica* L., *Aucuba japonica* Thunb. 'Golden King', *A. japonica 'picturata'*, *Berberis thunbergii* DC, *Beschorneria yuccoides* K.Koch., *Bignonia capreolata* L., *Brachychiton acerifolia* F.Muell., *B. bidwillii* Hook., *B. discolor* F. Muell., *B. populneus* R.Br., *B. rupestirs* K.Schum., *Brahea calcarea* Liebm., *Brahea edulis* H.Wendl., *Brunfelsia pauciflora* Benth., *Bulbine frutescens* Willd., *Butia capitata* Becc., *Buxus macrophylla* Fawc & Rendle., *B. microphylla* Siebold & Zucc., *B. sempervirens* L. 'aureomarginata', *Calliandra tweedii* Benth., *Callistemon citrinus* Skeels., *C. lanceolatus* Sweet., *C. viminalis* G.Don, *C. v. 'Little John'*, *Camellia* sp., *Campanula* sp., *Canna indica* L. *variegata*, *Carpobrotus* sp., *Ceanothus thyrsifolius* Eschsch. 'repens', *Ceiba insignis* P.E.Gibbs & Semir, *Ceiba speciosa* Ravenna, *Ceratostigma willmottianum* Stapf., *Cestrum elegans* Schltld., *Chamelaucium uncinatum* Schauer., *Chlorophytum comosus* Ker Gawl 'vittatum', *Citrus aurantifolia* Swingle, *Citrofortunela microcarpa* Wijnands., *Clematis recta* L., *Clerodendrum bungei* Steud., *Clivia miniata* Bosse., *Coffea arabica* L., *Cordyline australis* Endl. var. *atropurpurea*, *Corylus maxima* Mill., *Cotoneaster coriaceus* Franch., *C. rhytidophyllus* Rehder & E.H.Wilson., *Crassula multicava* Lem., *Crinum macowani* Baker., *Crocoshmia x crocosmiiflora* Lemoine., *Crotalaria laburnifolia* L., *Cuphea cyanea* Moç & Sessé ex DC., *Cymbidium* sp., *Cytisus x praecox* Beauverd 'zeelandia', *Dianella tasmanica* Hook.f. *variegata*, *Dichondra repens* J.R.Forst.&G.Forst., *Dodonaea viscosa* Jacq. 'purpurea', *Drimiopsis maculata* Lindl. & Paxton, *Duchesnea indica* Focke, *Echeveria* sp., *Echium* sp., *Erythrina crista-galli* L., *E. speciosa* Andrews, *Eucalyptus gunni* Hook.f., *Euonymus japonica* Thunb. 'aureomarginata', *E.j. 'gracilis'*, *Euphorbia tetragona* Haw., *E. tirucalli* L., *Ficus pumila*

L., *Fortunella crassifolia* Swingle, *Fremontodendron californicum* Coult., *Furcraea selloa* K.Koch., *F.s. 'variegata'*, *Gaillardia x grandiflora* Van Houtte, *Gasteria carinata* var *verrucosa*, *G. obliqua* Duval, *Gelsemium sempervirens* J.St.-Hill., *Graptopetalum bellum* D.R.Hunt., *Grevillea juniperina* R.Br., *G. robusta* A.Cunn., *G. rosmarinifolia* A.Cunn., *G. x 'Elegans'*, *G. x 'Ned Kelly'*, *Grewia occidentalis* L., *Haemanthus albiflos* Jacq., *Haworthia* sp., *Hebe* sp., *Hedychium gardnerianum* Sheppard., *Hibiscus coccineus* Walter, *Hibiscus rosa-sinensis* L., *Hosta* sp., *Houttuynia cordata* Thunb., *H. c. variegata*, *Hyacinthoides hispanica* Rothm., *Hydrangea petiolaris* Sieb.&Zucc., *Ilex aquifolium* L., *I.a. variegata*, *Iris orjenii* Bräuchler & Cikovac, *I. pallida* Lam., *I. p. aureovariegata*, *I. p. ssp. pseudopallida*, *Iris* sp., *Jacaranda mimosifolia* D.Don., *Jubea chilensis* Baill., *Justicia adhatoda* L., *J. brandegeana* Wash.&L.B.Sm., *J. carnea* Lindl., *J.c. flora alba*, *Kalanchoe beharensis* Drake, *Lampranthus spectabilis* N.E.Br., *Lantana montevidensis* Briq., *Leptospermum scoparium* J.R.Forst&G.Forst., *Liatris spicata* Willd., *Ligustrum lucidum* Ait., *L.l.variegatum*, *Liriodendron tulipifera* L., *Liriope muscari* L.H.Bailey., *Loropetalum chinense* Oliv. var *rubrum*, *Mackaya bella* Harv., *Magnolia acuminata 'Elizabeth'*, *M. grandiflora f.galissoniensis*, *M. liliflora 'nigra'*, *M. x 'lotus'*, *M. stellata* Maxim., *Malvaviscus arboreus* Cav., *Medinilla magnifica* Lindl., *Melocactus pachyacanthus* Buining&Broderoo, *Metrosideros excelsa* Sol., *Nepenthes* sp., *Nephrolepis cordifolia* S.Presl., *Nerium oleander* L. 'nana', *N.o. 'variegata'*, *Origanum majorana* L., *Osmanthus fragrans* Lour. var. *aurantiacus* Makino, *Osteospermum ecklonis* Norl., *O. fruticosum* Norl., *Pandorea jasminoides* K.Schum., *Parkinsonia aculeata* L., *Pereskia grandiflora* Haw., *Persicaria capitata* H.Gross., *Phalenopsis* sp., *Phoenix reclinata* Jacq., *Ph. roebellenii* O'Brien, *Phormium colensoi* Hook.f., *Ph. tenax 'Variegata'*, *Photinia serrulata* Lindl. 'Red Robin', *Phyllostachys dulcis* McClure, *Ph. nigra* Munro, *Pinus montezumae* Lamb., *Pinus spatula* Schiede, *Pittosporum tenuifolium* Gaertn., *P.t. variegatum*, *P. tobira 'nana'*, *P. undulatum* Vent., *Platanus orientalis* L., *Plumbago auriculata* Lam. *flora alba*, *Plumeria rubra* L., *Polygala myrtifolia* L., *Prunus glandulosa 'rosea plena'*, *P. laurocerassus* L. 'nana', *Punica granatum* L. 'nana', *P.g. 'nana variegata'*, *Rhododendron* sp., *Ricinus communis* L. 'atropurpureus', *Rusellia equisetiformis flora alba*, *Salix matsudana 'tortuosa'*, *Salvia greggii* A.Gray., *Sedum acre* L., *S. spurium* M. Bieb., *Schefflera arboricola* Merr., *S.a. variegata*, *Schlumbergera truncata* Moran., *Sciadopytis verticillata* Sieb.et Zucc., *Sedum spurium* M.Bieb., *Senna bicapsularis* Roxb., *Sequoiadendron giganteum* J.Buchholz., *Sesbania punicea* Benth., *Solandra maxima* P.S.Green., *Solanum crispum* Riuz&Pav., *S.c. 'Royal Robe'*, *S. laxum 'album'*, *S. muricatum* Aiton, *S. pyracanthum* Jacq., *Spirea japonica* Desv., *Strelitza nicolai* Regel&K.Koch., *Tabebuia* sp., *Tecoma*

capensis Lindl., *Tetrastigma voinierianum* Gagnep., *Thuja occidentalis* L. 'Danica', *Th.o.* 'smaragd', *Thunbergia alata* Bojer., *Th. grandiflora* Roxb., *Tigridia pavonia* DC., *Tilia platyphillos* Scop., *Trachelospermum jasminoides* Lem., *Viburnum lucidum* Mill., *Viburnum opulus* L. f. *sterile*, *Viburnum rhytidophyllum* Hemsl., *Weigela florida* A.DC, *Westringia fruticosa* Druce, *Wisteria sinensis* Sweet *flora alba*, *Yucca elepanthipes* Regel., *Y. rostrata* Engelm, *Zephyranthes rosea* Lindl.

Važno je još jednom naglasiti da dobijeni podaci sigurno nisu konačni, jer su obrađivane samo neke reprezentativne zelene površine u Herceg Novom. Čak i na istraživanim površinama, postoje nedeterminisane biljne vrste, npr. kaktusi i sukulenti u privatnim vrtovima, čija determinacija tek slijedi.

Thunbergia grandiflora Roxb.

DISKUSIJA

- U obrađivanoj literaturi se opisuje 229 prirodnih vrsta koje rastu u Herceg Novom i njegovom neposrednom okruženju.

- U radu “Dekoratívne biljke bokokotorskog zaliva i njihov značaj u turizmu” (Bunuševac et al., 1979) konstatovano je da se na teritoriji opštine Herceg Novi nalaze 264 vrste dendroflóre (drveće, žbunje i povijuše), uključujući tu i njihove niže sistematske kategorije (podvrste, varijetete i forme), i 301 vrsta cvijeća (uključene su perenske, sobne, dvogodišnje i jednogodišnje vrste), što je ukupno 565 biljnih vrsta.
- Istraživanjima biljnih vrsta na zelenim površinama u Herceg Novom je konstatovano 138 vrsta na javnim zelenim površinama, dok je na zelenim površinama ograničene namjene (površine oko hotela i zdravstvenih ustanova,...) zabilježeno 216 različitih biljnih vrsta. Najveće bogatstvo biljnih vrsta se nalazi u privatnim vrtovima – istraživanjima je zabilježeno 504 različite biljne vrste i njihovih varijeteta, formi i sorti.
- Veoma malo prirodnih vrsta se koristi za ozelenjavanje površina u urbanom dijelu grada. Od 138 vrsta na javnim zelenim površinama, samo 29 su autohtone biljne vrste, što je 21% ili 2,8 % od ukupnog broja zabilježenih.
- Istraživanje je ukazalo i na činjenicu da na javnim zelenim površinama nema nijednog stabla iz roda *Acacia* ili kako ih pogrešno, nazivamo „mimoza“ iako je Herceg Novi poznat po „Prazniku mimoze“.
- Zahvaljujući blagoj klimi, mnoge biljne vrste koje se gaje u saksijama, u Herceg Novom su na otvorenom i to uglavnom bez ikakve zaštite tokom zime, kao npr: *Ficus elastica Roxb.*, *Dracaena congesta Schult.*, *Cordyline australis Endl.*, *Pelea*, *Hibiscus rosa sinensis L.*, *Monstera deliciosa Liemb.*, *Alocasia macrorrhizos G.Don.*, i niz drugih.
- Uočava se smanjenje broja perenskih cvijetnih vrsta i pokrivača tla i vrsta na javnim zelenim površinama i površinama ograničene namjene.
- Mnogih vrsta danas, nažalost, više nema. Tako je slučaj sa vrstom koju navodi Šumarska enciklopedija - bonbon drvetom (*Hovenia dulcis Thunb.*) koje je raslo u vrtu Spalatina i još uvijek žive svjedoci njegovog postojanja. U obrađivanoj literaturi se pominju ukupno 83 vrste kojih danas više nema na zelenim površinama, tj nisu zabilježena ovim istraživanjem.

- U proteklih 50 godina uvezeno je i zasađeno mnogo novih vrsta. Zabilježeno je 234 novih vrsta i njihovih varijeteta. Za neke je navedeno da se gaje mnoge sorte, ali nisu posebno izdvajane u tabeli, te bi broj novih vrsta bio mnogo veći (npr. *Lantana camara* L. sa različitim bojama cvijeta (bijeli, žuti, tamnocrveni) ili lista, zatim *Abutilon x hybridum* različite boje cvijeta (oranž, žuti, bijeli, crveni) i lista). Najpopularnije i najčešće sađene, u posljednje dvije-tri decenije, su vrste iz roda *Callistemon*.
- Na neuređenim površinama, u urbanizovanom dijelu, se nalazi prirodna vegetacija, od *Laurus nobilis* L., *Ficus carica* L., *Pistacia* sp., i dr. Ove površine sve više osvaja jako invazivna vrsta *Ailanthus altissima* Swingle, koja na pojedinim lokacijama potpuno prekriva površinu. Na sjenovitim mjestima raširila se *Tradescantia albiflora* Kunth., takođe invazivna vrsta. Na južnoj padini ispod Dvorane „Park“ i na padini ispod parka „Boke“ tj Gradske kafane, širi se invazivna pužavica *Ipomoea tricolor* Cav., koja je prekrila sva stabla uslijed čega se suše.
- Ukupan broj vrsta koje se nalaze na zelenim površinama, vjerovatno, nije konačan jer je istraživanje bilo ograničeno na reprezentativne zelene površine Herceg Novog. Tako je zabilježeno 1005 biljnih vrsta na zelenim površinama svih kategorija. Od tog broja 229 su prirodne, 83 su zabilježene u literaturi, ali nisu pronađene tokom istraživanja, zatim 29 koje nisu indentifikovane, dok je novozabilježenih vrsta 237 (drveće, žbunje, povijuše, perene, kaktusi, jednogodišne i dvogodišnje cvijeće, saksijske vrste). Tako se dolazi do broja 663 vrste koje se gaje na zelenim površinama u Herceg Novom.
- Dobijeni podaci nisu i konačni podaci, jer istraživanja treba proširiti na još mnoge druge zelene površine, a posebno na privatne vrtove. Izradom katastra zelenila Herceg Novog dobila bi se potpunija slika, a broj gajenih vrsta bi se sigurno povećao.
- Sagledavanje bogatstva biljnih vrsta gajenih na području Herceg Novog, predstavlja prvi korak u istraživanju i stvaranju katastra zelenila, zatim može da bude osnova za zaštitu pojedinih zelenih površina ili pojedinačnih egzemplara izuzetnih karakteristika; itd...

Magnolia grandiflora L.

ZAKLJUČAK

Na zelenim površinama u Herceg Novom gaji se veliki broj različitih biljnih vrsta. Najveće bogatstvo je u privatnim vrtovima, čiji vlasnici sa velikom ljubavlju i posvećenošću, rade na njihovom unapređenju i ljepoti. U isto vrijeme to bogatstvo se ne oslikava na javnim površinama, te „Grad cvijeća i zelenila“ mora da uloži više napora da bi mogao i dalje da nosi ovaj naziv.

LITERATURA:

1. **Prof. Dr. T. Bunuševac, prof. dr. E. Vukićević, prof. Dr. O. Mijanović, ing. Ante Sterniša, mr. F. Đakonović:** „*Dekoratívne biljke bokokotorskog zaliva i njihov značaj u turizmu*“, Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 10/II, radovi sa simpozijuma „Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam“, 1979, Herceg Novi, str 125-148.
2. **Prof dr. Olga Mijanović.** „*Cveće u vertikalnom zelenilu naselja u Boki Kotorskoj*“, Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 10/II, radovi sa simpozijuma „Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam“, 1979, Herceg Novi, str 173-188.
3. **Dušan Popović, Ante Sterniša:** „*Flora i vegetacija hercegovskog područja*“, SO Herceg Novi i Turistički savez Boke Kotorske, Herceg Novi, 1971.
4. **Ing Ante Sterniša:** „*Mogućnosti korištenja australskih akacija kao hortikulturnog potencijala hercegovskog područja*“, Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 10/II, radovi sa simpozijuma „Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam“, 1979, Herceg Novi, str 197-208.
5. .... Šumarska enciklopedija, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXXX, knj I str 278, knj II str 65,66,234
6. **Dušan Popović:** korespondencija, dokumenta iz arhiva, pločice sa nazivima biljaka, Arhiv Herceg Novog, Zavičajni muzej
7. **Melanija Obradović, Vera Budak:** *Prilog flori okoline Herceg Novog*, Boka, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 10/II, radovi sa simpozijuma „Prirodna bogatstva Boke Kotorske i turizam“, 1979, Herceg Novi, str 107-123.
8. **Dr. Melanija Obradović:** „*Prilog adventivnoj flori okoline Heceg Novog*“, „Boka“ zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br 12, 203-212, 1980
9. **Dr. Melanija Obradović:** „*Tri meridionalne biljke u flori okoline Herceg Novog*“, „Boka“ zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 13-14, str. 437-444, 1982. Herceg Novi
10. **Dr. Melanija Obradović:** „*U flori Herceg Novog i okoline endemske biljke roda Campanula L. (zvončići)*“, „Boka“ zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 17, str. 437-444, 1985., Herceg Novi

11. **Dr. Melanija Obradović:** „*O ilirsko-mediteranskim endemima u flori okoline Herceg Novog*“, „Boka“ zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br 19, str. 261-274, 1987., Herceg Novi
12. **Dr. Melanija Obradović:** „*Endemi Jugoslavije u flori šire okoline Herceg Novog*“, „Boka“ zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 20, str. 361-369, 1988., Herceg Novi
13. **Dr Melanija Obradović:** „*Endemi dinarida u flori Herceg Novog i šire okoline*“, „Boka“, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 21-22, str. 233-240, 1999., Herceg Novi
14. **M. Berberović:** „*Palme na području Herceg Novog*“, „Boka“, zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 32, str.173-198, 2012. Herceg Novi
15. **Dr. Emilija Vukičević:** „*Dekoratívna dendrologija*“, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1982.
16. **F. Vardjan, J. Čermak:** „*Sobne, prozorske i balkonske biljke*“, Prosvjeta, Zagreb, 1983
17. **Francesco Bianchini e Azzurra Carrara Pantano:** „*Sve u cvijeću*“, priručnik o gajenju biljaka, peto izdanje, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1975.
18. **Botanica's Pocket:** „*Annuals & Perennials*“, Random House Australia, Könemann, 2004.,
19. **The Royal Horticultural Society:** „*Plant guides – Perennials*“, Dorling Kindersley Limited, London, 1996.
20. **The Royal Horticultural Society:** „*Plant guides – Shrubs & Climbers*“, Dorling Kindersley Limited, London, 1996.
21. **Mariella Pizzetti:** „*Simon & Schuster's: Guide to Cacti and Succulents*“, Arnoldo Mondadori Editors S.p.A., Milan, simon & Schuster, Inc., 1985
22. **The Royal Horticultural Society:** „*A-Z Encyclopedia of Garden Plants*“, Editor-in-Chief Christopher Brickell, vol 1&2, Dorling Kindersley Limited, London, revised edition 2003.
23. **Ellen Phillips and C.Colston Burrell:** „*Rodale's Illustrated Encyclopedia of Perennials*“, Rodale International Ltd., London, 2005.

24. **Miles Anderson:** „*The World Encyclopedia of Cacti & Succulents*“, Select Editions, Anness Publishing Limited, London, 1998.
25. **Dr. M.Kojić, dr. V. Janjić:** „*Otrovne biljke*“, Naučna knjiga, Beograd, 1991.
26. **Radiša Jančić:** „*Lekovite biljke, sa ključem za određivanje*“, Naučna knjiga, Beograd, 1990.

KORISNI LINKOVI:

27. www.theplantlist.org
28. www.wikipedia.org
29. www.floridata.com
30. www.toptropicals.com
31. www.nuccionurseries.com
32. www.sementes.de
33. www.rareflora.com
34. www.malvaceae.info
35. www.rarexoticseeds.com
36. www.passiflorasite.nl
37. www.davesgarden.com
38. <http://www.tela-botanica.org/>
39. <http://plants.usda.gov/java/profile>

Milica Berberović

DECORATIVE PLANTS OF HERCEG NOVI

SUMMARY

Thirty years ago, or so, in Herceg Novi a scientific conference was held with the theme "Natural resources of Boka Kotorska Bay and Tourism". At this conference among other presented papers there was the paper titled „Decorative Plants of Boka Kotorska Bay and their significance in tourism“ whose authors were eminent professors of the Faculty of Forestry in Beograd with their collaborators: Prof. Dr. T. Bunuševac, Prof. Dr. E. Vukičević, Prof. Dr. O. Mijanović, A. Sterniša BSc Agr. and F. Đakonović, MSc. In the paper it is deduced that in this area naturally grow 70 species of dendroflora (trees, shrubs and climbers), while 194 species and their forms are grown on green surfaces. It is also deduced that 301 flowering species are grown in the region of Boka Kotorska Bay (classified in this group are perennial, annual and biennial species, as well as the species which are generally grown in protected conditions, so called house species).

From then till the present day not a single new research of the plant fund on the territory of the Municipality of Herceg Novi has been conducted, though from the time when the aforementioned paper was written till the present day, a great number of plant species has been imported and planted and numerous green surfaces have been developed, in particular private gardens. This paper is an attempt to establish the number of plant species on the green surfaces in Herceg Novi and compare the so obtained findings with the data published in the aforementioned paper and other issued papers.

Владо БИЈЕЛИЋ

МАТЕМАТИЧАР ЕРНЕСТ СТИПАНИЋ (1917–1990)

Кључне ријечи: Ернест Стипанић, математика, филозофија, методологија.

УВОД

Професор др Ернест Стипанић најзначајнији је математичар који потиче из Боке Которске. Рођен је у Кумбору код Херцег Новог. Основну школу завршио је у Тивту, гимназију у Котору, а 1940. године је дипломирао теоријску математику на Филозофском факултету у Београду. У Другом свјетском рату учесник је покрета отпора и логораш на острву Мамула. Од 1947. године током више од 30 година он је предавач, професор и шеф Катедре за математику на Грађевинском факултету у Београду, као и предавач на бројним другим факултетима. Докторирао је 1957. године код професора Ђура Курепе на Природно-математичком факултету у Београду са тезом "Једна генерализација алгоритма ексаустије и неки прилози примени ексаустије". Активно је учествовао у раду разних удружења математичара, физичара и астронома, домаћих и иностраних и на многим скуповима у земљи и иностранству. Био је стални сарадник, уредник или рецензент бројних домаћих и страних часописа за математику, физику, астрономију, историју и филозофију природних наука. Био је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности.

Његов научни и стручни опус је веома обиман и разноврстан, иако је Стипанић највећи дио свог радног вијека посветио педагошком раду преносећи своје богато знање математике бројним студентима техничких и других факултета, гдје се изучава примјењена математика као моћно средство примјењене науке, технике. "Лакше је научити математику него радити без ње", поучавао је своје студенте. Написао је неколико значајних и обимних универзитетских уџбеника из више математике,

теорије вјероватноће и математичке статистике за студенте техничких факултета. Његови научни и стручни радови припадају математичкој анализи и историји, филозофији и методологији математике и природних наука. Објавио је у домаћим и страним часописима преко 80 научних и 50 стручних радова. Посебно је био запажен његов допринос историји и филозофији математике и природних наука, гдје је био један од најзначајнијих југословенских аутора радова из ових области. Нарочито су значајни његови радови о Руђеру Бошковићу који су допринесли афирмацији Бошковићевог дјела и код нас и у иностранству.

Детаљнији биографски и библиографски подаци о Ернесту Стипанићу могу се наћи у доље наведим референцама под 6.5. и 6.6.

Ово је рад о математичару који је имао широко енциклопедијско познавање свих области математике и дубоко разумјевање њене суштине. Имајући у виду обимност и разноврсност Стипанићевих научних радова, у оквиру овог рада разматраћемо само радове у којима се бави неким фундаменталним математичким и посебно методолошким и филозофским проблемима математике. Покушаћемо да размотримо како је Стипанић размишљао о математичким проблемима, како их је рјешавао и сагледавао њихов дубљи смисао, односно какво је било његово схватање математике.

Напомињемо да у овом раду, с обзиром на његову намјену, неће бити наведена математичка извођења.

МАТЕМАТИЧКИ ПРИНЦИП ПЕРМАНЕНЦИЈЕ

Стипанић је хабилитирао за универзитетског наставника 1955. године радом „О принципу перманенције у математици“. Истом проблему враћа се знатно касније радом "Осврт на математички принцип перманенције као методолошки принцип".^{6.1}

При настанку нових математичких појмова принцип перманенције утврђује који елементи старих појмова се уграђују у нове, општије појмове. Принцип перманенције основних закона аритметичких операција или правила први је уочио и формулисао Ханкел (Herman Hankel) 1867. године разматрајући развој аритметике од природног до имагинарног броја. При генерализацији или проширењу појма броја увек остају сачувани закони који важе за полазни скуп бројева који се проширује. На пример, при проширивању скупа природних бројева N у скуп цијелих бројева Z важи принцип да основни закони, правила аритметичких операција (закон комутације и закон асоцијације) за сабирање и основни закони (закон комутације, закон асоцијације и закон дистрибуције) за множење остају да важе и у скупу Z . За Ханкела је то руководећи принцип у изградњи нових појмова броја.

Стипанић истиче да принцип перманенције има "велики научно-методолошки и филозофски значај за цијелу математику". То је развојни принцип који обезбјеђује континуитет еволуције математичких појмова и теорија, при чему се елементи старог појма или теорије уграђују, остају очувани у новим појмовима и теоријама. Они су веза између старог и новог појма, старе и нове теорије. У процесу генерализације појмова и теорија у математици принцип перманенције се широко примјењује као ефикасан методолошки принцип.

Као илустрацију принципа перманенције, Стипанић у раду демонстрира свој оригинални примјер генерализације појмова из класичне теорије конвергенције бесконачних редова.

МЕТОДА ИСЦРПЉИВАЊА (ЕКСХАУСТИЈЕ)

Као што је у уводу наведено Стипанић је докторирао са тезом "Једна генерализација алгоритма ексхаустије и неки прилози примени ексхаустије".^{6.2} Овај рад припада области математичке анализе којом се Стипанић у почетку претежно бавио.

Стипанић у дисертацији даје историјску генезу методе ексхаустије као инфинитезималног алгоритма заснованог на Еуклидовим, Еудоксовим и Архимедовим постулатима и теоремама, са посебним освртом на утицај Зенонових апорија на настанак методе ексхаустије, повезује њихове резултате са бесконачним конвергентним низовима, односно бесконачним конвергентним редовима и на крају уопштава ову методу увођењем специјалне функције ексхаустије. Све то изводи и доказује савременим математичким средствима, математичком анализом.

Метода ексхаустије, која се под овим називом помиње тек у 17. в, настала је у грчкој математици као поступак за одређивање квадратура и кубатура геометријских фигура и тијела. Аристотел (384-322 п.н.е.) у Физики (185 а 14) наводи да је идеју исцрпљивања први изнио Антифон покушавајући да ријеши проблем квадратуре круга. Опште је прихваћено да је њен творац Еудокс из Книда (око 408-350 п.н.е) један од најзначајнијих грчких математичара. Како Стипанић наводи, то је инфинитезимална метода која се састоји у "одређивању алгоритма помоћу којег се посматрана величина (дужина, површина, запремина) може исцрпсти преко својих дјелова до величине мање од сваке задате величине исте врсте". Методолошки поступак је описан у Еуклидовој (325-265 п.н.е.) књизи Елементи.

Еудоксова теорија пропорција, највећи Еудоксов допринос математици и можда највеће постигнуће грчке математике, основа је из

које је изведена метода ексаустије. Теорија пропорције је био Еудоксов одговор на највећу кризу питагорејске математике која је настала открићем несамјерљивих величина. Проналазак да дијагонала квадрата чија је страница 1 није цијели (рационалан) број значило је да се односи геометријских величина не могу увијек изразити бројем. Откриће да постоје несамјерљиве геометријске величине довело је у сумњу полазни став питагорејске математике да се све може изразити бројем, како су га они схватили. Оно је имплицирало постојање ирационалног броја, али грчка математика није дошла до појма ирационалног броја, већ су грчки математичари то схватили да, како аритметика не може да изрази све геометријске истине, геометрија се мора ослободити бројева и бавити величинама, што је имало за последицу да је у даљем развоју грчке математике геометрија добила првенство над аритметиком.

Еудоксова теорија пропорција изнета је у V књизи Еуклидових Елемената увођењем дефиниција:

Дефиниција 4: Величине су у међусобном могућем односу ако једна умножена неким бројем може превазићи другу. [7.2,70]

Дефиниција 5: Величине су у истом односу, прва према другој и трећа према четвртој, ако, кад год се узму једнаки умношци прве и треће, као и једнаки умношци друге и четврте величине, први умношци су или већи или једнаки или мањи од других узетих у одговарајућем поретку. [7.2,71]

Првом дефиницијом, која се назива и Еудоксова аксиома, одређује се које величине се могу поредити. Не могу се поредити, бити у могућем односу, дужина и површина или површина и запремина и сл. Могу се поредити само величине исте врсте. Имплицитно је ту садржан и Еудоксов став да се неће бавити бесконачно малим величинама, већ оним које су у могућем односу и које могу премашити једна другу умножавањем коначним бројем. Он не каже да ли оне постоје или не, већ да се њима математика не бави. [7.2,70] Ову аксиому Стипанић назива Еудокс-Архимедовом аксиомом, а у савременој литератури уобичајено се назива Архимедовом (287-212 п.н.е.) аксиомом.

Друга дефиниција казује да, без обзира да ли су величине међусобно самјерљиве или нијесу, могу се поредити њихови односи. Дакле, према Еудоксу може се рећи да су површине неког круга и квадрата у истом односу као површине неког другог круга и квадрата, иако су оба односа узети засебно несамјерљива. Тако ова дефиниција представља основу за израчунавање површина и запремина неправилних фигура и тијела, односно основу методе ексаустије која је изложена у XII књизи Елемената. Сам поступак исцрпљивања неке величине до величине мање од ма које задате, наводи Стипанић, врши се на основу следеће теореме:

"Нека су дате двије неједнаке величине; ако се од веће одузме више од половине, а затим од добијеног остатка више од његове половине и ако се ова операција сукцесивно понови добиће се за остатак величина која ће бити мања од дате мање величине".[6.2,1] Ову теорему Стипанић назива Еуклидовом теоремом и истиче : „Појава ове теореме, како је већ у извјесном смислу истакао Луѓа (10,112) историјски је значајна. Она, с једне стране, означава крај етапе у развоју математике античке епохе, кад је у схватању природе геометријских величина (дужи, површине, запремине) доминирала идеја актуалне инфинитезимале (Питагорејска монада и Демокритов математички атом), и с друге стране, означава почетак етапе за коју ће бити карактеристична ексхаустија, као инфинитезимална метода, којом се кроз практичну реализацију идеје потенцијалне инфинитезимале (геометријска величине која је мања од сваке унапријед дате геометријске величине исте врсте) ријешао низ конкретних проблема геометрије (Еуклид-Архимед). . . [6.2,10]

Сам поступак одређивања површина или запремина састоји се у уписивању или описивању полигона са све већим бројем страница у круг или неку неправилну фигуру, односно у случају израчунавања запремина у уписивању или описивању полиедара у сферна тијела. На примјер, при одређивању површине круга или одсјечка параболе уписивањем у ове фигуре полигона са све већим бројем страна врши се исцрпљивање површина ових фигура површинама полигона, тако да разлика између површина полигона и површине фигуре постаје све мања и у довољном броју корака израчунава се површина фигуре.

Грчка математика је била уствари геометрија, па и Еуклид и Еудокс користе искључиво геометријске демонстрације. Међутим, Стипанић сматра да се прави и потпуни математички смисао Еудоксове методе ексхаустије може демонстрирати средствима савремене математичке анализе. Да би то показао он низ геометријских величина којим се врши исцрпљивање неке величине, замењује бесконачним конвергентним редом и тако доказује Еудокс–Еуклидову теорему и констатује да је то "очигледна и потпуна аналогија са појмом конвергентног бесконачног реда, посебно са појмом брзине његове конвергенције. Тако се јасно открива дубока и природна сродност између једног инфинитезималног алгоритма математике античке епохе и једног инфинитезималног алгоритма математике модерне епохе." [6.2,3]

Стипанић даље сматра да ексхаустија као инфинитезимална метода има своје корјене у Зеноновим апоријама Дихотомија и Ахил и корњача. Зенон из Елеје (495-435? п.н.е.) изношењем апорија имао је за циљ да одбрани учење свога учитеља, оснивача елејске школе, Парменида (515-450?п.н.е.). Парменид је тврдио да постоји само Једно (битак), вечно,

ненастало, непокретно и непромјенљиво и да је кретање привид. Вођен филозофским разлозима Зенон је сматрао да његове апорије, вјешто формулисане, доказују да нема мноштва и кретања, што су тврдили Парменидови противници питагорејци да постоји мноштво бројева, односно ствари, а Хераклит да је све кретање. У следећим вјековима, све до данас, настале су бројне интерпретације и коментари ових апорија, како филозофа, тако и математичара. Сматра се да су ова разматрања Зенонових апорија неспорно имале значајан утицај на развој грчке математике и математичког мишљења уопште. Како није сачуван оригинални Зенонов текст апорија, на основу секундарних извора (Аристотел, Симплиције) настале су разне формулације апорија. Стипанић наводи формулацију коју је дао Бранислав Петронијевић (1875-1954):

Дихотомија: "Ако постоји кретање, покретно мора најпре прећи половину пута, а пре половине целог пута половину његове половине, и опет половину ове половине. А ако је број половина бескрајан, немогуће је да бескрајно буде пређено у коначном времену. Кретање дакле не постоји."

Ахил и корњача: "Ако постоји кретање ни најспорији не може никада бити достигнут ни од најбржег. Јер онај који гони мора нужним начином, пре него што достигне (оног који бежи), најпре доћи на место одакле је пошао онај који бежи. А ако се претпостави, да се раздаљина између њих може смањивати у бесконачност, не само да Ахил никада не може стићи Хектора, него (не може стићи) ни корњачу." [6.2,6]

Зенон својим апоријама или парадоксима, како се често у литаратури називају, не доказује ставове Парменидовога онтолошког монизма, већ показује поступком *regresum ad infinitum*, свођењем на противречност, да су ставови Парменидових противника бесмислени. Зенон растојање које треба прећи дијели до у бесконачност, па како се бесконачност не може прећи у коначном времену закључује да је кретање немогуће. Обично се наводи да су апорије докази против кретања и то према апорији Дихотомија кретање не може ни започети, а према апорији Ахил и корњача кретање се не може никад завршити. То би били одговори на филозофске разлоге изношења апорија. Међутим, њихов значај за математику може се утврдити, тврди Стипанић, само испитивањем математичког садржаја апорија. Зато Стипанић математизује Зенонове апорије, али не да би доказао да ли је кретање могуће или није, већ њега интересује да ли се Зеноновим апоријама уведе бесконачно мале величине. Апорије Дихотомија и Ахил и корњача су апорије о кретању, кинематичке апорије, јер је у њима експлицитно преко "најбржег" и "најспоријег" уведена брзина, односно узето је у обзир и простор и вријеме. Стипанић не узима у обзир вријеме. Поступак дијелења дужи и добијања дужи

мање од сваке унапред задате дужи у Дихотомији је јасно прецизиран и може се представити опадајућом геометријском прогресијом, што није случај у апорији Ахил и корњача јер се само претпоставља да се раздаљина између Ахила и Корњаче "може смањивати у бесконачност". Растојање између Ахила и корњаче се стално мијења, и то тако да се у сваком следећем кораку повећава за растојање које је корњача прешла у претходном кораку. Примјењујући савремену математичку нотацију, Стипанић растојања између Ахила и корњаче представља бесконачним опадајућим низом и изводи поступак који доводи до дужи мање од унапред задате дужи. Сада констатује да апорије Дихотомија и Ахил и корњача "својом садржином идејно имплицирају бесконачну дјелљивост дужи и бесконачну инфинитезималу, односно дуж која је мања од сваке унапред задате дужи". Спроведена математичка анализа показује да је поступак дијељења растојања (уствари исцрпљивања дужи) у апоријама еквивалентан Еудоксовим и Еуклидовим постулатима и теоремама. Зато је, сматра он, неспоран значај Зенонових апорија за генезу методе ексаустије.

Своју пуну афирмацију грчка метода ексаустије, у теоријском и практичном погледу, наводи Стипанић, доживјела је Архимедовим радовима о проблемима квадратуре и кубатуре. Архимедова метода исцрпљивања примијењена на израчунавање површина и запремина криволинијских области и неправилних тијела састоји се у уписивању и описивању у области, односно тијела, праволинијских геометријских фигура, односно праволинијских тијела. Исцрпљивање површина, односно запремина, постиже се повећавањем броја страна уписаних и описаних полигона и полиедара. Стипанић наводи да Архимед тако формира монотono растући низ величина које су све мање од величине коју треба одредити (површине или запремине) и монотono опадајући низ величине које су све веће од величине коју треба одрети. На примјер, када је у питању квадратура круга, исцрпљивање се постиже тако што се у круг уписују и око круга описују полигони са све већим бројем страница. Разлика уписаних и описаних површина постаје све мања и може бити мања од сваке унапред задате величине исте врсте. Архимед сада помоћу доказа *reduction ad absurdum* доказује да коресподентна величина мора бити једнака површини круга. Стипанић констатује да Архимед, увођењем истовремено монотono растућих и монотono опадајућих низова, уводи новину у ексаустију у односу на своје претходнике и по њему је Архимедова метода генерализација Еудокс-Еуклидове ексаустије. Многи аутори истичу да је она антиципација одређеног интеграла. Стипанић то прецизира и наводи да Архимедова ексаустија наговештава модерни инфинитезимални алгоритам као бесконачни ред, односно бесконачни низ.

На крају Стипанић констатује да је Еудокс-Еуклидова и Архимедова ексхаустија инфинитезимална метода „којом се кроз практичну реализацију идеје потенцијалне инфинитезимале ријешио низ конкретних проблема геометрије" и да она антиципира модерни инфинитезимални алгоритам. Међутим, овдје је потребно примјетити да Еудокс-Еуклидова и Архимедова метода ексхаустије од самих аутора није схватана као инфинитезимална метода, јер грчка математика није прихватала актуално бесконачне величине. Иако су се у својој математичкој пракси сусретали са бесконачностима, ови математичари су их одбацивали, пре свега из филозофских разлога. Грчка математика, односно геометрија, била је финитистичка јер се заснивала на увјерењу да у физичком свијету на који се односи нема актуалне бесконачности. Космос, савидљиви свијет, за старе Грке је коначан. Тачно је да је поступак исцрпљивања, који се састојао у добијању произвољно мале величине која може бити мања од било које задате величине, имплицирао бесконачно мале величине. бесконачност овог поступка је само потенцијална, јер се геометријским поступком није могла дословно исцрпсти цијела криволинијска површина, јер се бесконачно не може савладати корак по корак. У практичном поступку, користећи тадашња геометријска средства, величина површине или запремине могла је бити добијена, израчуната, само у кончаном броју корака. Број уписаних и описаних фигура увијек је морао бити коначан. Зато је између површина уписаних или описаних фигура и површине тијела чија се величина одређује увијек морала постојати нека разлика, па је зато њихова метода ексхаустије у практичној примјени ипак била само апроксимативна метода.^{7.3} Та и таква, грчка метода ексхаустије користиће се за израчунавање површина и запремина све до настанка и развоја инфинитезималног рачуна у 17. и 18. в., и она је несумњиво имала велики хеуристички значај за његов настанак.

Summa su mmarum, Стипанић примјеном савремене математичке анализе на геометријску методу Еудокса, Еуклида и Архимеда и на Зенонове апорије, дакле егзактним поступком, доказује да је грчка метода ексхаустије антиципација савременог инфинитезималног метода, јер је она садржавала инфинитезимале и пре настанка инфинитезималног рачуна у 17. вијеку када ће оне постати легитимне математичке величине. Проблеми са којима су се сусретали грчки математичари (несамјерљивост, бесконачности) биће на адекватнији начин рјешавани тек настанком и развојем математичке анализе.

У другом поглављу дисертације Стипанић уопштава грчку методу ексхаустије модерним инфинитезималним алгоритмом. Уопштавање започиње дефиницијом поступка исцрпљивања неке

величине. Формализацијом дефиниције добија бесконачни бројни низ. На основу овог низа изводи тзв. функцију ексхаустије која дефинише алгоритам ексхаустије броја. Ако је бесконачни бројни низ конвергентан и ексхаустија је конвергентна. Затим одређује услове за које је функција ексхаустије кореспондентна конвергентном низу, односно изводи више теорема које одређују потребне и довољне услове које функције ексхаустије треба да задовољи да би ексхаустија била конвергентна. Одмах истиче да је у Еудокс-Еуклидовој и Архимедовој ексхаустији функција ексхаустије имплицитно геометријски дефинисана и то тако да ексхаустија сигурно конвергира. Затим показује да се овај формализам може успјешно примјенити на Зенонове апорије и Архимедове квадратуре.

У трећем и завршном поглављу дисертације разматра питања конвергенције функције ексхаустије примјеном резултата другог поглавља на бесконачне нумеричке редове познатих савремених математичара и ту даје свој оригинални допринос.^{6.6}

На крају можемо констатовати да Стипанић постиже основни циљ своје дисертације, односно изводи савремени алгоритам ексхаустије као генерализацију грчке методе ексхаустије и показује да је грчка метода ексхаустије била антиципација савременог инфинитезималног рачуна, односно да савремена математика има своје дубоке корјене у грчкој математици.

О МАТЕМАТИЧКОЈ ИНТУИЦИЈИ

У истоименом раду^{6.3} Стипанић разматра улогу интуиције у настанку математичких појмова и теорија. Интуицију, односно интуициону спознају одређује као облик непосредне спознаје, до које се долази непосредним опажањем или увиђањем веза и својстава ствари и појава, и за коју није потребан никакав логички доказ. Разликује двије врсте интуиције, чулну интуицију и интуицију ума. У математици су аксиоме непосредне истине које се прихватају без доказа, док су теореме врста посредне спознаје до које долазимо путем доказа. Дакле, интуитивна спознаја се у математици схвата као она до које се не долази на основу математичког доказа из других математичких истина, већ непосредним увиђањем помоћу ума или чула. „Интуиција, с једне стране, као непосредна спознаја математичке истине, као полазна или темељна спознаја, и с друге стране, као наслућивање математичке истине уопште, играла је и стално игра веома важну улогу у развоју математике“, наводи Стипанић.

Стипанић ово илуструје са више примјера. Један од њих је примјер Еуклидовог постулата који каже "да се може повући од сваке тачке ка

свакој тачки права линија". Постављањем лењира између двије тачке горња тврдња је очигледна и без икаквог доказа. У Еуклидовој геометрији аксиоме и постулати су очигледне истине, односно интуитивно сазнате, из којих се логичким доказима изводе теорије.

За Декарта (Rene Descartes, 1596-1650) је математичка интуиција полазна тачка дедуктивног система. Декарт је, сматра Стипанић, интуитивно дошао до спознаје да се сваком уређеном пару реалних бројева (x, y) може обострано једнозначно придружити тачка у равни. Тако се геометрија своди на аритметику и то је било полазиште за изградњу аналитичке геометрије.

Кант (Immanuel Kant, 1724-1804) полази од става да су простор и вријеме чисте форме чулности, чулног сазнања, и сматра да се полазни ставови, аксиоми геометрије и аритметике, заснивају на чулној интуицији простора и времена и да су нам априорно дати. Дедукциојом из ових изграђен је конзистентан систем Еуклидске геометрије. Искази чисте геометрије су априорне и синтетичке истине о свијету појава, сматра Кант. Међутим, откриће нееуклидских геометрија у 19. вијеку показало је погрешност схватања да се само на основу интуитивно спознатих аксиома као основних ставова може засновати геометрија, па и друге математичке теорије. Лобачевски (Николај Иванович Лобачевски, 1792-1856) и други су показали да се V Еуклидов постулат о паралелним правима (Кроз тачку ван дате праве постоји само једна права паралелна с том правом) може заменити неким другим постулатом (Кроз тачку ван дате праве постоје двије праве које су паралелне с том правом) који није очигледан, није интуитивно спознат, и тако изградити исто тако конзистентна геометрија, али другачија од Еуклидове. Дакле основни ставови могу бити конвенције, а искази тако аксиоматизоване чисте математике нијесу априорне и синтетичке истине. Тиме је задат снажан ударац свим заговорницима интуитивне спознаје, а посебно Кантовој филозофији. Расел и други логицистичари оштро су критиковали Кантова становишта о улози интуиције у математици. Они су сматрали да сваку интуицију треба протјерати из математике. Математика се може свести на логику, а сви основни ставови математике извести из логике. Међутим, убрзо се показало, што наводи и Стипанић, да се логицистички систем заснивања математике не може ослободити од позивања на очигледност и интуицију. Он истиче да је најоштрији критичар антиинтуитивног и чисто логичког заснивања математике био француски математичар Анри Поенкаре (Henri Poincaré, 1854-1912). Он раздваја чулну од интелектуалне интуиције и сматра да је ова последња основа математичког расуђивања. Стипанић наводи његова размишљања: "Чиста логика увијек води до таутологије. Она сама по себи не може засновати ништа ново, не може бити почетак

никаквој науци...Посредством логике се доказује, а посредством интуиције открива... Логика нам говори да на том и том путу сигурно нећемо наћи препреке, но она не говори који пут води циљу. Зато треба издалека видети циљ, а способност која нас учи видјети је интуиција..."[62,15] Стипанић на крају истиче да је Поенкаре некад интуицију третирао као услов и основу математичке дедукције, а понекад као услов стваралаштва у математици.

Улога математичке интуиције долази до пуног изражаја у математичком интуиционизму, правцу чији представници (Брауер, Хејтинг, Вајл) сматрају да је интуиција основа математике и логике. О математичком интуиционизму расправљаћемо више у наредном поглављу.

На основу Стипанићевих ставова, изнијетих у овом раду, може се закључити да је Стипанић био јак заговорник улоге интуиције у математици, мада то ипак релативизује. Наиме, он сматра да се интуитивна и логичка спознаја допуњују, да чине јединство. Наводи да је интуиција способност људског ума, али интуитивна спознаја није нека априорна особина људског ума, није независна од "историјског развитка човјека као мисаоне и друштвене индивидуе". "Интуитивна спознаја доминира над логичком у историјској генези једног математичког појма или теорије" као полазна спознаја, али касније у етапи формализације појма или теорије логичка спознаја је доминантна. Еуклид је полазио од аксиома као очигледних истина, али је за даље извођење користио логичко доказивање. До математичке строгости, што је био идеал грчке математике, може се доћи само доказом.

Математички интуиционизам као један од праваца заснивања математике у 20. вијеку није широко прихваћен. Напротив, имао је мали број присталица. Ипак, већина активних математичара рећи ће да њихова извођења разних формула и математичких теорија није формална игра, већ да они интуитивно "осјећају" да математички објекти са којима, раде на неки начин постоје, имају онтолошки статус. Зато је и разумљиво Стипанићево схватање улоге интуиције у математици, јер је он био прије свега математичар. Интуиција може имати значајну улогу у научном истраживању. Међутим, сваки истраживач добро зна да сваки интуитивни увид није откриће, већ се сваки мора логички испитати и неком научном методом провјерити, иначе може да нас води у заблуде. Интуиција није сигуран извор сазнања. "Ја не кажем да наука започиње од интуиције, већ да започиње од проблема"^{7.4}, сматра Карл Попер (Karl Popper, 1902-1994). За модерну математизовану науку основни ставови неке теорије нијесу аксиоми као очигледне, непосредно сазнате истине, већ постулати који су хипотезе. Из ових хипотеза изводи се, дедукује конзистентна и кохерентна научна теорија чије импликације се експериментално провјеравају. Ако ове импликације издрже тест провјере,

теорија се прихвата као истинита док не дођемо до боље, а њени постулати се прихватају за научне истине, дакле посредно сазнају.

Завршићемо ово разматрање о Стипанићевом схватању улоге интуиције у математици цитирањем његовог става у вези открића да се V Еуклидов постулат о паралелним правима може замијенити неким другим : ‘’ Дуговјековна истраживања тог постулата открила су веома драстично недовољност интуитивне очигледности као искључивог ослонца заснивања геометрије и математике уопште.’’

КУДА ИДЕ САВРЕМЕНА МАТЕМАТИКА

Стипанићева књига "Путевима развитка математике"^{6.4} је научно популарна књига намијењена широком кругу читалаца у којој је Стипанић показао своје широко енциклопедијско, научно и стручно познавања разних области математике и њене историје од првих почетака до 20. вијека. Ми ћемо овдје размотрити само Стипанићево расправљање о савременим правцима у развоју основа математике које је дато у другом поглављу ове књиге (стр. 151-154).

Откриће Раслових парадокса у Канторовој (Georg Cantor, 1845-1918) теорији скупова, крајем 19. вијека, показивало је да је ова теорија противрјечна и да захтјева реформулисање и нову аксиоматизацију. Наиме, отворена су питања поузданости математике и саме њене основе. Како засновати цјелокуну математику на јединственим основама које доказиво нијесу спорне? Како је аксиоматски метод основни метод математике, требало је трагати за једном аксиоматском теоријом која је у основи цијеле математике. Из захтјева за новим заснивањем математике настали су и основни правци савремене математике о којима Стипанић даје краће приказе: логицизам, формализам и интуиционизам. Размотрићемо ове приказе и покушати да их ставимо у један шири контекст.

Логичизам

Логичистичка теза гласи: Закони математике броја могу се извести из логике, односно могу се свести на логику и само логику.

Заснивачи овог правца су Фреге (Gottlob Frege, 1848-1925) и Расел (Bertrand Russell, 1872-1970). Логичисти су „супроставили логичку спознају интуитивној“ и заступају „неопходност одредбе свих полазних математичких појмова терминима чисте логике, а доказе свих математичких тврђења логичким средствима“, [6.4,151]. наводи Стипанић. Како аристотеловска логика није омогућавала реализацију логичистичке

тезе, требало је изградити моћнији систем логике. Расел, заједно са Вајтхедом (Alfred Whitehead, 1861-1947), Аристотеловој логици додаје аритметичке термине. Они прихватају Пеанову (Giuseppe Peano, 1858-1932) аксиоматику заснивања природних бројева и потпуно формализују математику. Математику су тако редуковали на логику која треба да обезбједи њену сигурност. Логичком анализом одбацују Кантов појам броја као интуиције времена. По Раселу број је производ рационалног мишљења, закона логике. Из математике је прогнана интуиција, јер се по њима основни математички објекти могу логички дефинисати. Математика постаје скуп логичких исказа који се односе на математичке објекте који реално постоје и чекају да их математичар открије, што је био један облик платонизма. Међутим, ускоро се показало да из овако формализоване математике није искључена очигледност и интуиција. Зато Стипанић закључује: "Дакле, ни максимално формализован систем аритметичких, односно математичких истина не може се ослободити од позивања на очигледност и интуицију." [6.4,151]

Формализам

Најзначајнији представник овог правца је њемачки математичар Давид Хилберт (David Hilbert, 1862-1943). Стипанић сматра да је главни задатак овог правца био формализација математичких теорија, односно „њихово представљање у облику неинтерпретирајућих рачуна“ и „доказ непротивречности математичких теорија“. Заиста, Хилбертов програм је имао задатак да изврши формализацију цјелокупне класичне математике и да се у том поступку из ње искључе све противречности. То се може постићи аксиоматском методом. Хилберт је формализацију извео полазећи од Пеанове аритметике, јер је сматрао да се све гране математике могу редуковати на аритметику и из ње извести. Пошао је од симбола, основних термина и аксиома из којих се правилима формације и трансформације дедукује логички непротивуречна теорија. Притом се занемарују значења свих симбола и термина. Даље, сматрао је да из математике треба протјерати све бесконачности. Сви докази морају бити изведени у коначном низу корака, финитним средствима. Тако добијени низови знакова повезани правилима трансформације, ослобођени сваког значења, чине формализовану неинтерпретирану математичку теорију. Теорија је поуздана ако и само ако је непротивречна." У математивци постојати значи бити непротивречан", истиче Хилберт. Свака друга питања о постојању математичких објеката немају смисао. Сада је требало и доказати непротиврјечност тако формализоване математике, односно непротиврјечност аритметике. Хилберт за то користи једну

општију формалну теорију, метаматематику, чији симболи означавају објекте формализоване математике и припадају метајезику. За доказивање користи финитне или конструктивне доказе. Стипанић сада истиче: „Хилбертов формализам полази од хипотезе могућности пуне и непротивречне формализације цјелокупне класичне математике. Међутим, теорема Гедела о непотпуности аксиоматске аритметике често се третира као оповргавање формализма, односно наведене Хилбертове хипотезе“ [6.4,152]. Заиста, појавом Геделових (Kurt Gödel, 1906-1978) теорема 1931. године показало се да није доказана непротивречност аритметике. Прва Геделова теорема доказује да ако је формални систем непротиврјечан нужно мора бити непотпун, односно доказује да није могуће потпуно формализовати ниједну математичку теорију која садржи аритметику. Друга Геделова теорема тврди да се непротиврјеченост формалне математичке теорије која садржи аритметику не може доказати у тој формалној теорији. Ово је значило да цјелокупну математику није могуће формализовати и истовремено неуспјех Хилбертовог програма. Овим је на неки начин опет остало отворено питање позуданости математике. С друге стране, резултати Хилбертове математике нашли су своју потврду у успешној примени у савременој науци и трајан су допринос математици. Стипанић, иако се критички односи према формализму Хилбертове математике, то јасно истиче: " Хилбертова школа је постигла веома значајне резултате... Развила је апарат који је чврсто ушао у арсенал математичке логике и широко се примјењује од свих математичара и логичара." [6.4,152]

Интуиционизам

Главни представници овог правца су холандски математичар Брауер (Luitzen Egbertus Jan Brouwer, 1881-1966), оснивач математичког интуиционизма, Хејтинг (Arend Heyting, 1898-1980) и Вајл (Herman Weyl, 1885-1955). Интуиционизам је, сматра Стипанић, „математички правац који у интуицији види основу математике и формалне логике“, па наводи: „По Брауеру, математика као наука слободна је од логичких претпоставки, а једини јој извор може бити интуиција, из које с непосредном јасношћу произлазе појмови и закључци математике“ [6.4,153]. Стипанић истиче да интуиционисти тврде „да је принцип потпуне математичке индукције основни и најспецифичнији принцип за математику, логички неизводљив, и да се открива само посредством интелектуалног сагледавања, односно интелектуалном интуицијом“ [6.4,153]

Заиста, према Брауеру, полазна тачка у заснивању математике је интуиција броја до које ум долази на основу чисте интуиције времена. Вајл

сматра да је интуиција итерације, бројање као додавање јединице, основа математичког мишљења. Бројеви постоје само ако могу да се достигну у мишљењу. Зато нема актуално бесконачних бројева, јер ми не можемо бесконачно бројати. Хејтинг сматра да бројеви не постоје независно од нашег мишљења.

На основу таквог схватања природног броја конструишу се сви остали математички објекти и то конструисање мора бити изведено у коначном броју корака. Хејтинг сматра да постојати у математици значи бити конструисан. Сваки математички исказ за који постоји конструктиван доказ је истинит, а онај који се конструктивним доказом може оповргнути је лажан. За математички исказ, који се не може ни доказати ни оповргнути, интуиционисти кажу да није ни истинит ни лажан, али може бити смислен, у ком случају логички закон искључења трећег није примјенљив. То је случај са математичким проблемима који су нерјешиви, односно, како би рекли интуиционисти, за које не постоји конструктиван доказ ни да су истинити ни да су лажни.

Интуиционисти одбацују Канторову теорију трансфинитних бројева и по њима доказе засноване на овој теорији треба одбацити, јер су неконструктивни. Слично важи и за дјелове математичке анализе. Према Брауеру интуитивне математичке истине није могуће формализовати, односно математика се не може свести на језик или логику јер њене интуитивне истине претходе језику. Међутим, показало се да конструктивистичка реконструкција цјелокупне класичне математике није могућа. Из ових разлога интуиционистичко заснивање математике није прихваћено од већине математичара, јер је примјена њихових метода значила одбацивање многих дјелова стандардне математике, на шта они, који је свакодневно примјењују и сматрају да је тачна, нијесу пристајали.

На крају ових разматрања савремених праваца у развоју основа математике Стипанић наводи да постоје "још и правци реализам, номинализам и конвенционализам" који се баве филозофским проблемима математике. Шта су основе математике? Који су основни математички објекти (бројеви, скупови или структуре) и какав је њихов онтолошки статус? Стипанић ове проблеме у овој књизи не разматра, већ само констатује да савремена математика "отвара нове научне и филозофске, односно епистемолошке и онтолошке дилеме и проблеме односа математике и стварности."

РЕФЕРЕНЦЕ

- 6.1. Стипанић, Е., Осврт на математички принцип перманенције као методолошки принцип, Дијалектика, 1970, 1, стр.51-58
- 6.2. Стипанић, Е., Једна генерализација алгорита ексхаустије и неки прилози примени ексхаустије, докторска дисертација, Београд, 1957
- 6.3. Стипанић, Е., О математичкој интуицији, Настава математике, V (XXVII), 1-2, Београд, 1978, стр.11-23.
- 6.4. Стипанић, Е., Путевима развитка математике, Вук Караџић, Београд, 1988
- 6.5. Ернест Стипанић 1917-1990, ЦАНУ, Споменица, Подгорица, 1994
- 6.6. Стојановић, С., Седамдесетогодишњица рођења Ернеста Стипанића, Дијалектика, 1987, 1-2

ЛИТЕРАТУРА

- 7.1. Баркер, С., Филозофија математике, Нолит, Београд, 1973.
- 7.2. Божић, М., Преглед историје и филозофије математике, Завод за уџбенике и настанван средства, Београд, 2002.
- 7.3. Арсенијевић, М., Простор време Зенон, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, Нови Сад, 2007
- 7.4. Попер К., Претпоставке и побијања, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2002

Vlado Bijelić

ERNEST STIPANIĆ
THE MATHEMATICIAN (1917-1990)

SUMMARY

This paper deals with the works of the mathematician professor Ernest Stipanić (1917 – 1990) who, besides his educational work, was also engaged in methods and philosophy of mathematical problems. It treats his most significant works in that domain related to some of the fundamental methods and philosophy of mathematical problems, such as: the principle of permanency, the method of exhaustion, the role of intuition in mathematics, problems of and directions of foundation and development of mathematics. The principle of permanency had great significance in the development of the concept of number, because at expanding the concept of number there always remain preserved the concepts of sets which are valid for the initial set of numbers. The method of exhaustion appeared in Ancient Greek mathematics as the procedure of determining the surface and volume of geometric figures and solids. It is considered that it was developed by Eudoxus, Euclid and Archimedes and that it is the anticipation of the contemporary infinitesimal calculus. In his doctor's thesis Stipanić gives the genesis of this method. Further, it is dealt with his works on the basic directions in founding of contemporary mathematics. The discovery of Russell's paradox in Cantor's theory initiated the issue of reliability and need for new axiomatization of mathematics which would lead towards an inarguable and reliable mathematical theory. Different approaches to these problems produced in the 20th century different directions in founding and developing mathematics: logicism, formalism and intuitionism. The role of intuition in mathematics is specially treated.

Оливера ДОКЛЕСТИЋ

МОСТ НА РИЈЕЦИ СУТОРИНИ

Кључне ријечи: камени мост, француска управа, ријека Суторина

ОПШТЕ

Мост на ријеци Суторини је највећи камени мост на подручју општине Херцег Нови, јер је и Суторина највећи водоток у овој општини. Припремајући ову анализу стања моста, претраживала сам у објављеним радовима у зборницима и стручним публикацијама, у књигама, пројектима, документима похрањеним у херцеговском архиву, разговарала са мјештанима, а све у жељи да откријем поријекло. Можемо да нагађамо, али не и са сигурношћу да тврдимо које је вријеме настанка моста. Да ли је то доба владавине Турака, Млечана, Аустријанаца, Француза, или највјероватније, Аустроугара. Оно што помаже у откривању битних историјских чињеница јесте начин грађења, односно, конструктивни систем, примјена материјала, начин везивања камена, украси на мосту, па можда и саме димензије, распон лукова, ширина саобраћајнице, нагиби нивелете.

Ријека Суторина, водоток је нешто већег протицаја од бујица, којима је прошарана херцеговска општина и које «прораде» у вријеме киша и трају дан или само неколико сати дуже од самих падавина. Извори ријеке Суторине не пресушују током цијеле године. Нису то јака врела, тек танка нит водених капи, у хидролошком смислу, који литар или и мање од тога, у секунди, али, ипак, довољно да оформе ток мале ријеке, у којој су јегуље најпознатији становници. Протицај коритом постоји у најузводнијем и средњем току и у вријеме љета. То посве слабашан протицај у коме се једва може одржати водена флора и фауна. Сливно подручје ријеке Суторине захвата Суторинску удолину и јужне падине села Мокрине. У геолошком и хидрогеолошком смислу, шири захват,

кроз који протиче ријека, јесте подручје широке тектонско-ерозионе зоне, која је изграђена од флишних наслага из периода горњег еоцена, запуњена у доњем дијелу алувијалним наносом, чија је дебљина 15 – 30 метара.

Како су показала истраживања, у саставу тла сливног подручја преовладава глинена компонента. Водопропусност слива је релативно ниска, па се воде сливају у облику бројних малих бујица, које творе јединствени ток ријеке Суторине. Ерозиони процеси су нарочито развијени у горњем току слива, док су најнижи дјелови од дебелих наслага алувијалног наноса, засићени подземном водом и често плављени због успорног дјеловања мора.

ИСТОРИЈСКА ЦРТИЦА О МОСТУ

Слика 1. Низводни изглед моста

Мост на ријеци Суторини налази се непосредно уз Јадранску магистралу, као дио старог пута, (трасом куда је дијелом изведена Јадранска магистрала) који је спајао два града, двије државе, прво Турску, па потом њеног наслѣдника, Млетачку Републику, са Дубровником,

односно, Дубровачком Републиком. Могуће је да су Турци, који су управљали Херцег Новим, све до 1687. године, безмало два вијека, због својих првенствено трговачких намјера, први изградили мост на ријеци Суторини. Данас то можемо само да нагађамо. Оно што је, пак, сигурније јесте чињеница да стари камени мост на ријеци, какав је данас, са многим детаљима, стубовима, усмјеривачима ријечног тока троугластог пресјека, узводним кљуном стуба, или начином зидања, припада другачијем типу од осталих мостова у новском крају. Заправо, налазимо доста сличности са Владичиним мостом на Топлој. По тим елементима закључујем да се ради о мосту који потиче из времена француске управе у Боки Которској. Од краја 18. вијека, тачније од 1797. године до 1818., мијењала се управа великих сила за зеленим столом. Млетачку државу, прво је замијенила Аустрија, без испаљеног метка, потом је, по одлукама мира у Пожуну, из 1805. године Аустрија морала да се одрекне Далмације и Боке у корист Француске. Слијед догађаја каже да је стигла Наполеонова војска у Боку, па се водио рат између Русије и Француске, а морски акваториј улаза у залив, суторинско и конавојско поље, били су попришта жестоких борби. Русија је 4. марта 1806. године, самоиницијативно, под командом адмирала Сењавина, заузела Боку, што је народ свесрдно поздравио, а напустили су је, по дипломатским договорима, 12. августа 1807. године, када наступа период краткотрајне француске управе под Наполеоном. Французи су прво заузели Дубровник, већ 26. маја 1806. Након мировног споразума у Тилзиту 1807. године, Наполен је власт у Далмацији и Боки предао свом маршалу Мармону, који већ 27. августа 1807. године издаје Уредбу о привременом устројству Боке Которске. Па иако је власт Наполеонове Француске на подручју Херцег Новог започела ратом, потом паљевинама и, уопште, лошим односом према локалном становништву, њена управа се, за то кратко вријеме, показала организационо спремна и способна за вршење значајних промјена у управи. Једна од првих, а свакако, најзначајнијих ставки француске управе, била је у поправци постојећих и градњи нових путева. Потреба за модернизацијом саобраћајница указала се Мармону оног момента када је његова војска са генералом Лористоном упала у невоље са блатњавим путевима кроз конавојско поље, што их је омело у борбеном поретку и напредовању у рату са Русима. Тада су њихова кола са топовима и коњске запреге са муницијом и провијантом запале у блато, из кога су се тешко вадиле. Били су значајно успорени у борбеном напретку а то може бити и разлог за изгубљену битку и повлачење ка Цавтату и Дубровнику. Било је то вријеме обилних киша, какве су уобичајене у овом подручју. Расквашени путеви су научили маршала Мармона да је од изузетног значаја за одбрану или напад изградња добрих путева са чврстим колником.

Обнављање порушеног града Херцег Новог, и његових тврђава, након борби са Русима, започело је одмах по успостављању мира и од првог момента француске управе. У новском крају су зидари били на добром гласу. Брзо се сазнавало да су добри мајстори. Постоје записи пуковника Корипера, који је иманован да руководи радовима око поправке града. Обратио се капетану херцегновске општине, Ханибалу Буровићу, да су му хитно потребни зидари. Помињу се мајстори-зидари Петар Лалић и син му Антоније, Доменико Козина, и из Кута: Спасоје Сеферовић, Андрија Маровић, Јанко Милошевић, који су позвани за оправку тврђава¹.

Маршал Мармон је писао о успостављању власти у Далмацији, Дубровнику и Боки Которској. У писму од 4. августа 1807. године принцу Еугену Наполеону, написао је: «Француска армија је оставила у овој земљи трајно благостање које становници, изгледа, цијене. Далмацију раније није било могуће пропутовати. Данас ју је могуће прећи у свим правцима и по добро изграђеним колским путевима». Не зна се тачно којим средствима и са колико људи, и са којим домаћим зидарима је француска управа градила путеве и мостове кроз херцегновску општину. Из више докумената херцегновског архива може се саставити у историјски приказ, мада је и то недовољно. Већ у марту 1808. године француска управа за Боку, чије је сједиште било у Котору, захтјева од тадашњег делегата Херцег Новог, да пронађе зидаре за изградњу пута на Дебелом бријегу². Општински делегат, Ханибал Буровић, одговара у вези грађења пута на Дебелом бријегу³. У то вријеме је француска војска градила путеве, давала техничка рјешења и радну војну снагу, док су домаћи зидари били градитељи уз њих. Вјероватно су они упућивали Французе о врстама камена, својствима, и локацијама мајдана, по сопственим искуствима. Радови на изградњи путева, па тако и мостова, а претпостављамо, и моста на ријечи Суторини, започела је у јулу 1808.⁴

Французи су знали да је за путеве и мостове, потребно редовно одржавање. Градња путева у том дијелу империје потрајала је све до јесени, односно, до првих, јаких киша, које обично долазе средином октобра. Већ у јануару 1809. године француска управа или командант војног градитељства⁵, слали су писма подделегату Буровићу у вези са

¹ Maksim Zloković, Zbornik "Boka", br. 4. "Herceg Novi, od pada Mletačke Republike do Bečkog kongresa (1797-1818), str. 49.

² ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1808, 12-1

³ ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1808. 13-6

⁴ ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1808, 27-1, Stefan Baletić, načelniku hercegnovske opštine piše dopis u kome traži da se isporuči 160 koševa i 12 jedara vojsci koja se nalazi na izgradnji puteva.

⁵ ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1809. 145-1, komandat vojno-graditeljskog dijela Herceg Novog 23. marta 1809. načelniku Herceg Novog traži 20 zidara, iz bliže okoline, a ne sa udaljenosti 10 do 15 km.

одржавањем нових путева⁶. Очигледно је да су људи из херцеговског краја нерадо учествовали у француским градитељским подухватима. Колико год то за њих било обавезујуће, нерадо су се одазивали позивима. То се види и из дописа када су на захтјеване послове грађења путева долазили зидари и радници из удаљенијих дјелова Боке. Нарочито они из села која су страдала у похарама од Француске војске у периоду 1806-1808, бојкотовали су рад и оглушавали се о позиве за посао. Отуд и апел команданта Ђенијеа од маја 1809. године упућен начелнику општине Херцег Нови да му се за потребе техничке чете пронађе 13 зидара и двије сјекире за пилање греда⁷. Већ након 1810. године, француска управа у Боки је имала велике финансијске проблеме, па је готово извјесно да су стали сви значајнији градитељски захвати. Све што су изградили, а што имамо данас као насљеђе француске управе, градили су до те 1810. године. Тако можемо да закључимо да су пут ка Дебелом бријегу и његов камени мост на ријеци Суторини изграђени у периоду 1808 – 1809. године.

ЛОКАЦИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ

Стари, камени мост на ријеци Суторини налази се на почетку Суторинског поља у некадашњем граничном појасу између Турске и Млетачке републике. Турске и Аустрије или између Херцеговине и Боке Которске. У непосредној близини, налази се нови, армирано-бетонски мост Јадранске магистрале, која је пуштена у саобраћај 1965. године. Нови бетонски и стари, камени мост се додирују у својим «источним» тачкама. Нови мост је «кривац» што је стари напуштен. Улога му је минимализована из разлога његове недовољне ширине да одговори обавезама савремене путне мреже.

Ширина каменог моста је свега 2,60 до 3,00 метра са оградним зидовима, док је ширина Јадранске магистрале и новог моста 7,0 метара.

У овом дијелу ријека Суторина меандрира својим коритом, а дио суторинског поља кроз које пролази, зове се Солила, по некадашњем «брању» соли, заправо процесу вађења соли из мора, што је одредило стварање града Херцег Новог у доба босанског краља Твртка Котроманића, као «трга од соли» за конкуренцију Дубровнику и Котору.

Урбанизација је већ захватила и овај дио општине, како у погледу стамбених објеката тако и пословних. Истина, стамбена зона је више проширена на брдовитом дијелу, са лијеве стране ријеке, али и поље Солила постаје, мало по мало, зона туристичких објеката, хотела, станова

⁶ ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1809, 66-1

⁷ ARHIV HERCEG NOVI, FU-10, godina 1809. 177-1, od 6.maja 1809. godine.

за тржиште. То значи да ће за неку годину и овај мост бити дио урбане цјелине херцеговског, односно, игалског преграђа.

КАРАКТЕРИСТИКЕ КАМЕНОГ МОСТА

Сваки камени мост је специфичан. Међутим, Владичин и овај мост на ријеци Суторини, имају елементе који упућују да је за њих употребљено много веће техничко знање и зидарска вјештина. Суторински мост са два пропуста, два свода, је највећи камени мост у херцеговској општини, којим се савладава ширина ријеке. Новски градитељи, зидари, заслужују сваку похвалу за своје знање. Међутим, детаљи суторинског моста су право мајсторство и тешко је повјеровати да су домаћи неимари познавали праксу зидања оваквих мостова. Сви детаљи су плод дугогодишњег искуства у грађењу сличних објеката, али и проучавања хидраулике слободног течења у ријекама, потребе савладавања водених прагова, хидрауличних скокова, превазилажења стварања вирова и турбулентног течења постављањем усмјеравајућих грађевина, тачно у пропорцији са осталим елементима мостне конструкције. Ништа није случајно, ни један елемент није постављен по нечијем слободном нахођењу или као копија нечега што овдје не би имало смисла. Домаћи зидари сигурно нису губили вријеме на проучавању детаља, да би их уградили, као што су испади, украсне ограде и слично, што имају велики мостови.

НИВЕЛЕТА МОСТА

Нивелета моста, линија је састављена од тачака на средини коловозне или пјешачке површине, а заправо је и подужна оса моста. Овдје она није права линија, већ има успон према средини моста, односно, према средишњем стубу. Прелом нивелете је заобљен. Гледајући у хоризонталном смислу, нивелета има и раванску закривљеност.

Добри познаваоци старих камених мостова кажу да је за мост од изузетног значаја: «јединство и сагласност облика између линија свода или сводова и нивелете, што чини основ визуелног и конструкцијског концепта приликом обликовања старих камених мостова»⁸.

⁸ Gojković Milan "Stari kameni mostovi", Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Питање је зашто се пројектант одлучио за овакав облик нивелете кад је прилаз са једне и друге стране у равнини, јер ријека пролази кроз поље. Облик нивелете је у директној вези са величином и распоредом отвора моста. То је узрочно – посљедична веза. Овдје се ради о симетрично обликованој конвексној кривини нивелете, са релативно малим успоном ка средини моста (слично као код Шехер – Ђехајине ћуприје у Сарајеву, која је грађена у 16 вијеку). У хоризонталном смислу, нивелета није права, већ изломљена линија.

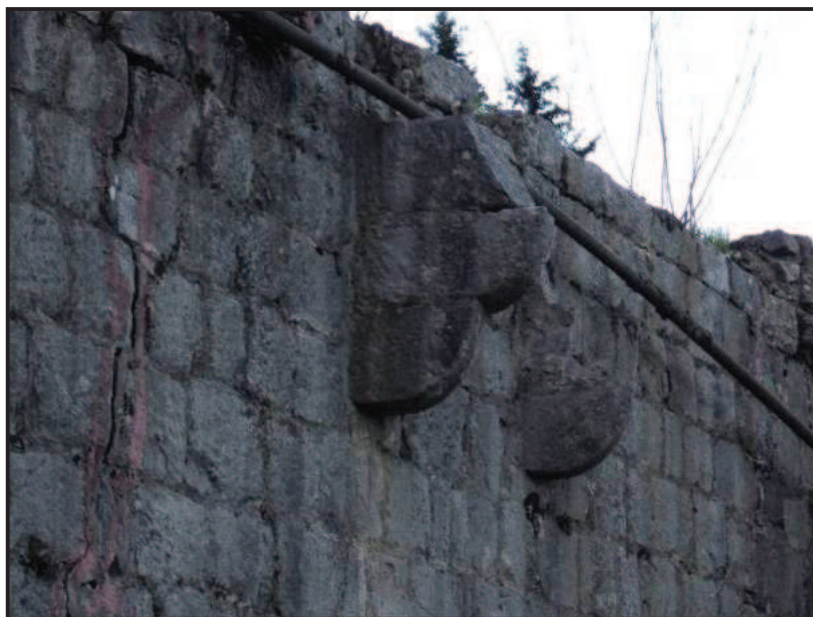
ЧЕОНИ ЗИД

Чеони зид има улогу испуне моста. Ослања се на свод и дјелове упорњака, односно, средишњи стуб.

Лице чеоног зида је вертикално. Због оптерећења на свод, чеони зид се обично гради од запремински лакшег камена, да би био што мањи притисак на свод. Често се догађа слегање након уклањања сводне скеле. Може се рећи да је то слаба тачка моста, што се и овдје показало тачним јер се појавила пукотина управо у средишњем дијелу чеоног зида, изнад врха свода, гдје је зид и најужи. Слагање камена на чеоном зиду, у његовом изгледу, што је естетски изузетно важно, како се види на слици 5. је уједначеним, тесаним каменом, паралелопипедног облика, идентичне боје (који је временом добио патину) и квадратних димензија, у изгледу. Према своду је камена испуна је у облику трапеза, клинасто постваљеног са ужим дијелом ка доље. На тај начин је постигнуто праћење линије свода у кривини. Изнад врха свода камена испуна чеоног зида дјелује неуредно, јер је сачињена од каменог набачаја и плочастог камена неодређеног облика, који прераста у вијенац моста. Ово говори да у овом дијелу мост није имао брижну и детаљну пажњу градитеља, као да се журило да се мост што прије приведе крају. Уочавамо, такође да није исти камен уграђен у унутрашње дјелове стубова и опорце као на чеоном зиду. Разликују се по врсти (петрографији) и боји. То значи да су вађени и допремани на градилиште из различитих мајдана.

У односу на чело свода, чеони зид је навучен напријед за неколико центиметара чиме је оформљена архиволта свода.

Сл. 2. Чеони зид моста и оштећења

Сл. 3. Испуна чеоног зида

СВОД

Код мостова су сводови најосјетљиви, али и најупечатљиви дјелови конструкције. На њему се заснива сва љепота мостне грађевине. Према њему се обликују и изводе и други дјелови. Суторински мост има два свода који су зидани од уских, једноличних камених квадара (камени

мајдан различит од оног из ког за чеони зид), поређаних по најужој страни, са кључем, кључни каменом, који затвара сводну конструкцију, и који је овдје другачијег поријекла од сводне конструкције. Обзиром на ружичасту боју претпостављамо да је у питању камен из познатог мајдана у Ђурићима. Посматрајући у ортогоналној пројекцији, облици оба свода дефинишу се према облику доње сводне линије, према облику линије интрадоса. Оба свода су елиптична.

Сл. 4. Сводови новог и старог моста

Сл. 5. Изглед унутрашње стране опорца

Мост има два свода који су зидани од уских, једноличних квадара (камени мајдан различит од оног из ког за чеони зид).

КОНСТРУКЦИЈА

Читава конструкција моста, од грађења, па кроз вријеме, са којим се мост носи, мора да се покаже стабилном, отпорном на разне природне утицаје, и, наравно, на дјеловање, ријечног тока. Важно је какав се камен уграђује у погледу геолошког и петрографског састава, али и у погледу коштања моста од значаја је да се непотребно не користи нека врста камена ако може да буде замијењена јефтинијим а једнаког квалитета. За водове се користи обично лако обрадив камен, кречњак или сига. Свод се изводи тако што је на контакту са опорцима израђен од грубо тесаног камена, чија се финоћа обраде и крупноћа смањује према тјемени свода. Примјећује се да је унутрашња страна свода, ка опорцима израђена од бијелог камена (који је такав и данас, након толико времена од изградње), али се не види везивни малтер, изгледа као да је зидан углобљавањем мањих и већих тесаника. Везивни малтер се примјећује на контакту свода и опорца. Иако проучавање литературе указује на могућност градње свода кориштењем попречних затега од кованог гвожђа, оне се овдје не виде. Познато је да су гвоздене затеге почеле да се примјењују када се дошло до сазнања да се вертикалне пукотине у своду могу сузбити њиховом уградњом које имају својство да прихвате евентуалне силе затезања у правцу ширине свода. Заправо је читав свод зидан од плочастог, ломљеног камена, који је грубо дотјеран. Већ је речено да је чело архиволте увучено у односу на чеоне зидове. Ширина свода је идентична ширини моста, као што је и однос интрадоса и екстрадоса константан. Може се закључити да је овај мост једна од ријетких конструкција која је грађена с доста пажње и без убацивања мање вриједног камена.

ОБАЛНИ СТУБОВИ

Однос конструкције и тла на који належа мост, рјешава опорњак или обални стуб. Фундирање обалних стубова је од изузетног значаја за опстанак једне конструкције моста, како због дјеловања воде, ако се ради о средишњем стубу, тако и због утицаја оптерећења моста на тло на које належа. Иако се у стара времена, до прије сто или дјвесто година није знало о инжењерској геологији као данас, готово је сигурно да су стари градитељи добро познавали структуру тла и његове носеће способности, највише на основу личног искуства и пренесених знања претходних генерација. Задатак опорњака, или обалног стуба, је да стално и покретно оптерећење од конструкције свода пренесе на

тло, али тако да напони у носећем тлу буду у довољеним границама отпорности, а сама конструкција, односно, стуб заштићен од претурања.

Мост је карактеристичан по облику средњег и лијевог стуба, који имају кљунове, са узводне стране. Појава кљуна у мостоградњи ове врсте је новијег типа и то је разлог да се тврди да је мост изграђен у доба краткотрајне француске управе. Ни један други мост, на овом подручју, нема средњи стуб са кљуном.

Накнадним интервенцијама на кориту ријеке, из времена изградње Јадранске магистрале а потом и радовима регулисању тока ријеке, осамдесетих година, због дјеловања тока ријеке на темеље стубова урађена су два бетонска јастука, који су темељи стубова увучени у бетонска ојачања, а само корито је претворено бетонско, са двије кинете.

Бетонски јастуци су смањили ударно и ерозионо дјеловање водног тока на стубове, односно темеље, али с друге стране су нарушили и камени изглед моста, убацивањем материјала који није сродан камену и није истог временског поријекла.

Сл. 6. Изглед стубова са кљуном

Сл. 7. Детаљ кљуна стуба

Овим је посао олакшан, можда је мост и боље обезбијеђен, али санација није извршена у духу захтјева градитељског наслеђа, како стручна литература препоручује. Другим ријечима, овакви и слични захвати на мостовима морају да буду одрађени на адекватан начин, не само у техничком смислу, већ и по избору материјала којим се санација изводи. Нажалост, у данашње вријеме се веома често приступа примјени бетона и не поштују се наведена правила старе конструкције. Средњи и лијеви стуб имају кљун троугластог пресјека, само на узводној страни и то је један од три начина класичног конструисања средњих стубова. Угао кљуна је изграђен по стандарду, (већина оваквих кљунова) је мањи од 90° . Конструкција кљуна стуба, висину гледано, завршава се профилисаним вијенцем у равни која лежи у пресјеку линије екстрадоса свода, односно, архиволта и овог вијенца. То се лијепо види на слици.

ОШТЕЋЕЊА

Конструкција моста је још увијек у доста добром стању и чини се да се још доста добро носи са временским приликама и утицајима човјека: вибрацијама од саобраћаја, испусним гасовима и разним супстанцима из гасова возила. С друге стране, присутно је било, а и још је демонтирање камених дјелова моста. Ограда је још одавно скинута, па је кретање мостом и опасно. Људски немар је учинио своје и, практично, оголио мост оставивши му само оно што није могло да буде однесено. Оштећени камени оградни зид и камени.

Сл. 8. Кљун средњег стуба, изглед са врха моста

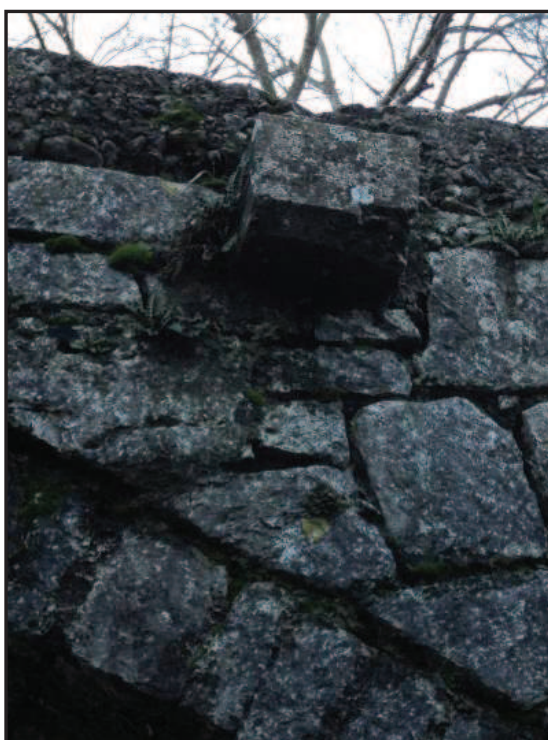
Видна оштећења су :

- на чеоном зиду, гдје је пукотина која се протеже од некадашње ограде до висине врха свода, друга вертикална пукотина, која води преко фука, готово читавом дужином чеоног зида, налази се на лијевој, низводној страни, као и пукотина на узводној страни чеоног зида, изнад десног свода,
- између чела зида и екстрадоса свода је скоро испала везивна испуна од кречног малтера, па на увећаном снимку свод изгледа као зуби у парадентози,
- оштећење ивице кљуна стуба, на узводној страни,
- оградни зид је уклоњен,
- водопрпусност свода је очигледна на оба, и уочава се камена патина од стално присутне влаге на унутрашњем, дијелу свода,
- од два камена украса, у средишњем дијелу моста, који су служили да понесу металну ограду, уништени и оштећени,
- између чеоног зида и врха свода, ради учвршћивања цијеви, направљена је веза у цементном малтеру да би била заштићена рупа од бушења у зиду, која дјелује веома непримјерено,

- усљед дјеловања кише и сталне влаге бочни чеони зид је прекривен слојем маховине,
- маховина је на узводној, сјеверној страни чеоног зида, више него на низводној,
- корито ријеке је поткопало бетонске јастуке, којима су осигурани темељи моста, па они дијелом висе над водом,
- дуж мостне нивелете уочава се слој малтера, који није истог поријекла као мост, и вјероватно је представљао неку врсту санације моста, очигледно урађене невјешто, и ван сваког смисла о очувању градитељског наслеђа.

Сл.10. Маховина прекрива чеони зид

Сл.11 Бетонска греда изнад оградне чаше»

ГРАДИТЕЉСКО НАСЉЕЂЕ

Мост није у попису градитељског наслеђа. Треба закључити да мост захтјева бригу и заштиту које прописује Завод за заштиту споменика културе. Без икакве сумње овај мост на ријеци је Суторини незаобилазно, вриједно, а занемарено градитељско наслеђе.

Мосту је неопходна пажња и санациони радови који би успорили пропадање.

Olivera Doklešćić

BRIDGE ON THE SUTORINA

SUMMARY

In the region of Herceg Novi there is a fair number of old stone bridges that have not been listed as architectural heritage. One of them is the old stone bridge which is supposed to have been built during the short French rule of Boka Kotorska. The paper presents a historic overview of the time when the bridge was constructed and circumstance, provides the parameters of the Sutorina spanned by the bridge, as well as the basic structural traits of the construction.

Љубо МАЧИЋ

УЧЕШЋЕ ГРБЉАНА У ПРЕНОШЕЊУ МЛЕТАЧКЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПОШТЕ (XVIII ВИЈЕК)

Кључне ријечи: Бока Которска, млетачка владавина, дипломатска пошта, Котор, Прчањ, Венеција, Скадар, Цариград, курири (писмоноше).

За вријеме млетачке владавине од 1420-1797. године Котор је имао изузетан значај у преношењу венецијанске дипломатске поште до Цариграда (Истанбул), и обратно. Из Венеције до Котора пошта је стизала бродовима, међу којима су предност имали бродови прчањских бродовласника, јер су били бржи од државних. Млечани су још почетком XVIII вијека повјерили Прчањанима да својим бродовима преносе државну пошту између Крфа, Котора, Задра и Млетака. За ту службу увијек су биле припремљене 2-3 гаете, које су имале једру и весла, и биле веома брзе, тако да су обично за 15-20 дана стизале из Котора у Млетке. Из Котора је пошта отпремана копненим путем према Цариграду. Уобичајени правац кретања је био преко Цетиња и Подгорице, затим кроз јужну Србију и тзв. Царским друмом за Цариград. Међутим, у истраженим изворима смо наишли на случајеве да је пошта одпремана бродовима до Скадра а затим копненим путем до Цариграда. Овај правац се понекад користио и при повратку писмоноша из Цариграда у Котор. Путовање до Цариграда је трајало у просјеку 20-30 дана, зависно од сигурности пута, временских прилика, задржавања у неким успутним мјестима и здравственог стања писмоноша-курира. За безбједност поште били су одговорни которски провидури и племићи, који су имали одобрење Венеције да склапају уговоре са представницима црногорских племена. За добијање чврстих гаранција од Црногораца и Брђана млетачка власт је споразумом утврђивала годишњу награду од 12 и више дуката кнезу Црне Горе, или другом одговорном лицу. Око преношења поште највише је сметњи било од стране Турака, али и од разних завађених племена преко чије територије су курири пролазили. Курире су често нападали и разни пљачкаши и за насилно отету пошту тражили позамашну суму новца. Понекад су уговори Млечана са црногорским главарима тако

детално описани да се из њих могу сазнати сва лица која су учествовала у обезбјеђењу поште. Тако нпр. у једном уговору било је одређено да писмоноше из Котора треба да дођу код кнеза Рајичка на Стањевиће, затим да их други пратиоци превезу преко Мораче и допрате до извјесног попа Пера и његовог синовца на Златици. Ови са Златице треба да их допрате до кнеза Лала Дрекаловића и до Ника Рајичкова из Куча. Из Куча онда до извјесног Ахмата Пренташевића у Клименте који ће их отпратити до Плава и смјестити их на сигурно мјесто. Сви горе наведени и кад се писмоноше враћају са писмима из Цариграда пратиће их до Котора, како је обећано.¹

Врло значајан и напоран посао курира био је адекватно плаћен, најчешће у просјеку од 15-25 цекина. У зависности од договора курири су исплаћивани при одласку на пут или по извршеном послу. За исплату курира су били задужени племићи из познатих которских породица, као што је нпр. била породица Болица. Понекад се са исплатом каснило и више од једне године, па су курири били принуђени да интервенишу преко својих кнежева и других органа локалне самоуправе. Један такав документ је интересантан јер говори о проблему исплате заосталих дуговања према куририма из Грбља. С обзиром да се на једну исплату дуга у износу од 144 златних цекина чекало три године, грбљски кнежеви су одржали састанак 23. јула 1750. године на Лишкој Главици, и одлучили да се наведени износ тражи од господина Николе Болице, који је био задужен за исплату. У међувремену се сазнало да је Болица умро, а остала његова жена Аполонија са нејаком дјецом, па су се представници Грбља усагласили да им Николина удовица Аполонија исплати само 80 цекина, уз обећање да никада више од ње неће потраживати оних 144. Све је то написано у исправи на народном језику (старом ћирилицом), преводу тумача Ђакома Пасквали-а. Исправу су потписали присутни представници Грбља: кнез Петро Лазаревић, је потписао у своје име и у име осталих кнежева; Ђуро Бућин, у своје и у име Ивана Лазаревића; Војин Лазаревић, у своје и у име свих курира; Раде Војинов Дољаница, канцелијер општине Грбљ. Одлуку да не потражују новац донијели су курири: Никола Бјелица, Ђуро Кужељ, Стијепо Вуков, Маро и Нико - браћа Мачић, Марко Мачак и Ђуро Вујов Пржица.²

Често се догађало, да се курири на путу разболе или да умру. У таквим случајевима је давана одређена надокнада у цекинима родбини преминулих (најчешће 3 цекина), о чему ћемо у наредном излагању дати конкретне примјере. На основу коришћених извора закључујемо да су

Г. Станојевић, Из историје Црне Горе у ХВИ и ХВИИ вијеку, ИЗ, св. 2, 1959, Титоград, стр. 352-353; В. Цветковска Оцокољић, Т. Цветковска, Улога Котора и црногорских племена у преносу млетачке дипломатске поште, Бока, 30, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег Нови, 2010, стр. 221, 224, 228; Дон Нико Луковић, Прчањ, Котор, 2010., стр. 33, 34; Г. Станојевић, Један случај отимања млетачке поште 1619. године, ИЗ, књига XXII, св. 1, Титоград, 1965.

² ИАК, УП-LXXIII, 293-295, 1750.

курири умирали претежно од разних заразних болести. Иначе, кад год се сумњало да долазе из крајева гдје има заразних болести, о чему су и они реферисали, морали су проћи кроз лазарет. Тако нпр. “Видо Крстов из Ластве, вођа курира из Константинопоља, каже да су од Бара до близу Будве дошли барком, отуда пјешке преко Грбља до Тројице, а ту им је дат стражар који их је спровео до лазарета”.³

Од самог почетка млетачке владавине Црногорци су били редовне млетачке писмоноше (В. Цветковска Оцокољић, Т. Цветковска), а нешто касније, а нарочито у XVIII вијеку, тим послом су се бавили бројни Бокелји, међу којима нарочито Грбљани.

У Историјском архиву Котора, у фонду управнополитичких списа млетачких ректора и провидура (даље-УП), има доста докумената о списковима курира и њиховим извјештајима за назначени период. Оцјењујући да је грађа интересантна, прије свега због имена курира, овдје дајемо краће садржаје највећег броја тих докумената.

Прво помињање на које смо наишли је из 1713. године, а односи се на курире тек пристигле из Цариграда. То су били Иван Трипов из Одољена, вођа, затим извјесни Ђуро из Грбља и Паво Лукин из Одољена. По доласку су причали да путем нијесу били ни од кога ометани, као и да су пролазили кроз мјеста гдје постоје заразне болести. Наводе даље, да су путем срели пашу Валоне како напредује према Адријанополију (Једрене), итд.⁴

Млетачки изасланик на Порти (баило) Францеско Грити је 6. марта 1726. године послао цариградске курире са поштом за генералног провидура. Вођа је био Видак Вукадинов из Његуша и с њим још Ђуро Иванов из Одољена и Стијепо Лазов из Зете. Исте године из Цариграда су допутовали курири: Мато Ников из Мрчевца, Перо Милошев из Кавча и Перо Ников из Грбља. У извјештају су навели да су путовали 29 дана, јер их је цариник у Филипопољу задржао три дана и узео им 4 цекина, упркос царском ферману. У мају исте године из Цариграда је допутовала група курира са два свежња списа и једним пакетом, као и писмима за генералног и ванредног провидура. Вођа курира је био Вуко Јовов из Грбља и с њим још Јово Рашковић (?) из Луштице. У јуну исте године из Цариграда у Котор је пристигла група курира чији је вођа био Нико Марић из Грбља, а остали су били: Божо Франов из Шпиљара и Стијепо Вукасовић и Јанко Јовов - оба из Грбља. Извијестили су да су путовали 29 дана рачунајући 4 дана задржавања у Ђаковици.⁵

Сљедећи подаци су од 12. јула 1733. године, када се већа група курира из Боке вратила из Цариграда. Међу њима су били из Грбља: Милош Бећир, Јово Перов, Илија Вуков, Нико Радоња, вођа Перо Ђурић из Дола, Тодор Вучетин из Врановића, Јово Бећир, Ђуро Перов, Јово Ников, вођа Нико Лазов, Стијепо Ђуров, Вуко Николић и Вуко Радов.⁶

³ ИАК, УП-LXIX, 374, 2. IV 1748.

⁴ ИАК, УП- XLIV, 869.

⁵ ИАК, УП- XLIV, 254, 256, 258, 260, 1726.

⁶ ИАК, УП- LI, 61.

Грбљанин Ђуро Брдар из Пријерада био је вођа групе (било их је 13), и, подносећи извјештај о свом путу од Цариграда до Котора, као курир баила С. Контариниа, наводи да је чуо да су се измириле Русија и Турска у вези са Персијом, да су закључили мир, да је свргнут Велики везир, итд., итд. Након овог извјештаја убрзо је стигао и сљедећи у коме је поново ријеч о међусобним односима поменутих земаља, као и то да је Чауш-паша привремено именован за Великог везира, док стигне из Багдада Сулиман-паша, који је родом из Босне, и постављен за Великог везира. У групи курира су били: вођа Иво Томичић из Грбља, Тодор Јовов из Кртола, Стијепо Ђуров из Шишића, вођа Раде Ђуров из Пријерада, Јово Ников из Побрђа, Раде Ђуров из Дола, Перо Вуков из Тујковића и Марко Ђуров Милић из Шишића.⁷

Слиједи подаци из 1739. године. Фебруара 1739. године из Цариграда је стигао вођа курира Иван Савичић из Побора, Лука Божов и, Божо Савичић исто из Побора, Војин Ђуров из Грбља, Иван Ников из Грбља, Иван Савов из Грбља и Нико Стијепов Пима из Грбља. Затим, 30. јула из Цариграда су дошли: вођа Стијепо Ђуров из Пријерада, Вуко Перов из Кубаса, Стијепо Вуков из Кубаса, Лазо Стијепов из Наљежића, Нико Јовов из Тујковића, Марко Јовов из Наљежића, Перо Вуков из Мирца и Перо Михов из Ластве. Сљедећа група курира је стигла из Цариграда 20. августа. Вођа је био Станко Јовов из Грбља, а остали: Нико Зуппа из Грбља, Перо Раковић из Пријерада, Јово Пржица из Грбља, Перо Станишин из Грбља, Нико Сладов из Грбља, Нико Јовов из Грбља, Марко Ивов из Тивта и Вучета Војинов из Побора. Постоји посебан запис под истим датумом да је Вучета Ђуров из Његуша преузео исплату од 3 цекина за умрлог Ђура Вучетина у Цариграду. За септембар смо пронашли податке за више група курира. Једну групу пристиглу, из Цариграда, предводио је Јово Ников Дондоле из Тујковића, који је по доласку био исплаћен, а остали су били: Нико Маров из Главата, Лука Ђуров из Кусурија, Васо Ђукић из Пелинова, Војин Беговић из Укропаца и Илија Мирков из Мирца. Другој групи која је отпутовала у Цариград вођа је био Нико Лазов из Дола, и Ђуро Вуков, Ђуро Ников, Саво Илић, Нико Станојев и Станко Јовов, сви из Дола. Једна забиљешка од 7. септембра 1739. године свједочи да су исплаћени насљедници Ива Томичића, Марка Микијеља, Ника, Ива и Ђура Франића, сви из Грбља, који су умрли као листоноше у Цариграду. Група курира из Луштице је отпутовала 2. октобра 1739. године у Цариград; вођа је био Раде Мазаровић, а остали у групи су били: Нико Рашковић, Стијепо Мазаровић, Стијепо Маркићевић, Нико Минић и Симо Петијевић. Другој групи која се вратила из Цариграда 8. октобра вођа је био Иво Пињатић из Маина, а остали у групи су били: Ђукан Перковић из Грбља, Михаел Ников из Грбља, Станко Кадија из Грбља, Перо Вучинић из Кртола и Перо Јовов из Његуша. У новембру су путовале двије групе грбљских курира у Цариград, једна 5. новембра,

⁷ ИАК, УП- LXII, 324, 1735; УП- LIII, 509-510, 1735.

а друга 11. новембра. Прву је предводио Јово Милин, а остали су били: Стијепо Божов Розгаја, Петар Ивов Розгаја, Марко Станков, Лазо Попов Арцеговић и Стијепо Милин Петовић. Другу групу у којој су били курири Нико Јовов, Стијепо Станојев и Јово Пима, сви из Дола, предводио је вођа Перо Ђурић из истог села. За децембар смо издвојили двије групе курира који су путовали у Цариград, једна 17. а друга 24. децембра. Вођа прве групе је био Вуко Михов Бргуљан из Шкаљара, а остали: Марко Ивов Голубовић из Тивта, Перо Стијепов из Богдашића, Перо Бурат из Мирца, Стијепо Маргитић из Мирца, Симо Јовов Милошевић из Мирца и Божо Ратков из Шкаљара. Вођа друге групе је био Јово Франовић из Кртола, а остали: Стијепо Ников Стегић из Кртола, Вуко Ников Андоровић из Кртола, Саво Ивов из Богдашића, Стијепо Вуков Маровић из Луштице и Марко Вуков Урдешић из Луштице.⁸

Знатно више података се налази у архивској документацији за 1740. годину. У јануару је једна група грбљских курира отпутовала у Цариград, а друга група се вратила из Цариграда. Прву је предводио извјесни Вуко из Кубаса, а са њим су још били: Перо Страина, Нико Антовић из Шишића, Божо Иветић из Пријерада, Нико Јовов Радовић из Пријерада, Крсто Вуков из Пријерада и Перо Стијепов из Кубаса. Вођа друге групе је био Ђуро Вујов, а остали су: Марко Попов, Илија Вуков, Перо Јованов, Нико Ђурић и Нико Ђуров. У фебруару 1740. године из Цариграда је пристигла група курира на челу с Ником Брдаром из Грбља, и с њим још: Јово Марсенић, Нико Бућић из Грбља, Марко Симун из Грбља, Вуко Андоровић из Кртола и Марко Вурдица (Урдешић ?) из Луштице. Сви су били исплаћени у цекинима. Истог мјесеца је испраћена група курира за Цариград на челу са Иваном Рафаели из Богдашића. Дата им је пратња од Прчања до Жањица и исплаћен трошак. У групи су још били: Нико Стијепов из Кавча, Марко Микелъ из Кртола, Раде Микелъ из Кртола, Јово Батута из Побрђа, Перо Ђуров из Богдашића и Иван Радов из Тивта. Једна забиљешка од 2. фебруара 1740. године говори да је исплаћен Саво Перов из Мориња за брата му Јова Перова, који је умро у Цариграду у својству курира. Група курира, којој је био вођа Нико Стијепов из Грбља, стигла је из Цариграда у Котор 25. фебруара 1740. године. С њим су били још: Перо Вујов из Мирца, Иван Савов из Грбља, Лука Божов из Побора, Станко Јовов из Грбља и Иво Ђуричић из Кртола. У марту је из Цариграда стигла група курира коју је предводио Перо Ивов из Кубаса. У групи су још били: Марко Ивов из Главата, Вуко Перов из Главата и Вуко Синдик из Тивта. Из истог мјесеца је и запис да је Вуко Розгаја добио исплату у цекинима за брата Стијепу који је умро у Цариграду у својству курира. Један други запис из јуна 1740. године је важан јер говори о нападима на државне курире. О томе је извијестио сердар Грбља Јово Лазаревић, 26. јуна 1740. године, наводећи да су курири који су ишли за Цариград били нападнути на граници код Спича од неких разбојника из Црмнице.

⁸ ИАК, УП- LX, 426, 427, 1739.

За неколико сљедећих група курира је важно истаћи да им се обезбјеђују државни или приватни бродови, пратња и трошкови пута, али није увијек наглашено да ли путују бродовима само до Скадра или до Цариграда. Тако нпр. Никола Болица шаље у Цариград, 7. априла 1740. године, баилу Николи Ерицу, Пера Илина из Тивта, Пера Вулова из Кртола, Ива и Пера Вукова из Кртола, Ника Маровића из Главата, Николу Радоњу из Грбља и Марка Трипова из Тивта. За пут им је обезбједио пратњу државним бродом и сав трошак. И другом приликом Никола Болица шаље нарочитом гаетом из Прчања вођу курира Ника Перова из Тивта, Јова Ђурова из Грбља, Пера Никова из Грбља и Пера Стијепова из Богдашића. За пут им је дао и потребан новац. Истог дана гаетом из Прчања одаслана је и друга група курира на челу с Ђуром (Јуром?) Ивановим из Одољена. Остали курири су били: Трипо Матов из Тивта, Марко Стијепов из Мрчевца, Станиша Вуков из Грбља, Савић Пима из Његуша, Петар Милошев Радуза (?) и Милош Пуцхиериза из Његуша. Нарочитом гаетом из Прчања, 28. маја 1740. године, одлази још једна група курира на челу с Јовом Франовићем из Кртола. С њим су били још и Вуко Марков из Кртола, Ђуро Вуков из Грбља и Јово Ников из Грбља. Једна група грбљских курира отпутовала је у Цариград гаетом из Прчања 11. августа 1740. године. Групу су сачињавали: вођа Вуко Јовов, Војин Ников, Ђуро Јовов, Марко Јовов, Стијепо Вуков и Раде Ников. Гаетом из Прчања пошла је на пут група курира 4. X 1740. године у саставу: вођа Раде Пупон(в)ић, Ђуро Ников, Јово Сарделић, Марко Ников, Симо Стеванов, Марко Маров из Луштице, Нико Марић из Грбља. Дана 30. новембра исте године гаетом из Прчања отпутовала је група курира у саставу: вођа Ђуро Ников из Грбља, Перо Илин из Тивта, Марко Трипов из Тивта, Марко Страина из Грбља и Перо Вуков из Кртола. Сви су исплаћени у цекинима. Бројне друге групе курира су исте године путовале из Котора до Цариграда и обратно. Тако нпр. 21. априла 1740. године Никола Болица упућује у Цариград вођу курира Станишу Вујашковића из Шишића и с њим Пера Раковића из Пријерада, Ива Крстова Ђетковића из Пријерада, Илију Вучетина из Шишића, Пера Митрова Донковића из Шишића, Ника Стијепова из Шишића и Пера Митрова Вукашинова (?) из Шишића. За пут су добили и потребан новац. Сљедећа група је путовала 12. маја 1740. године. На челу групе је био Иво Марков из Маина, а остали курири су били: Иван Вучетин из Његуша, Перо Радов из Побора, Илија Ников из Маина, Јован Вучетин из Маина, Алекса Ников из Маина и Перо Ђурић из Дола. При одласку су добили потребан новац за путовање. Једна група грбљских курира је путовала 2. јуна 1740. године, вођа је био Јово Морсцацх (Мрзајко ?), а остали курири су били: Перо Маров из Главата, Јово Радоња из Врановића, Вуко Перов из Кубаса, Раде Вуков из Кубаса, Лазо Вуков из Пржица и Јово Перов из Главата. У августу је путовала група курира на челу са Савом Антоновићем из Грбља, а остали курири

су били: Петар Јовов Антоновић и Томо Вуков Антоновић, Петар Вуков и Нико Јовов из Маина, Симо Јовов и Стијепо Маргитић (Маркетић?) из Мирца. Исплаћени су им путни трошкови. Истог мјесеца је путовала још једна група курира. Вођа је био Симо Томанов из Грбља, Андрија Јовов и Перо Станишин - оба из Грбља и Јово Перов Петковић из Мориња. У октобру исте године групу грбљаљских курира су чинили: Нико Лазов-вођа, затим Станко Јовов, Нико Иванов, Ђуро Ников, Нико Ивов, Нико Станојев и Лазо Пржица. Сви су исплаћени готовином у цекинима. У истом мјесецу постоји и забиљешка да је исплаћено у готовини 3 цекина Матији Радовом за брата му Јова Радова, који је у својству курира умро од куге у Цариграду. У новембру 1740. године је стигла група курира од баила из Цариграда, коју је предводио Раде Мазаровић из Луштице. Остали курири су били: Никола Раднић (Руднић?) из Грбља, Перо Ивов из Грбља, Нико Минић из Грбља, Стијепо Радов Мазаровић из Луштице, Симо Петијевић из Луштице и Стијепо Вуков Маркићевић из Кртола. У документацији је евидентирана и исплата надокнаде за умрле курире. Сума од 3 цекина је исплаћена родбини преминулих листоноша, и то: Лазу Вукову, Лазу Ђурићу и Ђуру Стијеповом за преминуле: Вука Лазова, Јова Ђурића и Стијепу Беговића. У новембру је отпутовала друга група курира у Цариград, коју је водио Марко Стијепов из Мрчевца. С њим су још били: Вуко Вујадинов из Богдашића, Иво Вујичић из Дола, Перо Ников из Пелинова, Трипо Ерцегов из Тивта, Нико Перов из Тивта и Саво Трипов из Мрчевца. Исте године путовале су у Цариград још три групе курира. Једној је био вођа Иво Франовић из Кртола. У тој групи су још били: Раде Ивов из Луштице, Лазо Ников из Луштице, Марко Ников из Луштице, Марко Стијепов из Кртола, Марко Ивов из Кртола и Бошко Вуков из Доброте (до сада нијесмо наилазили на курире из Доброте). Другу групу је водио Марко Вуков из Грбља, а с њим су још путовали: Стијепо Бујеновић из Кртола, Перо Ивов из Грбља, Вуко Лазов из Грбља, Нико Перковић из Грбља, Марко Вуков из Кримовица и Марко Митров из Шишића. Трећу групу је водио Ђуро Ђосо из Грбља, а остали курири су: Станко Радановић из Пелинова, Јово Радов из Пелинова, Марко Симун из Кубаса, Ђуро Страхиња из Кубаса, Нико Радов из Пелинова и Нико Ђуров из Кусурија. Дата им је пратња од Жањица до Скадра и исплаћени трошкови путовања. Једну групу која је пристигла из Цариграда је водио Вуко Михов из Шкаљара, а остали су били: Бошко Петков из Шкаљара, Перо Ников из Грбља, Нико Рашковић из Луштице и Стијепо Јовов из Луштице. У датом документу се констатује да се пошта преноси даље - из Прчања за Венецију. Другу групу пристиглу из Цариграда је водио Јово Петовић из Врановића. С њим су још били: Марко Антоновић из Шишића, (слиједи једно нечитљиво презиме из Врановића), затим Стијепо Петовић из Врановића, Перо Никчев из Маина, Марко Шканата из Тивта, Јован Суна (?) из Маина и Бошко Савичић из Побора.

Из исте свеске управнополитичких списа смо користили податке о куририма за 1741. и 1742. годину и највећи дио тих података овдје дајемо у облику краћих информација. У јануару 1741. године једну групу курира, упућену из Котора за Цариград, предводио је Марко Стијепов из Шишића, који је при поласку био исплаћен у цекинима. С њим су још били: Перо Стијепов, Раде Вулетић и Перо Митров - сви из Шишића, и Перо Коломбо из Тивта. У фебруару исте године вођа Трипо Мошков из Шпиљара дошао је из Цариграда и био исплаћен у цекинима. С њим су још допутовали: Стијепо Ђуров из Грбља, Ђуро Брдар из Пријерада, Перо Ников из Пелинова, Тодор Ђуров из Грбља, Перо Јоакимов из Кртола, Јово Ников из Наљежића, Вуко Јовов из Наљежића, Јово Дракуловић из Врановића, Вуко Перов из Луштице, Раде Мезалин из Горовића и Војин Раковић из Пријерада. У истом мјесецу постоји забиљешка да су исплаћени насљедници Вука Маркова Петовића из Грбља, који је умро у Цариграду у својству курира. Интересантан је и податак да је 6. фебруара 1741. године био исплаћен Марко Марић из Грбља, који је стигао с поштом из Цариграда, а већ 9. фебруара, као вођа курира путује гајетом из Прчања, и с њим још: Војин Ђуров из Пријерада, Раде Вријежа из Врановића, Марко Перов из Грбља и Стијепо Ђуров из Грбља. У марту су путовале двије групе курира у Цариград, од којих је једна била састављена само од Грбљана. У тој групи вођа је био Јово Дандоло из Тујковића, а остали су: Јово Брајковић из Пелинова, Војин Раковић из Пријерада, Раде Перов из Пелинова, Лука Перов из Пелинова, Лазо Стијепов из Наљежића и Перо Радов из Шишића. Другу групу је водио Јово Вуков из Маина, а остали су: Раде Вуков из Маина, Јово Илин из Маина, Марко Стојанов из Браића, Јово Ников из Браића, Петар Вуков из Маина и Нико Ђуров из Дола. У априлу 1741. године у Цариград је отпутовала сљедећа група курира: вођа Перо Симунов из Кубаса, Ђуро Куњић из Укропаца, Перо Буздован из Кубаса, Вуко Јовов из Наљежића, Нико Илин Братовић, Јово Ников из Наљежића, Нико Бенковић из Главата и Ђуро Брдар из Пријерада. Група курира, коју је водио Перо Микијељ из Главата, стигла је из Цариграда 20. априла и исплаћена у цекинима. У групи су још били: Михо Маров из Главата, Иво Вуков из Главата, Лука Ђуров из Кубаса, Јово Вуков из Љешевића, Петар Бјелица из Врановића и Стијепо Милин из Врановића. Истог дана је стигла из Цариграда још једна група, коју је водио Јово Франовић из Кртола. У групи су још били: Марко Ников, Лазо Ников, Марко Јовов, Јово Замбелић, Раде Јанков и Симо Стојанов, сви из Луштице. У мају 1741. године из Цариграда је стигла група курира чији је вођа био Раде Поповић из Луштице. У тој групи су били још: Иво Крстов из Грбља, Ђуро Ников из Луштице, Марко Ников из Луштице, Марко Маров из Луштице, Илија Ников из Маина, Алекса Ников из Маина, Нико Ђуров из Дола и Перо Раковић из Дола. Истог мјесеца је отишла група курира у Цариград. Вођа је био Нико Вуков из Горовића, а остали

су: Илија Вуков из Пријерада, Иво Вуков из Шишића, Јово Пима из Дола, Стијепо Николин из Братешића, Мргуд Тодоров из Горовића, Нико Иванов из Горовића и Сава Луцин из Мориња. Из истог мјесеца је и податак да је исплаћен утврђени износ у цекинима насљедницима Ника Сладова из Грбља, који је умро у Цариграду у државној служби у својству курира. Почетком јуна исте године стигла је из Цариграда група курира у саставу: вођа Марко Вуков из Грбља, Иво Брајковић, Раде Вуков и Перо Ивов - сви из Грбља. Из истог мјесеца је и забиљешка да су исплаћени насљедници Војина Беговића из Грбља, који је умро у Цариграду у државној служби у својству курира. Из јула 1741. године смо издвојили четири групе курира, двије које су стигле из Цариграда, а двије које су тамо отпутовале. Једну групу је довео Марко Марић из Грбља, а с њим су још били Перо Митров из Грбља и Михо Перов из Тивта. Из Цариграда су донијели пошту од баила Николе Ерица и били исплаћени у готовини. Исти вођа је водио другу групу у Цариград 27. јула, и с њим су још били: Перо Митров из Грбља, Михо Перов из Тивта, Перо Илин из Тивта и Станко Одале из Његуша. При поласку су били исплаћени. Другу групу за Цариград је водио Нико Стијепов Пима. С њим су још били: Раде Ђуров из Вишњева, Перо Ивов из Пуконића, Перо Томичић из Побрђа, Раде Мензалин из Горовића, Вуко Ђуров из Грбља и Марко Јошковић из Луштице. Јово Ласић из Његуша је довео групу курира из Цариграда 9. јула 1741. године. У групи су још били: Нико Јовов из Његуша, Иван Савичић из Грбља, Перо Маров из Главата, Марко Симу(о)н из Кубаса, Јово Ников из Баошића, Петар Бјелица из Врановића и Марко Стојанов из Браића. Истог дана су исплаћени насљедници Ивана Рафаели-а из Богдашића, Пера Микијеља из Грбља и Луке Ђурова из Грбља, који су умрли у Цариграду у својству курира. У августу је једна група отпутовала у Цариград а двије се отуд вратиле. Прву групу је водио Станко Вујов из Грбља, а и остали у групи су били из Грбља, и то: Марко Ђурашевић, Ђуро Масловар, Саво Одале, Митар Вујов, Перо Вуинов, Вуко Марков и Перо Михов. При одласку су примили плате. Групу пристиглу из Цариграда 24. августа је водио Марко Митров из Грбља. У групи су још били: Лука Перов, Лазар Попов, Вуко Ерцеговић из Грбља, Перо Радов из Побора, Стијепо Милин из Грбља, Марко (?) Тодоров из Грбља, Раде Ников из Грбља, Перо Ерцеговић из Грбља и Андрија Кадија из Грбља. По доласку су били исплаћени, а пошта је наставила даље из Прчања за Венецију. Другу групу курира је водио Марко Јовов из Луштице, а остали су били исто из Луштице: Јово Перов, Раде Вучићев и Перо Вуков. И они су по доласку били исплаћени у цекинима. Из октобра смо издвојили четири групе курира, двије на одласку, а двије по доласку из Цариграда. Једној групи која је путовала за Цариград вођа је био Ђуро Кужељ из Врановића, и с њим су још били: Јово Перов из Врановића, Вујо Дракуловић из Врановића, Вуко Перов из Луштице и Вуко Мирков Петовић из Врановића. При одласку им је дата плата, као и

један посебни замотуљак од генералног провидура Кавалли-а. Другу групу за Цариград је водио Трипо Мошков из Шпиљара. С њим су још били: Ђуро Радов из Кртола, Стијепо Милошев из Шишића, Нико Вујов из Кртола, Јово Ђуров из Шишића, Раде Маров из Луштице, Ђуро Ников из Луштице, Раде Урдешић из Луштице, Нико Перов Томичић из Луштице и Стијепо Вуков Марић из Грбља. Групи која је стигла из Цариграда вођа је био Јово Вуков из Маина, а остали су: Марко Стијепов из Мрчевца, Перо Страина из Кубаса, Јово Вуков из Главата, Саво Вукадинов из Мирца, Илија Вучетин из Шишића, Јово Илин из Маина, Трипо Ерцегов из Тивта, Перо Масловар из Кубаса и Јово Вуков из Љешевића. Вођа друге групе која је стигла из Цариграда 28. октобра је био Перо Радов из Шишића, а с њим су још допутовали: Станиша Вукашинов из Шишића, Нико Стијепов из Шишића, Перо Митров Вукашинов (?) из Шишића, Марко Ђуров из Кртола, Марко Антоновић из Шишића, Раде Јованов из Грбља, Јан(к)о Луцин из Мориња, Саво Ивов из Богдашића и Перо Бурат из Мирца. Почетком новембра исте године Нико Антоновић из Грбља је отпутовао за Цариград и с њим још: Перо Јокв из Кртола, Стијепо Јовов из Луштице, Марко Иванов из Љешевића и Вуко Ивов из Љешевића. Вуко Куњић из Грбља је крајем новембра довео из Цариграда повећу групу курира у којој су били: Иво Вујичић из Грбља, Стијепо Бујеновић из Кртола, Раде Микел из Кртола, Марко Микел из Кртола, Раде Перов из Грбља, Ђуро Куњић из Грбља, Иво Пржица из Грбља, Јово Пима из Грбља и Јово Радишин из Кртола. Дана 30. новембра 1741. године пошли су за Цариград и били исплаћени: вођа Стијепо Ђуров из Грбља, Ђуро Стијепов, Ђуро Вуков, Тодор Ђуров и Божо Попов - сви из Грбља. У децембру је вођа курира, која је отпутовала за Цариград, био Марко Вуков из Дола, а остали курири су: Нико Радов из Луштице, Раде Иванов Урдешић из Луштице и Нико Иванов из Грбља. Истог мјесеца је Ђуро Кужел из Грбља стигао из Цариграда у Котор, и с њим још: Ђуро Масловар из Грбља, Саво Одале из Грбља, Перо Војиновић из Грбља, Божо Иветић из Пелинова, Вуко Ивов из Грбља, Стијепо Вуков, Нико Бенковић из Главата, Иво Перов из Луштице, Нико Перов Томичић из Луштице и Перо Ивов из Дола.

Вођа курира Нико Вуков из Горовића отпутовао је 1. марта 1742. године у Цариград, и с њим још: вођа Марко Вуков из Дола и вођа Нико Стијепов Пима из Грбља. Остали су били: Илија Вуков из Пријерада, Јово Вуков из Шишића, Јово Пима из Дола, Нико Јовов Радовић из Пријерада, Косто Вуков из Пријерада, Раде Јовов из Вишњева и Перо Томичић из Побрђа. У априлу је било више група курира. Једну, која је стигла из Цариграда 2. априла предводио је Перо Илин из Тивта, а остали су: Перо Митров из Грбља, Вуко Ђуров из Грбља, Нико Стијепов из Кавча, Стијепо Николин из Братеша, Матија Ђурашевић из Шишића, Никола Ников из Грбља, Митар Вуков из Грбља, Станко Одале из Његуша, Перо Михов из Грбља, Нико Вујов из Грбља и Перо Станишин из Грбља. Вођа

Јово Милин из Врановића је отпутовао за Цариград 12. априла, и с њим још: Перо Паландачић из Луштице, Вуко Мориц(а) из Луштице, Иван Бећир из Његуша и Симо Петие(о)вић из Луштице. Крајем априла исте године из Цариграда је стигла група курира у којој су назначени као вође: Јово Дондоле из Тујковића, Станко Војов из Грбља и Марко Јовов из Луштице. Остали курири су били: Марко Радов из Луштице, Раде Вучић из Луштице, Перо Вуков из Луштице, Раде Перов из Пелинова, Нико Иванов из Горовића, Михо Маров из Главата и Вуко Марков из Грбља. Вођа Ђуро Вујов из Дола је отпутовао за Цариград 4. маја 1742. године, и с њим још: Марко Иванов, Јово Ђуров, Марко Ивов и Марко Бећир - сви из Грбља. Вођа друге групе која је отишла за Цариград 20. маја 1742. године био је Иво Вуков из Кртола, и с њим још: Марко Ников из Кртола, Перо Радов из Кртола, Раде Јанковић из Луштице и Иво Јовов из Кртола.⁹ Исте године у августу се помиње још једна бројнија група цариградских курира у којој су били: Симон Костадиновић из Кавча, Јово Франовић и Ђуро Николић из Кртола, Стијепо Милошевић из Шишића, Јово Кордић из Грбља, Ђуро Иванов из Одољена, Перо Бурат из Мирца, Синдик и Томичић(?) из Тивта, Нико Радов из Његуша, Нико Брајовић из Пелинова, Марко Стијепов из Мрчевца, Савић Пима из Његуша, Нико Антовић и Марко Марић из Грбља.¹⁰

Грбљанин Нико Вуков је 11. јула 1745. године дошао из Цариграда с групом курира и поднио краћи извјештај. Био је саслушан у општинском лазарету ради мјера предострожности. Као вођа курира, изјавио је да су кренули из Цариграда још прије 26 дана. Описао је начин путовања и казао да су само шесторица стигли у Котор од њих дванаест, колико их је упутио из Цариграда млетачки баило као доносиоце званичних аката. Казао је да у Цариграду није било заразних болести нити икакве епидемије.¹¹ Исто мјесеца из Цариграда је допутовао и вођа курира Перо Матов из Ластве. Изјавио је да се од 24 курира њих 12 вратило у Цариград а два су остали у Скадру због болести.¹²

У јуну 1752. године цариградски баило А. Диедо је упутио которском ванредном провидуру курире са државном поштом, с тим да овај ту пошту прослиједи за Венецију. Као вођа пута се наводи Нико Ђурић из Ковача (Грбаљ), а остала четири курира су из Главатићића, Луштице, Главата и Шкаљара.¹³

Интересантна је прича вође курира Стијепу Вуловића из Грбља о путовању из Цариграда у Котор. У свом извјештају је навео да су он и курири путовали 28 дана, да су на сами Ускрс кренули из Скадра и преко Спича допловили до Будве. На путу кроз Скадар узели су државну пошту од тамошњег вице-конзула. Навео је, даље, да је баило отпремио

⁹ ИАК, УП- LX, 403-408, 411-414, 699.

¹⁰ ИАК, УП- LXIII, 24, 20, VIII 1742.

¹¹ ИАК, УП- LXV, 398, 1745.

¹² Исто, стр. 400.

¹³ ИАК, УП- LXXII, 711.

њих петорицу, али да су двојица - Станко Вујашковић и Станко Кордић, обојица из Грбља, због болести били присиљени да се зауставе на путу. Растали су се, како је навео Вуловић, на мјесту удаљеном 9 дана путовања до Цариграда. Додао је још и то да ни у Цариграду, нити у другим мјестима кроз која су пролазили, није било говора о некој епидемији.¹⁴

У архивској документацији из 1758. године има више података о именима курира који су преносили пошту на релацији: Котор-Цариград-Котор. Међу њима су: Михо Марков из Главатичића, вођа курира; Јово Крстов из Ластве, вођа курира; Раде Мориц из Луштице, Марко Бркановић из Богдашића, Трипо Перов из Ластве, Мато Михов из Луштице, Војин Вуков из Главатичића, Вуко Рашковић из Луштице, Раде Вуков из Пелинова, Раде Мачак из Кубаса, Јово Бећир из Трешњице, Вуко Микијељ из Главатичића, ... (још 2 курира, нечитко).¹⁵

Вођа цариградских курира, пристиглих из Цариграда у Котор 21. маја 1763. године, је био Грбљанин Ђуро Дољаница. Он је са још 5 другова из Грбља донио 3 омота државне поште. У которском лазарету је морао обавити контумацију, иако у Турској није чуо да је било икакве епидемије, ни у Цариграду, ни у провинцији. У својој изјави Дољаница је казао да су путовали 28 дана због лошег времена. Исте године, 16. јуна 1763. године, једној групи курира из Грбља (имена се не наводе), приспјелој из Цариграда, вођа је био Јово Пима. Другој групи је био вођа Јозо Ђуров из Ластве, а остали су: Перо Михов из Ластве, Нико Ђуров из Богдашића, Перо Кордић из Шишића, Марко Иванов из Главата, Марко Радов из Браића и Нико Ковачевић из Ластве. Посебној групи курира, из исте године, вођа је био Перо Симунов из Кубаса.¹⁶

У јануару 1764. године у Котору је надинтендант С. Враћен записнички саслушао вођу цариградских курира Ивана Одала из Ластве, који је изјавио да су донијели два омота поште за Млетке. Додао је још да су њих 5 курира остали на путу 7 дана дуже, јер их Спичани нијесу хтјели превести до Будве, по већ раније утврђеном обичају. Такође је изјавио да нијесу имали других сметњи на путу и да није било епидемије у мјестима кроз која су прошли, изузев у Албанији гдје је било неколико изолованих случајева куге.¹⁷ Исте године, као вођа курира јавља се Суботић Максим. У записнику о његовом саслушавању од стране надинтенданта Стефана Враћена се каже: "Суботић Максим из Грбља изјављује да је стигао из Константинопоља са још седам других курира у 25 дана путујући преко Скадра. Донио је два омота државне поште".¹⁸ У јуну исте године стигло је из Цариграда 9 курира, под вођством Вука Ђурова из Бјелошевића и Ника Пиме из Вишњева. У другој групи, која је пристигла из Цариграда 28. августа, били су ови курири: Раде Мазарак из Кубаса, Симо Ников

¹⁴ ИАК, УП- LXXIV, 1035, 1754.

¹⁵ ИАК, УП- LXXXV, str. 72, 79, 128.

¹⁶ ИАК, УП- LXXXIX, 234, 243, 247, 258, 848.

¹⁷ ИАК, УП- ХСII, 675, 2. јануар 1764.

¹⁸ ИАК, УП- ХСI, 18, 1764.

Пересина (Перушина?) из Кртола, Ђуро Перов из Кртола, Марко Ивов из Кртола, Нико Баштрица из Главатичића, Стијепо Батута из Побора (можда Побрђа?), Илија Ерцеговић из Врановића, Стијепо Влатковић из Шишића и Андрија Ников из Шкаљара.¹⁹

Из Цариграда у Котор је стигла група од 5 курира 9. фебруара 1765. године. Вођа курира је био Вуко Петровић из Шкаљара. Донијели су три писма, а путовали 37 дана због великог снијега и леда. Путем су срели двије групе курира који су ишли у супротном смјеру. Баило при Порти Рузини је 21. априла 1765. године обавијестио которског ванредног провидура да му шаље 6 писмоноша са државном поштом и чим стигну треба да их упути Санитетском магистрату у Венецију. Њихов вођа је Никола Пима, Грбљанин, а остали су Оравчани означени патронимиком.²⁰ Кад је било потребно да се пошта из Цариграда што хитније достави Венецији тада је конзул при Порти молио ванредног провидура у Котору да курире ванредно награди. Тако је поступио 4. VII 1765. године, којом приликом је предложио провидуру да исплати сваком куриру по један цекин ако стигну у Котор за 18 дана. Исте године у јулу је, преко Будве, отпутовала група грбљских курира за Цариград, и то: Раде Вуков, Вуко Дољаница, Иво Страхиња и Перо Јањић (Јагнић?). Осим курира у Цариград су ишли да раде многи Бокељи, нарочито Грбљани, без обзира да ли тамо постоји епидемија неке заразне болести. У вези с тим наишли смо на једно интересантно обавјештење скадарског конзула А. Дуода, упућено которском ванредног провидуру. У обавјештењу истиче да му шаље списак осамнаесторице људи (вагабунда) које је конзул Рузини отпремио из Цариграда. Исти најављује да су они прошле године пошли тамо на рад због глади, али да према њима треба примијенити све мјере предострожности, пошто у Цариграду умире дневно око три хиљаде особа.

У августу исте године дошла је из Цариграда у Котор група курира и донијела пошту од конзула Рузини. Вођа петочлане групе је био Мишевић (без имена) из Луштице, а путовали су 24 дана. У свом извјештају С. Враћену вођа је додао да се прича да се татарски кан налази пред Цариградом, као и то да још увијек има заразних болести. За једну другу групу листоноша надинтендант Стефан Враћен је обавијестио ванредног провидура да су стигли 7 дана касније од предвиђеног рока због великог снијега и хладноће, тако да су једном од њих отпали нокти. Из Цариграда у Котор су 23. септембра 1765. године стигли 6 курира и то: 1 Тивћанин и 5 Грбљана. Вођа је био Раде Мачак из Кубаса. Исте године, али 25. октобра, из Цариграда у Котор је стигло 6 курира. Вођа је био Марко Бановић из Главатичића, а остали: Јово Магуд из Наљежића, Вуко Миљешковић из Кртола, а остала тројица су назначена патронимиком, и то 2 из Кртола а 1 из Главатичића.²¹

¹⁹ ИАК, УП- ХСП, 1764.

²⁰ ИАК, УП- ХСП, 267.

²¹ ИАК, УП- ХСП, 1088, 1142, 1765.

У јануару 1766. године из Цариграда у Котор су стигли: Марко Савов из Ластве, Перо Антовић из Шишића, Раде Митров из Горовића, Андрија Ников из Шкаљара и вођа групе Перо Одале из Ластве. У фебруару 1766. године вође једне групе курира су били Нико Пима из Вишњеве и Нико Рашковић из Шишића. (Узгред напомињемо и ово: 25. фебруара 1766. скадарски конзул А. Дуода извијестио је ванредног провидура да му је по посебном куриру прослиједио пашино писмо у којем се исти интересује за нека два Подгоричанина притворена у Котору). Исте године, 22. марта, на истој релацији су били: вођа Ђуро Батута из Побрђа, Саво Јовов из Богдашића, Марко Божов из Врановића, Ђуро Мидоровић из Кримовица, Марко Цуца из Шкаљара, Андрија Марков из Грбља и Јово Ников из Дола. Из маја исте године је и попис листоноша којима је конзул Рузини предао пошту за Котор. Као вође групе су наведени: Максим Суботић из Главата, Мишко Голуб из Тивта и Станко Брдар из Пријерада. У марту 1766. године Перо Одале је вођа курира, који су дошли из Цариграда. Путовали су 30 дана због обилног снијега. Саопштили су вијест да се султану родила кћер и да се тај догађај прославио палећи ватре за три дана. У мају исте године поднио је извјештај Иван Одале из Ластве. Извијестио је да је група састављена од 11 људи и да су двојица од њих остали на путу због отекина на ногама. Додао је и то да носе свега двије поштанске пошиљке и да су пут од Цариграда превалили за 25 дана. У јуну исте године вођа курира Михо Голуб из Тивта је поднио извјештај и истакао да су путовали из Цариграда преко Скадра и да су на путу били 24 дана. Група је била састављена од 14 курира.

Кад је било потребно да се пошта хитно пренесе до одредишта баило би се побринуо да се куририма обезбиједи коњи, као што је то урадио 27. јула 1766. године за Сава Јововог из Богдашића и Вука Јовановог из Кртола. Дана 29. јула 1766. године баило А. Рузини је из Цариграда упутио у Котор 12 курира, а то су: Божо Марић и Нико Радов из Луштице, Јово Поповић, Раде Ђуров, Перо Јовов, Вуко Попов, Саво Стјепков, Јово Радов и Перо Ников - сви из Кртола, вођа Марко Борканић (?) из Главатичића, Ђуро Милосиа (вјероватно - Милошев) из Побрђа, и Војин Рашковић из Шишића.²² Истог мјесеца главни курир Ђуро Пејовић из Главата, који је довео групу курира из Цариграда у которски лазарет, казао је да су на путу провели 24 дана и узгред додао да је био земљотрес у Цариграду.

Међу куририма је било и војних дезертера о чему свједочи исказ Паула Болда, капетана Јадранске флоте. Наиме, у обраћању которском провидуру, 12. септембра 1766. године, он истиче да на мору од Будве до Задра мора штитити трговачке бродове од страних гусара, нарочито улцињских, као и од Паштровића. Истовремено тражи од провидура да курир Нико Радов из Луштице, који је стигао са задњом групом курира из Цариграда, буде затворен чим изађе из лазарета, јер је утврђено да

²² ИАК, УП- ХСVII, 241, 238.

је војник дезертер. Сасвим другачији податак, који се односи на курире, добио је которски провидур од Антониа Бона из Будве. Он је саопштио провидуру да су кућу у којој су боравили стражари градских врата и која је служила за преноћиште курира из Цариграда и Скадра на путу за Котор, изнајмили Паштровићи, чије је она власништво. Због тога је настао проблем, јер они у Будви не могу наћи другу кућу за смјештај тих људи.²³

Сљедећи списак курира је интересантан по томе што су наведена презимена, и што су сви из Грбља. Они су отпутовали из Цариграда у Котор 30. октобра 1766. године. Вођа је био Нико Пима из Вишњеве, затим Нико Рашковић из Шишића, Ђуро Беновић из Главатичића, Марко Мачић из Дуба, Марко Ников из Шишића, Јово Ђуров Маровић из Кубаса, и вођа Јово Ников из Тујковића.²⁴

На списку курира од 5. априла 1767. године налазе се имена пет Грбљана, три из Горовића и два из Дуба; вођа је био Нико Зупа из Горовића, а остали Јово Ђуров и Раде Марков, оба из Дуба, Перо Станишић и Станко Јовов, оба из Горовића.²⁵ Исте године је из Цариграда стигао у Котор вођа курира Јово Вујадиновић из Горовића, а отпутовала друга група за Цариград у саставу: вођа Вуко Петровић из Шкаљара, Перо Радов из Наљежића, Јово Савов из Шишића, Божо Марков из Богдашића, Перо Трипов из Шкаљара, и вођа Нико Пима из Вишњеве. Исте године отпутовала је за Цариград сљедећа група курира: вођа Андрија Ников из Горовића, вођа Перо Савов из Ластве, Нико Божов из Шкаљара, Станко Марић из Шишића и Јово Марков из Главатичића.²⁶

Вођа курира Перо Одале из Ластве био је на челу групе која је путовала за Цариград 19. јануара 1768. године. У групи су још били: Лука Стијепов из Богдашића, Ђуро Ивов из Кртола, Станко Марков из Свињишта, Иван Рашковић из Шишића и Перо Ђурановић из Шишића. Исте године, у јануару и јуну, поднијели су извјештај и вође групе курира Јово Пима из Вишњеве и Војин Букилица из Наљежића. У јулу исте године за Цариград је отпутовала сљедећа група курира: вођа Нико Пима из Вишњеве, Нико Вуков из Грбља, Божо Радов из Луштице, Јово Ников из Шкаљара, Нико Перов из Луштице и Нико Божов из Шкаљара. У исто вријеме путује још једна група, и то: вођа Лука Ников Синдик из Тивта, вођа Нико Миљешков из Кртола, Јанко Ников Рашковић из Кртола, Лазо Брдар из Горовића, Марко Ђуров из Тујковића и Видо Перов из Тивта. У септембру исте године у Цариград је путовала још једна група курира у саставу: вођа Марко Беновић из Главатичића, Перо Розгаја из Врановића, Иво Радоњин из Врановића, Перо Радоњић из Пријерада, Нико Ђуров из Шкаљара и Крсто Божов из Шкаљара.

²³ ИАК, УП- ХСVI, 769, 484.

²⁴ ИАК, УП- ХСIII, 706, 728, 534, 674, 74; УР- ХСVI, 576.

²⁵ ИАК, УП- ХСVII, 102.

²⁶ ИАК, УП- СХХIX, 199.

У јануару 1769. године допутовала је група курира из Цариграда у Котор, састављена само од Тивћана. Вођа је био Јозо Синдик, а остали: Мато Перов, Ђуро Ников, Анто Трипов, Крсто Ђуров и Иво Матов. У фебруару исте године из Цариграда је стигла друга група на челу с Ником Пимом, с њим су још били: Перо Дољаница, Марко Ников из Грбља, Нико Стијепов, Вуко Јанков и Вуко Јовов, сви из Маина, Ђуро Радов из Луштице и Стијепо Андрић из Богдашића. У архивским списима за ову годину смо пронашли извјештај вође курира Ива Марићевића из Дуба. Извјештај је дат у Котору, 18. априла 1769. године которском племићу Стефану Враћену који је куриру постављао питања, а Марићевић на њих одговарао; ево неколико значајнијих питања и одговора: „Колико је било са вама другова?” „Сада смо нас четворо, а било их је још 9, али су они већ отишли својим кућама.” „Колико има дана од када сте пошли из Цариграда?” „Има 25” - , одговорио је Иво Марићевић. „Којим путем сте ишли?” „Уобичајеним, куда иду курири.” „Како си од здравља?” „Хвала Богу, од свега сам добро.” „Јесте ли кога срели уз пут?” „Јесмо на путу за Адријанополис (Једрене).” „Каквог је здравља био баило?” „Сасвим добро, и он и сви његови.” „Има ли каквих других новости?” „Срели смо 9 барјака - 9 група наоружаних људи (војске), који су ишли према пољу, а након два дана пошто смо отишли из Цариграда према пољу, пошао је и Јаничар-ага са својом групом, а затим и први везир са краљевском заставом. Из Цариграда су одлазили теретни бродови са пуно људи и чини ми се да су у Цариграду остале само жене.”²⁷

У јануару 1771. године из Цариграда је пристигла група курира чији вођа је био Иво Рашковић из Луштице а остали курири били су: Ђуро Радов, Перо Андрић и Божо Симов, такође из Луштице, Петар Стијепов и Вуко Донковић из Шишића, и Иво Илин из Богдашића. Другу групу курира из Цариграда предводио је Михо Голуб из Тивта, а с њим су још били: Вуко Ђуров и Вуко Марков из Грбља, вођа Перо Одале из Ластве и Марко Лазов из Шишића. Сљедећој групи вођа је био Андрија Ников из Шкаљара, а с њим су још били: Ђуро Перов из Грбља, Андрија Павов из Ластве, Крсто Бошков из Шкаљара и вођа Ђуро Мидоровић из Грбља. Фебруара исте године вођа курира Лука Ников из Тивта довео је групу у којој су били: Ђуро Ивов из Побрђа, Марко Ђуранов из Шкаљара, Перо Пржица из Пржица и Нико Марков из Тивта. Из Цариграда у Котор допутовала је и група шкаљарских курира коју је предводио Нико Божов, а остали су били: Марко Божов, Вуко Петровић и Грго Петров. Једној бројнијој групи курира, приспјелој из Цариграда, вођа је био Нико Стијепов из Вишњева, а остали су: Раде Матов из Богдашића, Нико Марков из Вишњева, Вуко Ђуров из Наљежића, Стијепо Радов из Вишњева, Јово Ђуров (Ђуков?) из Ораховца, Нико Михов (нејасно мјесто) и Крсто Раковић из Грбља. У децембру 1771. године из Цариграда

²⁷ ИАК, УП- СХХVIII, 69, 114, 81, 61, 80, 345, 350; УП- СХХIX, 164, 259, 340; УП- СХХVII, 424.

у Котор је стигао и вођа курира Михо Голуб из Тивта и поднио извјештај. У тој групи су још били: Перо Одале, Марко Лазов и Вуко Перов, сви из Грбља, и Станко Бошковић из Паштровића. Другу групу приспјелу из Цариграда водио је Јово Дољаница. У тој групи су били још: Марко Вуков, Перо Дољаница, Крсто Раковић и Станко Добриша, сви из Грбља.²⁸

Доста курирских група на поменутој релацији било је и 1772. године. Више података смо пронашли о куририма који долазе из Цариграда, а само једну групу која путује у Цариград. Ту је групу водио Максим Суботић из Дола. У групи су још били: Ђуро Лакићијевић из Кртола, Јово (нејасно име оца) из Кртола, Јово Маровић из Луштице, Вуко Јовов из Луштице, Марко Вукошић из Кртола и Нико Добриша из Трешњице. Једну групу грбљских курира из Цариграда предводио је Стијепо Мачак из Кубаса, а у групи су још били: Марко Мидоровић из Костовића, Саво Страина из Кубаса, Иво Симов из Кубаса, Васо Илишић из Костовића, Нико Марков из Врановића и Иво Марошић (Марасић?) из Кубаса. Другу групу из Цариграда је предводио Божо Мориц из Луштице, а с њим су још били: Лазо Стијепов из Луштице, Станко Вуков из Бјелошевића и Перо Марков из Пријерада. У априлу 1772. године из Цариграда је стигла група курира којој је био вођа Нико Стијепов из Вишњеве. У тој групи су још били: Марко Влатковић из Шишића, Ђуро Рашковић из кнежине Тујковић, Стијепо Буздован из Ковача, Марко Стијепов из Вишњеве и Стијепо Марков из Шишића. Јула 1772. године групи курира, пристиглој из Цариграда, био је вођа Марко Ђурић из Ковача, а с њим још: Нико Марков из Вишњеве, Иво Ников из Неода и Нико Добриша из Трешњице (још два имена нејасна). Августа 1772. године из Цариграда у Котор је стигла група курира чији је вођа био Марко Ђурић из Грбља, из кнежине Војина Бојковића. У групи су још били: Вуко Шовран из кнежине Тујковић, Лука Марков из Луштице и Вуко Ников из Грбља, из кнежине Војина Бојковића. Исте године, 3. октобра, из Цариграда је допутовао вођа курира Божо Мориц из Луштице, послат од баила Паоло Рениер-а, који је поднио извјештај о путовању.²⁹

О преносу дипломатске поште на истој релацији има доста података и за 1773. годину. Групи курира која је с поштом дошла из Цариграда у Котор био је вођа, већ помињани, Стијепо Мачак из Кубаса. С њим су још били: Перо Ников из Луштице, Станко Вуков из Бјелошевића, Јово Станков из Укропаца, Иво Станков из Кубаса, Лука Марков из Луштице и Вуко Пардус из Шишића. У септембру је Раде Мачак из Кубаса довео другу групу курира и о путовању поднио извјештај. У групи су били: Марко Ников Пима, Марко Раковић, Нико Мирков Петовић, Иво Станков Клопановић, Иво Ђуров, Раде Ђуров Маровић, Стијепо Марков Зец и Саво Ивов, сви из Грбља, и Матија Трипов из Тивта. Сљедећој групи курира, пристиглој из Цариграда, био је вођа Иво Рашковић из Луштице,

²⁸ ИАК, УП- СХХVIII, 10,18,7; СХХХII, 24, 26, 392, 400, 405, 415; СХХХIII, 347, 348.

²⁹ ИАК, УП- СХХХII, 296, 320, 331, 354, 373.

а с њим још: Марко Ников(?) из Дола, Перо и Марко Лазић и Војин Ников Бојковић из Дола. Иво Марићевић из Грбља, помињан још 1769. године, био је поново вођа групе курира на путу из Цариграда до Котора. У групи су још били: Саво Ников Рашковић из Луштице, Нико Ивов, Јово Ивов, Марко Јоков и Нико Павов, сви из Луштице, и вођа Ђуро Мидоровић из Костовића. За Ђура Мидоровића постоји податак да је као вођа курира отпутовао из Котора у Цариград у мају исте године. С њим су још били: Иво Марићевић из Грбља, Марко Лечић (Лецисицх), Марко Донковић, и Јово Ђурашевић из Луштице. И Нико Пима из Вишњеве је био вођа курира која је стигла из Цариграда и о путовању поднио извјештај.³⁰

Сваки долазак из Цариграда био је строго контролисан због евентуалне опасности од неке заразне болести, без обзира да ли се радило о куририма или неким другим лицима. У вези с тим наишли смо на једно интересантно обавјештење које је кнез Јово Тујковић упутио ванредном провидуру Д. Барбару. У том допису кнез Тујковић наводи да је један човјек из његове кнежине дошао из Цариграда има већ три недјеље а није био у лазарету, иако су га они на то тјерали. Зато је, каже Тујковић, побјегао у планину а они су му раскрили кућу да нема гдје доћи. Но, кад је био добро болестан дошао је по ноћи и близу куће умро, “ и што нам заповиједате”, навео је кнез Тујковић.³¹

У прегледаним списима смо тек након вишедневног листања наишли на податке о куририма из 1782. године. Ријеч је о групама курира пристиглим у Котор из Цариграда. Једна је стигла 20. маја 1782. године а вођа је био Перо Ников из Вишњеве. Путовали су 25 дана, а у групи су још били: Марко Матов, Мато Стијепов и Стијепо Марков, сви из Богдашића. Другој групи, која је стигла у Котор 21. маја 1782. године, био је вођа Никола Пима. И он је у свом извјештају нагласио да су путовали 25 дана, и да су с њим још били: Илија Бркановић? (пише Меркановић), Илија Вуков и Иво Трипов, сви из Шкаљара, и Станко Крстов из Побора, Нико Перов из Грбља, Лука Стијепов Луковић из Богдашића, Иво Марков и Мијат Симов из Ораховца, и Вуко Крстов из Мирца.³²

Нико Божов из Шкаљара био је вођа групе курира која је стигла из Цариграда у Котор јула 1783. године. С њим су још били: Ђуро Ђосо из Кубаса, Марко Радов из Побрђа, Раде Павловић из Побрђа и Божо Марков из Кавча. Исти вођа курира је довео једну групу у Будву 11. августа 1783. године. Вођа курира Марко Пима из Грбља је довео групу од 28 курира у Котор, 17. августа 1783. године. У извјештају је навео да су путовали 25 дана. Вођа курира Ђуро Пеан из Тивта у свом извјештају од 25. септембра 1783. године је навео да је било 5 курира и да су путовали 26 дана.³³

³⁰ ИАК, УП- СХХХИИ, 15, 65, 280; СХХХИИИ, 215, 258, 448.

³¹ ИАК, УП- СХЛIV, 28. јуна 1780.

³² ИАК, УП- СХЛII, 6,7(засебан омот списа).

³³ ИАК, УП- СХЛIV; СХЛVIII

У наредним свескама управно-политичких списа све је мање података о поштанској служби између Котора и Цариграда. Сљедећи подаци се односе на 1784. и 1787. годину. Прву групу курира је 15. фебруара 1784. довео у Котор Станко Јованов из Ораховца, а с њим су још били: Симо Божов из Луштице, Трипо Трипиновић из Богдашића и Вуко Ђуров из Шкаљара. Другој групи је био вођа Нико Миљешко из Кртола. Путовали су 32 дана, у друштву са њих 49, од којих је 40 остало у Албанији. С њим су допутовала 3 курира из Браића, један из Паштровића, и још 5 курира (без навођења имена). По доласку у Котор, 4. јануара 1787., пријавили су се санитарској управи.³⁴ Јасно је, дакле, да се ови подаци односе на претпоследњу деценију млетачке владавине у Боки.

Основни мотив да изнесемо на видјело што више података о људима који су се бавили тешким и ризичним послом курира, био нам је тај да употпунимо слику о једном периоду млетачке владавине у Боки, а посебно, да би потомци курира могли сазнати нешто више о својим вриједним и храбрим прецима.

---

³⁴ ИАК, УП- CXLVI; CLII

Ljubo Mačić

PARTICIPATION OF GRBALJ PEOPLE IN THE TRANSFER OF VENETIAN DIPLOMATIC POUCH (18th CENTURY)

SUMMARY

Venetian Republic was present in Boka Kotorska Bay for almost four centuries (1420-1797). The transfer of the diplomatic pouch from Kotor to Constantinople and vice versa was always important for the Venetians, and Kotor had a particular significance in it. From the beginning of the 17th century the people of Prčanj carried the official mail by their ships / gaetas from Venice to Kotor and vice versa, and that was the first regular postal traffic on the Adriatic. Venetian mail was dispatched from Kotor mostly by land towards Constantinople. The usual route lead from Kotor, over Cetinje and Podgorica, and then through southern Serbia and along the so called imperial road to Constantinople. Sometimes the transfer of diplomatic pouch was carried out by sea to Shkoder, then further on by land, or, occasionally, all the way to Constantinople.

The safety of the mail was guaranteed by the noblemen of Kotor and the Governors who entered into agreements with the representatives of Montenegrin tribes. Venetian authorities endeavoured to obtain strong guarantees for the safety of mail passing through their territory by such agreements with the chiefs of Montenegrin tribes, and for the obtained guarantees a yearly compensation was allotted to the Prince of Montenegro, or another representative of Montenegrin tribes.

Numerous letter-carriers – couriers served for maintaining mail-courier links between Venetian authorities in Kotor and Porte in Constantinople, where a Venetian envoy - bailo was residing. In the studied archives materials there is a great number of particulars about the names and number of couriers, as well as about the reports of their superiors, from 1713 on, and specially from the period 1733-1780. Among the couriers from the settlements of Boka Kotorska Bay majority came from Grbalj, then from Luštica, Krtoli, Tivat, Kavač and Odoljen, next but fewer Braiči, Mirac and Njeguši, and quite few from Dobrota, Orahovac and Morinj.

Numerous lads, healthy, bold and pert, earned well for themselves and the families doing that serious and hard job leaving homeland for better opportunity. A great number of them died in foreign lands and remained there forever.

Саша НЕДЕЉКОВИЋ

САВЕЗ СОКОЛА НА ПРИМОРЈУ

Кључне речи: Уједињење, Соколска жупа Мостар, Соколска жупа Његош, Бискупска посланица, Соколска Петрова Петољетка, Бановина Хрватска

На Видовданском соколском сабору одржаном 1919. у Новом Саду сви соколски савези ујединили су се у Соколски Савез С.Х.С.¹ Соколска друштва Српске соколске жупе на Приморју из Дубровника и Боке Которске ушла су у Соколску жупу Мостар „Алекса Шантић“ основану 1920. године. Старешина жупе био је Чедо Милић, истакнути национални и соколски прегалац. Пре одвајања жупе Његош, у оквиру Соколске жупе Мостар 1928. била су 32 друштва са 5.162 члана.² Жупска скупштина одржана је у Мостару 28. марта 1920. На скупштини је било 12 друштава: Билећа, Чапљина, Дубровник, Гацко, Херцег Нови, Коњиц, Мостар, Невесиње, Опuzен, Рисан, Столац и Требиње. После скупштине приступило се оживљавању друштава која су постојала пре рата. Жупа је била подељена на округе. У Боки Которској радио је Херцеговски округ Мостарске жупе.

Основана је новембра 1926. прва соколска чета у Бијелом Пољу код Мостара. Јачи покрет на селу настаје у 1927, 1928. и 1929, када се оснива у билећком, гатачком, коњичком, корчуланском, мостарском, невесињском, столачком и требињском срезу 30 соколских чета.

Савез је 1923. доделио Мостарској жупи целу територију Црне Горе. Уз цетињско постојало је 1923. соколско друштво у Подгорици. Жупа је почетком маја 1926. предузела пропагандни поход кроз целу Црну Гору. Оснивана су нова друштва (Бар 1926, Пераст 1927, Колашин 1928), а у постојећим радило се удвострученом снагом. Цетињско соколско друштво је, на главној скупштини жупе у Дубровнику, поднело предлог за формирање жупе. Соколска друштва у Херцег Новом, Ђеновићима, Бијелој, Зеленици, Тивту, Котор-Ластви и Будви заговарала су оснивање жупе Његош. О томе су требала да се изјасне сва соколска друштва са

¹ Небојша Рашо, „Српски Соко Херцег Нови”, Херцег Нови 2008, стр. 46.

² „Соколство“, бр. 61-64, минијатурна библиотека, издање књижаре „Славије“, 1929, Нови Сад, стр.116-117;

територије Зетске Области. У Општинској Вијећници у Херцег Новом 3. марта 1928. делегати свих друштава Зетске Области, донели су одлуку, да предложи жупској скупштини, оснивање „Његошеве“ жупе. На жупској скупштини 4. марта 1928. уважен је предлог. У Котору 22. априла 1928. конституисала се жупска управа : староста Гавро Милошевић, подстароста Јово Секуловић, Јурај Згорелец, др. Краљевић, тајник инжињер Боучек Војта, благајник Филип Мартиновић, просветар Загарчанин, одборници : генерал Тодорчевић, др. Петар Поповић, Саво Мариновић, Михаило Бајић, Јово Петковић, начелник Ковач и начелница Мозетићева, заменици Лигутић и Вицковић. Крајем јуна 1928. црногорска друштва су заједно са друштвима из Боке Которске, основала, решењем жупске скупштине, своју жупу „Његош“. Жупа „Његош“ прославила је педесетогодишњицу ослобођења Бара и Улциња заједно са војском, која је извела величанствене маневре. Учествовала су соколска друштва Боке и Црне Горе и три музике. Жупа „Његош“ је 1928. прославила, у свим местима, десетогодишњицу уједињења. Први слет жупе „Његош“ у Котору одржан је јуна 1929.

Први слет жупе Мостар одржан је 1921. у Мостару. Други слет одржан је у Дубровнику на Видовдан 1923. са 878 чланова, 153 морнара и 357 војника. Краљ Александар је жупи, преко свог ађутанта генерала Стевана Хацића у Дубровнику, поклатио заставу. Жупа Мостар је била прва жупа која је добила од краља на поклон заставу. Трећи жупски слет одржан је у Мостару 1925. На Корчули је 14. и 15. августа 1927. одржана прва жупска јавна вежба са 756 чланова и чланица и са по једним одредом војске и морнарице. Први жупски слет одржан је у Дубровнику 2. и 3. јуна 1928. са 496 нараштаја и деце и 456 ученика и ученица основних и средњих школа.³

Одржани су окружни слетови : у Тивту 20.7.1920; Метковићу 18.8.1921; Ђеновићима 2.7.1922; Стоцу 9.7.1922; Цетињу 25.5.1923; Котору 17.6.1923; Чапљини 7.6.1924; Подгорици 3.5.1926; Опузену 12.6.1926 и Велој Луци 15. 8.1926; Цетињу 13.6.1927; Метковићу 18.9.1927; Требињу 19.9.1927.

Соколски рад жупе обављао се на поселима са становницима из појединих села, где су се сакупљали соколи и несоколи, да у заједници са жупским старешином расправљају о најактуелнијим питањима. Жупа је развила свој рад у правцу пропаганде задругарства, трезвености и штедње. Истицали су: „Основали смо, оснивамо и осниваћемо диљем читаве наше домовине соколске чете, да преко њих уносимо у село све оно, што ће послужити стварању лепшег и бољег живота стуба наше

³ „Жупа Мостар, стр.12; „Жупа Цетиње“, стр.11, „Соколски гласник“, бр.13, Год. XI, Љубљана 1. јула 1929; Тонко Барчот, „Хрватски сокол у Боки Которској у раздобљу Аустро-Угарске Монархије и Краљевине СХС“, Котор, 2010, стр. 63;

државе – сељака!“ . Жупа Мостар је 1932. имала : жупско начелништво, статистички отсек за соколске чете, жупску благајну, господарски отсек, лекарски, пољопривредни, отсек за штедњу, трезвењачки отсек, просветни одбор, одбрамбени и социјални отсек. У тежњи да се што више ради заједно са учитељима, одржани су учитељски течајеви. Нарочито се истиче хигијенски и пољопривредни рад у соколским четама. Жупа је набављала воћне саднице, семе и пољопривредне справе. Соколске чете су поучавале сељаке у неговању воћа, давале упутства где се добре воћке могу набавити, како се саде, извештавале сељаке о набавкама семена, о његовом квалитету и квантитету, уопште давале сељаку сва упутства како да дође до доброг и јефтиног семена. Чете су прикупљале помоћ за бедне и невољне, скупљале прилоге и делиле их сиромашнима. Жупа је писала својим четама „Гвожђу чекић – Соколу дисциплина“. Соколске чете су училе сељаке штедњи. Све оно без чега се могло живети, требало је одбацити. Кафу је требало заменити јечмом, а скупа платна из фабрика домаћом вуненом тканином. Жупа је основала у Мостару Соколску задругу. Циљ задруге био је да прибавља семе, пољопривредне алате и справе. Жупа је приређивала годишње пољопривредне изложбе за све производе својих чланова. Радила је на томе да се развију домаћи ручни радови. Трудила се да се по селима нађу складишта жита. Жупа Мостар имала је 1932. 94 чете. Које су 1932. окречиле 9.723 куће, начиниле 142 модерна ђубришта .... Између Соколства и других културних и просветних организација, чији културни програм и политичке тенденције нису биле у опреци са соколима, владали су најбољи односи.

Са увођењем шестојануарске диктатуре, држава је настојала да пружи подршку соколима као патриотској организацији. Услед тога дошло је до оснивања нових друштава и чета и повећања броја чланова. Године 1930. у редовима соколских друштава на Приморју било је чланова : Стон 122; Дубровник 825; Херцег Нови 200; Ластва 56, Бар 436; Вирпазар 153; Улцињ 60; ... . У току 1930. основана су соколска друштва и чете : Улцињ, Ластва, Бијела, Јошице, Ђурићи, Морињ. Соколско друштво Херцег Нови у току 1930. основало је 8 сеоских соколских чета : Мокрине, Поди, Градац, Требесин, Крушевице, Камено, Суторина, Мојдеж. Соколско друштво Будва у току 1930. основало је чете у Бечићима и Маинама.⁴ На дан 31. 12.1932. у Соколском друштву Дубровник било је 726 чланова. У Стону 165 чланова, Цавтату 158, Трпању 129 чланова. На дан 31. децембра 1933. у Соколском друштву Цавтат било је 197 чланова, док је Дубровник имао 924 члана, Трпањ 127,

⁴ „Извештаји за 3 редовну главну скупштину Савеза Сокола краљевине Југославије у Београду 23 априла 1933“, стр. XV, XVI, LI, 14,75, 76, 77 ; Саша Недељковић, „Срби католици на Јужном приморју од 1918. до 1945. године“, Бока бр. 31, Херцег Нови, 2011, стр. 138;

Стон 126, Метковићи 224, Јањина 155. Потом је на Пељешцу 47, Блато 359 чланова. У Соколским четама Соколског друштва Дубровник било је чланова: Бабин Поље 176 чл. (основано 1933), Ћилипи 109 чл. (1931), Ђуринићи-Молунат 40 чл. (1931), Говеђани 47 чл. (1933), Комолац 58 чл. (1933), Корита (Мљет) 31 чл. (1933), Мандаљена (Доња Жупа) 45 чл. (1931), Мокошице 62 чл. (1930), Мравинци 39 чл. (1933) „Мрцине 25 чл. (1933), Орашац 74 чл. (1931), Плат-Солине 36 чл. (1933), Плочице 86 чл. (1931), Пострање (Горња Жупа) 69 чл. (1931), Слано 49 чл. (1933), Суђурађ 101 чл. (1933), Витаљина 55 чл. (1931), Затон 89 чл. (1931). Соколско друштво Јањина основало је 1933. чету Путниковић са 34 члана. Соколско друштво Дубровник имало је 1932. 9 чета са 491 чланом, 26 нараштаја и 134 деце а 1933. 18 чета са 916 чланова, 74 нараштаја и 201 дете.⁵

На почетку књиге „Рад Соколске жупе Мостар у години 1933.“, као мото истакнуте су речи краља Александра о значају села : „Кроз све мучне периоде наше историје, село је било и остало будан чувар националних тековина и извор снаге... . Радити у правцу културног и привредног подизања нашег села, уз строго чување његовог националног карактера, значи одговорити дужностима садашњости и потребама нашег здравог и успешног развијања у будућности.”⁶ У чети Доња жупа основана је Соколска повтарско-воћарско-цвјећарска задруга која је тежила да свој делокруг прошири на све околне чете. Она је требала да преузме централно вођство производње и продаје поврћа, воћа и цвијећа. Бошко Н. Мишић писао је у листу „Дубровник” о раду задруге. Истакао је да се соколска повтарско-воћарска и цвјећарска задруга у Чибачи код Дубровника бавила паковањем сухих смокава од 1933. И прва је у овим крајевима почела са овим радом. Паковали су резане смокве у целофан. Овако паковане смокве наишле су на одличну прођу, те су сваке године продали по неколико хиљада пакетића, а највише су послали у Словенију. Хрватска штампа нападала је соколе и њихов рад на селу. У чланку потписаном са С.Т. Сељак у листу „Дубрава” истиче се : „Данас је на селу и учитељу и начелнику, па чак и некојем жупнику ... прва брига, да се подигне који дом за гимнастику, све то на терет јадног села и сељачких жуљева, а за школу мало се даје. ... Догађа се чак и то, ако је ђак добар и добро учи читати, писати и рачунати, али ако није добар **акробата на пречки**, да добива други ред.” И ако се у чланку нигде не помињу соколи, читаоцима чланка није било тешко закључити да се говори о њима.

Банска управа Зетске бановине на Цетињу решила је 4. 11. 1935. да раздели сељацима саднице воћа и агрума (наранче, мандарине и лимуне)

⁵ „Рад Соколске жупе Мостар у години 1933“, Сарајево 1934, стр. 187,198, 199, 200-202, 203;

⁶ Рад Соколске жупе Мостар у години 1933“, Сарајево 1934, стр. 9;

у пола цене, за седмицу садње воћа. Своју одлуку је расписала као хитну среским начелништвима, а они општинама и соколским четама. Лист „Дубрава” објавио је допис једног лица који се потписао као Жупљанин и који се жалио да док је Соколска чета у Млинима била обавештена сељаци нису добили никакво обавештење. Чувши за ту поделу неки су се обраћали свом сеоском главару, да ли има и за сељаке, али је овај 27. 11.1935. добио обавјештење од општине, да је од 1. до 8.12.1935. недеља садње воћа, и да се саднице добијају из Банских расадника. Од сељака се нико није користио садницама. Писац чланка је истакао да су у редовима соколске чете у Млинима, људи претежно других звања, кои немају појма о узгајању воћа.⁷

Соколство, као либерална организација телесног васпитања, било је у фронталном сукобу са католичким верским организацијама. Са издавањем антисоколске посланице католичког епископата, донесене на конференцији од 17. новембра 1932, и њезиним објављивањем путем штампе и читањем у католичким црквама 8. јануара 1933. дошло је до отвореног сукоба.⁸

Поводом антисоколске посланице Извршни одбор Савеза Сокола Краљевине Југославије, донео је 16. јануара 1933. у Београду „Изјаву Савеза Сокола Краљевине Југославије”. У њој се истиче да је Савез Сокола Краљевине Југославије на скупштини од 29. марта 1931. у Београду, изнео своје становиште о односу Соколства према вери : „да Соколство као идеја слободе признаје и слободу уверења и мисли сваког појединца, и да нарочито поштује свако верско уверење и осећање, сматрајући веру најсветијим делом унутрашњег живота сваког човека; да следствено једнако поштује и испољавање сваког верског уверења и осећања, и да сваки припадник соколске организације може слободно да извршава заповести и прописе своје вере и цркве.”⁹

Посланица католичког епископата против Сокола 8.1.1933. није читана у црквама барске арцибискупије и которске бискупије. Бискуп др. Франо Ућелини Тица изјавио је: „Вјера није у питању, зато Посланицу нисам потписао и она није објављена у нашој бискупији. Члан сам Југословенског Сокола, био и остајем. Соко, национална организација, није никад била против вјере”. Кад је дубровачки бискуп Царевић одбио

⁷ „Рад Соколске жупе Мостар у години 1933”, Сарајево 1934, стр. 188; Бошко Н. Мишић, „Рад око паковања сухих смокава”, „Дубровник”, бр.28, Дубровник, 7 Август 1937,стр. 4; С.Т. сељак, „Наше село и просвјета”, „Дубрава”, Дубровник, 28 вељаче 1935, бр. 24, стр.3; Жупљанин, „Кроз нашу околицу”, „Дубрава”, Дубровник, на Бадњи дан 1935, бр. 43, стр.12;

⁸ „Извештаји за 3 редовну главну скупштину Савеза Сокола краљевине Југославије у Београду 23 априла 1933“, стр. XV, XVI, LI, 14,75, 76, 77 ;

⁹ „Изјава Савеза Сокола Краљевине Југославије”, Извршни одбор Савеза Сокола Краљевине Југославије, у Београду 16 јануара 1933. г. , Учитељска тискара, Љубљана;

да благослови 8 застава сеоских соколских чета из дубровачке околине, благословио их је на которском вјежбалишту, уз огромно учешће народа, 4.6.1933. бискуп др. Франо Ућелини Тица. Том приликом изјавио је: „Браћо и сестре, драги моји Соколи, ми смо, ето, благословили ове соколске заставе што претстављају љубав, занос, верност према нашој домовини Југославији. ... На вашим соколским заставама усађена је љубав према домовини и Краљу своме. И ви сте спремни допринети сваку жртву за Краља и отаџбину. Драги моји Соколи, наша домовина желила је увек мир. Словенски народи били су увек мирољубиви, али ако би нас ко, по несрећи напао, наши Соколи са својим заставама учинили би своју дужност, јер би они уз нашу прослављену војску постали несаломљив зид против сваке непријатељске опасности. ...” . Стјепан Роца у свом чланку о бискупу у „Соколској њиви” Календару за соколско село за просту 1937. истакао је да је бискупску посланицу, са највећим заносом поздравила италијанска штампа, јер је сматрала да ће посланица, уништити соколску организацију и тиме ослабити Југославију.¹⁰

Приликом посете Крфу 1934, народни представници посетили су бискупа Ућелинија који се налазио на опоравку на Лопуду. Том приликом осврнуо се бискуп на посланицу Католичког епископата против Соколства и истакао : „Нисам потписао Посланицу јер су у њој биле очите клевете. Тужили су Соколе за оно што нису криви. У мојој бискупији Соколи су ваљани. Они су добри националисти и добри католици. Соколи носе криж у процесијама моје бискупије и ни у чему не избегавају цркву. ... и не питам их које су вере. Они су посланицом учинили велико недело ... Факта нису истинита, а на подлози тих неистинитих факата они су осуђивали Соко.“ За стање у Боки Которској истакао је : „За 40 година мога бискуповања уживао сам неподељено поверење и поштовање припадника обих вера, а та верска сношљивост и братска љубав нарочито се увек гајила у Боци Которској.“ Приликом прославе 90-тог рођендана бискуп је у у свом говору соколима истакао : „Данас се говори о великом српству и великом хрватству, а сутра ће се можда говорити и о великом црногорству. Шта ће нама то? Зар нама Југославија није највећа ? “. Приликом посете 1934. Приморју бана Зетске бановине, др. Алексе Станишића, приређен му је банкет у Српској Примасији у Бару. Др. Никола Добречић, примас српски и арцибискуп барски, дочекао је бана на улазу у Примасију у свечаној одежди. На банкету арцибискуп је једну здравицу подигао у част Сокола наздравивши им с овим речима :

¹⁰ Никола Жутић, „Соколи“, стр. 93, Београд 1991; „Јадранска стража“, бр.9, 1928, Сплит; Бокелске вијести, 2. фебруар 1935, „Глас Боке“, Котор, стр.111; „Сахрана“, бр.19, „Дубровник“, 8.6.1937, Дубровник, стр. 1, 2 ; Стјепан Роца, „Бискуп, Соко и Југословен“, „Соколска њива” Календар за соколско село за просту 1937 годину, издање Просветног одбора Савеза Сокола краљевине Југославије, стр. 84;

„Поздрављам наше дичне Соколе, који су се увек борили за „крст часни и слободу златну”, за напредак Краља и домовине, те радећи у том смеру, ја ћу бити готов да им ... увек помогнем, јер нема никакве сметње да са Вама сарађујем на ширењу Соколства, ... а сви треба да радимо за добро Краља и отаџбине.” Делу римокатоличких свештеника посланица је била повод за обрачун са соколима. У листу „Дубровачка трибуна” 1933. у чланку „Поп Дукај и мађар Салкај, воде крижарску војну ... “ истакнуто је : „У последиједње вријеме јављено је из наших околних села неколико испада за које је утврђено да су им ауктори крижари и њихови часни вође”. Жупнику Дон Карлу Дукају сметао је рад Миловчића који је организовао прву соколску чету у Ошљу. На дан Св. Петра и Павла, поп Дукај је одржао проповјед пуну алузија на соколство и његове пионире, приказујући их као противнике цркве и вјере. Исте вечери састао се Миловчић у једном друштвеном локалу са тамошњом учитељицом, разговарајући о соколској организацији. Жупник Дукај упао је у локал вичући и псујући Миловчића са разним погрдним речима. Поп Дукај се бранио да он није напао соколство као такво, него само непријатеље цркве. После кратког објашњења Дукај је Миловчића ударио шаком у лице. Када је Миловчић хтео да реагује, жупнику је прискочио у помоћ његов зет Мађар Ференц Салкај. Заједнички су напали Миловчића и тешко га повредили, тако да је исте вечери морао да иде у бановинску болницу у Дубровнику гдје му је указана потребна помоћ.¹¹

Сва друштва и чете Соколске жупе Мостар имале су 1933. своје књижнице . Велики број књига, брошура, сликовница, календара и часописа примила је жупа од Савеза Сокола Краљевине Југославије, Банске управе у Сплиту, Среског начелништва у Мостару, Хигијенског завода у Сплиту, Дома Народног здравља у Мостару, Централног Пресбириа у Београду, Банске управе на Цетињу, Народне банке, Југословенске Соколске Матице, Народне скупштине, Главног савеза српских земљорадничких задруга, Др. Уроша Круља, сенатора, Просвјете из Сарајева и других лица и установа. У току 1933. разаслао је соколским јединицама 316 календара „Вардар”, „Здравље” и „Св. Сава” . Просвјетиних читанки за народ 100 комада, 400 брошура „Одговор нашег Сената Мусолинију”, 5.250 Изјава ССКЈ на бискупску посланицу, 3.384 комада Гласника Црвеног Крста, 1.170 брошура хигијенско-васпитног садржаја укупно 2.771 књига, 15.335 брошура и 3.959 комада часописа.¹²

¹¹ Кљћ, „Бискуп брат др. Учелини-Тице о Соколима”, „Соколић”, бр. 5, Мај 1934, Љубљана, стр. 125; „Светао пример брата бискупа”, „Братство”, бр. 5-6, Осиек, мај-јуни 1937, стр.37; „Католички надбискуп госп. др. Никола Добречић о Соколима”, „Соколић”, бр.4, Год. XVI, Април 1934, Љубљана, стр. 90; „Поп Дукај и мађар Салкај, воде крижарску војну ... “ . „Дубровачка трибуна”, Дубровник, 6 јула 1933, бр. 209;

¹² „Рад Соколске жупе Мостар у години 1933”, Сарајево 1934, стр. 99, 100, 187,198,

На Цетињу је 1935. одржан слет, уз учешће свих друштава и чланова соколских чета. У присуству Ђура Чејовића освешћене су соколске заставе.¹³

На крају 1935. као одговор на убиство краља Александра у Марсељу, ново соколско гесло било је „Соколи на стражи!” Из Сарајева је дошао нови предлог о заједничком соколском раду „Соколска Петрова петолетка” и 6. септембра 1936. на састанку у Београду дат је завет за њено извршење.¹⁴

Цетињска Жупа је радила на подизању села преко сеоских чета. Благодаревни Пољопривредном одјељењу Банске управе Жупа је 1936. поделила соколским четама 7.896 воћних садница и 9.607 шумских садница. Све ове саднице примљене су и засађене. Сем овога четама је подељено и 25 гвоздених плугова окретача по цени од 100 динара по комаду. Жупа је одржала 10 пчеларских течајева по разним местима. Из расадника у Бару Жупа је поделила садница : 250 јабука, 395 крушака, 335 шљива, 575 трешања, 365 вишања, 310 ораха, 140 смокава, 490 кајсија, 80 лимуна и 270 наранчи и 710 лозних калемова. Додељене су четама Пријевор, Подострог, Бечићи и Средње Маине из друштва Будва; друштву Јошице Ђурићи; Сутвара, Ораховац, Мирац, Ластва, Главатичић, Главати, Кавач и Шишићи из друштва Котор; друштвом Кути Зеленика; Луштица; Прчањ; Кртоли из друштва Тиват; друштву Рисан и Кривошије из друштва Рисан; Мојдеж, Суторина, Камено, Мокрине, Градац и Требесин из друштва Херцег Нови. Плажа Соколовац служила је за таборовања сокола. Главна годишња скупштина Жупе одржана је 1936. у Котору у част прославе 25. годишњице Соколског друштва Котор. У великом броју била су заступљена друштва Боке Которске. По завршеним свечаностима прославе и одржаној скупштини, сви присутни су бродом пошли у Прчањ, где су положили венац на споменику краљу Александру. Из Прчања су отишли у Савину, где је у Савинском манастиру одржан помен краљу, а одатле у Херцег Нови.¹⁵ Жупа Цетиње била је подељена на 4 окружја од којих је 2 окружје са седиштем у Тивту обухватало Приморје. Начелник окружја био је Влајко Куреш. Друго окружје обухватало је 13 друштава и 24 чете : Тиват (2 чете), Котор (10 чета), Прчањ, Рисан, Кути Зеленика, Јошице Ђурићи, Доња Ластва, Бијела, Ђеновићи, Херцег Нови, Луштица, Морињ, Пераст. Друштво Будва радило је 1936. на изградњи свог Соколског дома. Имало је 6 чета од којих је највише радила чета у средњим Маинама. Друштво Бар приредило је јавни час 14. јуна 1936.

¹³ Душан Цветковић, „Соколи и соколски слетови”, Београд 1998, стр. 27;

¹⁴ „Извештај тајника Жупе о раду у 1936 године”, „Гласник Соколске жупе Цетиње”, Цетиње, 1 маја 1937, бр. 5, стр. 83;

¹⁵ Извештај о раду Отсјека за соколске чете и пољопривреду Соколске жупе Цетиње за годину 1936”, „Гласник Соколске жупе Цетиње”, Цетиње, 1 маја 1937, бр. 5, стр. 88, 98, 111;

Организовало је излет у Улцињ са 730 излетника, где је дало јавни час. Чете друштва Бар биле су Мркојевићи и Спич. Друштво Бар је 1936. прославило 10 годишњицу рада са развијањем друштвене заставе коју је поклонио М. Стојадиновић.¹⁶

У жупи Мостар 1938. године је 31 соколски дом и 32 вежбалишта. У Соколској Петровој петогодишњици подигнуто је у Југославији 18 соколских домова, 10 мостова, 13 амбара, 55 чесми, 3 расадника, 3 споменика, 5 спомен плоча, уређено 1.780 вртова, 27 вежбалишта, засађено 54 Петрових гајева, 57.389 воћних садница, 22.204 шумског дрвећа, подељено 2.504 кошница, 5.895 разног семења, 399 комада боље стоке. Основано је 7 задруга. У краљевини Југославији било је 1938. године 267 соколских домова и 99 у градњи. У 1919. било је само 20 домова. Савез Сокола изградио је 27 мостова и 40 путева. Све јединице жупе Мостар имале су своје апотеке (150 апотека). Са управом Дома народног здравља у Мостару 1938. приказано је 53 пута 10 филмова и 4 серије дијапозитива здравствено-хигијенске садржине. Одржано је 12 здравственохигијенских предавања. Те 1938. године одржана је Хигијенска изложба у Дому народног здравља. У жупи Мостар одржани су гусларски течајеви 1938. Жупа је издала у 6.000 примерака брошуре „Сарадња села и града” и „О здравицама на крсним славама”. Жупа је имала Одбор за летовање у планинама заједно са друштвом Коњиц на Борачком језеру или заједно са жупом Цетиње на плажи у Пржну.¹⁷

У „Соколској њиви”, календару за соколско село сами сељаци, чланови соколских чета, су писали о својим утисцима о значају соколског рада на селу. Нико Чабрило из соколске чете Бијења, Невесиње истакао је да су соколи прво отворили читаонице, а сељаке из града упутили су како ће боље обрађивати земљу. Снадбели су пробраним семеном, воћкама и шумским садницама. Сељаци су почели сејати репу, детелину, грахорицу и зимски грашак. Приређивали су соколске пољопривредне изложбе. Соколи су у селима приказивали здравствене филмове. Жупа је 1928. довела као помоћ лекара у село. Лекар је установио скорбут. Црвени крст је дотерао зеље, воће и лимуне. Душан Кокошар из чете Хум, Требиње сматрао је да је сав соколски рад око привредног, просвјетног, здравственог и телесног старања у четама зато да одгоје правога сокола, а то је значило задругара. Четни амбари су клице будућих задруга. Жупа је слала бесплатно „Млади задругар” нараштајцима.¹⁸ Учитељи и

¹⁶ „Просвјетни извештај за 1936 годину”, „Гласник Соколске жупе Цетиње”, Цетиње, 1 маја 1937, бр. 5, стр. 89, 90, 101, 105, 106;

¹⁷ „Извештај Управе Савеза Сокола краљевине Југославије о раду у години 1938 поднет IX редовној годишњој скупштини 23 априла 1939 године”, стр. 10, 27, 32, 53, 77, 83, 98, 117;

¹⁸ Нико Чабрило, „Соколство у селима”, стр.131, 132; Душан Кокошар, „Сеоско соколство и задругарство”, стр.131, „Соколска њива” Календар за соколско село за просту 1937 годину, издање Просветног одбора Савеза Сокола краљевине Југославије;

учитељице били су главни соколски просветари на селу. У великој сали Народног дома у Херцег Новом одржан је 10. априла 1937. други радни збор бокешких учитеља. Поред 50 чланова удружења збор су посетиле градски начелник Секуловић, шеф испоставе, директор учитељске школе и друге угледне личности. На збору је учитељ Живковић говорио о улози учитеља у соколској „Петровој Петољетки”.¹⁹

На Цетињу је марта 1937. одржана заједничка седница представника соколских Жупа из Сарајева, Сплита, Мостара и Цетиња. На седници је констатовано да соколство, поред телесног васпитања, врши велику мисију на селу. За то је био доказ сталан прираст броја сеоских соколских чета. На седници је створен програм рада ових жупа у соколској Петровој Петољетки. У Котору је 25. априла 1937. одржана II конференција Бокешких соколских јединица. На конференцији су разматрана питања Боке у вези са соколском Петровом Петољетком и изграђени су предлози за жупску скупштину маја 1937. на Цетињу.²⁰ Конференција сокола из Боке Которске на којој је председавао проф. Ковачевић, одржана је 9. маја 1937. На дневном реду била су питања о односу према жупи у погледу разних дисциплина. У дискусији су узели учешће Доманчић, Злоковић, Живковић, Перушина, Ковачевић, Косовић, Зес, Сарделић, Талијни и други. Делегат жупе био је жандармеријски потпуковник Трисић. Трећи састанак заказан је за Соколовац на плажи. Соколи из Прчња посетили су Рисан на други дан Ускрса и приредили приредбу у Рисну. На Цетињу је 16. маја 1937. одржан један од највећих слетова Зетске бановине уз учешће свих друштава и чланова соколских чета. Учествовало је до 5.000 сокола. Са соколским униформама мешале су се разнолике народне ношње сеоских соколских чета. На слету је освећена и развијена соколска застава жупе Цетиње. Застава је била дар краља Петра II, а уједно је прва застава коју је краљ Петар подарио једној соколској јединици.²¹ Гласник Срба католика „Дубровник” имао је рубрику „Соколство кроз Боку Которску”. Извештавао је детаљно о раду соколских друштава и чета. У рубрици је известио да је иницијативом сеоске омладине Доњих Леденица 1937. основана соколска чета. Оснивачкој скупштини присуствовао је Жупски референт за чете Д. Живковић. У Управу су ушли : старешина Г. Суботић, замјеник К. Суботић, тајник Милован Суботић, благајник И. Суботић, просветар Т. Илић, књижничар М. Суботић, статистичар Р. Суботић, домаћин В. Суботић, референт за пољопривреду П. Милетић, ревизори : М. Лазовић

¹⁹ Јадрански, „Други радни збор учитеља Боке Которске”, „Дубровник”, Дубровник, 24 априла 1937, бр. 12, стр. 3;

²⁰ „Соколска сједница на Цетињу”, „Дубровник”, Дубровник, 20 марта 1937, бр. 7, стр. 2; Ж. „Соколи из Боке на вијећању”, „Дубровник”, Дубровник, 24 априла 1937, бр. 12, стр. 3;

²¹ „Соколско славље на Цетињу”, „Вијести из Боке”, „Дубровник”, Дубровник, 22 мај 1937, бр. 16, стр. 3;

и Г. Лазовић. У чету је одмах уписано 27 чланова. Трговац Јов. Суботић уступио је бесплатно своје просторије за чету и књижницу, односно четну читаоницу која је радила са 12 дневних и повремених листова.²² Соколска чета у Кавчу осветила је своју чесму и тиме испунила завет Соколској Петровој Петолетки. Освећењу је присуствовала маса света међу којима срески начелник Шеровић и старешина жупе Милошевић. Освећење су извршили православни свештеник Бућин и католички Петровић. У чланку се истиче да је чесма најбољи соколски прилог селу и народу. Католички свештеник Петровић је накнадно тражио од управе чете да му потпишу да соколи неће обављати своје дужности недељом и празником.²³ Соколска чета у Мојдежу код Херцег Новог осветила је своју заставу, поклон Н. Поробић. Приликом освећења било је много свијета. Јавни час се није могао одржати услед невремена. Писац чланка који се потписивао као Јадрански истакао је да је чета агилно радила и стварала.²⁴

Соколско друштво у Бијелој прославило је 1937. 25-годишњицу свог рада. Свечаности су присуствовали соколи из Боке и грађанство. Прво је одржана свечана сједница, а иза ње банкет. На сједници и банкету говорили су : Балабушић, М. Злоковић, Г. Милошевић, П. Шеровић, С. Јовичевић, Ј. Злоковић, Р. Ђунио, Ј. Секуловић и П. Ковачевић. Пре почетка Јавног часа свечано је дочекан бан Иванишевић, кога је поздравио Злоковић. Увече је приређена академија.²⁵ Соколска чета „Кривошије” приредила је 1937. Видовданску забаву. Присутне је поздравио старјешина Самарџић. Свештеник П. Кривокапић је одржао предавање о Видовдану и његовом значају. М. Злоковић је поздравио присутне у име Соколске жупе. Просте вјежбе дјеце са тробојкама одушевиле су присутне. Изведен је комад „Под маслинама на Крфу”. На крају је о о јачини соколског духа и истрајности говорио Живковић. Народно весеље трајало је до дубоко у ноћ.²⁶

Правила Соколске Петрове Петолетке одобрена су на састанку делегата Соколских жупа Цетиње, Мостар и Сарајево на „Соколовцу” код Траста-Пржна (Тиват) 8. августа 1937. године. У књижици „Соколска Петрова Петолетка 1936-1941”, у издању Соколске жупе Цетиње, речено је да су на рад у оквиру петолетке позвани како чланови соколских друштава тако и сва друштва, удружења и пријатељи

²² Јадрански “Основана Соколска чета у Леденицама”, “Дубровник”, бр. 36, Дубровник, 2 Октобар 1937, стр.3;

²³Јадрански, „Сок. Чета у Кавчу осветила је своју чесму”, “Дубровник”, бр. 36, Дубровник, 2 Октобар 1937, стр.3;

²⁴ Јадрански, „Соколска чета у Мојдежу осветила је заставу”, “Дубровник”, бр. 36, Дубровник, 2 Октобар 1937, стр.3;

²⁵ Ж. „Јубилеј Соколског друштва Бијела”, „Дубровник”, бр.24, Дубровник, 10 Јули 1937, стр.3;

²⁶ „Соколска чета „Кривошије”, „Дубровник”, бр.24, Дубровник, 10 Јули 1937, стр.3;

Југославије. Циљ С.П.П. био је да оснажи, прикупи и ободри све синове и кћери народа за сложан родољубиви рад и стави их у службу соколског рада, ... „сећајући их на трагичну прошлост нашега народа за време нејаког Уроша, кад „великаши проклете им душе на комаде раздробеше царство”. Свака соколска јединица морала је да има своју соколску читаоницу и књижницу. Циљ предавања био је да се и грађанство изван соколских редова придобије за рад на извршењу С.П.П. Од сокола се тражило: „Лични и непрекидни рад на познавању соколске књижевности и народних умотворина, обичаја и живота на селу, као животворних извора народног духа и жаришта за сва соколска стремљења;” Између осталог: „Да се чине међусобни излети соколских јединица у циљу упознавања и развијања соколског духа и живота; Да се изврше екскурзије општег народног значаја, као : посећивање прослава, јуначких и војничких слава, народних светковина, народних просветних великана, знаменитих места и т. сл. у циљу упознавања народне историје, народног живота и домовине.” Наводи се : „Стога сваки који се заветује мора свих пет година рада, да да максимум корисног дејства да задатак потпуно, тачно и на време изврши”. Соколи су уско сарађивали са националним друштвима на Приморју. Уступали су просторије у Соколским домовима за предавања и седнице националних друштава. Коло Српских Сестара Котор замолило је Народни Универзитет и Управу Соколског друштва у Котору да са својим предавањима помогну обнову запуштених маслињака.²⁷

У листу „Дубровник” у чланку „Жалосно али истинито” истиче се да је соколска чета Чилипи посетила 1937. године соколску чету у Дражином Долу код Требиња. Чета из Чилипа приказала је позоришни комад „Јазавац пред судом”. Католички свештеник је осудио речима: „Ишли су у туђи крај, гдје живе само православни, ради чега их са овога мјеста осуђујем”. Лист „Дубровник” је донео допис из Пострања у жупи дубровачкој о пароху дон Михи Арбулићу из Конавала: „Али уз то није заборавио што смо нас неколико прије тога пошли у посјете нашој једнокрвној браћи у Херцеговини, ... Готово да, због тога, на нас удари анатему, ... а данас је заиста „Богу плакати” кад неки мјеште љубави проповједају кршћанску мржњу.” Дон Михо Арбулић, жупник у Мандаљени био је осуђен на глобу од 500 динара 1935. јер је изазивао раздор у народу, наговарајући чланове сеоске благајне у Жупи да не уступе просторије Соколу.²⁸

²⁷ „Соколска Петрова Петољетка 1936-1941”, штампарија „Напредак”, Издање Соколске жупе Цетиње, стр. 1, 3, 4, 6; Коло српских сестара-Котор (Бока), „Годишњи извештај о раду Главног одбора Кола Српских Сестара у Београду за 1936-37 пословну годину”, „Вардар XXVI Календар Кола Српских Сестара за просту 1938 годину”, Београд, стр. 46, 47;

²⁸ Јадрански, „Жалосно али истинито”, бр. 12, „Дубровник”, 24. априла 1937, Дубровник, стр.3; „Проповједник „љубави кршћанске”, „Дубровник”, бр. 17, Дубровник,

Са јачањем активности хрватских сепаратиста за соколе су верски и национални сукоби постајали све значајнији. У Календару за соколско село „Соколска њива” за 1937. објављено је писмо Пера Скурића, члана соколске чете из Чилипа о његовом схватању односа Срба и Хрвата : „ ... Ми сељаци полазимо од својих села, гдје у заједници живе и Срби и Хрвати све три вјере. **Ми у селу не гледамо је ли наш комшија Србин или Хрват, је ли ове или оне вјере. Ми гледамо нешто друго. Ми гледамо је ли наш комшија на свом мјесту или није.** Ми сељаци познамо само поштене или непоштене људе, праведне или неправедне, штетне или корисне. Према томе, ми одређујемо хоћемо ли се дружити с њима или не. Сви ми имамо једне те исте бриге и невоље које нас тиште. Сви ми с муком и знојем лица свог обрађујемо своје земље. ... Исти рад, исте бриге, иста жалост, а и исто весеље нас је здружило и сјединило. За нас сељаке Соколе јасно је, да су вањски знаци српства и хрватства споредни. **Главно је оно без чега нема ни српства ни хрватства ни југославенства, а то је правда и поштење. Народ је давно рекао: „Правда држи земљу и градове, а неправда руши обадвоје”.** Ми сељаци Соколи, који живимо по духу наших предака и вјери наших отаца, која нас учи без разлике којој вјери припадамо, да су сви људи браћа, а Бог да нам је отац, живимо и радимо по тим законима братски, сложено и у љубави. ... Ако има међу нама неких неспоразума, не потичу они од нас сељака, него су дошли са стране. Накалемили су их у селу они који немају у срцу своје правде и љубави. Они су сијачи мржње, они сију трње и бацају отров у срце наше. Рђаво им је сјеме и не може донијети добар плод. Ко мржњом сије мржњом ће му се и вратити. ... Никад ни једно дјело које се основало на мржњи и неправди није успјело ни донијело добре плодове. Без љубави нема правде, а без правде нема ни слободе ни јединства. Дужност је свих нас Сокола да не слушамо лажне пророке који нам проповиједају мржњу. Слушајмо праве и истинске родољубе који нам проповиједају љубав и братску слогу. --- Они нас воде оним путем којим смо ми сељаци вазда ишли. ... Стога смо ми без приговора и поговора за слогу и јединство народно, трпељивост и међусобну љубав.”²⁹

Хрватским сепаратистима соколи су били сметња у остварењу њихових циљева на Приморју. Лист „Дубровник” пренео је 1939. писање клерикално-мачековског листа „Народна Свијест” да је њен као и свих оних који мисле као она, главни задатак уништење сокола. По њој свакога ко је био члан сокола требало је не само анатемисати већ уништити, истерати из службе и бацити на улицу.³⁰

29 мај 1937, стр. 5; „Кроз 15 дана ...”, „Дубрава”, Дубровник, 2 просинца 1935, бр. 42, стр. 3

²⁹ Перио Скурић, „Соколство и племенско питање”, „Соколска њива”, Календар за соколско село за просту годину 1937, издање Просветног одбора Савеза Сокола краљевине Југославије, стр.129, 130;

³⁰ „У том грму зец лежи”, „Дубровник”, Дубровник, 30 септембар 1939, бр. 39, стр. 3;

Ради припреме за одбрану земље Савез сокола организовао је стрељачке секције у друштвима и четама. Због Судетске кризе 1938. убрзано је оснивање стрељачких одсека. У свом чланку „Стрељачка секција” лист „Дубровник” истакао је да је управни одбор Соколског друштва у Дубровнику основао 1938. своју стрељачку секцију да би удовољио жељи млађег и старијег чланства. Мајор Кнежевић преузео је вођство ове секције. Били су предвиђени излети и наградна такмичења. Лист „Дубровник” пренео је вест да ће рад стрељачке секције Соколског друштва Дубровник започети 16 октобра 1938.³¹ У Извештају Управе ССКЈ о раду у години 1938. наводи се да чета Ђилипи није вежбала јер нису имали оружје. У чети Дабар Поље (друштво Столац) вежбали су гађање. У чети Габела (друштво Чапљина) гађали су из војничких пушака. Друштво Корчула организовало је стрељачки одсек. У чети Клепси вршена је обука (вежбали гађање).³²

Споразумом Цветковић-Мачек 26.8.1939. године, део Приморја је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. ХСС је у Бановини Хрватској користила власт за обрачун са соколима. Истовремено хрватски сепаратисти су агитовали да се приморје Зетске бановине припоји Бановини Хрватској. У допису из Котора, писаном крајем марта 1940. истиче се кампања од стране дела хрватских интелектуалаца који су основали Хаб и подела летака са потписом Хаб-а. У летку се позивају хрватске масе у борбу за присаједињење Боке Которске Хрватској бановини зато што је овај крај „стољећима дијелио судбину остале Хрватске и био претстража Хрватства на најјужнијој граници Хрватске народне сфере”. Хрватски сепаратисти су добијали помоћ из Бановине Хрватске. У чланку „Још неколико примјера „великодушности” у листу „Дубровник” истиче се да је из фонда „зимске помоћи” за дубровачке сиромаше послано у Боку Которску 5.000 динара „за неке „политичке жртве” у ствари за људе који су пружили довољно доказа да им се не могу повјеравати деликатни послови у државним предузећима.”³³

Соколи су неговали ослободилачке традиције српског народа. На православни Петровдан 1940. свечано су пренесени из Котора у Рисан посмртни остаци браће Мата, Митра и Крста Чучковића, учесника Бокелског устанка 1869. Соколска жупа Цетиње је преко соколских

³¹ „Стрељачка секција”, „Дубровник”, 16 априла 1938, бр. 15, Дубровник; „Стрељачки одсек”, „Дубровник”, 8 октобра 1938, бр. 40, Дубровник, стр. 4;

³² „Извештај Управе Савеза Сокола краљевине Југославије о раду у години 1938 поднет IX редовној годишњој скупштини 23 априла 1939 године”, стр. 10, 27, 32, 53, 77, 83, 98, 117;

³³ „Наши дописи”, „Дубровник”, 6 априла 1940, бр. 14, Дубровник, стр. 3; „Још неколико примјера „великодушности”, „Дубровник”, бр. 4, Котор-Дубровник, 25 јануар 1941, стр. 4;

друштва у Боки, а нарочито соколског друштва Рисан организовала пренос посмртних остатака. При испраћају посмртних остатака из Котора сахрани у Рисну присуствовала је маса народа, представници војних и цивилних власти, културна и национална друштва. Сахрани је присуствовао цио Рисан, народ из околине и читаве Боке. Уз црквене свечаности положено је много вијенаца и изречено неколико говора, у којима је подсећано на јуначко доба борбе бокешких устаника за слободу, и јуначка смрт браће Чучковића.³⁴

После Априлског рата 1941. заштита се ставила на страну окупатора, док су соколи били у првим редовима одбране земље. Одреди који су се састојали од војних бегунаца, припадника Сељачке страже и Грађанске заштите ХСС напали су 10. априла 1941. војску у Мостару, Габели и Чапљини. Чедо Милић, старешина Соколске жупе Мостар је из Невесиња слао позиве да виђенији људи и момци, који још нису мобилисани у војску, дођу у град, да се наоружају и иду у Мостар.³⁵ После Априлског рата Савез Сокола краљевине Југославије забрањен је, а чланови су се нашли на удару свих снага које су се бориле против краљевине Југославије. Старешина соколске чете у Орашцу код Дубровника Карло Ракиција преживео је усташки терор. Пред Комисијом за утврђивање ратних злочина дао је 1.12.1944. изјаву : „Кад сам био од усташа стрпан у затвор у јуну 1941. године доживео сам много ужаса, јер је у затвору нестајало многих другова. Најужаснија је била ноћ од 30. јуна на 1. јула када су извели 14 жртава које су стријељали на Рудинама изнад Стона. Све ово су правили усташе из Орашца. Тужбу против мене потписао је жупник из Трстена дон Нико Дарешкић, усташки повјереник.”³⁶ Катица Јанковић, начелница Соколског друштва Ђеновићи (Бока Которска) рођена је у Осијеку 1913. По свршетку гимназије доселила се у Боку Которску и ту као национална и просвјетна радница активно учествовала у раду Сокола. Катица је служила за примјер својим несебичним радом на националном и просвјетном пољу. Била је позната у Боки као Катица соколица. Била римокатоличке вјере и велика поборница братске слоге православних и римокатолика. За време рата осуђивала је рад комуниста. По наређењу “Орјенског штаба” 13 фебруара 1942. одведена је и код села Репаје убијена и бачена у поток.³⁷ Учитељице и сестре Јелка и Кико Пипер биле су чланице сокола. У соколској јединици Мојдеж 1934. Јелка

³⁴ „Дирљива свечаност у Рисну”, „Дубровник”, 20 јула 1940, бр. 28, Дубровник, стр.3,4;

³⁵ Владо Ивковић, „Невесиње 1941”, Мостар, 1980, стр. 53;

³⁶ Милорад М. Лазић, „Крсташки рат Независне Државе Хрватске”, друго допуњено издање, Београд 2011, стр. 31;

³⁷ «Пакао или комунизам у Црној Гори» свеска број 1, Издање «Гласа Црногорца» - Цетиње, стр. 11;

је била просветар, а Кико књижничар.³⁸ Кико Пипер је 1941. побегла из НДХ у Србију и за време рата била је учитељица у Совљаку. Јелка Пипер је Други светски рат провела у кући Пипера у Баошићима у Боки Которској.

На Видовданском соколском сабору одржаном 1919. у Новом Саду, сви соколски савези ујединили су се у Соколски Савез С.Х.С. Жупа Мостар радила је на оснивању нових соколских друштава у Црној Гори и Боки. По жељи соколских друштава Боке и Црне Горе у Котору је 22. априла 1928. конституисана жупска управа жупе Његош.

После Првог светског рата Савез сокола посветио се привредној и културној изградњи Приморја, а посебно села. Учитељи и учитељице били су главни соколски просветари на селу. Жупа Мостар је била пример за остале соколске жупе, које су развиле свој рад у правцу пропаганде задругарства, трезвености и штедње. Са увођењем шестојануарске диктатуре, држава је настојала да пружи подршку соколима као патриотској организацији. У таквим околностима порастао је број чланова сокола и основана су нова соколска друштва и чете. Жупа Цетиње је била подељена на 4 окружја од којих су 2 са седиштем у Тивту обухватала Приморје.

Соколство је било у фронталном сукобу са католичким верским организацијама, што је прерасло у отворени сукоб после бискупске посланице.

На Шестој главној скупштини Савеза Сокола Краљевине Југославије одржаној 1936. одлучено да се уведе Соколска Петрова Петољетка, која треба да траје пет година. На рад у оквиру петолетке позвани су како чланови соколских друштава тако и сва друштва, удружења и пријатељи. Петрова петолетка подстакла је чланове сокола на још веће ангажовање и рад. Лист „Дубровник” је писао опширно о раду сокола на Приморју.

Са јачањем активности хрватских сепаратиста којима су соколи били сметња за остваривање њиховог циља припајања Приморја будућој независној Хрватској, за соколе су верски и национални сукоби постајали све значајнији, а напади хрватских сепаратиста све озбиљнији. Хрватска штампа нападала је соколе. Ради припреме за одбрану земље, Савез сокола организовао је обуку у гађању у стрељачким секцијама при соколским друштвима.

Споразумом Цветковић–Мачек 26.8.1939. године, део Приморја је одвојен од Зетске бановине и додељен новоствореној Бановини Хрватској. ХСС је у Бановини Хрватској користила власт за обрачун са соколима. Истовремено хрватски сепаратисти су агитовали да се приморје Зетске

³⁸ Уредио Анте Брозковић, „Соколски зборник”, књига I, Београд 1934, стр. XXXII;

бановине припоји Бановини Хрватској. Део хрватских интелектуалаца који су основали Хаб водили су кампању за припајање Боке Которске Бановини Хрватској. Након Априлског рата 1941. Сељачка Заштита се ставила на страну окупатора, док су соколи били у првим редовима одбране земље. Савез Сокола краљевине Југославије забрањен је после Априлског рата а бивши чланови сокола нашли су се на удару противника Краљевине Југославије.

*Баошићи**Јелка и Кико Пипер у Ђеновићима 09. октобра 1939.*

Инкиостри Уједињење 1918. год.

ОТКРИВАЊЕ СПОМЕНИКА ВИТЕШКОМ УЈЕДИНИТЕЉУ У ПРЧЊУ

У Прчњу, у Боки Которској, откривен је почетком овог месеца, споменик Блаженопочившем Витешком Краљу Александру Првом Ујединитељу. Откривању споменика присуствовао је изасланик Њ. В. Краља, командант Боке, дивизијски генерал г. В. Петровић, са цивилним и војним властима, као и мноштво народа из места и целе Боке. Бисту је израдио београдски вајар г. Михајло Томић. (Фото Каз. Ленац).

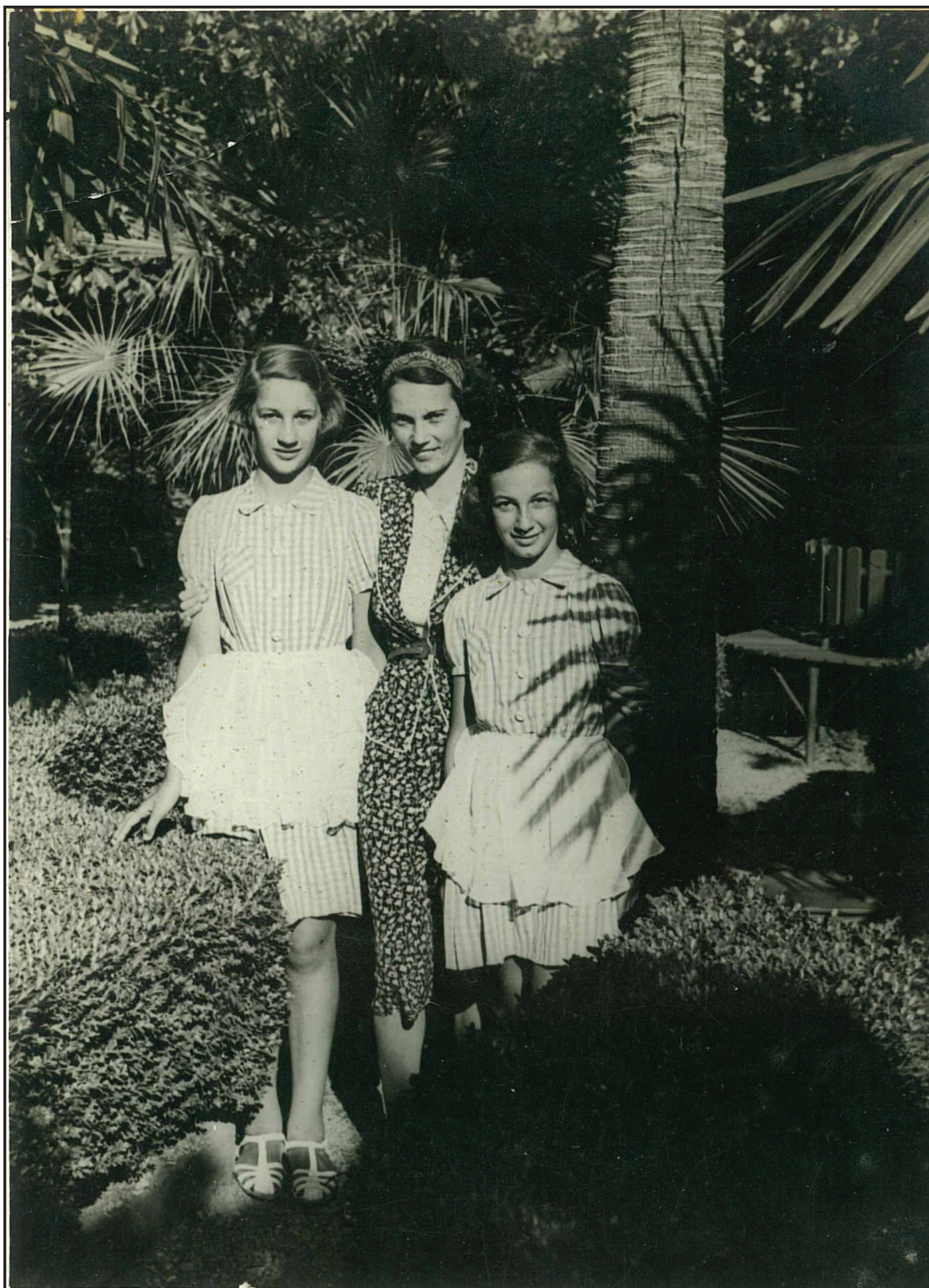
Из часописа Панорама бр. 5, 16.03.1931. год.

ДУБРОВНИК ЖАЛИ СВОГА ГОСПОДАРА

Грандиозна поворка Дубровчана на дан Краљева погребња: поворка у којој је био сврсан цео Дубровник, у моменту када пролази од враћа од Пила ка враћима од Плоча.

Соколи на челу поворке у Дубровнику

Кико Пипер у Парку Хотела Бока, лето 1939. год.

Которски бискуп Франо Ућелини

Свечаност на Цетињу око 1939. год.

Васо Вуков Пипер, члан сокола у Дубровнику

Проглашење соколске Петрове Петолетке у Београду

Saša Nedeljković

SOKOL ASSOCIATION ON THE COAST

SUMMARY

After World War I the Sokol Association dedicated itself to economic and cultural development of the Coast. The Mostar District Society served as an example for other societies. It established the first Sokol company in Bijelo Polje near Mostar. The District society developed its activity in the direction of promoting agricultural cooperatives, sobriety and saving. Njegoš District Society seceded from the Mostar Society in 1928. After the 6th January Dictatorship had been imposed, the State endeavoured to support the Sokol as a patriotic organization. Under such circumstance the number of Sokol membership grew and new Sokol societies and their branches were established.

Sokol movement was in utter disagreement with Catholic religious organizations, and it grew into open conflict after the Episcopal Epistle.

At the sixth main session of the Sokol Association of the Kingdom of Yugoslavia held in 1936 it was decided to introduce the Sokol Peter's Five-Year Plan, which was to last five years. Both the members of Sokol societies and also other societies, organizations and friends were invited to participate in the activities within the Five-Year Plan. Peter's Five-Year Plan urged the Sokol membership to further engagement and activities.

As the Croatian separatists, who found that Sokol was an obstacle for their aim of joining of the Coast to the newly established Region of Croatia, were getting stronger, the religious and national conflicts were getting more significant, and the attacks of Croatian nationalist more serious. Getting ready for the defence of the country the Sokol Association was organizing training in target practice in the sections of Sokol societies.

According to the Cvetković-Maček Agreement of 26.08.1939 a part of the Coast was separated from the Zeta Region and allotted to the Region of Croatia. The Croatian Peasant Party used power in the government for retaliation against the Sokols. At the same time Croatian separatists canvassed for joining the Zeta Region Coast to the Region of Croatia. After the April War in 1941 the Peasant Party sided with the occupier, while Sokol members were in the first line of the defence of the country. The Sokol Association of Yugoslavia was banned after the April War, and the former members of Sokol were prosecuted by the parties which were against the Kingdom of Yugoslavia.

Vesna MAČIĆ

PRILOG POZNAVANJU RIJETKE I ZAŠTIĆENE VRSTE SAVALIA SAVAGLIA BERTOLONI, 1819.

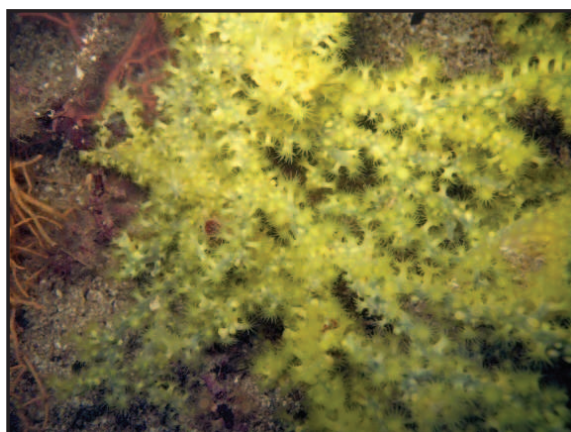
Ključne riječi: *Savalia savaglia*, zaštićena, rijetka vrsta, sidrenje, čvrsti otpad, biodiverzitet

UVOD

Savalia savaglia Bertoloni, 1819. (sinonim *Gerardia savaglia* Bertoloni, 1819) je kolonijalna Anthozoa rasprostranjena u Sredozemnom moru, na atlantskim obalama Španije i Portugalije i na Kanarskim ostrvima (Cerrano i sar. 2010). Skelet koji drži koloniju je crne boje, pa se zbog toga ova vrsta često miješa sa crnim koralom (*Antipathella subpinnata* Ellis & Solander, 1786). Inače narodni naziv ove vrste je “lažni crni koral” (Slika 1). Rod *Savalia* se karakteriše širokom batimetrijskom distribucijom i naseljava područja od 20m do preko 600m dubine (Ocana, Brito, 2004). Takođe, specifičnost ovog organizma je sposobnost da stvori tanak i čvrst skelet. Obično započinje život na gorgonijama ili crnim koralima (npr. na *Paramuricea clavata*, *Eunicella* sp., *Antipathella* sp.). Kad u potpunosti prekrije domaćina, počinje da luči čvrste slojeve proteinskog skeleta (Cerrano i sar. 2010). Polipi su najčešće žute boje sa lovkama rasprostranjenim u jednom krugu pa je u narodu ova vrsta poznata i kao “žuti koral”.

Veoma je rijetka vrsta tako da je zaštićena Bernskom konvencijom (1979) koja se bavi zaštitom vrsta i prirodnih staništa Evrope. Prema Barselonskoj konvenciji (1976) koja se odnosi na zaštitu Sredozemnog mora zaštićena je i domaćom legislativom, tj. Riješenjem o stavljanju pod zaštitu pojedinih biljnih i životinjskih vrsta (Sl. list RCG, 2006). Iz tih razloga nije dozvoljeno ovu vrstu sakupljati, uništavati kao ni uništavati njeno stanište, pa je ovaj rad u cilju njene bolje zaštite, prilog poznavanju distribucije i važnosti ove vrste.

a) polipi sa otvorenim lovkama

b) polipi sa uvučenim lovkama

Sl. 1. *Savalia savaglia* na lokaciji Strp, 17m dubine, snimljeno 04. 09. 2012.g.

MATERIJAL I METODE

Istraživanje bentoskih biocenoza je rađeno ronjenjem sa autonomnim aparatima u crnogorskom podmorju od 1998.g. na čemu je utrošeno preko 400 sati. Posebno je urađena detaljna foto dokumentacija za dvije lokacije u Bokokotorskom zalivu: Strp i pod Perast (između Dražin Vrta i Perasta) na kojima je nađena vrsta *Savalia savaglia* Bertoloni, 1819. Uzorak pomenute vrste se čuva u 10% rastvoru formalina u zbirci Instituta za biologiju mora u Kotoru.

REZULTATI I DISKUSIJA

Vrsta *Savalia savaglia* Bertoloni, 1819. je konstatovana samo u Bokokotorskom zalivu i to na dvijema lokacijama: Strp (N 42° 30' 16.68" E 18° 40' 26.27") i Perast tj. između Perasta i Dražin Vrta (N42°29'00.44" E 18°42'54.43"). Tu se nalazi relativno veliki broj kolonija *S. savalia* koje naseljavaju kamenito-pješčanu podlogu na potezu od 12m do 24m dubine. Najveći broj kolonija se nalazi na dubinama od 15-20m i to je jedan od detalja koji ove lokacije čini specifičnim, jer se vrsta *S. savaglia* nalaze uglavnom na dubinama i to najčešće preko 40m. Nigdje u dostupnoj literaturi nije nađen podatak za manju dubinu od 20m (Ocana, Brito, 2004). Jedno od najvjerovatnijih objašnjenja za ovako malu dubinu na kojoj se nalaze naselja ove vrste je veliki broj jakih vrulja tj. izvora slatke vode koji se nalaze na morskom dnu u neposrednoj blizini naselja. Naime, poznato je da se u unutrašnjem dijelu Bokokotorskog zaliva nalazi veliki broj vrulja koje stvaraju veoma specifične habitate u kojima se abiotički i biotički uslovi značajno razlikuju od onih na otvorenom moru. Detaljnija istraživanja su neophodna na konkretnim pomenutim lokacijama, ali veliki dotok vode sa okolnih

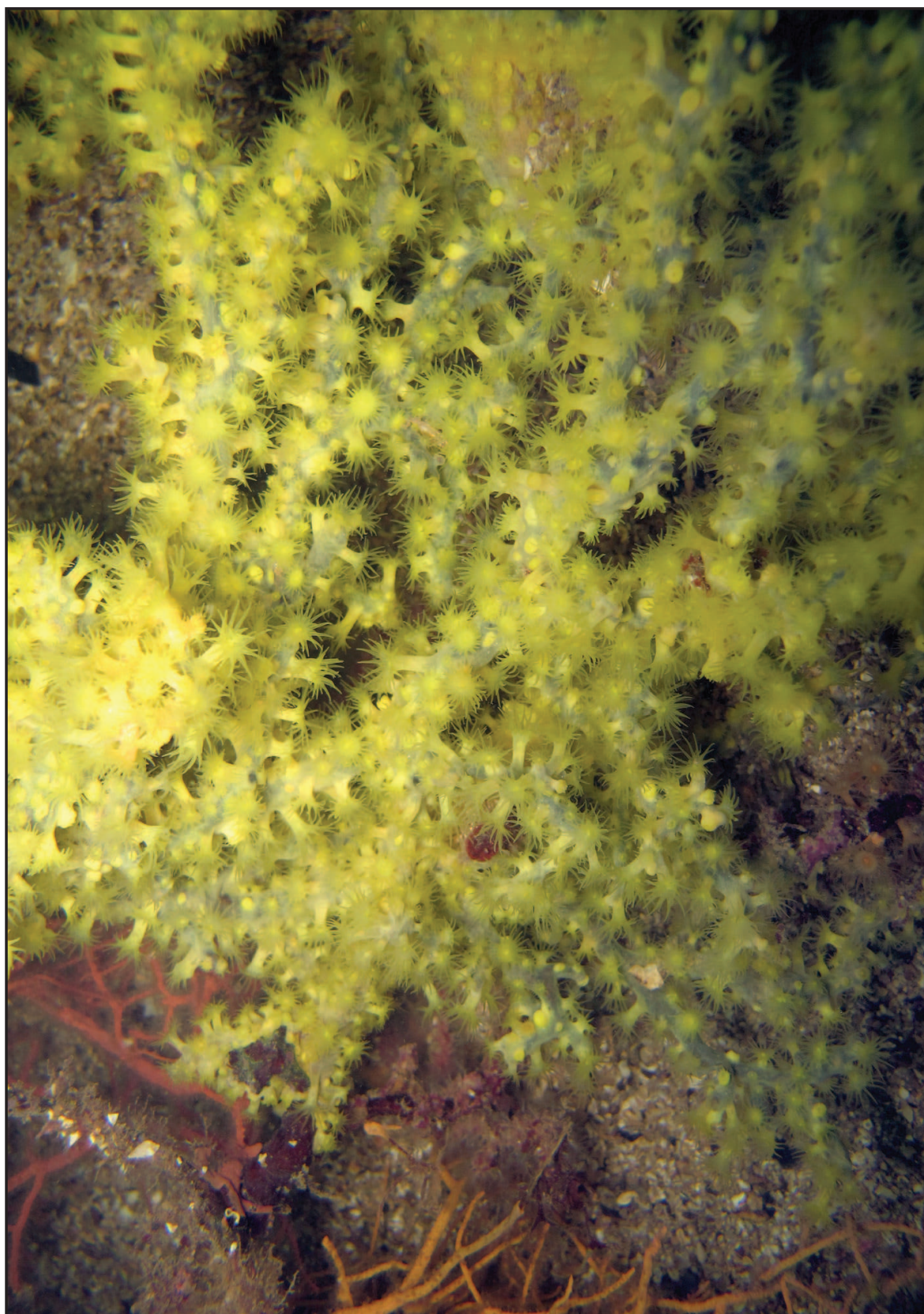
planinskih masiva značajno smanjuje salinitet, temperaturu, providnost, a donosi i značajnu količinu hranljivih materija (Krivokapić i sar. 2011).

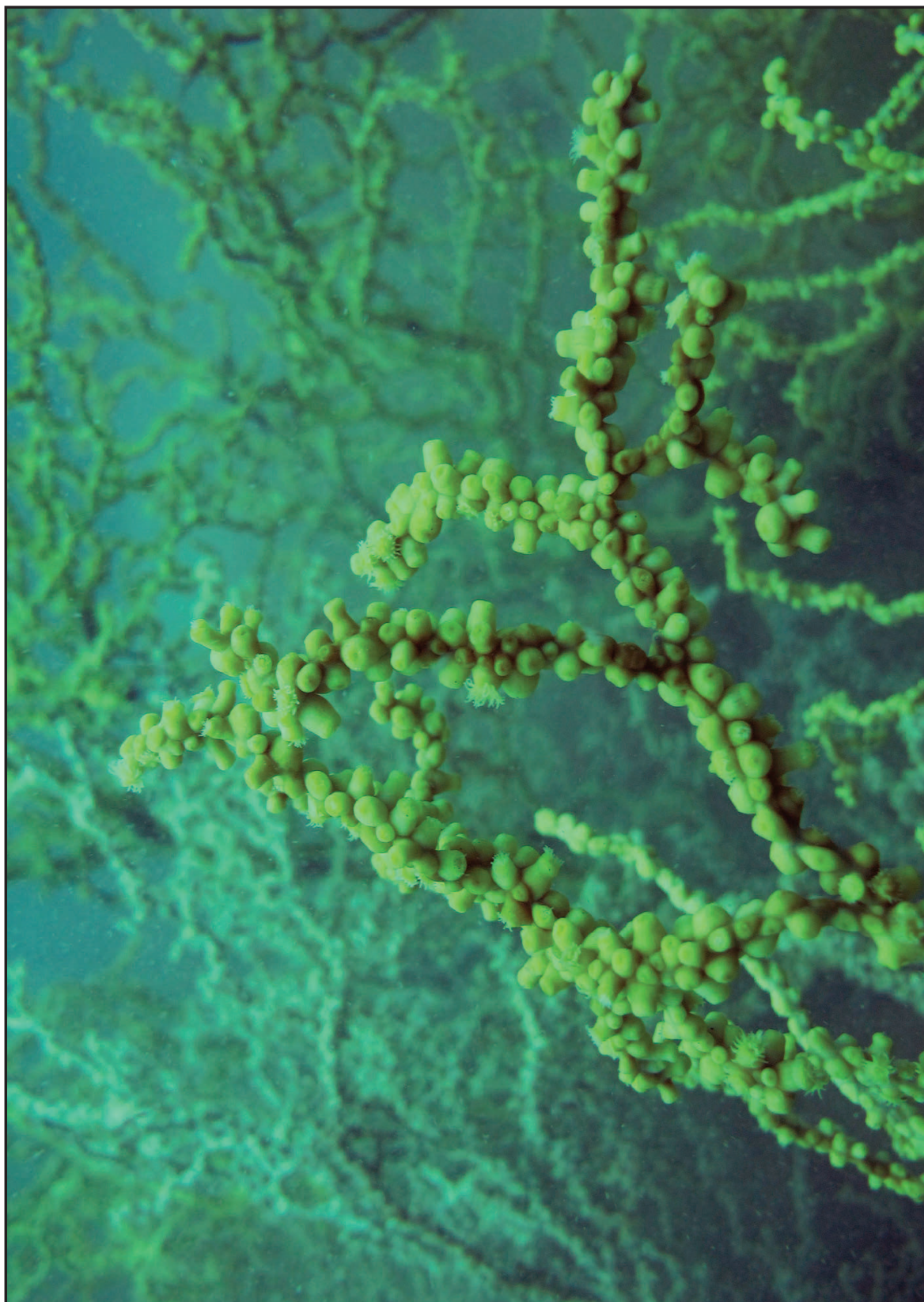
Međutim, osim ove dvije lokacije na kojima je poznato prisustvo *S. savaglia* treba imati na umu da je još uvijek, veliki dio našeg podmorja neistražen. Istraživanje putem ronjenja je najdirektniji metod, ali je ujedno i vremenski najzahtjevniji i limitiran bezbjedonosnim granicama ronjenja sa na 40m dubine. Iz tog razloga bi, posebno za veće dubine trebalo sprovesti istraživanja kamerama na daljinsko upravljanje (tzv. ROV remote operating vehicle) i iskoristiti podatke iz različitih već urađenih međunarodnih projekata da se provjeri postojanje ove vrste i na većim dubinama.

Istraživanja koja je sproveo Roark sa saradnicima (2006) uz pomoć radioaktivnog ^{14}C su pokazala da *S. savaglia* karakteriše veoma spori radijalni ritam rasta od samo 14-45 μm /godini. Prema tom istraživanju pretpostavlja se da su ovi organizmi među najstarijim organizmima na planeti jer se starost nekih kolonija procjenjuje na 2700 godina. Kolonije u unutrašnjosti Bokotorskog zaliva su zasigurno veoma stare jer je debljina nekih i do nekoliko centimetara. To nam ujedno govori i o uslovima spoljašnje sredine koji su u zalivu pogodovali razvoju ove vrste tokom više desetina, pa čak i stotina godina. Paralelno sa novim istraživanjima i traženjem podataka iz ranijih projekata neophodno je raditi više na zaštiti ove vrste, posebno njenog staništa. Brojni su podaci o promjeni klime i različitim uticajima na biodiverzitet (UNEP-MAP RAC/SPA 2009). Međutim, iako se naučnici pozivaju na ličnu nemogućnost uticaja na globalne promjene klime, za uništavanje staništa ove i drugih zaštićenih vrsta nema opravdanja. Prije svega velika količina plastičnog otpada u moru se nalazi ne samo na lokacijama kolonije *S. savaglia* već i na brojnim drugim. Dug period raspadanja plastičnih materijala kao i ostalog čvrstog otpada uslovio je da se na nekima od njih razvijaju određeni sesilni organizmi svakako nije adekvatna podloga koju želimo da vidimo u moru. Treba da budemo svjesni da su kolonije *S. savaglia* u unutrašnjem dijelu Bokotorskog zaliva možda čak i jedinstvene u svijetu prema dubini na kojoj se nalaze i prema biocenzama koje grade. To bi trebalo da bude razlog više da se potrudimo da organizmi koju su tu živjeli vjekovima i nastave da žive. U tom smislu je posebno važno, da se na tim lokacijama u more ne odlaže bilo kakav otpad. Trebalo bi da se zabrani i sidrenje na udaljenosti manjoj od 50m od obale. Jasno je da na lokacijama Strp i pod Perast nema mnogo nautičkog turizma, ali znajući da je ova privredna grana u ekspanziji trebalo bi ove lokacije adekvatno označiti na obali i u nautičkim kartama, jer svako sidrenje fizički uništava vrstu koja je zaštićena i koju treba čuvati.

LITERATURA

- Barcelona Convention 1976. Convention for the Protection of the Marine Environment and the Coastal Region of the Mediterranean. http://195.97.36.231/dbases/webdocs/BCP/bc95_Eng_p.pdf (accessed on 16. 04. 2013.)
- Bern Convention 1979 Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/nature/bern/default_en.asp (accessed on 16. 04. 2013.)
- Cerrano, C., Danovaro, R., Gambi, C., Pusceddu, A., Riva, A., Schiaparelli, S. 2010. Gold coral (*Savalia savalia*) and gorgonian forests enhance benthic biodiversity and ecosystem functioning in the mesophotic zone. *Biodivers Conserv.* 19: 153-167.
- Krivokapić S., Pestorić B., Bosak S., Kušpilić G., Wexels Riser C., Trophic state of Boka Kotorska Bay (south-eastern Adriatic Sea), *Fresenius Environ. Bull.*, 2011, 20, 1960-1969
- Ocana, O. Brito, A. 2004. A review of Gerardidae (Anthozoa: Zoantharia) from the Macaronesian islands and the Mediterranean Sea with the description of a new species. *Rev. Acad. canar. Cienc.* XV (Nums. 3-4) 159-189.
- Sl. list RCG 2006. Riješenje o stavljanju pod zaštitu pojedinih biljnih i životinjskih vrsta, br 76/06 decembra 2006.
- Stjepčević, J., Parenzan, P. 1980. Il Golfo delle Bocche di Cattaro - condizioni generali e biocenosi bentoniche con carta ecologica delle sue due baie interne: di Kotor (Cattaro) e di Risan (Risano). *Studia marina* 9-10, 3-148.
- UNEP-MAP RAC/SPA, 2009. Sub-regional report on vulnerability and impact of climate change on marine and coastal biological diversity in the Mediterranean Adriatic countries. By Pavasovic, A., Cebrian, D., Limam, A., Dedej, Z., Vucijak, B., Radovic, J., Guidetti P., Buskovic V., Dobrajc Z., Ed. RAC SPA, Tunis; 48 pages.

Славо СТОЈКОВИЋ

СТРАДАЊА ЗБОГ ПЕСАМА О БОКИ

У Росе, малу луку старију од хиљаду година, на самом улазу у Бококоторски залив, чешће су навраћали непријатељи него пријатељи. Историја је забележила да су се у зиму 841-841. овде искрцали Сарацени, гусари са обала северне Африке и на свом страшном походу срушили све до чега су доспели - на јадранској обали Росе, Котор и Будву. Тако је ова некадашња лука коју данас краси неколико напуштених палата ушла у писану историју. Легенда, попут оне од неколико деценија раније, тачније - 809. године, говори да су на Росама Которани купили главу Светог Трипуна, свог будућег заштитника. Као у свим легендама, све је лепо и спорно, ипак спорно није да је кроз цео Средњи век трговина светачким моштима била један од најуноснијих послова.

У Росама се 1882. године родио песник који ће због родољубљем надахнуте песме “Бокешка ноћ”, објављене у дубровачком листу „Срћ“, смртно страдати одмах након заточења у дубровачкој тамници јануара 1904. у 22. години. Реч је о неправедно заборављеном Урошу Тројановићу. На пут злехуде и трагичне славе кренуо је са Роса преко Дубровника у Беч да би, у пратњи полиције, на силу враћен у Дубровник. Убрзо је окончао живот заједно с још неколицином младих дубровачких Срба.

Десетак година доцније, такође од царског Беча оптужен за велеиздају, Алекса Шантић, аутор чувене песме „Бока“, биће заточен у логору у Коњицу. Енглези се хвале да су побили „више стотина“ ирских песника. Аустријанци, кад би хтели, могли би да признају да су пресудно допринели прераном окончању живота двојице српских песника, Тројановића и Шантића.

Поводом смрти Уроша Тројановића, у непотписаном тексту огласио се Српски књижевни гласник у броју I од 1904. године.

“Његова смрт била је једна од највише и најискреније оплаканих у иначе трговачком и несентименталном Дубровнику. Никада се можда више није суза пролило на маленом дубровачком гробљу на Бонинову, том природном маузолеју између Михајла и св. Јакова него што је то било над гробом овога младог Бокелја. И никада можда с више оправданих узрока. Рођен 1882, у Росама, малом месту при уласку у Боку Которску, Урош Тројановић је изучио основну школу и гимназију у Боки и Дубровнику, и

под јесен 1902. уписао се правни факултет бечког свеучилишта. Тек што се био уписао, морао је прекинути своје универзитетске студије. “Бокешка ноћ”, прва његова песма, која му је донела много више признања него што се он могао надати, изашла је већ била у дубровачком часопису. Вест о томе донели су му прво полициски чиновник и жандари аустриски. Једно јутро банули су у његову ћачку собицу у Бечу да га стражарно спроведу у тамницу и на суд, ради велеиздаје, за коју су га оптужили због поменуте песме. После дугога путовања, за време којег су власти решавале у коју ће га тамницу царевине бацити, Тројановић је, једнако праћен оружаном стражом, доведен у запрепашћени и преплашени Дубровник и бачен у мрачне и студене тамнице дубровачкога Кармена, под бедемима где сунце никад не сија. Доцније, Тројановић је изведен пред суд да брани своју песму од оптужбе држаног тужиоца за велеиздају. Кажу да у дубровачком суду није скоро појава и одбрана оптуженика учинила тако јак утисак на суд и слушаоце, као појава и одбрана Тројановићева. Млад, леп, нежна лика, паметних очију, плаве косе, ведра и отворена чела, необично умиљат и симпатичан, Тројановић је слободно и отворено, са озбиљношћу зрела човека који верује у правду, тачку по тачку побијао наводе државног тужиоца, објашњавао естетски смер политички инкриминисаних места у својој песми, доказивао потпуну апсурдност оптужбе која је налазила кривице и велеиздајничке намере чак и у томе што је песник рекао да зора свиће у Боки Которској с црногорскога Ловћена, бранио и себе и “Срђ” од оптужбе која је целу аферу створила. Зна се како афера свршила, и како је Тројановић убрзо био ослобођен тамнице. Али ако је Тројановић и био ослобођен тамнице, он је веома патио од ње. Латентна болест, која је у његовој породици била наследна, избила је одједаред после његова тамновања. Његово нежно лице почело је да бледи, очи да се увлаче у главу, чело да одбија самртну боју, нос да се шиљи, образи да се провиде. Он је сав почео да вене и да се гаси полагано, док није убрзо умро. Угасио се кад су најлепше наде за њ везиване, кад је редакција “Срђа”, оскудна подмлатком у њему угледала толико жељеног и једва стеченог свога сарадника. Она је, у осталом, имала пуно права да на њ толико наде полаже, пошто је Тројановић показао леп таленат, нарочито по поетској идеји своје “Бокешке ноћи” и по два три врло лепа стиха свога “Рата за српски језик и правопис”. Тим двома јединим штампаним песмама показао је и врло лепо разумевање књижевне критике, по скицама једног свог неизрађеног реферата о скорашњој збирци песама. Он је био заслужан да не само “Срђ” него и други српски књижевни листови такве исте наде на њ полажу”.

Има наговештаја да је овај прелепи некролог написао Богдан Поповић, један од највећих српских критичара, у оно време власник и уредник “Српског књижевног гласника”.

“Бокешка ноћ” Уроша Тројановића била је један од последњих крикова за слободом младих дубровачких Срба с почетка прошлог века.

Урошева смрт још једном је усталасала српску дубровачку омладину па се, управо с таквим потписом - "Српска Дубровачка Омладина" - у часопису "Срђ" број 1. од 16. јануара 1904. појављује песма "Над гробом правника Уроша Тројановића". У истом часопису могу се прочитати још три песме посвећене овом младом Србину с Роса.

Сазнавши за смрт млађег брата Уроша, др Владимир Тројановић (1864.), лекар, песник, посланик, тешко потресен, завршио је живот у душевној болници у Шибенику, пола године касније, у ноћи између 2. и 3. јула 1904. Сахрањен је на болничком гробљу. Владимир је аутор више песама, колико је познато – 25. Песма његовог млађег брата Уроша ("Бокешка ноћ") уздрмала је Аустрију и избекумила хрватске националисте у Дубровнику.

Истраживачи живота и дела браће Уроша и др Владимира Тројановића - Новак Миљанић, Васо Ивошевић, Максим Злоковић - више пута су апеловали да се тело старијег брата др Владимира пренесе из Шибеника у Дубровник. "По трагичности удеса Владимира и Уроша, браће Тројановића из Роса, јединствени су мени познати случај" написао је Новак Миљанић.

О кратком животу Уроша Тројановића најпотпуније је писао угледни књижевник радник Петар Колендић у књизи „Моја сјећања и запажања“ са поднасловом „Из старог Дубровника“.

„Тек кад сам био у шестом разреду гимназије, школске 1900-1901. године, неки Срби, ђаци из старијих разреда, у првом реду каснији публициста и политичар Стијепо Кобасица и симпатични млади Бокел Урош Тројановић, брат заступника Владимира, преузели су нову организацију Срба гимназијалаца...И покренули су „Пому“, писану руком. „Пома“ је излазила једном мјесечно, с чланцима у латиници или ћирилици, већ како је који писац свој чланак понудио. Лист је тако, добро контролиран од нас, у једном једином примјерку ишао од руке до руке само међу ученицима виших разреда. Име „Пома“ добио је по истоименој пјесми Меде Пуцића за коју се тад говорило да представља цио програм Срба на Приморју...Сарадника је било мало, јер је мало, једва тридесетак, и било Срба у дубровачкој гимназији...Импонирао ми је само један оригинално замишљен циклус сонета младог Тројановића који ће, наскоро затим, пострадали ради своје пјесме „Бокешка ноћ“. Хтио је, изгледа ми, дати неки римовани преглед дјела новијих српских писца. Три-четири сонета, на примјер, имали су заједнички натпис Ђура Јакшић, а сами сонети носили су римске бројеве и као мото сваки у углу натпис неке Ђурине романтичне приповијетке у стиховима: Невеста Пивљанина Баја, Барјактаровићи итд. док им је сонет лапидарно и духовито препричавао садржину тог спјева.“

Други годишњак „Поме“, како су и Тројановић и Кобасица свршили гимназију и отишли на универзитет, препустили су мени да га ја

уређујем...Један наш излет у Котор осигурао нам је као сарадника Шпира Желалића, који се онда бавио писањем пјесама и свршио као савјетник предртног нашег посланства у Аргентини.“

Изразито националистички лист „Црвена Хрватска“ у броју од суботе 11.септембра 1902. објавила је и преко целе прве стране денунцијантски текст о „Српској пропаганди међу ученицима у Дубровнику“, после чега су уследила хапшења. Најпре Антун Фабрис, главни и одговорник листа „Срћ“ у којем је песма „Бокешка ноћ“ објављена, потом и Антун Пасарић, власник Српске дубровачке штампарије, а неколико дана доцније и Урош Тројановић и то у Бечу, где се налазио на студијама и уз пратњу полиције спроведен у Дубровник.

„Остали су сва тројица пар мјесеци у истражном затвору и пуштени су на слободу на Бадњи дан 1902. године“ писао је др Лујо Бакотић у књизи „Срби у Далмацији“. „Влажне дубровачке тамнице у зимско доба упропастиле су здравље све тројице и они су за годину дана умрли. Убила их мемла од камена“.

Било је, додуше, и раније покушаја да се браћа Тројановићи „бар у гробу“ споје. Познати национални радник и књижевник, игуман манастира Бања код Рисна, Дионисије Миковић, издавач и уредник више часописа, у Календару „Бока“ за 1913. годину, написао је:

„Иако му тијело почива у земљи која није туђа него наша, пренесимо га, јер милија му Бока бјеше од свега. Омладино, која си се његовом збору и дјелима одушевљавала, подизала га и клицала, прени се да му се кости пренесу у родну земљу“.

Аустријске власти, међутим, нису дозволиле пренос посмртних остатака др Владимира Тројановића у Дубровник, очигледно из бојазни да би се тај чин претворио у политичку и националну манифестацију. Следили су ратови, балкански и светски, царевина против које су се борила браћа Тројановић је нестала, али је на жалост нестала и успомена на ове изузетне људе, браћу Владимира и Уроша Тројановића са Роса из Луштице.

Тек недавно се сазнало да је Владимиров син Душан Тројановић, београдски новинар и издавач, после Другог светског рата, пренео очеве остатке из Шибеника у Дубровник тако да браћа, најзад, поново спојена у смрти, почивају у заједничкој гробници, на гробљу Бониново. Урош се није женио, а др Владимир је имао сина Душана, оца првакиње београдске опере Милице Миладиновић. Владимиров праунук, Душанов унук и син Миличин, оперски редитељ светског угледа Дејан Миладиновић, сваког лета долази у кућу славних предака по мајци, Тројановића, на Росе.

Бока се није одужила песничкој браћи Тројановић. Београд јесте, једна од улица у овом граду, надомак Северног булевара, носи Урошево име.

У тексту „Срби и Дубровник“ (у зборнику радова Европа и Срби) Светлана Стипчевић примећује „да се, почев од половине XIX века, почело

напуштати Вуково начело о Србима све три вере и закона“. Погрешно је, истиче Стипчевићева, а у томе је предњачила СПЦ, супротно Вуковим идејама, српство везивати искључиво за православље.

„У време стварања српске националне државе, српска књижевна елита неће своје корене и ослонце тражити и наћи у старој дубровачкој књижевности, као што ће то учинити Хрватска у доба илиризма...Тиме смо се одрекли свих Срба католика у Далмацији и Дубровнику, а самим тим и њихове књижевности и културе“.

Тешко је да има Бокелја који песму Алексе Шантића „Бока“ не зна напамет, јер је учи већ у основној школи. Прелепи, поетски и патриотски стихови овог мостарског Србина и данас се, понекад, рецитују, јер ова песма поседује и несумњиву естетску вредност, о чему сведочи и њен избор у друго издање “Антологије новије српске лирике” Богдана Поповића (Београд, 1912). Уз “Боку” се у овој одавно класичној књизи нашло још 11 Шантићевих песама. У првом издању (Загреб 1911) ове песме, због цензуре, међутим, није било. “Бока” је заувек остала у слуху и свести сваког Бокелја, али је мало оних који знају да је Алекса Шантић због ове песме оптужен за велеиздају и да је судски процес против нежног и болешћу оптерећеног песника трајао за скоро све време Првог светског рата.

Јосип Лешић је 1990. у Сарајеву објавио књигу “Алекса Шантић - роман о пјесниковом животу” и на више од 300 страна надахнуто реконструисао време у којем је песник живео. О тадашњем положају, Алексином и осталих Срба у Мостару на почетку XX века, написао је:

“Након првог крвавог погрома и физичког затирања српског народа у Босни и Херцеговини (у то вријеме је објешено, ухапшено и малтретирано у затворима око осам хиљада Срба), аустријске власти су приступиле организовању велеиздајничких процеса, било појединцима, било групама, како би пред европском јавношћу оправдали ликвидацију истакнутих српских политичара и јавних радника. На списку велеиздајника нашао се између осталих и Алекса Шантић...”

Оптужен је 13. новембра 1914. за велеиздају због песме “Бока”, први пут објављене, заједно с другим песмама, уредно цензурисаних, у Мостару, у штампарији Пахер и Кисић. Песма се нашла и у посебној збирци “Пјесме”, у издању Српске књижевне задруге 1911, најзад у Поповићевој “Антологији” 1912. године. „Боку“ је Шантић написао у Херцег Новом, сведочи Зуко Џумхур, велики човек и велики Новљанин. „Твој стас био је најљепше стабло у људској шуми“ рекао је Зуко приликом откривања спомен бисте Шантићу, 2. фебруара 1979. године.

По избијању Првог светског рата настала је широм аустроугарске монархија потрага за инкриминисаном збирком песама, покупљена је из библиотека и читаоница, а песник се нашао у гарнизонском затвору. После краћег времена пуштен је уз обавезу да “до даљњег остане у Мостару,

све док надлежне власти не донесу наређење да се евакуише и настани у неком другом мјесту, које ће му органи накнадно одредити”.

На првом саслушању, 15. марта 1915, Шантић је одбио помоћ адвоката и на бројна питања судије др Голдфингера вешто се бранио.

“Пјесму Бока писао сам назад тринаест до четрнаест година, када сам био на купању у Боки Которској. Налазећи се тамо под утисцима љепоте природе мене је занио пејзаж, па је то био разлог да сам ја ту пјесму написао”.

На оптужбе за стихове уперене против државе Аустро угарске односно за велеиздају (параграф 142. казног законика) Шантић је изјавио:

“У то доба пламтјела је међусобна борба и мржња између Срба и Хрвата у Далмацији, Приморју и Хрватској, која се особито истицала пригодном избора за општине и сабор. Мене као пјесника, који једнако љубим и хрватски као и српски народ, бољело је ово треће и међусобна мржња, те ради тога у истом пејзажу Боке дотакао сам се те мржње и раздора. Међутим, прва строфа која почиње стихом “Наша мила Боко, невјесто Јадрана”, као и читава друга строфа, која завршава стихом “Да вјечито шумим и да пјевам теби” - са преласком у трећу строфу “И да с тобом гледам на тај Ловћен плави” - односе се само на пејзаж ради естетског приказивања љепоте Боке и ради љепше слике”.

На упорно пропитивање судије др Голдфингера, песник је наставио да објашњава, на свој и једнако вешт начин, шта је хтео да каже кад је писао “Боку”.

“Под утисцима мржње између Срба и Хрвата која је мене јако пекла, носио сам у срцу једну жељу да тај братски раздор и мржња чим прије престане, те сам ради тога рекао у пјесми Бока: “Па једнога дана кад се Господ јави”, тј. Господ љубави и братске слоге, “Кад орлови наши високо заброде”, тј. кад се млади, интелигентни људи појаве са свијетлијим мислима које ће донијети братску слогу и љубав, “И са твојих руку пану гвожђа тврда”, тј. пану окуви мржње и несреће која се била увријежила међу српским и хрватским народом, “Да побједну химну слушам с твојих брда”, тј. кад пану окуви братске мржње желио сам да химну братства и јединства чујем са Бокиних брда, “И да с тобом славим дан златне слободе”, тј. кад ова мржња једном престане и кад окуви мржње пану, да онда славим дан братске љубави и ослобођења од магле нашег међусобног неспоразума и зађевица”.

Уместо пресуде за велеиздају, Шантић је послат “у изгнанство” у Коњиц, али државни тужилац га није заборавио. Тужилац је сматрао да песник јасно истиче жељу ослобађања Боке Которске, тј. Далмације од Аустро Угарске и припајање ових крајева Црној Гори.

Лешић: “Коментаришући Шантићеве изјаве које је он дао у истрази, државни тужилац истиче да су оне неистините, јер више је

него очигледно да пјесникова “завјетна мисао” није “једнакост људи”, већ тенденција успостављања великог Душановог царства, које би се постигло припајањем свих југословенских земаља Краљевини Србији”.

Одговарајући на питање тужиоца Ретла, који је желео да чује какав принцип песник заступа у вези “мржње Срба и Хрвата” Шантић је рекао:

“Стојећи на принципу народног јединства Срба и Хрвата, жељно сам вапио за даном када ће и једни и други увидјети своју погрешку и доћи до сазнања да су браћа и по језику и крви”.

Колико је, за Шантића, то уједињење Срба и Хрвата било срећно, казује пример из првих дана нове државе када је цензурисана (избачена) ХВП песма из збирке превода “Песме роба”. Неочекивано се поново нашао у “велеиздајничкој” ситуацији, пише Лешић, слично оној из времена Аустро угарске монархије, када су га прогонили због песама, саслушавали и судили.

“Никада нисам могао мислити да ће се моје ствари запленивати у слободној Краљевини СХС. Какво грозно разочарење”! - написао је Алекса у писму свом школском другу, пријатељу и побратиму Атанасију Шоли, председнику Народног вијећа Босне и Херцеговине.

ЛИТЕРАТУРА

- Часопис „Срћ“, Дубровник
- „Српски књижевни гласник“, Нови Сад, 1904. број 1
- Новак Миљанић: „Пјесници браћа Тројановићи из Роса“, „Бока“ 4, Херцег Нови 1972.
- Васо Ивошевић: “Браћа Тројановићи“, „Сусрети“, Титоград 1955.
- Максим Злоковић: “Вељко Радојевић, књижник и фолклорист“, Бока ХИ, Херцег Нови 1979.
- Петар Колендић: “Моја сјећања и запажања“
- Лујо Бакотић: „Срби у Далмацији“
- Календар „Бока“ 1913.
- Светлана Стипчевић: „Срби и Дубровник“
- „Антологија новије српске лирике“ Богдана Поповића, Загреб 1911.
- „Антологија Новије српске лирике“ Богдана Поповића, Београд 1912
- Јосип Лешић: „Алекса шантић – роман о пјесниковом животу“, Сарајево 1990.
- Славо Стојковић: “Браћа Тројановић, „Слово“, Никшић, број 23, септембар 2009.

Горан КОМАР

НЕКОЛИКО ТУРСКИХ И СРПСКИХ ЋИРИЛИЧНИХ ПИСАМА ИЗ ХЕРЦЕГНОВСКОГ АРХИВА

Документа која се овдје пружају, чувају се у Архивском одјељењу Херцег Нови Државног архива Црне Горе. Документа припадају архивском фонду Политичко-управног Млетачког архива који обилује ћириличним документима углавном настајалим током Топалске комунитаци (1718-1797). Веома широки избор ћириличних писама из овог фонда објављен је 1998. године¹

У свим писмима помињу се турски званичници, личности и писма настала у Боки Которској, под влашћу Млетачке републике. Тринаест писама упутили су турски званичници из Требиња и других мјеста. Готово сва писма представљају жалбе због крађа стоке и других прекршаја би се могли подјелити: на оне почињене на пограничном предјелу према Рисну и Новоме и оне у дубини млетачке или турске територије. Једно писмо припада новском сердару Николи Дамјановом Кецојевићу, старом капетану Топалске комунитаци, који је живио у пограничном селу Мојдеж и од млетачких власти био задужен за праћење стања на млетачко-турској граници. Никола Кецојевић се сјећа подјеле земље турских мјешатана који је он лично извршио. Али Брајовићи посједују туђу баштину, па сердар моли провидура да интервенише. Из овог писма је јасно да турски житељи Требиња располажу посједом у млетачком државном домену. Пет писама упућено је ка турским властодршцима у Требињу, сва са подручја Рисна. Од тога, четири припадају општинској канцеларији у Рисну, а једно, можда највриједније, начињено је од стране кривошијских главара. Ово кривошијско писмо представља изузетно детаљну слику догађаја и међусобних погибија, виђено очима Кривошијана, на требињско-рисанској граници. Рисанска општинска писма дијелом говоре о умиру који је након деценија погибија и отимачина ипак

---

¹ Горан Ж. Комар, *Бока Которска. Ћирилски споменици 17., 18. и 19. вијека (acta serbica), мјешовита грађа (1608-1917)*, Херцег Нови, 2009.

извршен у зиму 1791/1792. године уз посредовање и заузимање муле Мехмеда Шеховића и протопопа Јова Ивелића.

Одређен број писама припада значајним требињским турским званичницима Ресулбеговићима чији су високо позиционирани представници имали удјела и код требињско-рисанског умира 1791. године.

Из значајног дијела сачуване преписке бокешких општина под влашћу Млетачке републике са турским званичницима, видљива су настојања ових општина да сузбију црногорско четовање које је, представљало најпогубнију појаву током два вијека живота млетачко-турске границе, а која је била изразитија и погубнија у периодима између великих млетачко турских ратова 17. и 18. вијека². Овој појави посвећен је већи дио званичне кореспонденције двају мјеста: Требиња и Рисна у а одређен дио припада интервенцијама турских властодржаца поводом спорадичних прекршаја. Ови прекршаји могу се подјелили на пољске прекршаје и крађе стоке. Ресулбеговићи су се током друге половине 18. вијека обраћали углавном непосредним насљедницима знаменитог новског гувернатора Ивана Буровића, увијек их називајући својим рођацима.

Јако важан документ за историју Српске Православне Цркве у Боки је синђелија митрополита Стефана Љубибратића којом одређује парохије у опсегу рисанском и новском настале 12. јуна 1719. године. Такође, за социјалну историју града Новог, важно је писмо Марка Стратимировића из Кијева упућено мајци у Новоме 1763. године.

---

² Слика збивања може се добити из бројних дјела: Јован Н. Томић, *Подаци о сукобима и мирењу Бокела, Црногораца и турских поданика год. 1735. – 1766.*, СКА Споменик LXXII, Београд, 1931; Радован Самарџић, *Војна крајина у Кандијском рату (1645 - 1669)* Војне крајине – Зборник радова, Београд, 1989; Јован Н. Томић, *Црна Гора за Морејског рата (1684 – 1699)*, Београд, 1907; Андрија Јовићевић, *Црногорско приморје и Крајина*, Српски Етнографски зборник XXIII, Насеља српских земаља XI, Београд, 1922; Владимир Ђоровић, *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, Глас СКА, књ. 187, Београд, 1941; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба Кандијског рата 1645 - 1669*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1953; Ристо Ковијанић, Иво Стијепчевић, *Хајдуци у Боки Которској до Морејског рата (1654 – 1684)* Цетиње, 1954; Глигор Станојевић, *Односи Венеције с црногорским и херцеговачким племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морејског рата*, ИЧ IX –X, Београд, 1959; Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд, 1962; Марко Јачов, *Списи генералних провидура у Задру о бокелским хајдуцима*, Споменик CXXVII, Београд, 1986; Богумил Храбак, *Упади Црногораца на дубровачку територију у XVI и XVII веку*, Историјски записи XXXI (LI), XXXVII, св. 4, Титоград, 1978; Богумил Храбак, *Требиње, Попово и Доња Неретва у хајдучком војевању за вријеме Морејског рата*, Прилози XVII, Сарајево, 1980 /латин./; Vesna Miović – Perić, *Na razmeđu, osmansko-dubrovačka granica (1667.-1806.)*, Dubrovnik, 1997, 167-256. Ваља погледати: „Razdoblje između Kandijskog i Morejskog rata (1669.-1684.)“ – стр. 204-209; Горан Ж. Комар, *Бирилична документа дубровачког архива. Прилози историји свакодневног живота на тремеђи дубровачко-требињско-новској (1395-1795)* – треће допуњено и измјењено изд., Херцег Нови, 2012; Горан Ж. Комар, *Бока которска и Црна Гора у 17. и 18. вијеку* – у штампи.

ДОКУМЕНТА

МОРИЊ, 23. септембар 1710

Опорука Даја Матковог којом своје унуку оставља добра у Оравцу.

Слава Г(оспод)у Б(ог)у на [АΨ≡] 1710. Нека се зна како ја Даја Матков оста(в)љам моме унуку Марку сину Ника Матовевића (!) за моја сва добра што се нађе и у кући и баштине у Оравцу. А Марко да ми нареди душу, што буде попово да измири.

И ја поп Петар Лучић из Мориња будући мољен о(д) Даја за његове добре памети чиним ови тастаменат мој(о)м руком

Ја Лука Ђучин сједочим горње писмо.

Ја кнез Митар сједочим горње писмо.

Ја старац Вуко Секулов сједочим горње писмо.

М(је)с(е)ца септембра [кг] 23. И Б(о)г дао добро.

.....

Prepis/ Slava gosspodinu Bogu na 1710. Neka se zna kako ja Dajo Matkov ostavgljam mome Vuku (!) Marka (!) sinu Nika Matovichia moja sva dobra sto sse nage u kuchiu i basstine u Orahovcu. A Marko da mi naredi dusciu scto bude popovo buduchi mogliem od Daia sa gniegovu dobre pameti cinim ovi tasstamenat moyom rukom.

Ја Лука Ђучин свједокуијем горгнијем писмо

Ја јнес Митар свједокуијем горгнијем писмо

Ја старец Вуко Секулов свједоцијем горгнијем писмо.

Miesseza setebra 23 – daio dobro (!).

АХ, ПУМА, ф. 330, 5

КРТОЛИ, 1. децембар 1714

† Да се зна сије писаније пред сваким судом ће изиде како бјеше варго капетан Нико Попов у Нови у тамницу- Ива сина Јокина за дуг свој и своје сестре Јане (А не), а жене Јова Вучинова. Који бјеше осуђен о [.кд.] 24 кмета што је бјеше удрио Јока каменом у главу. Сва осудбина половина

капетану Нику и његовој свој браћи, а половина на њих сестри Јани-И подјемчи се за Ива Јокина капетану Нику Попову Нико Перков и Лука Ивов Кучајевић- Иво Јокин дође дома и сварже с јемштине Ника и Луку-а прима капетан Ника на себе и на своју сестру Јану за вас дуг Јоку и његове синове и синовце- да се подмирују међу собом како узмогу.

Е оста франко и подмирено – на Јоку и његове синове и синовце – [п.] 80 грош, у грошу - [м.] 40 динар

+ Ја свједок војвода Иван Кост(и)ћ и чиним карст

Ја свједок Стијепо Вуков Костић мојом руком-

+ и чиним ови карст мојом руком-

Писах поп Раде Костић мојом руком мољен од обје парте и свједочим више писано-

На [./. .Ψ.дї.] 1714 декемра [. . .] 1 дан у Картоле.

АХ, ПУМА, Ф. 330, 9

НОВИ, 12. јун 1719

Синђелија којом митрополит приморски и далматински Стефан Љубибратић³, пред визитацију Доње Крајине, одређује Морињско-убаљску парохију свештенику Ђуру Вукашиновићу, распоређујући и остале свештенике, наређујући да син покојног морињског пароха Петра Лучића добије парохију када се запои.

●
Стефан по м(и)л(о)сти Божијег митрополит Приморја и Далмацији: иже сут гре(ча)скаго прав(о)славнаго.

Умјеније наше пишет во благо покривајемоје село Морињ с(ве)штено презвитеру Ђуру Вукашиновићу и всем христи(ј)аном поглаваром и прочим великим купно и малим. Мир Христов и помошч с(ве)тих србских прос(ве)титељ и нашего умјеренија благословеније да будет с ва сема вами к д(о)ми и ер(е)ди(ма) вашима православнима. Амин.

Посих да знаете вси в купе како мотримо јаште[г] 3 дана скоро појти до Долније Краини в јеже посјетити и пастирским нагледати вручено ми от Б(о)га стадо и прве је не жели от сих стран дјелити ми се,

³ До 1722. године прогнан из провинције Далмације и Боке, а прогон започет у години устоличења (Сретење 1719). Овдје се титулише као митрополит, а како смо и раније показивали, управљао и рисанским подручјем на истоку, као и стриц му митрополит Саватије.

смотрих како ћу у миру и отиши и оставит сије ми стадо вас православних христијана;

Зато и подјелих јетурије како смо нашли прилично гдје је ко(ј) и поп ко(ј)их селах ближе, тим да и попује и то све да не оскудујет с(ве) штеник помежду христи(ј)ан. И будувши дао Кута сва једному с(ве) штенику, меште тог дајем попу Јованну и попу Михаилу Баошиће, Подгору⁴ и Миочевеће⁵, а са сима нашим писанијема заповједују и дају тебе попе Ђуро да имаш поповат како и попујеш свему Морињу и Доњему и Горњему, такођер Ублима свијем, Бунојевећем и прочим до морем и Костањици; И да ти се у та села нитко не мијеша ни има које илаке, само ти једини да им закон твориш. А син покојнога попа Петра Лучића да се не има от селе ни у што пачат, ништа от ког узимат, докле се ако да Б(о) г запопи. У то доба, имаће своју поповину; Само сад поради љубови коју смо примили от њијех куће допуштујемо и велим [вѢлим] (!) да има узет от оно [.л.] 30 кућах што са(м) доласио. И потом не има се мијешат ни у што, зашто Црква не допушта да може држат христи(ј)ане докле буде свршен с(ве)штеник. И то попе Ђуро узећеш бир сего љета от Баошићах и селах коијем си досад поповао, а от селе от м(је)с(е)ца аугуста не имаше се мјешат у њих, само у та села што ође пишемо. Зато и ви христи(ј)ани ко(ј)и јесте у више реченима селим, примите попа Ђура за свога с(ве) штеника. Јему подп(у)ну част творите. Ако ли се ко(ј)и нађе супротив, та да буде отлучен прочеса.

Мир Хр(и)с(то)в буди са ва семи вами. Амин:

М(је)с(е)ца јуниа в [вї] 12 1719

Стефан митрополит

АХ, ПУМА, ф. 330, 30

НОВИ, 11. новембар 1720

Потврда о дугу кнеза Илије Цвијетовића и Јова Лазаревића Бећуру Одабаши, Сави Вуковићу и попу Раду Вукову.

С(лава). Г(осподу)- Б(огу). на [I/9ΨII] 1720 ноемра - [9†] 11-

4 У Баошићима

5 Дио Кумбора

Да се зна (с) овијем писмом илити скритом како оста дужан кнез Илија Цвијетовић и (Ј)ово Лазаревић Бећир одабаши и Сави Вуковићу и попу Раду чисто цекина [-м-] 40, реко цекина четрдесет и аспри [фџ]. И рече исти Илија Цвијетовић и (И)лија Лазаревић да имају донијети на Светога Николу (који) први дође без никакве правде. Ако ли не донесе више речени Илија Цвијетовић и (Ј)ово лазаревић ове више речене цекине на Светому Николи, те се пође на правду **пође**⁶ што гоћ пође арза и ресула да имају у њи два више речена платити. И Боже сачувај да ова погине или га обрете самрт или куде оде да има зањ кнез Илија Цвијетовић све више речене цекине платити за истога (Ј)ова Лазаревића без никакве правде. И тому више реченому писму би сједок Сулејман одабаша Ибраимовић и Вуко Митра кнеза син и Митар Петров. И ми исти поп Раде Вуков писа свој(о)м руком не умијући други нико писати.

Нека се зна како о(д) тога подаде Илија Цвијетовић и (Ј)ово Лазаревић цекина [зџ]. И на сулу кад се посулише Јово (и) Илија оста при Јову цекина [:к] 20 и аспри [фџ] а при Или(ј)и цекина :г И томе су сједоци исти сердар Никола Кецојевић и капетан Симо Милут(и)нов.

АХ, ПУМА, ф. 320, 32

МОЈДЕЖ

Новски сердар Никола Кецојевић провидуру.

Кунпаре мили .п(оздрављеније). л(ијепо)

Шљем преузвишеном гос(пода)ру она два солдата али галиота и књигу. Ма сам се о ове људиди (!) ко(ј)и су и(х) уватили огријешио и криво им учинио. И отишли су јутрос плачучи. И вјеруј ми, нечемо се мочи у ње поуздати да учине које друштво за други пут ако им го(спо)д(а) р не испуни буде тречи цекин. Ти знаш да нијесу ови људи у принципову границу да им се дава по цекин као нашијем. А што си послао на Филипа пандат (!) да пође по(д) десетковинам, ви знате и видите да се и ја не могу без Филипа пасати ни један дан колико има измета. Него, наредите Марку те нека пође и види има ли се шта стимавати, паке че почи на сигуро. Дати је препоручено зато и јаспри да ми се пошље, јер сам и(х) зајмио у другога. И пиши ми може ли почи Глиго на то десетковине каде буде. И Б(о)г те у здрављу уздржао.

За послужит .Н(икола). К(ецојевић)-

АХ, ПУМА, ф. 330, 8

НОВИ (ТОПЛА), 3. октобар 1722

Уговор о позајмици новца Ивана Матова с Топле који узима у Вука Среданова с вароши.

●
Очитујем с овијем истинити(јем) писмом алити шкритом како рецеви и узе у моје руке ја речени Иван Матов с Топле у г(оспо)д(и)на Вука Среданова с вароши цекина у цекинима рушпитије добра злата од мјере пет, вељу № 5 које исте узимам шалво интера без никакава ризика Вукова да су му сигури на крају. И колико би стале исте аспри да им плати речени Иван добит на сто десет како се костума од паиза. И тако се облегавајући испунити без никаква опозицијуни ни правде. И биће подписато ово писмо о(д) два сједока ко(ј)и се подпишу да су вјеровани.

Ја Јово Митров Магазиновић учини ово писмо будући мољен од истога Ивана Матова за цекина пет № 5

Ја Нико Павић јесам сједок горњему писму-

Ја Ђуро Сћепанов јесам сједок горњему писму-

Adi 3 хobre 1722 С. Novo

АХ, ПУМА, ф. 320, 3

ТРЕБИЊЕ, 1726

Осман паша Ресулбеговић новском провидуру поводом послова новских трговаца у Сарајеву, препоручујући човјека који ће донијети темесуће.

●
(О)д мене Осман паш(е Ресулбеговића) ...ви провид(уру) од града Новог(а вел)е драго и м(ило) поздрављеније. А потом, пасанијех дана ваши људи у Сарајеву с темесућима узимали толи аспри, а саде нам дође књига од муселима сарајевскога и вашијех људи три темесућа. Исти човик иде тамо с темесућима. Зато ви књигу пишем, како ви та(ј) чојек дође чи(ји) су темесући, саставите му де те то наплатити, зашто мусели(м) хтио је писат на Босну, паке је посло к мени. Немојте ино учинити да се пише великој господи. Не друго. И да сте здраво.

[на полеђини]

Да се преда у господске руке провидуру заповједнику у Новоме.

АХ, ПУМА, ф. 320, 34

КУТИ

Попис земљишта под житом и раскрчених, а предвиђених за сијање у Кутима

●
Нота од Кута село Богљеновићи Ћетко Вуксанов
разбоине под житом Пећине канап. У то му је дао
Бадовер⁷ по кампу мећемо толико инцерка.

Опет Ћетко Вуксанов на Вратич куће,
под житом, три кварта инцерко.

Бјелило, по/д/ житом Ћетко Вуксанов и Иван
Лакоњић разбоине кварат један инцерко.

Ћетко Вуксанов Иван Лакоњић на Торцу разб
оине по/д/ житом по канпа инцерака. (!)

Лазо Петков у Риду разбоине под житом
три кварта инцерка.

Бошко Петков разбоине под житом у Страни
три кварта инцерка по/д/ Богљеновићи.

Средан Јованов разбоине под житом у Страни
под Богљеновићи кварта три инцерка

У Вукичевићи Стојан Илин, Раде Вуков разбоине
под житом кварат један инцерка.

Ђуро Накићеновић и Митар Николин разбоине
под житом у Грашини по кампа инцерка.

Јован Вучићев разбоине под житом Јакот
ина њива три кварта инцерка.

Панто Вуков разбоине под житом у Сопоту

Дуга њива по кампа инцерка.

Перо Петков разби/ј/а ове године ни(је) под житом
по кампа инцерка.

⁷ Ferigo, ванредни провидур у Боки познат најприје због доврашавања земљишног катастра Рисна и Херцег-Новог 1704. године.

Ми/ј/о Петров, Јован Николин, Петко Симов,
Јован Иванов, Јаков Вуков, Марко Перуш
ков, Ђуро Перушков, Јован Перушков,
Мато Перушков, разбоине под житом
У Камењу заједно свије, кампа два инцерка.
Сава Моровића разбоине под житом Рад Ла
зина на Кућерицам по кампа инцерка.

У Саве Моровића разбоине под житом
у Топлој до Водице канап један инцерка.

Петко Ђуров, Сава Ђуров, разбоина под житом
Зариће више Водице, три кварта инцерка.
Сава и Петко Ђуров разбоине по/д/ житом
Веља Купина по кампа инцерка.
Јела Вукашинова разбоине под житом
у Вељој Купини по кампа инцерка.
у Томана Јелића разбоине под житом на Смоковју
њива по кампа инцерка.
Саве Моровића разбоине под житом Смоковје.

У Топлом Долу канап инцерка
Средан Руђић разбоине под житом на Смоковју
у Топли До кватр инцерка.
Петко Вуков разбоине под житом Саморас
лица у Топли До по кампа инцерка.
Сћепан Аукаловић разбоине под житом
Самораслица канап инцерка.
Томан Јелић разбоине под житом Самораслица
у Топли До канап и по инцерка.
Петко Ђуров, Сава Ђуров, разбоине под жи
том Самораслица по кампа инцерка.

Томо Јелић разбоина под житом на Клач
ини кватр један, паки у Веље брдо по кампа,
паки на Подлокављу канап паки Локвени
бријег по кампа. То је све у Топли до инцерка.

Миладин Јованов, Митар Николин, Лука
Иванов, Вукаило Радонић, заједно Лазине
под житом канап један инцерка.

Петко Сћепанов Лазине под житом у Клачи не по кампа, паки на Дријену према Рујевом по кампа, само другом, паки у Долинам квадрат један Лазине, паки под Гомиле квадрат један Лазине у то његово инцерка.

Вукаило Радонић разбоине под житом Веља њива канап један, паки Гредице квадрат један према Рујевом инцерка.

Лазо Томов у Солијенски бријег разбоине квадрат један, паки квадрат у Дочићи више тога инцерка.

Милутин Јовнов на Веље/м/ брду разбоина под житом по кампа инцерка.

Никола Никић у Локвени бријег разбоине квадрат један инцерка, паки у Бућине лазине у Присоје на Николи Никићу по кампа инцерка.

На Миладину Јованову разбоина у Раванац под Локве саде се разби/ј/а, није под житом, по кампа инцерка.

Петко Сћепанов, Вукаило Радоничић, Томо Марков, уједно што разбијају саде није под житом канап и по инцерка.

Вукаило Радонић разбоина у Бућине лазине више Косјеринова кућишта по кампа инцерка. Миладин Јованов разбоина у Бућине лазине Старо гувно по камп инцерка.

Томан Јелић у Бућине лазине на Поданције разбоине по кампа инцерка.

Сћепан Јаукаловић, Иван Вуков, Никола Никић, Марко Вуков, Никола Ми/ј/ов, Сава Јованов, Петко Ђуров, Сава Ђуров, што су разбили сви заједно саде ове године није под житом у Ли пици више Буквице у све два кампа инцерка.

Сава Ђуров, Петко Ђуров, што саде разбијају

није посијано у Папратине више Свињишта
канап један инцерка.

Никола Моровић, Сава Ђуров, што се саде
разбија није посијано канап инцерко у Ступишта.

Ђуро Перушков разбоина под жито Млађенова
њива по кампа инцерко.

Село Ластва. Ђуро Вучетин синовцима код Пири
не воде разбоина под житом по кампа инцерка.
Томо Перов, Вук Петков, Ми/ј/о Иванов за Ласт
вом код Плоче канап један инцерко разбоина.

Пресјека Стђепан (!) Кул(ов), Митар Среданов, Марко
Шиљеговић у Моцио рабоина под житом
уједно канап инцерка.

Нека се зна како ми учинисмо ову ноту ја поп Иван Чуквас (и) арамбаша
Божо Павлов како сазвасмо све село и више не могасмо наћи.

РИСАН, 5. фебруар 1733

*Рисански гувернадур казује о сопственим и капетановим настојањима
да сузбије кривошијске пљачкаше, али да нема довољно солдата.*

Пријатељу милом

Разумљесмо што ви је наредио г(оспо)д(и)н совра провидур
преузвишени да се врати речено четрдесет брава И ја по ње поручи и
они се обећаше да врате речено имање Турцима. У толикор убише
турски људи Бањани и оћераше кр(и)вошинскије бржава см⁸а дви(ј)ести
и шесет. Истога вратити не кћеше: пошто им се узе плијен. Слали смо и
ја и капетан по ње и доћи не кћеше: За та(ј) исти узрок хостави капетан
бакету и суђе и не оће низашто главу обрнути. Војвода Дупила ко(ј)и је
на кунвинима ш његовом дружином говори са(м) му да да помоћ уватити
кога од Кривошијана. Он вели да не смије бе(з) заповједи преузвишенога
г(оспо)д(и)на совра провидура: или иште у мене књигу. Ми метнути
нисмо достојни што нам не до(х)оди: а с овијем малијем солдатима не
могу учинити ништа веће но да изгуби и њих и мене: А за таоце веле како

---

8 прецртано

ћемо поћи каде на вјеру узеше Петра Ву(ј)ошева за мало дана, пак сто(ј)и и сад у тавници кнез кога је узео и писао исти кавалијер: А саде се наоде исти Кривошијани на Дврсну на турској баштини и кућама: с које Рисан оће опусћет од (г)лади: Него би добро учинио господар да учини војску на њих да се злијем пополе (!) куће и иждену да зло не чине: Ко(ј)и је дошао у Ђура кад дође калуђер даће му га ко(ј)и је и прве повео- Авизај г(оспо)д(и)на преузвишенога совра провидура да се паша Ченгић мазулио и дигао сву своју вамиљу ид Трновице ће се био градио. И пратило га коња - [л] 30 и страже велике имао је бојећи се од раје- У ови исти дан разумљех да је прогнао Тодора Андаличића из Грбља з дружином коња – [е] 5 ис турске земље из Рудина. Моли преузвишенога г(оспо)д(и)на совра провидура да ми лиш(е)нци(ј)а плате. Ми Бог зна што можемо служимо, што не можемо неће ни Бог ни господа.

[на другој страни:]

Надао сам се од вас бољега при(ј)атељства Чујем неке послове у чем нијесам ни се тому ђаволу можемо авизати зашто ми Ђура боли нијесмо. И Бог вас у здрављу подржао: Моли(м) те како мога пријатеља, немој ми чинити што није на мене зашто се уздам у чем нијесмо неће ни Бог ни господа. А сад оста(в)љам на Бога и на вас да за то видиш.

[□□Ψлг] 1733 вервара на [е] 5

Ваш пријатељ сердар Петро Вуков Ђеловић гувернадур од Рисна .на. з(аповијед).

АХ, ПУМА, ф. 330, 20

РИСАН, 13. јули 1762. - 14. јануар 1734

□

1734 генара -14: Рисан

Чиним писмо и фед ми ниже подписати парок от цркве с(ве)таго Апостола Петра и Павла комунитади рисанске от крштења г(оспо)д(и)на капетана Петрисава Ђеловића како га је крстио г(о)с(поди)н поп Ђеорђије Вукотин у цркву више именовату. И био му је кунпар Милош Андрић Бјековић, а кума Анђа домаћица капетана Ђура Ђеловића. Отац му покојни г(о)с(поди)н сердар Петро Ђеловић. Матер г(оспо)ђа Мара сестра г(о)споди на попа Миха Никићевића от Новог ко(ј)и су законите женидбе: Које ће бити потврђено сићилом од исте комунитади.

Извађено из либра од крштења

1762: јулија: 13:

Поп Симо Поповић парок от цркве Светога Петра комуниади рисанске.

АХ, ПУМА, ф. 330, 28

ТРЕБИЊЕ, 1742

Писмо Мехмед хоџе Пијетру Фонтани преводиоцу за илирски језик поводом неких послова и дугова.

●

Од мене Мемед хоче нашему драгом пријатељу и конши Пијеру драгоману од Новогa п(оздрављеније). в(еле) д(раго). А потом, разумљели смо да је дошао Алесандар Живковић с пута, а дужан ми је једанаест цекина и по. И дао ми шкирит (!) и заложиио све што има и рок је давно пасао. И томе ми је сједок Симо Лупешковић и Рад(е) Радосављевић. Молим те доведи ми га к себи и те ми динара ишти што ми је дужан. Ако ли узиште шкирит, тамо ми је оста у скрињи. През мене се извадит не море. Докле ја дођем тамо учини му писмо по вашему суду нека стоје јаспре у тебе да не би отишао на пут, а ја кад дођем теби ћу шкирит дати а ти мени динара. Зато те молим и чиним већилом да ми то наплатиш. Ако ли не би хтио платити. поведи ми га на ваш суд и кад плати нека му учини Раде Радосављевић писмо. Ако се боји поради шкирита докле ја дођем да му га дам ја. И да си здраво и весело.

И поздрављам твојега брата Кеку и остале пријатеље који за ме питају и да су здраво.

(На полеђини)

Да се преда у поштене руке Пијеру Драгоману у Нови.

Г. Ж. Комар, *Бока Которска...*, 103 [АХ, ПУМА, ф. 330, 50]

ТРЕБИЊЕ

Осман паша Ресулбеговић једном од синова Ивана Буровића поводом дугова новских житеља.

●

Од мене Осман паше Ресул(бего)вића моме старом при(ј)а(те)љу и рочаку в(еле). д(раго) п(оздрављеније). А по т(о)ме, нека знадеш, како ваши људи погодише с мо(ј)им ћоиком да дају на годину н(е)ке смокве ради коншилука јере се пасати пр(е)з нашега не могу. А саде нијесу издали ни лањскога ни садањег. Веће те молим да ми по оних аливеришеш јере ти знаш, ја мога оставити нећу. Ако ми ти нећеш наплатити, ја ћу призајмити од њихове срмије те ћу се наплатити. И још што су орали на нашему и ја ћи пожјети. Веће те молим то ми наплати. И да си здраво и весело.

АХ, ПУМА, ф. 320, 11

НОВИ, 25. септембар 1746

Вуин Милојев руком Мата Сундечића Марку (Мирковићу?) са пописом робе код његових дужника у Будви. Најављује посебну ноту за робу ван града Будве. Коначно, моли услуге у смислу пописа робе у бутизи.

Слава Г(оспод)у Б(ог)у шетебра 25 1746 у Новом

Нота от вересије што је дао Вуин Милојев по његово(ј) души што је у Будви у граду па... (тр)

У алвијера солдатскога от папуча и готова либара – Z 16:

У колунела Бубића либара – Z 8:

У Марије Љубишине от пасана и свите и једне бокаре – ли(бара)- Z 13:

У Ђура златара ли(бара) – Z 3:

У Рада Дебеље ли(бара) – Z 8:

Сувише у Рада што поарчи направља ући бутигу либара – Z 31: 10

От тога нека одбије вит от бутиге

У Ника Дабазића ли(бара) – Z 1: 12

У Марка Армилине – ли(бара) – Z 2:

У Крста Туђе ли(бара) – Z 19

102:2

О во ми је у граду по мојој души, а сувише што ми је на двору дужника и о(д) тога ћу послати ноту. Него те молим драги господине то ми радите скужати и дати Мату Шундечићу. И молим те драги господине шјор канч(ал)ијер Марко, извади ми ноту и од робе што ми је било робе у бутизи те ми је пода(ј) Мату Шундечићу. И ја Матеј Шпадић учи(ни) ову ноту по души Вуиново(ј) не умијући он писати--

АХН, ПУМА, ф. 163, 104

НОВИ, 10. септембар 1747

Изјава Франа Сланића из Вишњића

1747 Г(осподу) Б(ог)у у Новоме сетембра: на 10

Исповједа Франо Сланић из Вишњића да је узео у своје исте руке у господина Рада Радислав(и)ћа из вароши један цекин у злато у име двадесет и пет ока шенице. И тако учинишмо рок до годишта да му врати г(оспо)д(и)ну Раду цекин у злато и шенице ока давдесет и пет без ник(ак) ва инада ни правде на исти рок под: облегационом од моје најт(в)рђије добара. И за боље вјеровање бити ће ово писмо подписано од два сједока коме рече исти Франо Сланић. Ја Никола Павић учини ово писмо мољен од Франа Сланића за један цекин у злато и шенице: 24: о(ка).

Ја Вилип Петровић јесам сједок

Ја Јово Јововић јесам сједок како више.

[На полеђини:]

Шкрит Франа Сланића од Вишњића за цекин-: 1 1747

[Ниже, на италијанском биљешка Рада Радосављевића у Новоме 2. нов. 1758]

АХН, ПУМА, ф. 163, 34

НОВИ, 18. фебруар 1748

Новски сердар Никола Кецојевић провидуру о диоби баштине Османа Токчибашића из Требиња и Јусуф аге Бабовића у новскоме пограничном селу Мојдеж.

Пресвијетли и п(реузвишени). гос(поди)не гос(поди)не и гос(пода)ру грљени

Тамо је јуче ишао к вашем .г(оспоству). Осман Токчибашић из Сребиња, (!) а није те наодио. Ођене, близу моје куће, што је на конвину његова

баштина Јусуп аге Бабовића била је све једна баштина пак остала њима од мираза. А кад се о(д)сјече удат, молише мене будући близу моје куће те им је ја подијели(х) по пола. И кад им је подјели метну им брушкете. Јусуп агу паде био од истока, а Мемед агу Токчибашића од запада. Би објема мило и у миру држали док(л)е живи бише. Мемед ага даде његову баштину Зипанима⁹, а Јусуп ага Бошку Брајовићу – А како њиг неста, Бошко Брајовић притискује преко Токчибашине земље његов крајак. А Токчибашич му не да него онако како им се наприје подјелило. Јуче молише мене и идог те им каза конвине али се Бошку Брајовићу и његову сину залуду каже. Мила им је опачина и лука(в)ство и муте ођеке на конвину Турке док(л)е се коме згоди које зло. Господару .п(реузвишени). по кошенци мојој кажем ти право, него Бошка кастигај и његова сина да не муте. Гласа не имамо зла чути никакава, него толико што су се ове почеле баше клати међу се и по Сарајеву и по Мостару, а почели су и по Требињу – На 18 фервара 1748

Понижена и ум(иљена) слуга .в(ашега). п(реузвишенства).
Сердар Никола Кецојевић.

АХН, ПУМА, 164, 18

НОВИ, 21. април 1749

Опорука Пера Брајовића из Мојдежа.

На- 21 априла 1749 у кући Брајовића

Чиним ово писмо ја Перо Брајовић бивши лоше али у свој(ој) памети, ко ми је што дужан или кому сам ја дужан.

У Николе Медовића цекин -1

У Гаврила Квекића цекин -1

У Луштици у Стијепа Морице цекин -1

У Јова Петрова цекин -1

У Луштици у Стијепа Ђураша – Z 8

У Ника Калуђеровића барио вина – 1

А ја сам дужан драгоману Пијеру цекина -1

Остављам Гаврила Квекића и Николу Медовића да наплати г(осподи)н Перини.

⁹ Зипанчић, рецентно у Мојдежу и Новом

Ја Вилип Кецојевић јесам сједок и авермавам горње писмо
Шћепан Митров на њему 1 цекин ћ 36.

АХН, ПУМА, ф. 164, 82

ТРЕБИЊЕ

*Писмо Арслан бега Пашића новскоме провидуру поводом уобичајених
тешкоћа, али бег помиње свој долазак у Драчевицу ради сакупљања
пореза. Свакако, мисли на Крушевице и/или Суторину.*

Пишем ја Арслан бег Пашић ис Требиња нашем пријате(љу)
господару градском провидуру в(еле). д(раго). п(оздрављеније). Нега (!)
да знате како сам долазио доље у Драчевицу да купим главнину цареву
мири(ј)у, паке су ми казали да је дошла једна кунпанија те да су били
опили три четири чојека паке праварили (!) и уписали. Пака то није доста,
него иду до Дебелого бријега те ватају људе и силом пишу. И од ономадна
је уватили су Шубердића силом и увела га кунпаније у грарад (!). Зато
ми контамо да ваш(е) госпотство не зне (!) за ове после. а не би се овако
царева мирија и царева раја разметала. Молимо те да би нам те људе
повратио чинити и да би прикричио у напреда(к) да са (!) овако не чини да
не би улазило оваки послѣ великој го(с)поди у уши. Ми знамо да нам то
ваља да нам начиниш за нашу љубав а о(д) пот(љ)е и ми ћемо вама амо да
би вама били што за потребу. И да си нам здраво и весело.
(На полеђини)

Да се преда господину од Новога града заповједнику градском
провидуру у племените руке.

У Нови.

Г. Ж. Комар, исто, 179 [АХ, ПУМА, ф. 330, 79]

ТРЕБИЊЕ

*Требињски капетан и аге провидуру. Пишу о једној крађи стоке и траже да
се починилац казни.*

Пишемо от Требиње капетана и свије агах треби(њ)скије м(ило)
д(раго) п(оздрављеније) нанему (!) пријатељу софрапровидуру и от Котора и
све Боке заповједнику. А потоме сат ве авизајемо како дође Беле ис Кривошија
(с) четом и заповједи капетана риса(н)скије. И узеше Муја Галијатовића целеп

волова четиридес и доћераше у Рисан пот руке капетана риса(н)скога и ка(д) су исти Рисњани поклати и продали. И чули смо да си добар судица и праведан и чули смо да си капетана риса(н)скога уфатио и то је намама (!) мило е чиниш прав(о) зашто ти знаш да је честити цар и принцип у миру и у милости. И ш(а) љемо ти истога Мија Галијатовића чи(ји) су волови да му учиниш ту пра(в)ду и наплатиш, зашто ми наше луђе верло буста(в)љамо док се дође до твоје свијетле правде. Зашто наши давно би то узели и от риса(н)скије динарах наплатили. А ми варло убуста(в)љамо да смо у миру и пријат(е)љству (!). И тако честити цар и при(н)цип заповједа да смо у миру а ти си на запо(в)је(с)т и добар те ће ше то упоравити. И да сте здраво у господство.

(На полеђини:)

Господину господину софра провидуру от Котора варучити је у свијетле руке у Боку Котора .-

Г. Ж. Комар, исто, 416 [АХ, ПУМА, ф. 295, 78]

КЛОБУК

Капетан и аге од Клобука провидуру. Жале се на крађу живога (у истоме догађају) као претходно.

Од нас Сулејман капетана и од свијех ага и од свега кула од града Клобока нашему конши и пријатељу софрапровидуру од Котора заповједнико и од све Боке принципе м(ило) д(раго). п(оздрављеније). А потом, има година дана како дођоше принципи љоди из капетаније рисанске а из роке капетана рисанскога њихови Кривошијани исти Бјеле Илић с Кривошијанима, те оћера Моја Галијатовића четерес волова троговачка блага. Пак чојему (!) данас у твоме господство ће си уфатијо капетана рисанскога те си га ухапсијо и велико си добро учинијо на коншилоку о(д) данас твојех људи ис твоје заповједи троговачко благу у нашијех троговаца. Пак кидисао требињски град да наплати од троговачкога блага. Ми сму (!) сви замолили Моја Галијатовића ис Требиња чи су волови да их с кавгом не наплаћоје ни с инадом него да оде до тебе и до твога господства да му те волове наплатиш од истога капетана и од сође Андрије, а исти со Кривошијани Ришњанима у рокама како њима драго. То те молиму ка свога пријатеља да се ти Моју волови плате. Да мотње међо царевијем љодма и принциповијем и да се не уставља троговачко благо. И Бог вас у вашем господству подрижау.

(На полеђини:)

Да се преда ова књига софрапровидору у госпоцке роке у Котор.

Г. Ж. Комар, исто, 419 [АХ, ПУМА, ф. 295, 80]

КЉУЧ?

Турски званичници Рисанској комунитади поводом погибије Махмута Хабибовића на Скороботну. Посједују вијест да су жители комунитади извршиоци. Тражи кажњавање и враћање одузете стоке.

●

Пишен ја од мене капетана кличкога¹⁰ и кадије церничкога и Омер аге ајана Усеин аге Тановића и Дервиш бега Асанбеговић и Усеин аге с Корита и од свије ага поздрав прво капетану рисанскоме и свијем суђам и заповједницима. Нека да знате како нам је починуо Мамут Хебиб Агић на Скороботну и мал му и одору однијели. Анђака имамо абера да су ваши људи били, а нијесмо се од вас бојали докле је цар и принцип у миру. Анђак ако по тој књизи те лиди (!) истражите и та(ј) нам мал вратите и тијем катилима низам дате и ваш ће мал с миром из нашега вилајета доћи. Ако ли низам не дате и мал не вратите Божја и турска вјера има нашега мала у нашему кадилуку и за то десетеро знајте одовуд ви нема ни јарета, а писаћемо и везиру у Босну да пише принципу. И да сте здраво.

(На полеђини)

Дати се ова књига капетану рисанскоме на руке.

Г. Ж. Комар, исто, 420 [АХ, ПУМА, ф. 295, 66]

ТРЕБИЊЕ

Писмо Асан бега Ресулбеговића новскоме провидуру о дугу учињеном у Суторини.

●

Од мене Асан бега Ресулбеговића провидуру од Новога в(еле) д(раго) п(оздрављеније) А потом, молим те дужан је Тодор Матковић моме чоику Осман паши Добриковићу 22 цекина от лањскога конта – цекинах а од ове године от трговине цекинах. То му је остао дужан на Суторини пред твојијем г(в)ардијаном. Ту је било и мојијех људих и твојијех како му је остао чиста

¹⁰ Разговјетно: кличког□

конта дужан. Толико вех те молимо у твога чоика то учини правду те наплати те цекине моме чоику. Немо(ј) учинити да не иде у твоме граду тарговина но то(м) моме чоику наплати ако ми хоћеш љубав учинит. То знам ако хоћеш можеш наплатит. Ако то наплатиш и ја ћу теби љубав начинити да у твоме граду тарговина иде. И Бог те веселио.

(на полеђини)

Да се преда у поштене руке провидуру от Новога

Г. Ж. Комар, исто, 420 [АХ, ПУМА, ф. 266/2 д. 24]

ЊЕГУШИ, 29. априла 1755

Писмо будућег црногорског гувернадуре Станислава Радоњића провидуру Франческу Гриманију о уобичајеним тешкоћама у рјешавању спорова и сукоба међу крајинама. Истиче сопствене заслуге. Станислав се овдје титулише као сердар. Сљедеће године је изабран за гувернадура.

Пресвјет(ли): и преуз(вишени): г(осподи)не: г(осподи)не: и г(оспода) ру грљени. Су ове двије риге не мањкам дати на знање вашему преуз(виешному): г(осподст)ву: како је писао паша Пармаковић главарима от Озринићах из Црне Горе с великом премуром да дођу њему на станак коју ви исту књигу шиљем. Не знам која је новина, али ће бит коме пријевара. Г(осподи)не преузвишени, писанијех данах суцедише неки Медани међу Ришњаним и Озринићима за једне ствари от ништа, за које Медане тако је Бог тио да не пане толико мртвијех да се измути сва крајина како одавна није суцедило тако сад бјеше дошло; Г(осподи) не преуз(вишени):, нијесам ја понесен ходит око репрезентанах и око миништрах да се молим и фалим да се пишу моја ђела карикама високијема. Пак се преуз(вишени): строорденарио тај дан намјерио у Нови те не знам хоће ли ви бит донесено под око мој струшио моје непочијевање око мира и слоге и у овој крајини како би ви може бит било дато да је окурило на други начин; Г(осподи)не преу-з(вишени), Бог ми је сједок паке је виђела и сва крајина и исти г(осподи)н сопра интендант Враћин који сам ја сиромах струшио имао и с великијем ризиком от мога живота улазио међу Ришњанима и Црногорцима међу пушкама натгнутијема доклен је Бог дао те сам их с миром раздвојио у два маха без ника(к)ва зла, пак их и помирисмо пред истијем сопраинтендентом; Можете ми г(осподи)не преуз(вишени): вјероват да за три ноћи нијесам заспао мучећи се и идући да

зло не окури и мутња међу крајином поради користи од крајине и учинити на вољу вашему. п(реузвишеном). г(оспоству). како моме принципу и за то и за друго: . И цјеливам понижено скут ваше преуз(вишенство).

У Његуше на. 29 априла по грчки 1755-

Преуз(вишени): г(осподи)н Францешко Гриман пров(и)дур: ђенерал – Умиљена и пониж(ена): и држа... слуга Станислав Рађу сердар црногорски.

Г. Ж. Комар, исто, 172, 173

ТОПЛА, 26. мај 1759

Препис представке млетачком сенату Топлањске комунитади поводом лоше године и слабог рода "вина", те конкуренције иностраних трговаца који у Новоме продају своја вина. Комуниад моли заштиту домаћих трговаца који би убудуће прво продали своје вино, а затим би могли прићи инострани трговци.

Ва имје Исуса Христа амин. годишта од његова пресветаго рождества 1759 индикта седмаго на 26 маја по грчаски у дан истинити сриједу на Топлој вароши од Новога у официо цивил од превјерне комунитади од Топле државе новске.

М. П. С. В. Христова

Ми капетан и суђе атуали од више речене комунитади чинећи на име осталије старјешина и главара и свега пука од исте комунитади који ћемо бити одиздол подписати чинимо за нашега влаштитога прокаратора господина Васиља Жарковића који се находи саде у Венецији. Који је и он исти од ове наше комунитади и дајемо му сву обилату испуниту област да може изићи и конпарити пред нашијем преведријем принципом и у преузвишени сенат и сваки трибунал, колеђ и мађистрат ће би било од потребе. А за потребу од наше комунитади предати наше молбе преведрому принципу . А то за будући ови сиромашки пук уморан и отегоћен на овијем тијеснијем конфинима од много потреба, а навлаштито ове године ова каменита и стременита земља мало родила и патио пук од глади. А оно мало вина што је родило нешто се продавало по ирђаву цијену из првице за плаћати госпоцке каноне. А потље довели и продају вина инострана, а

наша вина за та(ј) узрок иду по штети. Зато ваљаће да учините шупљику ђе узтребује молећи на име свега овога пука с кољенопреклоњенијем да би нам у напредак допустио вина која се роде од године до године у овој крајини и која су од разлога само од људи од ове наше крајине да у мјесецу ђенару могу дати ноте од своје вина госпоцкој каризи за регулу да се друга која му драго инострана вина која нијесу од наше крајине не могу продавати док се продаду ова наша која су од људи од наше крајине по цијену пошто буде ондај у овоме мјесту да ови сиромашки пук одане од његове превелике потребе. А за понтуалије плаћати госпоцке каноне и проча. И у његову маканцу да може он учинити једнога и веће прокаратора. И за боље увјереније подписујемо се и постављамо наш печат братински.-

Марко Ожеговић капетан од комунитади
 Андрија Јововић суђа од комунитади
 Гаврило Мандић суђа од комунитади
 Митар Цјетковић суђа од комунитади
 Марко Стратиновић канзалијер од комунитади.

АХ, ТК, фасц. II, 322

КИЈЕВ, 27. август 1763

Писмо кнеза Марка Стратимировића мајци у Новом

Милотиваја моја госпођо мајко желају вам здравље долго се што би се у старости повиђети.

По сеи случивши се онази не премину вам високо милостивој мојеј госпожи матушки објавити об мојом добром здр(а)вљу и благополучи в котором цјелу надежду полагају на все Вишњиг Творца что так и с вама буде равномјерно. Прошлоју года ја имјел чест писмо ваше получитьи чрезу Стјепана Беркановића в котором видал все что узволите писати и что сестрица моја Стана и моја дву сестрића преставили се. Которе мње не малаја печал толко благодару Бога. Тијем путем сви појдемо. Пожалуј мајко. Немојте се печалити , само расудите с печали никакаве ползе не морете себи здјелат, толко своју жизан поћерати. Ја мајко када сам ваше писмо получио много сам био плачан и печален, а највише за мојим љубеивним Ђорђијем. Њега сам љубио как своју дјецу, али, слава Богу толко дај Боже, што бисте ви мојако здрава била и ми с вама моја љубивна госпођо мојако. Ја знам у то ви печалите се зашто не морете

од мене скоро писма получити правда. Ја вам нијесам ни писао толко одно писмо из Петробурга када сам у армију пошао, а бољше нијесам могао ни писати, нити сам имао по кому. Сами расудите, из војске не море се писати ни по кому послати; веће човијек гледа сваки час смерт с очима. Примио сам писмо од мога драгога брата го(спо)д(и)на: Стефана Чупковића и пише ми како је примио моје писмо и писмо што сам вама писао и на десет цекина што сам вам послао, а потље никаква извјестија од вас нијесам имао.

Моја драга госпођо мајко, ако желите знати знати (!) за мога брата г(оспо)д(и)на капетан Анта, он је, слава Богу, здраво и сваком благополучију. Ја мајко молим Бога што биче још над гоћ ко(ј)и родио од наше фамиље како Анто. Ја вам мајко правду говорим, тако је Анто поступио и своја дјела просвијетлио што није србски син и на Бога уповатељно што скоро буде колунел. Ја сам од њега скоро писмо получио и пише ми да је вама послао и г(оспо)д(и)ну Стијепану Чупковићу и посла вам у Венецију на Карајанића, а на руке мога брата Чупковића педесет цекина венецијански. То је послао овога года у мају мјесецу. Ми бисмо мајко вама често писали и динаре пошилијали, толико немамо по кому сигуру, све се узлагало, не мореш кому повјерити. Ја вам мајко саде посиљају десет цекина које сам пошилијају по попу Ристу Бурлату и(с) Скадра. То је нашега бригадира Подгоричанина први братучед и те ћете динаре у њега узети. Ја пишем Стефану Чупковићу што би и он у њега узео зашто не морете ви њега искати ни тражити, а те динаре што је Анто послао, о(т) тога мајко платите г(оспо)д(и)ну Стефану оно што сам ја њему дужан и узмите моју рецевуду, а остало нека вам стоји гдје ваша воља и ви пенчајете што вам драго. Толико чувајте да вам ко не измами, знаш какав је Нови. Мајко, немојте печалити ће смо ми далеко, кће нас желиш, е жели Бог да здравље. Нећемо се много жељети. Толко молите се Богу што би нас Бог од непријатеља сачувао, а докле мајко Бог да те смо ти ми живи неће ти ништа мањкати, веће ћеш ићи као госпођа.

Мајко, ако питаш за тетку Деспу, преставила се Бог да јој душу прости. Ја како сам до ње у Петробург пошао веће је нијесам видио. Толико ми је Петар писао када сам при арми(ј)и био да се преставила. А моја драга невјеста Марија, жена Петрова, дошла је к мени овдје у Кијево да ме види која вас мило и драго поздравља и љуби ваше руке повјеруј мајко, ово ми не устима говори, те вам пишем. Ја би вам велику комедију од Беркановића писао, толико сами морете се домислит, како ми га ви у писму препоручивасте, он мене нашао у Полони(ј)и у арми(ј)и и ја што сам могао тако сам учинио и отио га узет собом и старао би се што би га здјелао човијеком, а он сам не ктио, веће пошао у Петробург и ту нашао Петра и повео га собом дома. И ту није октио стајат, веће пошао Симом

Чајом у Прусију, Бог зна куда се обратио. Тешко ногама под лудом главом зашто је мислио да му ће Витковић благо подарит. Богме мајко, Петру је доста и своја фамиље и нејаке ђеце, а друго чојек стар узео оставку, плате никакве не получује, веће што гоћ имао, све за та села проклета потрошио. А неки мисле да се амо цекини лопатом грђу. Богме није веће трудније стећи него у нашој земљи и сваки солдин крви се заслужи.

Моја драга госпођо мајко а како вам сам и прежде писао послао би вам перстен да ми иштете ђевојку, али вам га немам по кому игуру послати. А друго, моја невјеста Марија када ја говорим да сам тамо ђевојку испросио она стане плакат и говори да ће вама писат да се тамо не женим. А ја све на час остављам како ви заповједате и тамо на те банде ће се вама пољуби ту ми пишите. Ја ћу бити контенат, пак ћемо је амо довести, нека види како и амо снијег наоди. Пожалуј мајко, поздрави ми гг(оспо)д(и) на Стефана Чупковића и госпођу моју куму и родицу Полексију и цијелу почтену фамиљу. И молим те љуби Шћепана на мјесто мене и Анта, а ево му и ја пишем. Поздрави ми г(оспо)д(и)на Коста Васиља Кнежевића. Лесандро са мном у једномређименту. Он је, слава Богу, алфијер и правда добри чојек и часни официјал. Глиго Лубардић у мојој кумпани(ј)и катана. Кажи му оцу да је здраво. Више вам немам писат. Поздрављам зета Пера и ђецу, тако и зета Шћепана и сестру Јевросиму, зета Јова и сестру Марију. Нека ми моле Бога за здравље. С првим okazjiом нећу и(х) заборавит како сам ти и прије писао. Поздрави ми мајко г(оспо)д(и)на: Лесандра Живковића са свом фамиљом и мога љубавника господина: капетан Петра Бјеладиновића са свом фамиљом и мога љубавника г(оспо)д(и)на Матија Мирковића, а онда Јова Вучинова, кума Вука Петрова, побратима Марка Горакућу. И поздрави ми попа Петра, нека се моли Богу за мене. Нећу га заборавити. Тако и духовника Максима. Бољше вам не знају што писати. Желају вам од Г(оспо)да Бога свако благополучије и млога љета здравствовати, а на сврху остајем љубећи ваше руке. И примавам ваше материнско благословеније.

1763 года августа .27. дња в Кијев.

Покорни и умиљени слуга и ваш родној син капитан књаз Марко
Стратинич.

АН, РУМА, f. 330, 88

НОВИ, 19. децембар 1767

Препис.

Ми Јакомо Брагадин за скупно владање млетачки провидур од Новог и његова држава-

Будући у почетак од нашега стања, не само у ову пјачу и у ову државу, супроћ власти г(осподс)ку: и закон углавена од ви(с)оке власти од 9: 1766; примају се области брез кикак(в)е власти алити области чинити неке персоне, књиге привате од аквиста, продања и промјена и писате сетенције арбитрарије и друге у бријеме када имаде бити учињене од министра канцилијера. И не могући се једна така зла слобода пусти се с овијем госпо(ц)кијем прокламом. Чинимо на знање и заповједамо свијема онијема који би били учинили аквисте супроћ мисао од истога закона и учинио књиге да има ове у термен од једнога мјесеца презентати у официје коијема се чека, а то за начи начин на теготе које би могли имати толико они који су предали, колико и други људи у пијену када не би биле презентане на исти рок. Да буду ове дичарене од ниста и од никаква ваљања колико да нијесу ни учињене. Будучи јосте од велике теготе област која узимљу се главари од села од ова држава за штете лупестине узмечиване и неправетности. Зато очито (запов)¹¹једамо истијема главарима и свакој другој персони чинити знање супроћ вољи од дјела и с вели(кијем те)ретом од овијећ (!) држава да осле немаду чинити таке ствари у пијену непослушницима од највечега педевса. Зашто у таки начин увриједи се правда и држе се (!) слободу судитима ко(ј)и с овијем прокламом зове се ако за такије суда наоду се преварени да слободно могу дочи на суд за бити подмирени од теготе што би имали

Ови прогласен о(д) кад буде биче и прилијепјено зашто да је свакоме на знање и зашто да не буде ко(ј)и да говори да није чујао биче приписан нашки и прилијепјено на врата од цркве на Топлу и једну копиу с књигом послана чекањем гос(по)д(ин)а: (!) капетану и сујама¹² (!) од ове комунитади за углед од његова канцилијера, у коју пијену-

Из Новог на: 19: десч(е)мбра: (!) 1767=

М: П: Јакомо Брагадин провидур

С: М:

Марин Фонтана публик драгоман

¹¹ Велика лакуна од мољца овалног облика која захвата два реда по ширини

¹² У намјери: „суђама“

ТРЕБИЊЕ

Писмо Ибрахим бега Ресулбеговића Луићи Ивану Буровићу у Нови.

Пишем ја Ибрахим бег Ресулбегович и Салих ага и сва остала наша брача нашему староме пријатељу и рођаку конте Луићи Ивану Буровичу в(еле) д(раго) п(оздрављеније). А потоме, како ти је послао сабит паша књигу поради тије људи и ми те молимо, то су исти наши кметови. Молимо те да хи пошљеш у Котор с твоијем чојеком а и ти буди за тијем. Молимо те да им буде правда и да си здраво.

(На полеђини)

Да се преда у поштене руке конте Луичи Ивану Буровичу у Нови.

Г. Ж. Комар, исто, 423 [АХ, ПУМА, ф. 47, 2]

ТРЕБИЊЕ

Писмо Сабит Мехмед паше Луићи Ивану Буровићу у Нови да се изврши накнада штете неким отоманским судитима.

Пишем ја Сабит Мехмед паша моме староме пријатељу и рођаку Луићи Ивану Буровичу заповједнике новскоме в(еле) д(раго) п(оздрављеније) А потом, како даде поп Зубац Јеремије Лалич и Јаков Миланович, дали су Тоду Попову из Рисна и одкуда обнаку стоку, па су хесап учинили, па је остало њихова најпотље гроша – 380. А они имаду они писмо ови људи па су долазили и па неће да им плате. Но те молим за пријатељство да ми пошљеш све људе с твоим књигом у Котор к ђенералу да им учини правду и да им то наплати. И да си здраво.

Г. Ж. Комар, исто, 423 [АХ, ПУМА, ф. 47, 3]

ПОБОРИ, 27. децембар 1770

У свежњу: „Lettere Pubbliche e materie diverse 1788-1789. Reggimento N: N: Domenico Pisani prov:r di Castel Novo“. Писмо свих Побора провидуру поводом неодрживог положаја њиховог краја између Млечана и Црне Горе. Жале се на свог кнеза који није пренио провидурову наредбу и казују да га више не сматрају за кнеза.

Пресвијетли и преузвишени г(о)с(поди)не г(о)с(поди)не наш мили. Доходимо твојему преузвишеному господству ми сви договорно сиромаси Побори жалећи се прво на нашега кнеза Марка Вукова који је имао вашу заповијед дати свијема нама на знање за имање (з□ иман□) цетињско које је међу нама да се има узет за њих фалилије (!) које су чинили шудиту принципову. А ми се у то јесмо заклели преведрому принципу да му нећемо бити невјерни и нећемо ни посад. Ма тога нашега кнеза Марка о(д) данас не држимо за кнеза, зашто ни право не кажује заповједи преведрога принципа. А сада се находимо на муку, једно од вас, а друго од Церногорацах. Ми овако живјет не можемо, но ни чини ко(ј)и провижијун како ћемо живјет пошто је ово сло окурило, ставит на(ј)мање тридест солдатах о(д) три комуна Махинах, Браићах и Поборах и за њих сваки провижијун. И пишите у Церну Гору да се зна ко(ј)и се међу у јато преведрога принципа. И остајемо у службу ми сви више писани Побори.

Декевра [:кз:] 27 у Поборе
[/□□о] 1770 года

АХ, ПУМА, ф. 324, 2

НОВИ, 2. јануар 1772

Топалска комуниџа јавља новском провидуру Андрији Пашквалигу да је извршена наредба которског провидура да се по партама попише количина уља произведена током године и количина предвиђена за наредну годину. (слиједи попис домаћина са количином произведеног уља на италијанском језику)

Пресв(ијет)ли: и преуз(више)ни: г(осподи)не: г(осподи)не:
г(оспода)ру: грљени

У заповјед од ослуженога листа в(ашега). п(реузвишенства). билежан на 29 децембра прошлога а с наредбом преузв(вишено)га. г(осподи)на: сопра провидура од Котора, јесмо наредили петини то јест главару од Мојдежа, Пода, Кута и Бијеле и главару од контраде о(д) Топле да потанку искушају колико је ове године ова кра(ј)ина учинила уља и коколико (!) а прешопоко може учинити до године. Тако исти главари

ослужише сваки у писму ш њиовом вјером која иста писма с овом истом престављамо в(ашему). п(реузвишенству): и умиљено љубимо ви руке в(ашега). п(реузвишенства).

С Топле, држава Новска на 2 ђенара 1772 м(оре). в(енето). По србски

Умиљене и понижене слуге и судити: ка(пета)н: и суђе од прев(ије)рне ком(унитад)и о(д) Топле

Nicolo Goracuchi

Глигор Поповић

Анто Лакетић

Ђорђије Радич вици суђа

Васиљ Накићеновић суђа

Свије(тло)ме и преуз(вишено)му г(осподи)ну З(ан) Андри Пашквалигу провидуру у Нови

АХ, ПУМА, ф. 323, 86

НОВИ, 2. септембар 1773

Топалска комунитад је по наредби которског провидура учинила Збор у Саборној цркви и истакла његову наредбу, а сеоским главарима наредила да изврше наредбу у погледу уља.

Пресв(ијет)ли и преуз(више)ни г(осподи)не. г(осподи)не и г(оспо) дару грљени (грл□ни)

У заповјед од угледаног листа в(ашега): п(реузвишенст)ва биљежан на 5 септембра а с наредбом преуз(вишено)га: г(осподи)на сопра провидура от Котора примили смо либро у штампи од терминациуна 15 мађа прошлога од преуз(вишено)га Мађистрата од провидура врху уља. Обслужили смо вашу наредбу. Скупили смо Збор у цркви С(ве) таго Вознеселија Христова на Топлој и пупликали смо више речену терминацијун. Свијем главарима наредили да сваки у своме селу има казати својем сељанима испунити како у истијем терминациунима и принијети у вашем офици(ј)у сваку ствар како у више реченој терминациони.

С којем умиљато остајемо љубећи ви руке в(ашег)а: пр(еузвишенст)ва:

С Топле, државе Новске на 2= септембра 1773 по србски

Пресв(ијетло)ме: и преузв(ишено)ме: г(осподи)ну Зан Андри(ј)и
Пашквалигу провидуру у Нови

Умиљене и понижене слуге и судити Кап(ета)н: и суђе ор
превијерне ком(унитад)и: од Топле
Марко Ожеговић капетан
Матије Мирковић суђа од комунитади
Сава Лакетић суђа од комунитади
=Нико Мирковић канц(алије)р: од комунитади

АХ, ПУМА, 323, 96

НОВИ, 29. фебруар 1776

*Топалска комунитад провидуру Лоренцу Балби да је извршена наредба
каторског провидура у погледу трговине.*

Пресв(ијетло)му: и преузв(ишено)му: г(осподи)ну г(осподи)ну и
г(оспо)дару гер(љено)му

На испуњење заповједи В(ашега). П(реузвишенства). Које су
нама дошле у вашијем угледанијем књигама :4: марча текуштога, био је
проглашен проклам у нашу Саборну церкву и послат свијема главарима
од ове државе којег сте нами послали од П(реузвишенога) г(осподина)
сопра провидура од Котора по заповједи преузвишене господе пет шави(ј)
а верху трговине. И тако био је очитоват свакоме да буде послушата
госпоцка мисао и испуњена наша дужност. Остајући умиљено цјеливајући
руке В(ашега). П(реузвишенства).

С Топле државе Новске на 29 фебрара 1776 по сербски

Пресв(ијетло)му и преузв(ишено)му. г(оспо)дину Лоренцу Балби
провидуру од Новога

Уми(ље)ни и пкни(жени) слуге и судити прев(едре републике
венецијанске)
Ка(пет)ан и суђе од превијерне комунитади од Топле

АХ, ПУМА, ф. 323, 173

НОВИ, 20. април 1776

Топалска комунитад новском провидуру Лоренцу Балбијуда је извршила објављивање прогласа.

Пресв(ијетло)му: и преуз(вишено)му: г(оспо)д(и)ну г(оспо)д(и)ну и г(оспо)д(а)р(у)му (!) грљ(ено)ме

Приказујемо В(ашему). П(реузвишенству). како смо примили Проклам којег сте нама здружили с вашом угледаном књигом 17 априла текуштога и заповиђели да га прогласимо у нашу комунитад и околину да буде свакоме на знање. И будући наша дужност послужила ваше госпоцке заповједи, остајемо умиљено цјеливати руке В(ашега). П(реузвишенства).

С Топле, државе Новске на 20 априла 1776.

Пресв(ијетло)му: и преуз(вишено)му: г(оспо)д(и)ну г(оспо)д(и)ну го(спода)р(у) гр(љено)ме: Лоренцу Балби провидуру од Новога

Умиљени и понижени слуге и судити кап(ета)н: и суђе од превјерне ком(унита)ди о(д) Топле.

АХ, ПУМА, ф. 323, 193

ЗАДАР, 13. септембар 1776

Генерални провидур Ђакомо Градениго наређује да се огласе сви власници земље у дијелу села Кути који се зове Топли До.

Препис/

Ми Јакомо Градениго за преведро владање млетачко, провидур ђенерал у Далмаци(ј)и и од Арбаније и проча.

Наодећи се неработани неколико парачика земље од публикога разлога који ће бити канапа дванајест (д□□н□ест) цирка у мјесто ређено у Топли До у бердо од село Куте држава Новска и ођећи ми од истије дешпонити, зато чинимо очито знати да ако има ко(ј)и гог (!) ко(ј)и има ко(ј)и разлог вер(х)у истије парачика земље, да и(х) има презентати и приказати

пред пресвијетлога г(осподи)на: сопрапровидура од Котора у термен од дана петнајест послѣје прогласеније од ове заповједи. Зашто од истога сопрапровидура биће нама послате за виђеније и оне одлуке што ћеме (!) ми наћи праветно и од суда друго(ј)ачије када буде пасати исти рок. И ако не буду приказали они ко(ј)и буду имали ко(ј)и разлог, неће бити послѣје слусани, а иста парачика земље биће од наше власти деспонијени; И зашто да не може рећи да није знао ову нашу заповјед, биће од парока од Новога разласен и тако од онога од село Куте у дан свечани за овшто знање. Ко(ј)и пароци имаће дужност подписати под ову исту заповјед испунито разгласеније и очитованије у коју вјеру и проћа.

У Задру на 13= септембра 1776=

М:П:

С:М: Јакомо Градениго провидур ђенерал

Канцалијер госпоцки

Марин Фонтана госпоцки драгоман преписак, подписак и запечатик-

На: 13: новембра; 1776: прогласи се ова госпоцка заповјед у Куте код цркве Светога Андреја ђе бијаше пука доста; Ја поп Јо(в)ан Аврамовић парок от Кута; прогласих ову госпоцку заповјед;

АХ, ПУМА, ф. 323, 240

НОВИ, 28. јануар 1780

Топалска комуниџа провидуру да је извршила наредбу и моле да им се опрости кашњење услијед лоше године.

Пресвијетли и преузвишени г(осподи)не г(осподи)не (и) г(оспо)д(а)ру грљени

У прошасте дневи примили смо угледани лист од вашџа преузвишења ваше заповједи и тако смо обслужили и објавили ваше госпоцке заповједи главарима и старјџинам и свему пуку од новске државџе. Тако питамо проштење зашто смо задржали будући била ерђава бремена а кра(ј)ина у далеко. У које остајемо пониженџе и умиљате слугџе и судити нашега честитџа принципа и љубилџећи (!) ви руке и скуте вашџа преузвишења.

С Топле, држава Новска на: 28: ђенара: 1780: по серб(с)ки

[У доњем десном углу уобичајен потпис пошилаоца. Топалске комунитади, капетана и суђа, те канцелара - иструлио]

АХ, ПУМА, ф. 323, 298

НОВИ, 21 јул 1780 [8. август 1780]

Топалска комунитад провидуру да је извршено оглашавање његове наредбе. Тражи се опроштај због кашњења услијед простране територије. Наредбу ваља огласити недељом.

У проша(с)твидана примили смо ваш угледани лист од вашег преузвишења ваше заповједи и тако смо обслужили и објавили вашу г(оспо)цку заповјед главарима и старјешинам и свему пуку од новске државе. Тако питамо проштење зашто смо задржали је зашто је у широку ова кра(ј)ина дасе ваша госпоцка заповјед прогласи у неђељни дан да не рече ко(ј)и да није разумио вашу го(спо)цку заповјед. И сваки је био контенат добровојно да иде нашега преведрога принципа мунида а не туђа. При које остајемо понижене и умиљате слуге и судити нашега честитог принципа љубећи ви г(оспо)цке руке и скуте вашег преузвишења.

С Топле, држава Новска на [к□¹³□] 21 [/□□п] 1780

АХ, ПУМА, ф. 323, 395

НОВИ, 16. септембар 1780

Молба Топалске комунитади провидуру да изда наредбу да се са територије комунитади протјера нека жена која борави код Саборне цркве на Топлој.

Пресв(ијетло)ме: и преуз(вишено)ме: г(осподи)ну г(осподи)ну: господару грљеному

Ова поштена комунитад не може инако учинити објавити вашему правој суду: јенда (!) ствар (ст□□р) која је од великога гријеха пред

Богом и од великога с(к)андала свему овоме пуку. Има неколико дана је се наоди код Саборне цркве Светога Вазнесени(ј)а Ристова једна жена од име Мари(ј)а родом из Чебеника¹⁴. (!) Будучи дошла ова комунитад у сијелу позначније да чини нека жела (!) што су недостојна и супроч Бога и супроћ принципа. Зато просимо сви умиљати од вашег преузвизсен(с)тва (!) за Бога да с вашом заповједи чинити исћерати таку злужу (!) жену от ове наше државе. Зато бојимо се од Бож(иј)а од вашије педенца. Толико просимо од ваше влашти, при које остајемо цјеливајући ваше госпоц(ке) веште од вашег господства.

С Топле, држава Новска ба 16: сетембра 1780 по серпски

Умиљени слуге и вијерни судити капетан и суђе (од превјерне) комунитади од Топле.

АХ, ПУМА, ф. 323, 417

РИСАН, 29 јула 1789

Управа Рисанске комунитади провидуру га Кривошијани и Црногорци из турске земље (дотјерали волове те како одбијају да их) врате њиховим крвницима.

Пресвиетли и пре□звизшени гдне гдне гдр□ премилостиви

Даемо на знан□ вашем□ пре□звизшенЮ како с□ Кри
воши/ани с Црногорцима доћерали ис т□рске земље
еданъ ћелепъ волова Кое смо пор□чили кнез□
за исти ћелепъ да враћаЮ щтоє □ Кривоши/□на Та
ко с□ ми пор□чили и рекли кнез□ да неће вратити
защто с□ □зели □ ниховие крника кои нихове
главе сиек□

На: 29: л□ћа: 1789: по сербски, у Рисн□

Пресвијетли и преузвизшени г(оспо)д(и)не г(оспо)д(и)не и г(оспо)д(а)ру
премилостиви

Дајемо на знање вашему преузвизшењу како су Кривошијани с
Црногорцима доћерали ис турске земље један ћелеп волова. Које смо

¹⁴ У намјери: Шибеника

поручили кнезу за исти ћелеп да враћају што је у Кривошијана. Тако су ми поручили и рекли кнезу да неће вратити зашто су узали у њиховије кр(в)ника који њихове главе сијеку.

На: 29: луђа: 1789: по сербски, у Рисну.

АХ, ПУМА, ф. 295, 1

РИСАН, 1. јуна 1790

Рисанска комунитад провидуру да је његова наредба о ускраћивању провизиције Кривошијанима и Црногорцима спроведена, али је прекршио капетан Јосип Катурић. За његовим примјером пошли су тада и други.

Пресвијетли и преузвишени г(оспо)д(и)не г(оспо)д(и)не и г(оспо)д(а)ру ... (тр)

Нијесмо мајкали ослужити ваше заповједи поради Кривошијана и Леденичана. Које смо били сустегли (!) ову нашу пијацу да им не дају овијем селима никква провижиција, ни ови да приватају од истијех села ни пуно ни мало. И држасмо до ове нећеље. И тако је капетан Јосив Катурић поручио његовијем ортацима а по заповједи нашега преузвишења како је пред вас долазио и вама заповид дали да привата и да дава истијем Кривошијанима. Када виђе остали пук да даје исти Катурић, тако и ови остали дају, а ови су оратаци истога Јосива свему злу глава. И ми више учинити не можемо ништа. Које остајемо вјерни судити и понижене слуге цјелујући ваше скуте,

На: 1: ђуна: 1790 по сербски у Рисну.

РИСАН, 14. мај 1791

Комунитад рисанска провидуру поводом неког прогласа који се односи на Кривошијане. Комунитад обавјештава да су човјека посјекли никшићки ускоци који су даровани од Ченгић наше. Требињске чете су кренуле на Кривошијане који су се због тога задржали у планини.

Пресвијетли и преузвишени г(оспо)д(и)не г(оспо)д(и)не и г(оспо)д(а)ру премилостиви

Нијесмо мајкали ослужити заповједи вашег преузвишења поради Кривошијана и књигу смо попликали на мјесто ђе је обичај. И исти Кривошијани плачу много и вичу на нас и говоре ми: „Нећемо погинути да се нијесмо ослободили на заповједи принципе и ваше“. И овога су чојека посјекли ускоци нишицки Никола Курдулија су два друга. И разумјели смо да их је паша Ченгић даровао и јоште паша у Никшиће. И друго смо чули како је паша о(д) Требиња дошао дома и да иду чете требињске око Кривошијана да их посјеку и пред четом Асан ага Салијагић ис Требиња. И тако су ишли Кривошијани у гору сиромаси су чим живо да донесу по мало ленсома како вазда иду. Пак пошто су чули за ову чету сиромаси су се вратили да не погину. А што нам заповједате да пишемо у Никшиће Турцима, писали смо до сада двије књиге, ни на једну имали нијесмо одговора и писаћемо јоште за ослужити ваше заповједи. Ма не смије нико сада поћи ђе ови паша Ченгић у Никшиће. И за мандат Ђуковића ми смо пупликали и приказали истоме коме је послат и доћи ће на ваше заповједи. Ко(ј)и остајемо на ваше заповједи вјерни судитити (!) и понижене слуге цјелујући ваше скуте=.

На: 14: маја: 1791: по сербски у Рисан.

Капетан и суђе од комунилади рисанске.

АХ, ПУМА, ф. 295, 110

Капетан и суђе од комунилади рисанске

ТРЕБИЊЕ

Писмо Ибрахим бега Ресулбеговића из Требиња протопопу Јову Ивелићу у Рисан у оквиру припрема умира између Требиња и Кривошија.

У попу Јову Рисан на 16 ђиуниа на 1791 у Тербињу (!)

Како назему великога пријатеља в(еле). д(раго). п(оздрављеније). А потому, нека снад(е) се да сам примио васу придрагу књигу и расумио сан што ми писес, ма сада не могу ти одговорит од великога посла што имамо, јера спремамо паса. Ако Бог да, до три дни, послачу ти сају апоста књигу (!) и описачу ђе чемо се састати ако Бог да и ту чемо се договорит лијепо. И ми смо сдраво и судимо чути васда са вашег добро и да си сдраво.

Пишем ја са (!) Ибр(ах)им бег Ресу(л)бегович ис Требиња.

(На полеђини)

Да се преда ову књигу господину попу Јови Ивелићу у Рисну.

Г. Ж. Комар, исто, 384, 385 [АХ, ПУМА, ф. 259, 112]

ТРЕБИЊЕ

Писмо Ибрахим бега Ресулбеговића Виктору Буровићу у Нови.

Пишем ја капета(н) Пашић Ибра(х)им бег н(а)шему рођаку и стар(о) ме пријатељу кавалијеру Буровићу Витору поздрав и мило дра(го). А потом разумјесмо твој одговор поштени како си за то устао велесрдно и ченералу писао за ову нашу сиромашка ко(ји) су побијени и ђеца и вођена и пос(а)каћена. То те молимо тјерат га. Стоји нам учинит правду тијем сиромасима ка(о) оно бисмо и ми товоме (!) каву за твоје пријатлстов (!) и за твоју работу устали. И молимо те одпиши нам по томе с(и)рома(х)у да знамо и настој на здравље и поштењу.

Г. Ж. Комар, исто, 413 [АХ, ПУМА, ф. 295, 33]

ТРЕБИЊЕ

Ибрахим бег и остале аге требињске конте Еторе Буровићу. Жале се на предводнике кривошијских и леденичких чета.

Од мене Ибрахим бега и од осталих ага требињскијех нашему староме пријатељу сопраит(ендент)а Еторе ко(н)те Буровићу в(еле) д(раго) п(оздрављеније). А потоме, примисмо вашу поштену и виђесмо све што нам пишете што је заповјед од ђенерала у Котор наше(г)а орденарија и похапсио главаре рисанске поради кривошинскијех и леденичкијех четобаша који су учинили стварих великијех што прије није било, већ ако лагати истина је украсти коња и говече и козу, ма не онаке крупне ствари које се не могу заборавити. Ми смо и вама писали толико пута и наше устављали и тако се трпљело а саде нам је ова пријатељска мила била. Зато вас молимо чините и радите ове послове свршити да смо на к(о)мшилуку мирни и једни и других долазимо и да се састајемо и да тргујемо како је било и како по осталијем к(о) мшилуцима и не друго да сте здраво.

Исти Кривош(иј)ани мало им би доћи нашијех Хачи Алиагића у км(е) та што су му били на Зупцима говеда – 18 – и други пут брава – 120 – веће од

града челеп као у ратно вријеме.

Г. Ж. Комар, исто, 417 [АХ, ПУМА, ф. 295, 58]

ТРЕБИЊЕ

Писмо Јусуф аге Будалице новскоме суду. Жали се на Мојдежане који користе његов пашњак, највјероватније у Суторини.

Ми Јусув ага Будалица давам на знање суду от Новога који ми људи пасу по мојој земљи а травнину не даду. Прво Симо Браивић, Никола Зорић и Давид Поповић, Ђорђије Кулинов(ић), Танасије Котлаш – Алекса Бовић Тотор (!), поп Сава Браивић.

Ови људи пасу а травнину дават неће веће ако ће п(л)атити нека дођу к мени или нека се прођу мога.

Г. Ж. Комар, исто, 412 [АХ, ПУМА, ф. 319, 327]

ТРЕБИЊЕ

Капетан Пашић и остале требињске аге Виктору Буровићу. Жале се због наводне крађе живога од стране неких Кривошијана.

Пишем ја капетан Пашић и остале аге Витору Буровићу кавалијеру рођаку и староме пријатељу поздр(а)в. А потоме, за разумите како су нам дошли кмети и(з) Коњскога како су дошли твоји људи из Леденица Богдан и Ђуро Петров и Ђуро Милошев из Кривошија те им оћерали говеда осмеронајес и водили чобане до границе д(о)к су им исвртали нокте. А таке ствари н(е) ваљају на коншилуку да с(е) гараде (!) А честити цар и пр(и)нцип у миру стоје па ваља и ми на коншилуку и на старом пријат(е)љству. Молимо те то и на учини правду тој с(и)ромаши. То нам учини да нам не разбијају главе да се таке не граде ствари на коншилуку и старом пријатељству и (о)дпиши нам по тијем људми и да си здраво у м(и)ру.

Г. Ж. Комар, исто, 416 [АХ, ПУМА, ф. 295, 29]

РИСАН (КРИВОШИЈЕ?)

Кривошијски главари провидуру поводом сукоба на граници и поводом Црногорца Каримана. Најпотпунија сачувана ретроспектива догађаја у беспощедним полувјековним сукубљавањима Кривошија и требињских Турака.

Пресвјетли и преузвишени господине господине и господару премилостиви

Ми сиромаси Кривошијани који смо на овоме зломе и крвавоме кунфину турске земље и Црне Горе судити превјерни преведроме принципу који често гинемо и крв нашу пролијевамо чувајући превјерно ови принципов конфин сада плачући и јуздишући жалимо се вашем преузвишењу које зло подносимо од Тураках о(д) Дребињана (!) има више четрдесет година. То је најпрва зађевића. Дође чета требињска и јуфатише три чобана који чуваху стоку више Кривошија у планини на име Гаврила Лакићевића и његова брата Теодора и Петра Груичина и њих убише и ју јаму мртве бацише, а неколико стоке украдоше, а њих наком мјесец дана мрт(в)ијех из јаме извадисмо те укопасмо. То је прво зло учи(ни)о Дурмиш Зубчевић из Требиња з дружином. Тако су и наши посјекли за ту освету два Турчина пак Требињани дочекаше Вукића Бојанића у Бијелу гору те га убише и главу му посјекоше и на Требиње понијеше. Пак посјекоше Сима Стојановића ће чуваше стоку и поњеше главу пак на воду више Кривошија На Штекаоницу. Ударише на стоку Требињани двије стотине Турака и посјекоше два чобана и стоку узеше и за њима скочише наши сиромаси Кривошијани те се пристигоше и стоку вратише и јучини се бој и погиле шест Кривошијана и дванаест Тураках, а рани се и двадесет једне и друге банде. Тако послуре тога зла често Турци четују и нас сиромаше сијеку, некога у Бијелу гору, а некога ће чувају стоку. На име Милоша Ђуковића и Шћепана Бошковића и Стојана Косовца и Петра Вукчева и њих посјекоше и главе им на Требиње понијеше. Тако Требињани домамише једнога Црногорца те га подмитише и потурчише и нађедоше име Кариман, те сваки дан четоваше око Кривошијана с осталијем Требињанима, те посјече Шћепана Драшкова, пак Јова Станојева ће сиромаше чува стоку и Бошка Станишића и његова сина Мергуда и Петра Самарћића и сина му Илију и Мијата Радојичина и Вулца Самарчића и Николу Радуловића, све близу Кривошија ће сиромаси чувају стоку и беру дрва. И сувише Марка Кочакја и Станка Бошкова и опет ударише на стоку те оћераше животиње брава :300: и говеди :200: Милошу Дамијановићу и сина му Јокана убише. Пак догодине Алијага Рикаловић из Требиња с ћетом великом ударише на нашу стоку и оћераше. И оћераше

Радоици Мијовићу брава :500: и говеди: 60 и ранише му сина Петра. Опет Кариман с четом посјече Петра Божовића и понесе главу и пођоше на освету чете кривошинске и доћекаше Требињани те убише Андрију Оташева и Спасоја Петрова и Ђура Булевића и главе им на Требиње понијеше. И јошт што убише Требињани Петра Вукићева и Сима Крњевића и Лазара Илића и Николу Жарковића и Тома Јоканова и Ђура Ијанкова. Све главе на Требиње. Пака ударише Требињани с војском на Дврсно и куће нам попалише и сијено и убише Илију Вулецова и Митра Бајова и Гаврила Радуловића и Тома Вукова и Богдана Томова и остали Кривошијани скочише те стоку и говеда отеше и јубисмо пет или шест Турака али оћераше и тадар стоке брава иљаду и говеди и коња :300: Тако зимуз, пасанога годишта, поћераше Требињани Виду Ружину брава :350: и пођоше наши Кривошијани како вазда пандурујемо око стоке те вићели говеда турска у планину и приватили четрдесет говеди. Иза тога опет Требињани с четом дођоше близу Кривошија те убише двоици Годора Јоканова и Илију Вучетића и оћераше коња :6: Пак дође ћета Требињска те нам упалише кућа :100: и сјена стогова :28: Тако преузвишени господару колико је робља нашега колико је рањеника што су Тирци робили ко би могао избројити А да речемо (...тр) су наши њих сјекли и (...тр) знамо како можемо сиромаси ... зла турскога а сада не да нам ... д ... ијуна никаква него смо готови помријети о(д) глади него смо се могли омерсити о(д) глади а будући пост него просимо и молимо да погледате на нас милостивијем оком јесмо вјерни судити принципови И остајемо уздајући се у милост принципову и молећи Бога за ваше славно име; Грације.

Ја кнез Јоко Вулинович по(д)писујем како је то све од (и)стине
Ја Петар Марков Сама(р)чић подписујем како јес истина
Ја Вукале Жмукић подписујем како је ово све истина
Ја ја (!) Никола Драшков: по(д)писујем како је ово све од истине
Ја Панто Вућуров по(д)писујем како је ово све истина
Ја Гаврило Радоичин подписујем како је ово све од (и)стине

Г. Ж. Комар, исто, 417, 418 [АХ, ПУМА, ф. 295, 46]

КРИВОШИЈЕ (РИСАН)

Писмо Кривошијана провидуру поводом недјела Црногорца Каримана и осталих тешкоћа живљења уз црногорску границу. На крају се предлаже пресељење читавих Кривошија у принципово.

Пресвјетли и преузвишени г(оспо)д(и)не г(оспо)д(и)не и г(оспо)д(а) ру Ижепо Диедо сопрапроведитор иштрао(р)денарио од Котора Албаније Новога и Будве. Ево ми јадни сиромаси Кривошијани од кунфина и међе принципове које имамо за двије стотине пушака који чувамо превјерно ови кунфин принципов и мало који дан не гинемо и крв нашу пролијевамо а све чувајући ови крвави кунфин који смо препонизни и судити превјерни преведроме принципу. Приступамо су ове четири ранге ове наше плаштевне књиге и падамо пред ваше пресвјетле ноге да нас невољне сиромасе погледате милостивијем оком како милостиви отац на своју ћецу. Ево сада, плачући, прикажујемо нашу невољну муку које подносимо од проклетије Тураках Требињана које има близу четрдесет година да нам Требињани живјети не даду. Десет путах су војском на нас ударали и куће жегли и стоку ћерали и главе нашијех људих сјекли и носили. Само Кариман у три године дана што је посјекао осамнаест нашије глава и данас стоје на њихов град Требиње. А Алијага Рикаловић и Машо Мамулиновић и остале четобаше требињске које има пуно педесет глава нашијех а вашијех јандијех судитах што су понесене на град Требиње а на миру цареву и принципову. Тако смо долазили и много путах се жалили преузвишенијем каригама естрао(р) денарију и ћенералима и крваве аљине доносили како зна г(оспо)д(и) н сопраитеденте Стијеповић. Тако су нам дали ријеч: „Браните се и не подајте се тако.“ Господару милостиви и преузвишени, пошли су неки од нашијех Кривошијана Бело Илић з дружином да претражи око горе да није чета турска уљегла, зашто туђе највише нас сијеку и бију. Тако интрају на она говеда требињска те чобани турски утеку, а говеда прифате те смо то сиромаси попенчали. Тако по прав(ди) што смо узели у нашијех кр(в) никах сада наше говеда и стоке и двадесет пута има више у њих, а сувише главе мртве. Сада просимо и молимо како милостивога господара и нашега бранитеља и заштитника да не подавите вашу ћецу а наситите туђу пашчад него ако то добро учините да се састанемо ми и Требињани пак да се умиримо и они ће нама седам путах више дужни остати него ми њима, а бисмо сви листом дошли и поклонили се и примили ваше преузвишене заповједи, ма оставити не смијемо е ће нас поробити и поарати Турци који четују око нас сваки дан, како и ономадне били уфатили двије жене од нашијех Кривошијана, те их заробили. Тако смо скочили те их отели и много нашега робља заробивали и у турско продавали. Када бисмо преузвишени господару могли избројити њихово зло што су нама учинили. Него се сиромаси бранимо на овоме невољном кунфину. Ако ли ће ваше преузвишење нама дати заповјед да се од њих не бранимо а ми сви и велики и мали вас пук једнокупно просимо и молимо да нас одовле дигнете и преселите ево има пет стотина пука на друго мјесто у принципово е ође се веће живјети не може. И иштемо проштење и цјеливамо ваше скуте ће ви оволико досађујемо ма не можемо су мање да се не

пожалимо нашему оцу милостивоме с којим остајемо у сваком понижености и послуху и молећи Бога за ваше славно име. Грације.

Г. Ж. Комар, исто, 414, 415

РИСАН, 2. фебруар 1792

Акт о умиру међу Рисанском комунитади (Кривошије и Леденице) и Требињем.

●
Слава Г(оспо)д(и)ну Б(о)гу 1792 на: 2 фебрара: на (...тр¹⁵)
двје кра(ј)ине

Учитује се с овијем истинитијем писмом алити сетенциом от мира како се састадоше двје кра(ј)ине г(оспо)да главари и аге о(д) града Требиња и о(д) државе требињске које послати од пресвијетлога г(о)с(по) д(а)ра Сади Мехмед паше Ресулбеговића ко(ј)и ће бити ниже подписати и от банде друге кнез Јоко Вулинов Самарчић и остали сви главари от Кривошија и Леденицах о(д) државе рисанске комунитади. А то јесу се састали за учинити мир међу једном бандом и другом. И ту би импреженца г(о)с(по)дин мула Мемед Шеовић и г(о)с(по)дин протопоп Јово Ивелић парок од Рисна и од Кривошија ко(ј)и саставише с њиховијем добријем настојањем обје кра(ј)ине и за извадити зло између њих и чинити мир међу кра(ј)инама и коншијама како је заповједио честити цар и преведри принцип. И бише обје кра(ј)ине контене и тако у дан данашњи све ствари и зађевице, мртве главе и ране и пленове и робља, сва зла и креви што је било от много времена међу Требињанима и Кривошијанима на коншилуку, будући много људи изгинуло от једне парте и друге, све смирише једни з другијем опростише и поштено се помирише и у великоме пријатељству остадоше. Да потље дневи данашњега не имају иста господа главари от Требиња ни ниједан Требињанин никакву деференцију ни зађевицу от Кривошијана претендити ни о(д) остале државе комунитади, него у свакој правој љубави и пријатељству живљети на коншилуку. Толико Кривошијани ни остали о(д) државе рисанске никакву зађевицу ни ниједну ствар о(д) Требињана (...тр) требињске државе него право и поштено на ко(ншилу)ку живљети како заповједа честити цар и принцип, него да је свакоме Требињанину с миром кроз Кривошије и кроз осталу кра(ј)ину и комунитад рисанску ходити и трговати с начином поштенијем. И тако и Кривошијани по Требињу и кроз осталу државу требињску проходити и трговати с начином поштенијем. И сувише рекоше и углавише да нема

15 Горњи десни угао листа је савим изједен од мољаца

примити Требињани из ове кра(ј)ине рисанске никаквога ускока, толико ни кра(ј)ина рисанска никаквога ускока од Требиња међу собом примити да не би била која свађа по оволикоме добру и миру. И ако би се нашао какав ирђав чојек алити лупеж, те би украо от једне банде али друге, да га имају кастигати главари и ону ствар чинити вратити двоструко толико Кривошијани, толико Требињани. И Бог дао вјечни мир међу коншијама: ,

АХ, ПУМА, ф. 295, 124

Лектор
Слободанка Песторић

Превод резимеа
Соња Ракић

Тираж
500 примјерака

Прелом и штампа
„ИВПЕ“ Цетиње

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

008

Бока : зборник радова из науке, културе и
умјетности / главни и одговорни уредник Веселин
Песторић. – Бр. 1 (1969) - . – Херцег-Нови
(Трг Херцег Стјепана 6) : Градска библиотека и
читаоница, 1969 – (Цетиње : ИВПЕ). – 23 cm

Годишње.

ISSN 0350-7769 – Бока (Херцег-Нови)

COBISS.CG-ID 7761922

---

*Редакција задржава сва права редактуре текстова, наслова,
међунааслова и техничког уређења примљеног материјала. Рукописи се
не враћају и не хоноришу.*

Прештампавање из часописа дозвољено уз навођење извора.